

Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
інститут історії, політології та права

Кафедра історії та археології

**Н.О. РИЖЕВА, К.В. ГОРБЕНКО, В.В. КУЗОВКОВ,
Д.В. ФІЛАТОВ**

**ІСТОРІЯ
СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
(Греція та Рим)**

***НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ***

Миколаїв
2017

УДК 94 (100) / 05

ББК 63. 3 (0) 3

Р 32

Рецензенти:

Тригуб О.П. – д.і.н., професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету ім. Петра Могили

Піструїл Ігор Володимирович - к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки, Південноукраїнський педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського
(протокол № від 2017 р.).

Рижева Н.О.

Р 32 Історія стародавнього світу (Греція та Рим) : навчально-методичний посібник для студентів вищих закладів освіти / Н. О. Рижева, К. В. Горбенко, В.В. Кузовков, Д. В. Філатов. – Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017. – 229 с.

ISBN

Навчально-методичний посібник побудовано за стандартами кредитно-трансферної системи організації навчального процесу. Посібник містить навчально-методичний матеріал з курсу «Історія Стародавньої Греції та Риму». Структурно посібник складається зі вступу, одинадцяти тем, ключових понять, тематики семінарських занять, питань для закріплення навчального матеріалу, тем курсових робіт, питань та тестів для підсумкового контролю, хронологічної таблиці, термінологічного словника, довідникових матеріалів, бібліографії, іменного покажчика.

Для студентів спеціальності 6.020302 «Історія» вищих закладів освіти, викладачів, вчителів історії загальноосвітніх шкіл та всіх, хто цікавиться історією.

УДК 94 (100) / 05

ББК 63. 3 (0) 3

ISBN

© Рижева Н.О., 2017
© Горбенко К.В., 2017
© Кузовков В.В., 2017
© Філатов Д.В., 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	5
ТЕМА 1. Особливості цивілізацій Стародавньої Греції та Риму. Періодизація. Хронологія. Джерела та історіографія	8
ТЕМА 2. Крито-Мікенська цивілізація III – II тис. до н.е.	24
ТЕМА 3. Греція у XI – IX ст. до н.е.	33
ТЕМА 4. Греція в період Архаїки VIII – VI ст. до н.е.	42
ТЕМА 5. Греція в період Класики V – IV ст. до н.е.	61
ТЕМА 6. Греція в період Еллінізму III – I ст. до н.е.	79
ТЕМА 7. Рим за часів Царської доби VIII – VI ст. до н.е.	89
ТЕМА 8. Рим за часів Ранньої Республіки VI – III ст. до н.е.	98
Тема 9. Рим за часів Пізньої Республіки III – I ст. до н.е.	109
ТЕМА 10. Рим за часів Принципату I ст. до н.е. – III ст. н.е.	125
ТЕМА 11. Рим за часів Домінату III – V ст. н.е.	139

ДОДАТКИ

<i>Додаток 1.</i>	
Теми курсових робіт _____	151
<i>Додаток 2.</i>	
Методичні рекомендації до виконання курсових робіт _____	152
<i>Додаток 3.</i>	
Завдання для модульних контрольних робіт _____	156
<i>Додаток 4.</i>	
Контрольно-тестові завдання _____	157
<i>Додаток 5.</i>	
Контрольні питання _____	161
<i>Додаток 6.</i>	
Термінологічний словник _____	163
Історія Стародавньої Греції _____	163
Історія Стародавнього Риму _____	175
<i>Додаток 7.</i>	
Хронологія _____	191
Історія Стародавньої Греції _____	191
Історія Стародавнього Риму _____	195
<i>Додаток 8.</i>	
Довідникові матеріали _____	203
Елліністичні династії _____	203
Список Римських імператорів _____	204
Грецькі божества _____	207
Римські божества _____	210
Перелік основних мір, ваг і монетно-лічильних одиниць античної Греції _____	212
Перелік основних мір, ваг і монетно-лічильних одиниць античного Риму _____	213
Римські монети _____	214
Найважливіші громадсько-релігійні свята у Стародавній Греції _____	215
Афінський календар _____	215
Рахунок днів у місяцях римського календаря _____	218
Римські релігійні свята _____	219
Список римських провінцій _____	221
Бібліографія _____	222
Історія стародавньої Греції _____	222
Історія стародавнього Риму _____	225

ВСТУП

Історія Стародавньої Греції та Риму є складовою частиною всесвітньої історії і вивчається у складі навчальної дисципліни «Історія стародавнього світу». Історія Стародавньої Греції та Риму включає процес виникнення, розквіту та занепаду суспільних і державних структур, що утворилися в країнах античного та елліністичного світу. Загальновизнано, що за більш ніж двохтисячолітній період – від виникнення перших державних утворень на о. Крит (на межі III – II тис. до н.е.) і до падіння Західної Римської імперії (середина V ст.) – географічні рамки як давньогрецької, так і давньоримської історії значно змінювалися. Окрім того, науковці наголошують, що навіть значні історіографічні здобутки та величезний обсяг джерельної бази цього етапу історичного розвитку людської цивілізації залишають поряд із безсумнівно встановленими фактами багато недослідженого та дискусійного.

Мета вивчення історії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму: розкриття основних етапів становлення та розвитку античної цивілізації, аналіз їх економічних, соціальних, політичних та культурних особливостей.

Завдання вивчення історії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму: розгляд історичних передумов виникнення античної цивілізації, поглиблення знань студентів про далеке минуле людства, визначення характерних рис стародавніх суспільств, засвоєння головних понять та термінів.

Предметом вивчення є становлення, розвиток та занепад цивілізацій Стародавньої Греції та Стародавнього Риму.

Вивчення матеріалу спирається на методологічні принципи, що забезпечують науковий підхід до історико-аналітичного визначення античності, застосування методів порівняльного аналізу історичного розвитку дає змогу визначати як загальні риси історичних процесів, так і їх специфічні особливості.

В основу концепції історії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму покладено історичні та географічні передумови виникнення суспільств та цивілізацій на Півдні Балканського та на Апеннінському півостровах, що передували виникненню християнської цивілізації.

Одночасно у процесі вивчення дисципліни звертається увага як на загальні риси формування античного суспільства, так і на особливості кожного регіону. Слід відмітити різноманітність характерних рис давньогрецької та давньоримської цивілізацій.

Беручи до уваги вищезазначене, за мету ставиться не лише ознайомити студентів із сукупністю знань з історії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму щодо економічної системи, громадянських та суспільних структур, досягнень культури, що значно збагатили світовий історичний процес, але й зорієнтувати їх у наявних проблемних питаннях.

Курс «Історія стародавнього світу» і, зокрема, викладання історії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, базуються на поєднанні проблемного та конкретно-історичного принципів. Студенти мають *знати* основні тенденції розвитку давньогрецької та давньоримської історії, *засвоїти* базовий фактичний матеріал, *вміти* мислити історичними категоріями, *володіти* понятійним апаратом, *розуміти* місце і роль історії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму у всесвітній історії.

Під час вивчення відповідних тем буде розглянуто предмет, періодизацію та хронологію давньогрецької й давньоримської історії, її джерелознавчу та історіографічну базу, розкрито процес становлення, розквіту і занепаду давньогрецької та давньоримської цивілізацій.

Самостійна робота студентів має наступні складові: підготовка до аудиторних занять, модульного контролю та науково-дослідна робота (повідомлення, термінологічні словники, хронологічні таблиці, реферати, рецензії, курсова робота тощо).

Поряд із традиційними видами аудиторних занять, планується виконання індивідуальної аудиторної роботи під керівництвом викладача, за якої проводиться модульний контроль та колективне або індивідуальне консультування студентів.

Кожен із модулів має свою форму контролю у вигляді індивідуальних завдань, виконання яких передбачається письмово з наступним захистом.

Рейтингова система оцінювання дозволяє врахувати як поточну підготовку студентів до аудиторних занять, так і визначити рівень засвоєння навчального матеріалу окремого модуля. Підсумкова (екзаменаційна) оцінка виставляється за рейтинговими показниками з можливістю її покращення під час семестрового екзамену.

Тематика індивідуальних завдань, дозволяють студентів самостійно планувати терміни та обсяги навчальної діяльності, прогнозувати її результативність.

Основними формами перевірки і контролю знань та умінь студентів-істориків є написання реферативних робіт, курсового дослідження, виконання контрольних робіт та тестових завдань, самостійна робота з історичними картами та джерелами, робота з різними словниками, довідниками, науковими працями та статтями відомих дослідників.

У результаті вивчення історії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму студент оволодіває такими компетентностями:

I. Загальнопредметні:

Критичність та самокритичність. Використовувати наукові термінами та поняття, формулювати задачі, збирати дані, аналізувати їх та пропонувати рішення.

Працювати з іншими. В мультидисциплінарному та мультинаціональному середовищі.

Набуття і розвиток здатності:

- володіння вітчизняною та світовою культурною спадщиною, культурою міжособистісних стосунків, дотримання принципів толерантності;
- аналізувати та оцінювати досягнення національної та світової культури, орієнтуватися в культурному та духовному контексті сучасного суспільства, застосовувати методи самовиховання, орієнтовані на загальнолюдські цінності;
- застосовувати засоби й технології міжкультурної взаємодії;
- відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства;
- застосовувати методи самовиховання, які орієнтовані на систему індивідуальних, національних і загальнолюдських цінностей, для розробки й реалізації стратегій і моделей поведінки та кар'єри;
- опановувати й реалізувати моделі толерантної поведінки та стратегії конструктивної діяльності в умовах культурного, мовного, релігійного розмаїття;
- орієнтуватися в інформаційному просторі, отримувати інформацію та оперувати нею відповідно до власних потреб і вимог сучасного високотехнологічного суспільства;
- використовувати інформаційно-комунікаційні технології та відповідні засоби для виконання особистісних, професійних і суспільно значущих завдань;
- продуктивно співпрацювати з партнерами у групі та команді, виконувати різні ролі та функції у колективі.

II. Фахові:

Базові загальні знання. Володіти базовими загальними знаннями, а саме: історичні події сьогодення та знання світової хронології.

Застосування знань на практиці. Використовувати фонову інформацію та інформаційно-пошукові навички для формування послідовної дискусії навколо історичної задачі.

Бути обізнаними та обговорювати **поточний стан** історичних досліджень.

Знати **зв'язок між** проблемами сьогодення та минулого.

Знати **загальні історичні основи** (діахронічний аспект) минулого.

Володіти **спеціальними знаннями з хронології** та історико-географічної інтерпретації колонізації, деколонізації, сучасності, постмодернізму та глобалізації.

Здатність знаходити та використовувати інформацію з різних джерел (електронних, письмових, архівних та усних) згідно з задачею, формуючи цю інформацію критично в обгрунтовану розповідь.

Здатність використовувати відповідну термінологію та способи вираження дисципліни в усній та письмовій формах рідною чи іноземною мовами.

Набуття і розвиток здатності:

- розглядати суспільні явища в розвитку та в конкретних історичних умовах певного часу;
- зіставляти історичні події, явища з періодами (епохами), орієнтуватися в науковій періодизації історії;
- використовувати періодизацію як спосіб пізнання історичного процесу.
- співвідносити розвиток історичних явищ і процесів з географічним положенням країн та природними умовами;
- характеризувати, спираючись на карту, історичний процес та його регіональні особливості.
- критично аналізувати й оцінювати історичні джерела, виявляти тенденційну інформацію та пояснювати її необ'єктивність;
- оцінювати, порівнювати, пояснювати факти і явища дійсності на основі інформації, отриманої з різних джерел знань;
- розрізняти інші погляди, визнавати та сприймати цю різноманітність;
- розповідати про історичні події та явища й описувати їх;
- брати участь у дискусії, аргументувати, посилаючись на джерело, власну позицію.
- складати різні типи планів, формулювати доречні питання до історичних текстів;
- готувати аналітичні доповіді, реферати, складати тези, розгорнутий та опорний конспекти й будувати відповідь на цій основі;
- надавати усну та письмову історичну характеристику подіям, явищам, видатним діячам;
- висловлювати власну думку, формулювати й захищати власну позицію під час усної та письмової дискусії;
- визначати роль людського фактора в історії, давати всебічну характеристику історичних особистостей, розкривати внутрішні мотиви їхніх дій, створювати політичні й історичні портрети;
- визначати причини, сутність, наслідки та значення історичних явищ і подій;
- виявляти суперечності в позиціях, різні інтереси, потреби соціальних груп і окремих осіб та їх роль в історичному процесі, тенденції й напрями історичного розвитку.

ТЕМА 1 ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ. ПЕРІОДИЗАЦІЯ. ХРОНОЛОГІЯ. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Ключові поняття: археологія, історія, джерела, аннали, фасти, географія, природно-кліматичні умови, топоніміка, історіографія, періодизація, хронологія, античність, цивілізація, автократія, аристократія, олігархія, демократія, діалект, етруски, культура, елінізація, романізація, цивітас, мистецтво.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Історія Стародавньої Греції як частина історії Стародавнього Світу вивчає виникнення, розквіт і кризи античних суспільств, що утворилися на території Балканського півострова та в регіоні Егейського моря, у Південній Італії, на острові Сицилія та в Причорномор'ї.

В епоху Античності, Середніх віків, Нового часу та пізніше неодноразово висувалася ідея розвитку будь-якого суспільства за законами людського організму: воно проходить етапи народження, юності, зрілості, старості й загибелі. У цьому сенсі античність можна порівняти з дитинством та ранньою юністю людства. Люди, які належали до європейської цивілізації, постійно озиралися на античність як на якийсь ідеал, нагадуючи собі, чим людство стало й що зуміло досягти. Дійсно, давньогрецька цивілізація надала потужний імпульс для подальшої європейської історії. Греки, на відміну від римлян, не схильні до практичної діяльності, прагнули вдосконалювати дух і думки. Саме тому вони створили еталони для творчої діяльності майбутніх поколінь.

Антична культурна спадщина залишила вагомий слід у культурі сучасного людства. Практично в будь-якій сфері можна виявити ідеї, що вплинули на характер і особливості духовної та матеріальної культури народів Середньовіччя, Нового й Новітнього часів.

Гомер першим написав літературну епопею, що зробила безсмертним грецький народ. *Геродот*, *Фукидід* і *Полібій* заклали основи історичної науки. Вчення *Платона* і *Аристотеля* багатьом мислителів не дають спокою й сьогодні. У Греції стараннями трьох великих трагіків – *Есхіла*, *Софокла* і *Еврипіда* – народився світовий театр. *Демосфен* одним із перших сформував канони ораторського мистецтва.

Греки створили систему реальної демократії, віддалений образ якої можна виявити лише в сучасному державному устрою Швейцарії.

У сфері мистецтва вражає досконалість пластики: *Фідій*, *Поліклет* і *Пракситель* показали красу людського тіла і те, яку гармонію воно виявляє в сполученні з внутрішнім духом особистості.

В архітектурі відбувається становлення канонів *архітекτονіки* – погодженості та урівноваженості окремих частин будинку заради створення єдиного цілого. Формується система ордерів та архітектурних стилів, застосовується принцип «золотого перетину».

Розквіт грецької цивілізації припав на дуже короткий період: із VIII по III ст. до н.е., коли греки виявили максимальну творчу активність.

Причини цього явища дотепер становлять нерозв'язну загадку для вчених. Греки за своєю природою вважалися дуже допитливими, тому намагалися досліджувати практично все з чим пов'язане життя: навколишній світ, інші країни, державний устрій тощо. Вони створили суспільство, відкрите для будь-яких зовнішніх впливів, багато чого запозичивши в інших народів, у першу чергу східних. Східна культура значно вплинула на формування грецької цивілізації, однак остання залишалася самобутньою та оригінальною. Греки зуміли переробити досвід чужих поколінь, породивши самостійне явище світової культури, нерозривно пов'язане з образом вільної особистості.

За своєю суттю, цивілізація Стародавньої Греції відрізнялася *антропоцентризмом*. Усвідомлення необмеженості духовної свободи відобразилося на релігії, філософії, мистецтві, науці, культурі та політиці стародавніх греків, які не визнавали будь-якого зовнішнього контролю над своїм життям (наявного у функціонуванні східних суспільств). У цьому полягала сила і слабкість грецького суспільства, що виявилось не здатним до релігійного і політичного об'єднання. Історія Греції характеризувалася постійною ворожнечею між окремими містами і крайнім розмаїттям релігійних поглядів. Однак, грецька цивілізація завдяки своїй духовній скарбниці підготувала античність до майбутнього прийняття християнства.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ХРОНОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Більшість сучасних науковців вважають існуючий розподіл історії на періоди недосконалим, оскільки проводиться він за ознаками глобальних змін в економічному, політичному і громадському житті суспільства.

Загальновизнаної періодизації, заснованої на трансформації мислення, релігійних поглядів і культури, поки що не існує. З іншого боку, будь-які періодизації *«розрізають»* живу тканину історії на окремі шматочки за певними принципами та системами, що, наприклад, можуть підходити до економічних реалій суспільства, однак не можуть застосовуватися до релігійного життя.

Періодизація формально систематизує й упорядковує зовнішні події, але не завжди висвітлює суть того, що відбувається. Традиційна періодизація історії Стародавньої Греції поділяється на наступні періоди:

- крито-мікенський – III–II тис. до н.е.;
- гомерівський – XI–IX ст. до н.е., або передполісний «Темні віки»;
- архаїчний – VIII–VI ст. до н.е.;
- класичний – V–IV ст. до н.е.;
- елліністичний – III–I ст. до н.е.

Історію Стародавньої Греції зазвичай завершують еллінізмом, що не цілком правильно, оскільки грецькі міста-держави продовжували існувати і пізніше, однак вже у складі провінцій Римської імперії, приблизно з I до середини V ст. Новий етап відкривається у IV – V ст., коли на історичну арену виходить держава ромеїв (Візантія).

Власне античний світ – це цивілізації Стародавньої Греції та Риму в період із IX–VIII ст. до н.е. до IV–V ст. н.е. Звідси виходить, що культура крито-мікенської цивілізації залишається поза античністю. Справа в тому, що державність, економічні та соціальні інститути й умови життя населення Греції III–II тис. до н.е. радикально відрізнялися від аналогічних сфер життя еллінів більш пізнього часу.

У Грецію початку I тис. до н. е. на зміну крито-мікенській цивілізації з її теократичними монархіями, що мало чим відрізнялися від багатьох давньосхідних державних утворень із громіздким бюрократичним апаратом керування та контролю прийшли нові. Вони абсолютно відрізнялися за характером державності, соціального й економічного життя – полісні структури з республіканськими типами керування. Їх населення й стало творцем унікальної в історії людства *античної культури*.

Грецький світ архаїчного та класичного часу складався з кількох сотень самостійних міст-держав – полісів із характерною політичною та економічною незалежністю, замкнутими громадськими колективами, члени яких мали всю повноту політичних та економічних прав, стояли набагато вище неповноправного та безправного рабського населення. Кожен такий поліс став адміністративним, господарським і культурним центром невеликого міста-держави, населення якого займалося не тільки ремеслом, але і землеробством.

Саме в таких найбільш передових грецьких полісах сформувалися основи античної культури. Подальше її поширення на Схід після завоювання Олександром Македонським північно-західної Азії і Єгипту та створення на руїнах його імперії елліністичних царств значно збагатило культури місцевого населення.

Разом із тим відбувся і зворотний вплив: еллініська культура зуміла ввібрати в себе багато передових досягнень давньосхідних народів. У результаті цієї взаємодії на основі грецької культури виникла нова синкретична культура – елліністична.

Однак після виходу на арену світової історії Риму, що з часом підкорив територію усього Середземномор'я, елліністична культура злилася з римською. У результаті – досягнення античної культури поширилися на теренах величезної Римської держави, з одного боку, впливаючи на римські провінції, що населяли різні народи і племена, а з іншого – випробовуючи їх зворотний вплив. У зв'язку з цим під зовнішнім покривом *еллінізації* та *романізації* населення, яке опинилося в межах Римської імперії, продовжувало складний і суперечливий шлях розвитку навіть після падіння Західної Римської імперії.

Як відомо, творцем культури є людина, людська особистість, однак особистість соціально обумовлена. Відтак процесам *еллінізації* та *романізації* в умовах формування і розвитку античної культури передували соціальний фактор. Для людини античної епохи таким соціальним середовищем, у якому вона реалізовувала свої творчі здібності, став античний поліс, антична цивільна громада. Там, де виникали та розвивалися соціально-політичні структури, аналогічні античній *цивільній* громаді, будь-то грецький *поліс* або римська *цивітас* (*громадянська община*), й проявлялися ті унікальні аспекти

культури, що ми називаємо *античною*. Залежно від якісного стану полісних структур формувалися й основні особливості античної культури.

Для громадянина античного полісу на перший план завжди виходила ідея значущості та єдності тієї *цивільної громади*, в який він реалізовував свої творчі здібності. При цьому його благо окремого громадянина, завжди нерозривно пов'язувалося з благом усього колективу, до якого він належав. Цивільна громада визнавалася найвищою цінністю для всіх. Поза *полісом*, поза *цивітас*, свобода існування та творчості для громадян ставала неможливою. Результатом цього стало те, що в античній культурі завжди органічно та нерозривно поєднувалися елементи колективного та приватного.

Ідея верховної влади народу – ще одна умова, що значною мірою визначила характер античної культури. Полісне життя виключало необхідність сліпого підпорядкування громадян якій-небудь окремій особистості (наприклад, цареві, як це мало місце в монархіях-деспотіях Давнього Сходу). Звідси – принцип свободи та незалежності для всіх громадян у рамках колективу і для конкретного полісу в межах всієї полісної системи. Саме в умовах свободи та незалежності, принаймні теоретично, і проходило життя громадянина як творця античної культури.

Із цією ідеєю пов'язана ще одна особливість полісного укладу життя – найтісніший зв'язок цивільної громади з її заступниками і захисниками – полісними богами та героями. Вони розглядалися громадянами як її співчлени, що турбувалися про благо і процвітання всіх та кожного. Грецькі та римські божества, які мали антропоморфний вигляд, могли страждати, переживати, як і всі смертні. Вони, звичайно, вимагали шанування і поваги до себе, але ніколи не сприймалися греками і римлянами у якості самовладних божеств (як на Давньому Сході), які вимагали незаперечного підпорядкування, що виключало будь-яку ініціативу в діях людини. Подібне «демократичне» сприйняття божеств в греків і римлян давало можливість здійснювати вільний, творчий пошук та ініціативу в суспільному і культурному житті на благо всього громадського колективу.

Фундаментальне значення античної культури незаперечне. Грамотність була широко поширена в античному суспільстві. На основі грецького *алфавіту* ще в давні часи створюється латинський, а в IX ст. н.е. – слов'янська *абетка*. Отже, писемність сучасних народів Європи, Америки, Австралії, частини Азії та Африки виникла саме на грецькому ґрунті.

Пронизана глибоким гуманізмом і психологічним реалізмом, художня творчість стародавніх греків досягла небувалої висоти. Багатогранне грецьке мистецтво, що відрізнялося гармонією та тонким почуттям міри, стало зразком для художньої творчості більш пізніх епох. Характерно, що живопис, у власному сенсі цього слова, з'явився саме в Стародавній Греції. Основні архітектурні стилі, створені давньогрецькими майстрами, стали прикладом для наслідування архітекторами і будівельниками Середніх віків, Нового і Новітнього часів.

Стародавні греки створили основні літературні жанри – *епос*, *лірику*, *прозу*. В Стародавній Греції покладено початок і театру. Результатом цього стало формування основних видів драматичного мистецтва – *трагедії* та *комедії*. Ораторське мистецтво виникло також на грецькому ґрунті.

Важливо зазначити, що еллінська наука, що розвивалася в рамках вільних від релігійних догматів умов, мала виключно світський та раціональний характер. Саме греками покладено початок багатьом найважливішим галузям сучасних наук: *астрономії*, *анатомії*, *ботаніці*, *геометрії*, *граматиці*, *зоології*, *історії*, *математиці*, *механіці*, *фізиці*, *філології*, *філософії* тощо. Характерно, що всі ці найменування – давньогрецькі за своїм походженням.

Жваве політичне життя в еллінських полісах сприяло розвитку не тільки ораторського мистецтва, але і грецького законодавства. Кожен поліс мав свою конституцію, звід законів державного устрою. В елліністичну епоху грецьке право досягає значного рівня, перевершеного пізніше лише римськими законодавцями. Греки поклали початок розробці теорії держави і державного устрою. Такі терміни як «*демократія*», «*олігархія*», «*аристократія*» та багато інших, що прийшли із Стародавньої Греції, органічно увійшли в політичну термінологію сучасності.

Хоча творцями античної культури поряд із греками стали і римляни, слід зазначити, що останні за своїм характером відрізнялися від обдарованих у галузі художньої та наукової творчості еллінів. Греки, на відміну від римлян, дуже рідко були здатні відчувати свою етнічну єдність, створити міцну адміністрацію, дисциплінований та суворий спосіб життя.

Саме римляни всі свої творчі здібності виявили в практичній діяльності. Цілеспрямованість, внутрішня дисципліна, почуття переваги римлян над всіма іншими завойованими народами, практицизм у діях – усі ці риси римського складу характеру не могли не відобразитися на їх культурних досягненнях. Хоча римська культура формувалася на базі еллінської, вона пронизана культурними досягненнями народів, які

входили до складу величезної Римської держави. При цьому римляни охоче користувалися культурною спадщиною всіх своїх попередників, творчо переробляючи і пристосовуючи її для своїх потреб.

Саме завдання реального життя та практичного характеру визначили появу в римлян такої галузі науки як агрономія. Автори праць із агрономії по-діловому висвітлювали питання, пов'язані з землеробством і скотарством, організацією праці сільськогосподарських виробників.

У справжню систему римляни перетворили *цивільне право*, що пізніше стало прикладом для юридичних кодексів багатьох європейських країн.

Потреби містобудування викликали появу теоретичних і практичних праць із *зодчества*, організації будівництва доріг, мостів та інших комунікацій, постачання міст питною водою тощо. Римляни винайшли бетон, удосконалили такі будівельні конструкції як склепіння і купол.

Незважаючи на те, що першими лікарями в Римі стали греки, римлянам, вдалося значно розвинути теоретичну та практичну медицину. З'явилися досконалі медичні інструменти, талановиті хірурги, спеціальні посібники з медицини, праці з анатомії та фізіології людини, терапії, фармакології та гігієни. Римляни навчилися робити пластичні операції, вперше застосували наркоз. Досягли успіхів римляни і у таких сферах наукових знань як історія, географія, картографія, мінералогія, металургія та багато інших. За своєю суттю, творча спадщина народів античності стала реальною основою культури всього сучасного людства.

Досягнення давньогрецького суспільства збагатили сучасну цивілізацію суттєвими відкриттями в галузі економіки, суспільних і політичних відносин, культури та ін. Деякі явища та процеси, властиві розвитку людського суспільства в цілому, у найбільш чіткому вигляді проявилися саме упродовж давньогрецької історії, яку варто розглядати як перший етап античної історії. Ці досягнення давньогрецької цивілізації стали основою для подальшого розвитку народів Середземномор'я вже у завершальний період епохи *античності* – у період римського панування. Хронологічні та географічні межі давньогрецької історії змінювалися в міру поступального розвитку цієї цивілізації. Історія Стародавньої Греції ділиться на три значних етапи. Перший – це виникнення, розквіт та занепад ранньокласових суспільств й перших державних утворень Греції II тис. до н.е. (тобто, історія Криту та Ахейської Греції). Другий, власне *полісний* етап розвитку вже античної Греції, включає епоху, що наступила після загибелі мікенської державності у результаті дорійського завоювання (XII–XI ст. до н.е.) й аж до останньої третини IV ст. до н.е. Вінцем цього етапу розвитку давньогрецького суспільства стало утворення та розквіт унікальної у світовій історії соціально-економічної, політичної та державної структури – *давньогрецького полісу*. Саме він, народившись в результаті формування нових типів державних структур після падіння крито-мікенської державності і культури, став тим структуроутворюючим елементом давньогрецької цивілізації, що й визначив унікальність цього суспільства та його культури.

Після завоювання греками і македонцями в останній третині IV ст. до н.е. Перської держави *Ахеменідів* починається третій (заключний) етап давньогрецької історії. Це майже три століття, упродовж яких створено величезні елліністичні держави з розгалуженою економікою і синкретичною культурою, що включила в себе як західні, так й східні елементи. Завершується цей етап наприкінці I ст. до н.е., коли елліністичні держави, що зазнали агресивного тиску із заходу зі сторони Риму, а зі сходу – Парфянської держави, поступово завойовуються цими державами.

Для історії Криту та Ахейської Греції, або крито-мікенської цивілізації (перший етап), характерні зародження і розвиток ранньокласових державних утворень, що за своїм характером і структурою дуже нагадували давньосхідні. На острові Крит, де спочатку проживало негрецьке населення, державність утворилася раніше, ніж у Балканській Греції, що піддалася наприкінці II тисячоліття до н.е. завоюванню греків-ахейців, які переселилися сюди з півночі, з придунайських територій.

На рубежі II–I тис. до н.е. у Балканській Греції відбуваються радикальні соціально-економічні, політичні, культурні й етнічні зміни. Починаючи з XII ст. до н.е., на територію Балканської Греції переміщується нова племінна група – греки-дорійці, які стали знищувачами мікенської цивілізації, що раніше підкоряла критські державні утворення. Ця хвиля переселенців перебувала на етапі родоплемінних відносин. У результаті завоювання Греції дорійцями гине державність, різко спрощується соціальна структура суспільства, віддається забуттю писемність у формі *«лінійного письма»*. Грецьке суспільство знову повертається до стадії родових відносин.

Новий цикл розвитку державності в Стародавній Греції починається приблизно з початку XI ст. до н.е., відкриваючи вже *полісний* етап розвитку античної Греції. Він містить у собі три періоди:

- гомерівський, або передполісний (*«Темні віки»*), (XI–IX ст. до н.е.) – характеризується пануванням родоплемінних відносин на території Балканської Греції;

- архаїчний (VIII–VI ст. до н.е.) – характеризується формуванням полісних структур, законів, грецькою колонізацією та існуванням ранніх тиранічних режимів;
- класичний (V–IV ст. до н.е.) – характеризується розквітом давньогрецьких полісів, розвитком соціально-економічних відносин, найвищими культурними досягненнями греків.

Із другої половини IV ст. до н.е. світ грецьких полісів, що пережили свій блискучий розквіт, вступає в затяжну кризу. Він був переборений шляхом створення соціальних структур і державних утворень нового типу, що включали в себе еллінські та давньосхідні риси. Це відбулося завдяки створенню на руїнах світової держави Олександра Македонського системи елліністичних держав. Цей час отримав в історії Стародавньої Греції назву – епоха *еллінізму* (остання третина IV ст. до н.е. – 30 р. до н.е.). Остання дата знаменує формальне завершення історії Стародавньої Греції. В 30 р. до н.е. останнє з елліністичних держав, Птолемейський Єгипет, втрачає незалежність і стає придатком Риму. Із цього часу історія регіонів Стародавньої Греції та колишніх елліністичних держав вивчається вже в рамках історії Стародавнього Риму.

Настільки ж дробові й етапи етнічної історії давньогрецької цивілізації. В III тисячолітті до н.е. на території Балканського півострова і островів Егейського моря проживало догрецьке населення, назване в античній традиції *пеласгами*. На рубежі III і II тис. до н.е. з півночі на територію Балканського півострова починається вторгнення власне грецьких племен – *ахейців*, які з середини XV ст. до н.е. захоплюють острів Крит, остаточно знищивши критську (мінійську) державність і культуру. З кінця XIII і в XII ст. до н.е. слідує нова хвиля переселень і завоювань. Тепер уже греки-дорійці спустошують територію Балканського півострова, розтрощивши всі центри ахейської державності.

Усі ці процеси поклали початок суттєвим змінам у системі розселення на Балканському півострові та в Егеїді різних діалектних груп грецького населення. З XII–XI ст. до н.е. *греки-ахейці*, *греки-дорійці*, *греки-іонійці* та *греки-еолійці* розселяються на островах Егейського моря та у поселеннях на західному узбережжі півострова Мала Азія.

Отже, з середини I тис. до н.е., у період полісного етапу розвитку Стародавньої Греції, її населення являло етнічно однорідну спільноту, яка розмовляла однією мовою (*давньогрецькою*), та мала самоназву – *елліни*. Розрізнялися вони лише за діалектами давньогрецької мови.

У ході Великої грецької колонізації (VIII–VI ст. до н.е.) стародавні греки заснували безліч *апойкії* (колоній) на узбережжі всієї акваторії Середземного і Чорного морів. Походи ж Олександра Македонського на схід в останній третині IV ст. до н.е. і процес, що пішов за цим – створення елліністичних держав, – привели до того, що греки і македонці, покинувши територію Балканської Греції, поширили свій вплив далеко на схід, на величезні простори Єгипту, Передньої та Центральної Азії.

ГЕОГРАФІЧНІ ТА ПРИРОДНІ УМОВИ БАЛКАНСЬКОЇ ГРЕЦІЇ ТА О. КРИТ

Життя стародавніх греків нерозривно пов'язувалося з морем. Безліч островів Егейського архіпелагу з'єднували східне, із багатьма бухтами та зручними гаванями, узбережжя Балканського півострова зі східними та південними берегами Середземного моря. Відтак стародавні греки починаючи із II тис. до н.е. знайомиться зі східними країнами. Греки Балканського півострова, які проживали на узбережжі Егейського моря, могли, не випускаючи з уваги острівні землі, без перешкод переправлятися морем на територію Малої Азії. Все це сприяло ранньому розвитку мореплавання, обміну, торгівлі, колонізації. Це відобразилося й на психологічних особливостях характеру греків: їм стали властиві сміливість, рішучість, що нерідко межує з авантюризмом, життєлюбний оптимізм та віра у власні фізичні та духовні сили.

Власне Балканська Греція – це країна невисоких гір. Родючих долин, за невеликим виключенням, тут практично немає. Поселення стародавніх греків розташовувалися в невеликих областях, оточених горами, і, як правило, вони не мали виходу до моря (або безпосередньо на узбережжі, або поблизу нього). Сама природа і рельєф Балканського півострова обумовили ізоляваність місць проживання невеликих грецьких громад, розкиданих по всій його території, та відсутність, принаймні спочатку, контактів між ними. А це, у свою чергу, визначило одну з характерних рис, властивих полісним громадам, – *автаркію*, тобто самодостатність, економічну незалежність.

Материкова Греція складається із трьох великих областей: Північної, Середньої та Південної. Ці області ділилися на менші за розміром частини.

У північній Греції розташовані дві досить суворі за кліматичними умовами області: Епір (північний захід) та Фессалія (північний схід).

В Епірі часто траплялися грози, сильні дощі та навіть сніжні бурі. Тут знаходився релігійний центр Стародавньої Греції – місто Додон із храмом *Зевса*, де жерці пророкували за шелестом листя священного дуба. Це святилище облаштували за зразком оракула єгипетського бога *Амона*.

У Фессалії, як передає переказ, знаходилося міфічне місто Еллада, де в царській гробниці поховано *Елліна* – родоначальника усіх греків та сина *Девкаліона*, єдиної людини, яка врятувалася після світового потопу. Фессалія відрізнялася родючими ґрунтами, тому здавна вважалася житницею Греції.

Із Північної Греції в Середню через гори був лише один вузький прохід, що називався Фермопільським («*Фермопіли*» означає «*Теплі ворота*», оскільки тут били теплі ключі). Він увійшов в історію завдяки спартанським воїнам, які під час Греко-перських війн декілька днів загороджували перській армії шлях на Афіни.

У Середній Греції найбільш значимі області – Аттика і Беотія.

Центром Аттики стали Афіни, що відіграли виняткову роль в історії Греції. У цій же області знаходилося місто Елевсин, куди стікалося безліч прочан для участі в *містеріях*, присвячених богині *Деметрі* та її дочці *Персефоні*.

Аттика не вирізнялася плодючістю ґрунтів, однак тут існували великі родовища корисних копалин: срібла, мармуру, міді, олова та вохри, що обумовило розвиток ремесла.

Беотія зі столицею у Фівах прославилася в епоху *пізньої класики* як батьківщина *Беотійського союзу*, що розгромив непереможну Спарту.

Південна частина Греції – Пелопоннеский півострів. «*Пелопоннес*» буквально означає «*острів Пелоп*» – так звали першого легендарного царя південної Греції, який започаткував *Олімпійські ігри*.

Півострів з'єднується з Аттикою вузьким Істмійським, або Коринфським перешийком, що мав стратегічне значення. Він розділяв Егейське та Іонійські моря і у найвузчій частині мав ширину біля шести кілометрів, де улаштовано вимощений каменями волок для кораблів. Деякі правителі намагалися прорити через нього канал, однак у давнину ці спроби не увінчалися успіхом.

Через Коринф, перше місто Пелопоннесу, найбільш близьке до Аттики, проходили усі дороги до Південної Греції, а також початок брали морські шляхи на захід і схід: у бік Італії та Малої Азії, що сприяло його швидкому розквіту. Недарма саме це місце обрав переможений *Тесей* розбійник *Синіс*, який грабував легковажних мандрівників та прив'язував їх до зігнутих сосен, що, розпрямляючись, розривали людей на частини. Коринф мав особливе значення і як центр, де греки збиралися для рішення загальних проблем. Із областей Пелопоннесу в історичному плані найбільш примітні Арголіда, Мессенія та Лаконіка.

В Арголіді розташовувалися Мікени – одне з головних міст Балканської Греції II тисячоліття. Саме в Арголіді, відповідно до міфів, знаходився найкоротший шлях у царство мертвих, яким *Геракл*, роблячи черговий подвиг, вивів загробного пса (*Кербера*), який охороняв цей шлях.

Лаконіка прославилася як територія розселення войовничих спартанців, довгий час ніким із греків не перевершених в сфері військового мистецтва.

У Мессенії, розташованій на захід від Лаконіки, жили підкорені спартанцями і часто з ними ворогуючі мессенці. Тут же в II тис. до н.е. засновано місто Пілос, де зберігався великий архів господарських документів на глиняних табличках.

У Греції багато невисоких гір, що розділяють країну на маленькі долини, у яких створювалися перші нечисленні за своїм населенням міста-держави.

Більшість хребтів спрямовані з півночі на південь, що перегороджувало шлях західним вітрам; тому на заході Греції клімат більш вологий і м'який. На кордоні північної Греції з Македонією протягнулася найбільша, вкрита снігом, гірська гряда (до трьох тисяч метрів) – Олімп, де за грецькими міфами знаходився палац Зевса, який бенкетував тут з підвладними йому богами.

У Центральній Греції розташований інший гірський масив – Парнас, де брало початок священне джерело, присвячене богиням-музам, покровителькам мистецтв. Особливо ця гора подобалася поетам, які перетворили її у символ своєї творчості. Окрім того, саме сюди, за грецькою традицією, причалив ковчег *Девкаліона*, який пережив потоп.

У Південній Греції між Лаконікою та Мессенією протягнулася висока гірська гряда Таїгет, саме з цієї гори жорстокі спартанці скидали своїх дітей, які народжувалися хворими.

У Греції, на відміну від східних держав, немає великих річок, тому створення грецьких полісів не пов'язано з їхнім об'єднанням навколо водних артерій. Більшість водойм Греції – гірські, відтак не придатними для судноплавства: вони протікали ущелинами або вузькими долинами, а влітку деякі з них пересихали.

Мореплавання розвивалося на сильно порізаному східному узбережжі, де знаходилися бухти природного походження. Західний берег, скелястий і неприступний, став малопридатний для організації морських подорожей.

Перехід до сучасного помірного теплого клімату від більш холодного на Балканському півострові завершився, мабуть, до середини I тисячоліття до н.е., тобто в крито-мікенський період, коли в навколишньому середовищі відбулися серйозні зміни.

У південних районах хліб позриває до травня, після чого настає посушливий літній сезон, коли температура доходить до 45° С. У жовтні починається сезон дощів, що підсилюються до грудня. Узимку в низовині настають морози, а в горах випадає сніг.

У Греції ростуть південні рослини: лавр, олеандр, кипарис (рослина, що серед хвойних найбільш інтенсивно виділяє кисень, тому там, де він росте, завжди дуже чисте повітря), а в горах – сосни, дуби, букові дерева і каштани. Греки вирощували фінікові пальми, маслини, оливки та виноград.

Землеробством у Греції можна займатися лише на двох великих рівнинах: у Беотії та Фессалії, а також в окремих районах Лаконіки і Мессенії.

За свідченням античних письменників, Фессалійська долина колись була дном величезного озера, вода з якого пішла після землетрусу, залишивши після себе родючі ґрунти. На інших територіях, малопридатних для землеробства, розводили худобу; у горах улаштовували пасіки, де отримували мед, а на узбережжі Лаконіки збирали пурпуроносні раковини. Сучасна фауна Греції більш бідна в порівнянні з давньою.

На схилах Таїгету водилися ведмеді, лані, дикі кози і свині, в інших областях зустрічалися дикі олені та черепахи. Оскільки на цих тваринах завжди активно велося полювання, то до нашого часу їх чисельність різко зменшилася, а деякі види зникли зовсім.

Острів Крит, де за міфологічними розповідями провів дитинство *Зевс*, а цар *Мінос* улаштував лиховісний лабіринт із *Мінотавром*, що пожирав людські жертви, займає особливе місце в історії Греції, оскільки саме тут виявлено сліди перебування людей, які брали участь у становленні грецької цивілізації, – великі господарські комплекси, названі дослідниками *палацями*. Крит розташовувався на перетині торговельних шляхів й був рівновіддаленим від Африки, Азії та Греції, що визначило його розвиток як великого центру транзитної торгівлі.

На Криті, як й на Балканському півострові, немає великих річок – західна його частина у стародавні часи вкривав незайманий ліс, а інша територія – гориста. Єдиною ланкою між областями ставали гірські тропи. Ще у середині XX ст. окремі райони острова залишалися недоступними цивілізації, однак тепер Крит перетворився у посушливий, скелястий острів, оскільки більшість лісів загинуло.

Із огляду на малу площу родючих земель і гористий у цілому рельєф Балканського півострова греки здавна зосередили свої зусилля в сільському господарстві на вирощуванні так званої середземноморської тріади (ячмінь, виноград і оливки). Потреби в пшениці задовольнялися переважно за рахунок привізного зерна, у доставці якого відігравали провідну роль грецькі колонії. Значного розвитку у стародавніх греків отримало скотарство. Важливим додатком до їхнього харчового раціону стала риба.

Ранньому розвитку грецьких ремесел сприяло наявність у материковій Греції та на островах Егейського архіпелагу корисних копалин. Родовища залізної руди залягали в ряді областей Греції, насамперед у Лаконії. На островах Евбея і на Кіпрі добували мідь, на півдні Аттики розташовувалися знамениті срібні Лаврійські рудники. Золотими копальнями славилася Фракійське узбережжя та Македонія, мармур якісних сортів добували в Аттиці на острові Парос. Аттика та Коринф давали гарну гончарну глину. Спочатку подібні асортименти корисних копалин цілком задовольняли потреби грецьких ремесел. Однак згодом вони вже не могли жити за рахунок власних природних ресурсів. Налагоджені торговельні зв'язки з іншими землями змогли ліквідувати недолік корисних копалин.

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Серед основних джерел з історії Стародавньої Греції можна виділити:

- **речові** – знаряддя праці, керамічний посуд, зброя, монети, предмети побуту, залишки будинків тощо;
- **лінгвістичні** – діалекти грецької мови (дорійський, іонійський, ахейський, еолійський);
- **усні перекази** – міфи, легенди і перекази;
- **письмові документи** – закони, договори, декрети тощо;

- **літературні твори** – праці грецьких логографів, істориків та письменників. Серед них необхідно назвати *Гомера*, *Гекатея Мілетського*, *Гелланіка із Мітілени*, *Геродота*, *Фукидіда*, *Ксенофонта*, *Платона*, *Полібія* та ін.

Систематичне вивчення давньогрецької історії починається з епохи Відродження, коли *Ж. Скалігер* заснував наукову хронологію всесвітньої історії. Однак повноцінне вивчення античної історії відноситься до XVIII ст., коли світ побачили праці *І. Вінкельмана* з історії грецької культури, *Ф. Вольфа* про *Гомера* і про його твори, а також вийшла «Історія Греції» *У. Мітфорда*.

У XIX ст. на ниві античної історії працювали: *А. Бек* – ініціатор видання «Зводу грецьких написів», автор праці – «Державне господарство афінян». *Дж. Грот* – «Історія Греції» – виклад міфів та історичних подій від першої Олімпіади (776 р. до н.е.) до Олександра та діадохів. *І. Дройзен* – «Історія еллінізму», у якій вперше з'явився термін «еллінізм» та почалося вивчення цієї епохи. Його праця майже винятково стосувалася політичної історії.

У Росії в цей час приділяється велика увага історії античності. Проводяться археологічні розкопки на півдні Росії: Крим, Північне Причорномор'я під керівництвом графа *А. С. Уварова*, *Б. В. Фармаковського* (з 1900 р. – розкопки Ольвії) та ін. Публікуються «Стародавності Геродотової Скіфії», що складено академіком *Л. Е. Стефані*. Професор Петербурзького університету *І. В. Пом'яловський* видає «Збірник грецьких і латинських написів Кавказу». *М. С. Куторга* написав ряд фундаментальних досліджень з історії Афін, та в цілому Стародавній Греції. *Ф. Ф. Соколов* докладно вивчає давні написи і закладає основи грецької епіграфіки. *Ф. Г. Мищенко*, професор Київського, пізніше Казанського університетів, робить повні переклади *Геродота*, *Фукидіда*, *Полібія* і *Страбона*, додаючи до них докладний коментар. *В. Г. Васильєвський* прославився видатними дослідженнями з історії пізньої Греції та Візантії.

У XX ст. російська наука збагатилася низкою блискучих робіт з історії Стародавньої Греції. *Н. І. Новосадський* створив оригінальний курс грецької епіграфіки. *В. В. Латишев* підготував монументальне видання написів Північного Причорномор'я. Академік *С. А. Жебелов* публікує серію робіт, присвячену елліністичному періоду. *М. М. Хвостов* публікує дві монографії: «Історія східної торгівлі греко-римського Єгипту» і «Текстильна промисловість у греко-римському Єгипті». *М. І. Ростовцев*, професор Санкт-Петербурзького університету, видає монографії «Скіфія і Боспор», «Еллінізм та іранство на півдні Росії» та ін. Академік *Р. Ю. Віннер* у 1905 р. публікує «Лекції з історії Греції».

У радянський час історична наука переживала засилля ідеології, але, навіть не дивлячись на цей факт, радянськими істориками, і особливо археологами, внесено величезний вклад у вивчення історії Стародавньої Греції. Серед них виділяється тритомна робота акад. *А. І. Тюменева* «Нариси економічної та соціальної історії Давньої Греції», а також загальні роботи – *В. С. Сергєєва*, *С. І. Ковальова*, *С. Я. Лур'є* та інших.

У західній історіографії кінця XIX–XX ст. необхідно виділити наступні роботи – «Історія Греції» *Ю. Белоха*, в якій зроблено акцент на соціальну та економічну історію, шукаючи у Стародавній Греції сліди капіталізму, вбачаючи в македонському завоюванні Греції національне об'єднання. «Історія Стародавнього Світу» *Е. Мейера*, який робить спробу дати схему розвитку всесвітньої історії, звеличує капіталізм як вершину розвитку людського суспільства – падіння капіталізму є в той же час і падінням культури, поверненням до варварства. «Всесвітня Історія» *Г. Глотца*, в якій Греції присвячено чотири томи. Значення цієї праці – у сумлінному викладі матеріалу і у довідковому апараті. «Кембриджська Історія Давнього Світу», в якій два томи (7 – 8) відведено історії Греції та еллінізму.

Також треба зазначити узагальнюючі праці *Ф. Шаму* – «Цивілізація Давньої Греції» та «Елліністична цивілізація». У своїх роботах *Ф. Шаму* намагається об'єктивно висвітлити феномен становлення, розвитку та загибелі цивілізації давніх греків.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ РИМСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ХРОНОЛОГІЯ

Під історією Стародавнього Риму розуміють історію численних народів, які опинилися під впливом завоювань невеликої римської цивільної громади на річці Тибр (Апеннінський півострів). Вона стала на чолі федерації італійських міст і згодом перетворилася у центр могутньої Римської імперії.

На відміну від греків, які зуміли створити образ абсолютно вільної особистості, римляни явили приклад повної протилежності, оскільки в основі їх буття знаходився дух строгої слухняності:

- у родині – перед батьківською владою;
- у громадянина – перед державою;
- у громади – перед богами.

Така скутість не могла не відбитися на їхній творчій діяльності, що принесла незначні плоди і багато в чому стала залежною від грецької спадщини. Майже всі досягнення римлян тією чи іншою мірою ґрунтувалися на грецькій традиції. Римський дух став більш раціональним і приземленим. Будь-які дії людини римляни оцінювали з погляду їх практичної значимості, закладаючи фундамент протестантської Європи, що визначала міру порятунку людини його земною працею.

З іншого боку, культурна другорядність римської цивілізації стосовно грецької компенсувалася за рахунок римського державного генія, що реалізував мрії греків про політичну єдність. Для греків характерним стала політична роздробленість, обумовлена географічними умовами і волелюбністю міст. У римській державі з моменту її виникнення була тверда установка на збирання земель, до чого фактично і звелася історія ранньої римської республіки. Римлянам удалося створити таку імперію, що не розпалася відразу після смерті її творця, об'єднавши величезну кількість територій та їх народів на декілька століть. Однак у культурній площині римлянам не вдалося опанувати Середземномор'я, та їм довелося як і раніше користуватися грецькою спадщиною, ретельно переробивши її. Відтак грецька культура дійшла до європейців саме в «*римському варіанті*». Поєднання грецького духу і римської практичності створило сприятливі умови для поширення християнства, що хоча й зазнало значних утисків з боку римської держави, однак багато чого успадкувало від античності.

Періодизація давньоримської історії:

- найдавніша історія Риму, або царський період (VIII–VI ст. до н.е.);
- республіканський період (VI–I ст. до н.е.). При цьому він умовно розділяється на час *ранньої республіки* (VI–III ст. до н.е.), на який припадає формування ранньорабовласницького суспільства та завоювання Римом Італії, і на *пізню республіку* (II–I ст. до н.е.). Для неї характерний розквіт рабовласницьких відносин в Італії та створення Римської середземноморської держави;
- імператорський період (кінець I ст. до н.е. – V ст. н.е.). Перші два століття імператорської епохи – це час ранньої імперії (*принципату*), що супроводжувався розквітом рабовласницьких відносин уже по всьому Середземномор'ї. III ст. н.е. – це криза Римської імперії, що погрожувала розпадом. Перебороти кризу допомогла нова форма державного устрою імперії – *домінат*.

Пізня Римська імперія (*домінат*) існувала з кінця III до середини V ст. н.е. Ця епоха характеризується розкладанням рабовласництва на її величезних територіях та початком формування *протофеодальних* відносин.

На території Апеннінського півострова, що став серцем Римської рабовласницької держави, проживало населення (як місцеве, так і стороннє), яке сильно різнилося в мовному, етнічному та культурному планах.

У I тис. до н.е. його основну масу становили племена *італіків*, із яких виділялися *латини*, *оскі*, *умбри*, а також *сабельські* племена, серед яких найбільш численними стали *самніти*. До північно-заходу від ріки Тибр, де в VIII ст. до н.е. засновано місто Рим, проживали *етруски*, які значно вплинули на давньоримську цивілізацію.

Однак цей вплив був не єдиним. У ході Великої грецької колонізації на острові Сицилія, а також у південній і центральній Італії греки заснували багато колоній, населення яких вступило в контакт із місцевими жителями. Населення Апеннінського півострова випробовувало вплив і карфагенян, які контролювали фінікійські поселення узбережжя Північної Африки, Південний Іспанії, Сицилії та Сардинії. Перебуваючи на більш високій стадії соціально-економічного і культурного розвитку, ці народи залишили свій слід у становленні цивілізації Стародавнього Риму.

Етруски, які населяли області до північно-заходу від ріки Тибр, відігравали важливу роль серед італійських племен. Рабовласницькі стосунки в них до VI ст. до н.е. досягли високого рівня розвитку. Підкоривши собі значні території центральної Італії, у тому числі й Лації із містом Римом, *етруски* просунулися на південь. Однак греки Південної Італії відтіснили їх назад. У першій половині III ст. до н.е., етрусків підкорили римляни, і ті поступово *романізувалися*. Римляни запозичили у етрусків багато ідей у сфері ремесла, будівельної техніки, художньої культури, релігії та ідеології.

ГЕОГРАФІЧНІ УМОВИ ІТАЛІЇ

Італія займає Апеннінський півострів, схожий за формою на чобіт. Ще стародавні греки назвали його (спочатку тільки південну частину, де багато пасовищ) – Італія, від слова «*Vitulus*» – *теля, бичок*. Звідси походить назва – *Vitalia* або *Italia*, – дослівно «*Країна телят або вина*». В III ст. до н.е. ця назва поширилася на весь півострів, а в I ст. до н.е. – аж до Альпійських гір. Біля західного узбережжя Італії розташовується три острови: Сицилія, Сардинія і Корсика. Східний берег непридатний для плавання (Адріатичне море), і мореплавство тут не розвивалося. Для цих цілей був більш зручний західний берег, порізаний безліччю дрібних бухт.

Півострів оточують чотири моря: *Адріатичне* – східне узбережжя; *Тирренське* – південно-західне; *Лігурійське* – північно-західне; *Іонічне* – південне. Оскільки із трьох сторін Італія оточена водою, вона формувалася як держава напівморська і напівконтинентальна, підтримуючи стосунки з материком і країнами, що простягалися за межами ближніх морів. Зокрема, через Альпи проходив шлях на північний захід з виходом у Західну Європу – Галлію (сучасна Франція), Британію та Германію. Через Сицилію здійснювалися контакти з північноафриканським узбережжям, зокрема з Карфагеном, найбільш потужним супротивником Риму в республіканську епоху. Торговельні стосунки розвивалися і зі східними середземноморськими областями: Грецією, Малою Азією, Фінікією та ін.

На Апеннінському півострові за географічними та історико-етнічними особливостями виділяються три області: Північна, Середня і Південна.

Північна Італія обмежена двома гірськими хребтами: на заході Альпами, що відокремлюють її від Європи; на сході – Апеннінами, що простягаються уздовж центральної частини півострова, в основному, це долина річки По (сучасна р. Пад).

У Північній Італії виділяють три області: Лігурію, Цизальпійську (буквально: «*по цю сторону Альп*») або Цизпаданську (буквально: «*по цю сторону ріки Пад*») Галлію (по ту сторону Альп Галлію іменували Трансальпійська або Транспадаканська), Венецію.

У Лігурії найбільш важливим стало місто Генуя, що активно розвивалося як торговий центр в епоху середніх віків – генуезькі купці вважалися досвідченими мореплавцями і торговцями.

У Цизальпійській Галлії виділяється місто Равенна, що у пізньоімператорську епоху стане резиденцією імператорів.

У Венеції головним містом була Венеція, що відіграло важливу роль у середньовіччі.

У Середній Італії розташовано шість областей: Етрурія (сучасна Тоскана); Умбрія; Піцен; Лацій, де знаходився Рим; Самній; Кампанія з містами: Куми, Неаполь і Помпеї. Ці області отримували назви за назвою племен, які їх населяли. Однією з річок, що відокремлювали Північну Італію від Середньої, була Рубікон.

У Південній Італії виділяють п'ять областей: Апулія, Луканія, Реція, Бруціум, Калабрія.

За площею (300.000 км²) Італія перевершує Балканську Грецію, тут більше територій, придатних для землеробства. Області західного узбережжя: Етрурія, Кампанія, Лацій дуже родючі, тому вони рано стали освоюватися людьми. Тут протікало багато річок, на яких йшла жвава торгівля. У період танення гірських снігів ріки розливалися, заболочуючи місцевість, тому в Італії утворилося багато озер. Клімат у цілому прохолодний і вологий у північних областях і більш теплий у південних, де багато хвойних дерев, лісів та гаїв із різноманітною фауною. На західному узбережжі ловили моллюсків, із раковин яких добувалася пурпурова фарба.

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ РИМСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Джерела з історії Стародавнього Риму достатньо чисельні та різноманітні:

- **Пам'ятники матеріальної культури** – знаряддя праці, зброя, залишки поселень, святилищ, предмети побуту, посуд. Завдяки матеріальним знахідкам доведено, що людина жила в Італії з епохи палеоліту. У Римі сліди перших поселень датуються VIII–VII ст. до н.е. (сім пагорбів: *Палатин, Есквілін, Капітолій, Авентин, Квіринал, Вимінал, Целій*).
- **Матеріальні пам'ятки епохи імперії** – храми, площі, терми, акведуки, скульптури, імператорські колони, цирки, амфітеатри, поховальні комплекси, сільські садиби та вілли.
- **Епіграфічні пам'ятки** – написи на пам'ятках матеріальної культури. Найдавніший напис – текст грецькою мовою з острова Іск'я (VIII ст. до н.е.). Найдавніший напис латинською мовою – текст на кам'яній плиті з форуму, де за переказом знаходиться могила *Ромула* (VII ст. до н.е.). Плита і мотивні речі знаходилися на чорному мармуровому стовпі, тому ця знахідка називається написом Чорного каменя.
- **Елогії** – надгробні написи.

- **Римські державні акти** – аграрні, юридичні, соціальні, політичні тощо.
- **Нумізматичні дані** – монети, їх вага, зображення, матеріал з якого вони виготовлені тощо.
- **Письмові джерела** – твори античних письменників. До нас дійшла відносно пізня традиція, що ґрунтувалася на ранніх матеріалах: офіційні записи про життя римської громади, усна народна творчість, родові та сімейні перекази, відгуки греків на події в *Гесперії* («західний край»).

Оскільки письмові джерела дають найбагатший історичний матеріал, на них необхідно зупинитися більш докладно. До офіційних актів відносяться царські закони, більша частина яких визнається сучасною наукою достовірними, перші договори Риму з іншими громадами та державами – з латинськими містами і Карфагеном, історичність яких також не заперечується, записи, що велися *жрецькими колегіями*. Головне місце серед них займала колегія *понтифіків*, заснована другим царем *Нумою*. Понтифіки очолювали все релігійне життя і відали *Фастами* – релігійним календарем, визначаючи дні угідні божествам (*dies fasti*) та неугідні їм (*dies nefasti*), коли заборонялося вести приватні та суспільні справи.

Імовірно, уже в царську епоху голова колегії, *великий понтифік*, поряд із *фастами* став записувати видатні події року – затьмарення світил, війни, свята. Це поклало початок літописанню, що розвилася вже в республіканську епоху.

Із початком епохи Республіки рік стали визначати за правлінням вищих посадових осіб – *консулів*. Тоді *понтифіки* почали встановлювати їхні списки, а потім і списки інших *магістратів*. Щорічні списки консулів називаються *консульськими фастами*. На їх основі виріс запис консульських тріумфів, що йменується *тріумфальними фастами*. Консульські та тріумфальні фасты зібрано та опубліковано на початку нашої ери. На основі фаст склався офіційний літопис – *понтифікальні аннали* (від латинського *annus* – рік). Близько 130 р. до н.е. вони були опубліковані главою колегії, великим понтифіком *Публієм Муцієм Сцеволю* у 80 книгах, що отримали назву «*Великі аннали*» (*Annales maximi*). З анналів до нас дійшли лише незначні фрагменти: гімн *жреців-орачів*, гімн *арвальських братів*, пісні *жреців-саліїв*, що супроводжувалися войовничим танцем.

Найбільш ранні уявлення греків про населення Італії можна знайти у творах *Гомера* («Одіссея») і *Гесіода* (перший згадує героя римської історії *Латина*). Перша грецька згадка Риму належить *Гелланіку Лесбоському*. Найбільш обізнаними про Рим із ранніх грецьких авторів були сицилійські історики, список яких відкривається *Антиохом Сиракузьким* (кінець V ст. до н.е.).

Серед ранніх представників римської літератури, яких називають *старшими анналістами* (III ст. до н.е.), необхідно назвати наступних авторів:

- першим анналістом став *Фабій Піктор*, який писав на давньогрецькому;
- *Гней Невій* – учасник Першої Пунічної війни, який присвятив поему, згадавши найдавнішу історію Риму;
- *Енній* склав поему «Аннали», що охоплює час від виникнення Риму до його часу;
- *М. Порцій Катон Старший* став писати латиною. У його «Началах» («*Origines*») історія заснування Риму викладається у зв'язку з історією інших племен і народностей Італії.

На відміну від них, анналісти, що писали наприкінці II – у першій половині I ст. до н.е., називаються *молодшими анналістами*. До сухого, й у цілому достовірного викладенню історії, який вони знайшли у своїх попередників, молодші анналісти багато чого додали, а головне, внесли в зображення давнини ідеї, що хвилювали сучасників. Для всієї *анналістичної* літератури характерна патріотична тенденція, успадкована подальшою римською історіографією.

Твори обох поколінь *анналістів* майже повністю втрачені. Однак ними користувалися ті автори, праці яких дійшли до нас. Серед них особливе місце займають наступні автори:

- *Полібій* (201–120 рр. до н.е.), грецький аристократ, що прожив 16 років як заручник у Римі. Його «Загальна історія» в 40 книгах давньогрецькою мовою охопила період із 264 по 146 р. до н.е. – період трьох *Пунічних війн*, коли Рим перетворився у велику середземноморську державу. В основі римських успіхів він бачить розумне сполучення у римському державному устрої ідей монархії, аристократії та демократії. Основну увагу *Полібій* приділяє політичній історії;
- його продовжувачем став грек *Посидоній* (кінець II – перша половина I ст. до н.е.), який негативно ставився до римського панування в завойованих країнах. У праці «Історія» головним чином розповідається про взаємини Риму з елліністичними містами. Його праця не збереглася, однак вона була врахована іншими античними авторами;
- *Діодор Сицилійський* (90–21 рр. до н.е.), який написав загальну історію в 40 книгах із назвою «Історична бібліотека». Збережені частини праці охоплюють історію Риму V–I ст. до н.е.;

- найбільш популярним у давнину стала праця *Тита Лівія* з Падуї (59 р. до н.е. – 17 р. н.е.). Вона називається «Історія Риму від заснування міста» і складається із 142 книг, із яких, в основному, дійшла частина від царського періоду і до 168 р. до н.е. Інше збереглося в коротких витягах. Це найбільш повний античний звід із римської історії, викладений захоплююче, з яскраво вираженою патріотичною тенденцією і вихвалянням *Республіки*. Увага *Лівія* зосереджена на внутрішній і зовнішній політиці. У нього безліч подробиць, що стосуються релігійного життя Риму;
- *Веллей Патеркул*, який написав історію від заснування Риму до 30 р. н.е. У ній Рим зображується як центр всесвітньої історії. На відміну від «Історії» *Лівія* праця *Веллея* пронизана монархічною ідеєю;
- величезну працю у 80 книгах представляє собою написана на давньогрецькому «Римська історія» *Діона Кассія Кокцеяна* (приблизно 155–235 рр.). Він вихваляв Римську республіку та одночасно імператора, який править згідно із сенатом. У ній докладно висвітлено перипетії громадянських війн;
- *Аппіан* (помер у 70-х рр. II ст. н.е.), грек за походженням, був переконаним поборником римського панування і монархії. Ним написано «Римську історію» в 24 книгах. Матеріал у ній розташований за територіально-етнічним принципом. Книги так і називаються – «Римська», «Самнітська», «Сицилійська» тощо;
- *Л. Анней Флор*, сучасник *Аппіана*, склав працю «Епітоми римської історії», взявши за основу історію зовнішніх і внутрішніх війн римлян, починаючи із царської епохи, та закінчуючи правлінням *Августа*;
- *Г. Саллюстій Крисп* (86–35 рр. до н.е.) написав монографії – «Змова Катилини», «Югуртинська війна», «Історія» (про події 70–60-х рр. I ст. до н.е.). *Саллюстій* був супротивником сенатської олігархії та прихильником *Цезаря*, якому був особисто багатьом зобов'язаний. Його ідеал – помірковано демократична республіка. Нещастя римлян полягало, на його думку, в моральному розкладанні суспільства;
- *Геродіан* (170–240 рр.) – грецькою мовою описав епоху останніх *Антонинів* та епоху *Северів*;
- *Евтропій* – написав «Коротку історію Риму» де виклав повну історію імперії до 376 р.;
- *Корнелій Тацит* (55–120 рр. до н.е.) – «Історія» в 14 книгах – правління *Флавіїв*. «Аннали» в 16 книгах – від смерті *Августа* до кінця династії *Юліїв-Клавдіїв*. *Тацит* виходив із принципу писати «без гніву і пристрасті». Хід історії пояснював моральними якостями людей. Його ідеал – вільна республіка;
- *Амміан Марцеллін* (330–400 рр. до н.е.) – основна праця – «Діяння», де він описує події, на яких зупинився *Тацит*, тобто від початку правління *Нерви* і до 378 р. Збереглася тільки частина книги – з 353 по 378 р.

Істотне значення для історії пізньої Республіки мають мемуари *Цезаря*. Найбільший державний діяч і полководець *Гай Юлій Цезар* (101–44 рр. до н.е.) написав «Записки про Галльську війну» – важливе джерело не тільки з етнографії та соціальної історії Галлії, але й з військової та провінційної політики Риму.

Чудовий судовий та політичний оратор, прихильник «звичаїв предків» і сенатської Республіки, завзятий супротивник *Цезаря* *Марк Туллій Цицерон* (106–43 рр. до н.е.) залишив величезну літературну спадщину. Його листи до рідних та друзів ілюструють політичну та ідейну боротьбу того часу. У його записах публічних мов повстає яскрава картина повсякденного політичного життя Риму (наприклад, промова проти *Катиліни*) і провінцій (проти *Верреса*). У трактатах «Про закони», «Про державу» безліч даних про релігію, державний устрій, право, а також повідомлення про давні римські порядки та події.

У «Географії» понтієського грека *Страбона* (біля 65 р. до н.е.) зібрано відомості не тільки географічного, але і економічного, історичного та етнографічного характеру.

Твори біографічного характеру містять багато відомостей не тільки про життя і діяльність героїв, але і з історії. Серед них виділяються праці наступних письменників:

- Беотійський грек *Плутарх* (46–126 рр.) створив 23 парні порівняльні біографії видатних греків та римлян, починаючи з легендарного *Ромула*;
- *Гай Свєтоній Транквіл* (70–160 рр.) описав у своєму «Життєпису 12 цезарів» правління перших імператорів, де міститься також важливий матеріал з соціальної та політичної історії Республіки;

- *К. Тацит* – «Життєпис Юлія Агриколи» – опис життя і побуту британців. Головний герой – тесть *Тацита*, намісник Британії.

Антична традиція отримала відображення в художній літературі. У героях комедіографа III – початку II ст. до н.е. *Плавта*, що носять грецькі імена, відтворено сучасних йому римлян. Комедії *Плавта* – живе джерело знань про римський побут та звички. Тематику ранньої історії Риму використав *Вергілій* в «Енеїді», а громадянських війн пізньої республіки – *Лукан* у «Фарсалії». Політичну оцінку *Цезаря* та його оточення відображено у віршах *Гая Валерія Катула*, а перипетії громадянських війн – у поета *Кв. Горация Флакка*.

Особливу групу збережених документальних джерел становлять юридичні пам'ятки. Серед них:

- відомості про соціальну структуру, господарство, систему керування, судочинство і культу початку Республіки і частково царського часу містяться в архаїчних законах XII таблиць;
- праці римських юристів епохи Імперії, де зафіксовано і пояснено багато норм цивільного життя, що відносяться до архаїчного і республіканського періоду;
- найбільш повний збірник римського права, що в XII ст. отримав назву «*Corpus iuris civilis*» – «Корпус цивільного права». У нього ввійшли: Інституції, Дігести, імператорські Конституції (кодекс *Юстиніана*), Конституції видані після кодексу *Юстиніана*.

Серед авторів основних робіт із історії Стародавнього Риму, що написані в XIX–XX ст. необхідно виділити наступні:

- *Г. Б. Нібур* (1776–1831 рр.) – засновник історико-критичного методу за допомогою якого із джерела необхідно виділити достовірну інформацію. Основна праця – «Римська історія»;
- *Д. де Ламаль А.* (1777–1857 рр.) – твір «Політична економія римлян».

Із російських учених XIX ст. необхідно наголосити на таких іменах:

- *Д. Л. Крюков* (1809–1845 рр.) – розробляв дві основні проблеми – релігійні концепції та причини боротьби патриціїв та плебеїв у ранньому Римі. На його думку, *деспотизм* і моральна деградація привели римлян до краху;
- *Т. Н. Грановський* (1813–1855 рр.) – досліджував суспільну і політичну історію Римської імперії;
- *С. В. Єшевський* (1829–1865 рр.) – займався історією імперії та розробив оригінальну концепцію з деяких історичних проблем.

У другій половині XIX ст. найбільшого значення отримала творчість німецького вченого *Т. Моммзена* та англійця *Ч. Мериваля*.

Т. Моммзен (1817–1903 рр.) – вніс неоціненний вклад у вивчення римської історії, насамперед епохи республіки (епоху імперії він не любив). Його наукові інтереси багатогранні: «Корпус Римських написів»; розробка римського державного і кримінального права; «Римська історія» у п'ятих томах – найбільш значна праця, в якій *Моммзен* розглядав *принципат* як *диархію*, а не *монархію*; монографія про римський колонат. Вирішальну силу історичного розвитку він бачив у розвитку політичних інститутів, а сутність античного полісу і цивільної громади розумів як засновану на античних релігійних засадах.

Головна праця *Ч. Мериваля* (1808–1893 рр.) – «Історія римлян в епоху імперії». Він прихильник імперії та шанувальник сильної держави. Роль імперії *Мериваль* оцінював досить позитивно, не дивлячись на *деспотизм* окремих імператорів. Загалом, для англійської історіографії Стародавнього Риму тема імперії була досить популярною (праці *Дж. Бьюрі*, *Ст. Джонса*, *Р. Холмса* та інших).

У російській історичній науці цього часу найбільшу увагу заслуговують роботи: *Р. Ю. Віппера* (1859–1954 рр.) – «Нариси історії Римської імперії». *І. М. Гревса* – «Нариси з історії римського землеволодіння». Праці *М. М. Хвостова* (1872–1920 рр.), *М. І. Ростовцева* (1870–1952 рр.), який емігрував у США, та інших.

У XX ст. опубліковано величезну кількість робіт, серед яких необхідно виділити наступні: «Економічна історія Риму» та «Економічний огляд Стародавнього Риму» американського історика *Т. Франка*. Колективна робота «Кембриджська історія Давнього світу» за редакцією *Дж. Бьюрі*, *С. Кука*, *Ф. Едкока*, *І. М. Чарлсворта* в 12 томах – 6 томів присвячено римській історії. «Історія Риму» за редакцією італійських учених – *П. Дукаті*, *А. Кальдеріні* та інших. «Занепад Риму (метаморфози античної цивілізації)» *І. Фогта*.

Серед праць радянських істориків необхідно назвати: «Нариси з історії Давнього Риму» В. С. Сергєєва; підручник з історії Стародавнього Риму М. О. Машикіна; роботи С. Л. Утченко, О. В. Кудрявцева, О. М. Штаєрмана, О. Г. Бокшаніна, М. Е. Сергієнко та інших.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. активізувалися археологічні дослідження античних пам'яток у Європі та на Близькому Сході. Кожного року археологи отримують нові дані про матеріальну та духовну культуру давніх греків та римлян. У світі з'являються нові вузькоспеціалізовані праці сучасних дослідників античності, що доповнюють окремі сторінки історії античності.

Серед сучасних узагальнюючих праць треба відмітити багатотомну колективну працю європейських дослідників, видану під егідою ЮНЕСКО – «Історія людства» у сьомі томах, в якій другий та третій томи присвячено давньогрецькій та давньоримській цивілізаціям. А також багатотомне видання «Історія античної цивілізації» В. О. Балуха. На сьогоднішній день праця Балуха є найбільш масштабною науковою розробкою в українській історіографії з історії Стародавньої Греції та Риму.

План семінарського заняття

1. Предмет історії античності, періодизація та хронологія.
2. Географічні та природні умови Греції та Апеннінського півострова.
3. Джерела з історії Стародавньої Греції.
4. Джерела з історії Стародавнього Риму.
5. Історіографія історії Стародавньої Греції.
6. Історіографія історії Стародавнього Риму.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання: об'єкт вивчення історії античності, предмет і завдання курсу «Історія Стародавньої Греції та Риму». Значення давньогрецької та давньоримської цивілізації в історії та їх місце серед інших цивілізацій. Географічні та природні умови о. Криту, Балканської Греції та Апеннінського півострова. Характеристика джерел та історіографії з історії античності.

Список основної та додаткової літератури

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т.1. Стародавня Греція: Підручник. / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2007. – 656 с.; ілюстр., карти.
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т. 2. Стародавній Рим : Підручник. / В.О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – 848 с.; ілюстр., карти.
3. Балух В. О., Коцур В. П. Історія Стародавньої Греції: Курс лекцій. / В. О. Балух, В. П. Коцур. – Чернівці: Книги XXI, 2005. – 680 с.
4. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: Курс лекцій. / В. О. Балух, В. П. Коцур. – Чернівці: Книги XXI, 2005. – 680 с.
5. Велишский Ф. История цивилизации: Быт и нравы древних греков и римлян / Ф. Велишский. – М., 2000.
6. Виппер Р. Ю. Лекции по истории Греции. Очерки по истории римской империи. Рим и раннее христианство. / Р. Ю. Виппер – Ростов-на-Дону, 1995.
7. Всеобщая история / С. В. Новикова, А. С. Маныкин, О. В. Дмитриева. – М., 2001.
8. Дудка Р. А. Курс лекцій з історії Стародавньої Греції та Риму : навч. посіб. / Р. А. Дудка. – Ніжин, 2002.
9. История Древнего мира. / Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. – 3-е изд. – М., 1989. – Т. 3.
10. История Древнего мира. Древняя Греция. / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич и др. – Минск, 1998.
11. История Древнего мира. Древний Рим. / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич и др. – Минск, 1998.
12. История Древней Греции: Учеб. / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, В. И. Кузищин, Л. П. Маринович; / Под ред. В.И.Кузищина. – 2-е изд. М., 1996.
13. История Древнего Рима / Под ред. В. И. Кузищина. – М., 1993.
14. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией А.Х. Дани и Ж.-П. Моэна. – М.: ООО Идательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 2. III тысячелетие до н.э. – VII тысячелетие до н.э. – 623 с.
15. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией Й. Херрманна и Э. Цюрхера. – М.: ООО Идательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 3. VII век до н.э. – VII век н.э. – 680 с.
16. Карпюк С. Г. Лекции по истории Древней Греции. / С. Г. Карпюк. – М., 1997.

17. Лурье С. Я. История Греции; Курс лекций / Под ред. Э.Д.Фролова. – СПб., 1993.
18. Моммзен Т. История Рима. В 5 т. / Т. Момзен. – М. : 2001.
19. Орлова Т. В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій : навч. посіб. / Т. В. Орлова. – К. : Знання, 2012. – 446 с.
20. Хоуэлл Г. Древний Рим : пер. с англ. / Г. Хоуэлл. – М., 2007.
21. Шаму Ф. Цивилизация Древней Греции. / Ф. Шаму; пер. с фр. Т. Баженовой. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА; 2009.–368 с.
22. Шаму Ф. Эллинистическая цивилизация. / Ф. Шаму; пер. с фр. Н. Шевченко. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА; 2008.– 480 с.

Довідники

1. Адкинс Л., Адкинс Р. Древняя Греция. Энциклопедический справочник / Лесли Адкинс, Рой А. Адкинс. – М. : Вече, 2008. – 496 с. : ил. – (Библиотека мировой истории).
2. Адкинс Л., Адкинс Р. Древний Рим. Энциклопедический справочник / Лесли Адкинс, Рой А. Адкинс. – М. : Вече, 2008. – 528 с. : ил. – (Библиотека мировой истории).
3. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / У. Брей, Д. Трамп – пер. с англ. М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
4. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. – М., 2001. – 975 с.
5. Лосев А. Ф. Словарь античной философии. / А. Ф. Лосев. – М., 1995.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия / Под ред. С. А. Токарева. – 2-е изд. – М., 1997. – Т.1–2.
7. Наследие Эллады. Энциклопедический словарь / Сост. Ю. И. Сердерики. – Краснодар, 1993.
8. Словарь античности / Под ред. В. И. Кузищина. – М., 1992.
9. Харботл Т. Битвы мировой истории. Словарь. – М., 1993.
10. Ярхо В. Н. Античная культура: литература, театр, искусство, философия, наука. Словарь. – М., 1995.

Джерела

1. Античная драма. – М., 1970 (сер. «Библиотека всемирной литературы»).
2. Античная лирика. – М., 1968 (сер. «Библиотека всемирной литературы»).
3. Античные гимны. – М., 1988 (сер. «Университетская библиотека»).
4. Античные поэты об искусстве. – СПб., 1996.
5. Антология мировой философии. – М., 1969. – Т.1., Ч.1 (Серия «Философское наследие»).
6. Аполлодор. Мифологическая библиотека. – М., 1993 (сер. «Литературные памятники»).
7. Аппиан. Римские войны. – СПб., 1934 (Серия «Античная библиотека»).
8. Аристотель. Сочинения. / Под ред. В.Ф.Асмуса и др. – М., 1975-1984. - Т.1-4 (Серия «Философское наследие»).
9. Аристофан. Комедии. – М., 1983. – Т.1–2.
10. Арриан. Поход Александра. - СПб., 1993 (Серия «Античная библиотека»).
11. Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана. – М., 1992.
12. Геродиан. История императорской власти после Марка. – М., 1996.
13. Геродот. История. – М., 1993 (Серия «Памятники исторической мысли»).
14. Гигин. Астрономия. – СПб., 1997 (Серия «Античная библиотека»).
15. Гигин. Мифы. – СПб., 1997 (Серия «Античная библиотека»).
16. Гомер. Илиада. / Пер. Н. И. Гнедича. – Л., 1990 (Серия «Литературные Памятники»).
17. Гомер. Одиссея. / Пер. В. А. Жуковского. – М., 1982 (Серия «Однотомники классической литературы»).
18. Демосфен. Речи. – М., 1994, 1996. – Т.1–3 (Серия «Памятники исторической мысли»).
19. Зосим. Новая история / Пер., комм., указатели Н.Н. Болгова. – Белгород : Изд-во Белгородского государственного ун-та, 2010. – 344 с.
20. Кассий Дион Коккейан. Римская история Книги LI – LXIII / Перев. с древнегреч. Под ред. А.В. Махлаюка; предисл. и коммент. А.В. Махлаюка. – СПб. : Нестор-История, 2014. – 680 с. – (Fontes scripti antiqui).
21. Ксенофонт. Анабасис. – М., 1994.
22. Ксенофонт. Греческая история. – СПб., 1993 (Серия «Античная библиотека»).
23. Ливий Тит. История Рима от основания города. – М., 1993. – Т.1–3.

24. Лирика древней Эллады и Рима. – М., 1990.
25. Лукиан из Самосаты. Избранная проза. – М., 1997.
26. Павсаний. Описание Эллады. – СПб., 1996. – Т.1–2 (Серия «Античная библиотека»).
27. Плутарх. Избранные жизнеописания. – М., 1994. – Т.1–2. (Серия «Литературные памятники»).
28. Страбон. География. – М., 1994 (Серия «Памятники исторической мысли»).
29. Тацит Корнелий. Сочинения. – М., 1993. – Т.1–2 (Серия «Литературные памятники»).
30. Фукидид. История. / Пер. Ф. М. Мищенко. – СПб., 1994. – Т.1–2.
31. Хрестоматия по истории древнего Рима: Учеб. Пособие для вузов по спец. «История» / Сост.: И. А. Гвоздева, И. Л. Маяк, А. Л. Смышляев и др.; Под ред. В. И. Кузищина. – М.: Высш. шк., 1987. – 431 с.
32. Хрестоматия по истории Древнего мира. Издание второе, исправленное и дополненное. / Под ред. В. Г. Боруховича, В. И. Кузищина. – Издательство Саратовского университета. 1989. – 352 с.
33. Хрестоматия по истории древней Греции. Издание второе, исправленное и дополненное. / Составление и комментарии А. В. Постернака. – М., 2000. –158 с.
34. Хрестоматия по истории древнего Рима. Издание второе, исправленное и дополненное. / Составление и комментарии А. В. Постернака. – М., 2000. –158 с.
35. Цезарь Юлий. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей. – М., 1993 (Серия «Литературные памятники»).

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Визначте предмет історії античності та охарактеризуйте її періодизацію та хронологію.
2. Охарактеризуйте періодизацію та хронологію історії Стародавньої Греції.
3. Охарактеризуйте періодизацію та хронологію історії Стародавнього Риму.
4. Охарактеризуйте географічні та природні умови Греції.
5. Охарактеризуйте географічні та природні умови Криту.
6. Охарактеризуйте географічні та природні умови Апеннінського півострова.
7. Охарактеризуйте основні джерела з історії Стародавньої Греції.
8. Охарактеризуйте основні джерела з історії Стародавнього Риму.
9. Порівняйте інформативність джерел з історії Стародавніх Греції та Риму.
10. Проаналізуйте розвиток історіографії Стародавньої Греції за останні два століття.
11. Проаналізуйте розвиток історіографії Стародавнього Риму за останні два століття.
12. Проаналізуйте розвиток сучасної зарубіжної науки з проблем історії Стародавньої Греції.
13. Проаналізуйте розвиток сучасної вітчизняної науки з проблем історії Стародавньої Греції.
14. Проаналізуйте стан розвитку сучасної зарубіжної науки з проблем історії Стародавнього Риму.
15. Проаналізуйте розвиток сучасної вітчизняної науки з проблем історії Стародавнього Риму.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Джерела з історії Стародавньої Греції.
2. Джерела з історії Стародавнього Риму.
3. Характеристика історіографії з історії Стародавньої Греції.
4. Характеристика історіографії з історії Стародавнього Риму.
5. Природно-кліматичні умови о. Крит та Балканської Греції.
6. Природно-кліматичні умови Апеннінського півострова.
7. Загальна характеристика цивілізації Стародавньої Греції.
8. Загальна характеристика цивілізації Стародавнього Риму.

ТЕМА 2

КРИТО-МІКЕНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ III – II ТИС. ДО Н.Е.

Ключові поняття: археологічні розкопки, джерела, цивілізація, архів, стратифікація, періодизація, хронологія, держава, ремесло, торгівля, електром, елладська культура, мінойська культура, палац, епоха «старих палаців», епоха «нових палаців», таласократія, лінійне письмо А, лінійне письмо Б, народи моря, «Темні віки», епос, міфологія, релігія, ритуал, культ.

Сучасна історична наука вважає, що перші осередки державності на Балканському півострові виникають уже в першій половині III тис. до н.е. Однак біля XXII ст. до н.е. цей процес перервано

навалою грецьких племен *ахейців*, які мігрували сюди, можливо, із придунайських районів Європи. Ці племена перебували на досить низькому рівні суспільного розвитку і, завоювавши практично весь Балканський півострів, призупинили процеси соціальної стратифікації суспільства та становлення державності, що переживало місцеве догрецьке населення – *пеласги*. Його етнічна приналежність поки не з'ясовано. У ході завоювання *пеласги* частково були винищені *ахейцями*, частково асимілювалися з завойовниками, які переживали стадію розпаду первіснообщинних відносин. Ахейське завоювання практично не торкнулося острівної частини Егейського архіпелагу. Із середини III тис. до н.е. на острові Крит його населення переживало ті ж самі процеси становлення ранньої державності, що і на материковій Греції до ахейського завоювання. Упродовж декількох століть Крит був центром інтенсивних змін у сфері соціально-політичного та економічного життя, що і призвело до раннього формування й подальшого розквіту цієї острівної цивілізації.

Історію критської та мікенської цивілізацій складно об'єднати в одне ціле. Материкова Греція у II тис. до н.е. зазнала сильного впливу з боку більш розвиненої у духовному та інтелектуальному планах критської цивілізації, після загибелі якої багато чого перейняла з її спадщини. *Ахейці* ж в силу більшої культурної обмеженості в порівнянні з критянами в короткий період розквіту власного суспільства не встигли повністю скористатися наданою їм духовною скарбницею Криту.

Для обох цивілізацій на основі археологічного матеріалу розроблено дві паралельні хронологічні шкали. Історія Криту поділяється на *Мінойські* періоди за іменем легендарного царя *Міноса*, який правив на цьому острові, а історія Мікенського суспільства – на *Елладські* за ім'ям міфічного родоначальника греків *Елліна*. Хронологія *Мінойської* та *Елладської* цивілізацій традиційно розглядають і характеризують паралельно:

- ранньомінойський (XXX–XXIII ст. до н.е.) = ранньоелладський (XXX–XXI ст. до н.е.);
- середньомінойський (XXII–XVIII ст. до н.е.) = середньоелладський (XX–XVII ст. до н.е.);
- Пізньомінойський (XVII–XII ст. до н.е.) = пізньоелладський (XVI–XII ст. до н.е.).

РАННЬОМІНОЙСЬКИЙ ПЕРІОД

Споконвічне населення Криту прийнято іменувати *мінойцями*, які створили дуже розвинену археологічну *мінойську* культуру.

На початку III тис. до н.е. на Криті, як і у багатьох частинах земної кулі, освоюється виробництво міді, а пізніше і бронзи. Певного прогресу в цей час досягає ремесло.

У середині III тис. до н.е. на деяких островах Егейського моря виникають металургійні центри, де вироблялася миш'яковиста бронза – сплав із міді, олова та миш'яку, що додавався для підвищення ковкості матеріалу. Цей сплав, природно, був дуже шкідливий, тому надалі *мінойці* почали виготовляти звичайну бронзу, що складалася в основному із міді та олова.

У цей же час починають використовувати гончарний круг, а разом з ним і посудини з тонкими стінками, що підтверджували професіоналізм майстрів. Саме в цю епоху розвивається морська справа: будуються довгі швидкохідні судна з рядами від 10 до 12 весел, розвивається каботажне мореплавання (морські подорожі здійснюються уздовж берегів, без виходу у відкритий океан).

У другій половині III тис. до н.е. жителями Криту успішно освоєно практично всі придатні для обробки землі, активно розвивалося скотарство. Як наслідок розвитку господарства, з'являються зачатки обміну, а оскільки острів розташовувався на перехресті багатьох морських шляхів, його населення досить рано стали брати участь у міжнародному обміні.

У ранньомінойському періоді на Криті з'являються міста. Створення перших міських центрів цілком укладається в теорію *міської революції*, що підтримують не всі дослідники. Вона зводиться до того, що активна розробка міді і бронзи сприяє розвитку торгівлі, створенню ремісничих центрів із розвиненим управлінським апаратом.

Об'єднання великих ремісничих та торгових центрів з наявним управлінським апаратом народжувало перші міста, що розвивалися вже з кінця III тис. до н.е., паралельно з цим виникає приватна власність, про що свідчать кам'яні печатки із грубими *пиктограмами*. Разом із власністю виникає нерівність, що, у свою чергу, породжує в одних людей бажання панувати, а в інших – підкорятися.

Так, поступово, на острові з'являються перші ранні державні утворення – *палацові центри*, де починають володарювати перші царі (*басилеї*). Археологами досліджено залишки чотирьох центрів – у Кноссі, Фесті, Маллії, Като-Закро. Кожний із них мав своїм політичним, економічним та релігійним центром великий палац, навколо якого групувалися десятки невеликих сільських поселень.

РАННЬОЕЛЛАДСЬКИЙ ПЕРІОД

У ранньоелладський період на території материкової Греції проживало населення, яке у пізній античній традиції йменувалося *пеласгами*. Сьогодні існують різні версії їх етнічної приналежності. За однією, *пеласги* – доіндоєвропейське населення; за іншою версією – це фракійці, які поклонялися не *Дію*, а *Аполлону*, як верховному божеству. Наприкінці цього періоду в деяких прибережних областях виникають укріплені поселення *пеласгів*.

Найбільш раннім стало типово *родове поселення* біля сучасного містечка Рафіна в Аттиці. У ньому були вулиці, вимощені каменем, уздовж яких будувалися житлові споруди прямокутної форми. На території поселення розташовувалися й металургійні майстерні, що вказують на розвиток бронзоліварного виробництва.

Інший тип поселень представлено у містечку Лерна (Пелопоннес, область Арголіда) – це укріплена *цитадель*, із палацовими будівлями, зведеними з сирцевої цегли, з товщиною стін до одного метра. Вони мали два поверхи: нижні яруси були складами, а верхні служили парадними кімнатами, де жили люди. Дахи будинків покривала черепиця. Навколо палацу розташовувалося невелике поселення.

На рубежі III–II тис. до н.е. у Греції відбувається велика подія – її заселяють нові племена, які прийшли з півночі, із Придунайських низовин або з Фессалії (пізніше їх назвали *ахейці*). Місцеве населення залишає обжиті міста, зруйновані ахейцями..

У літературі існує версія, що в пізній грецькій традиції зникнення поселення в Лерні, імовірно, пов'язано із другим подвигом *Геракла*, який переміг страшне чудовисько – *Лернейську гідру*. За міфом, *Геракл* відрубав гідрі голову, а стріли змазав її отрутою, від якої сам пізніше і загинув. Імовірно, вбивство чудовиська могло відобразити ті війни, що вели ахейці з місцевим населенням.

Грецькі племена, що прийшли, частково знищили *пеласгів*, а частково їх асимілювали. Не виключено, що асиміляція йшла поступово, й з часом ахейці проникли на територію Грецію, де й почали формувати основи грецького етносу.

СЕРЕДНЬОМІНОЙСЬКИЙ ПЕРІОД

Про епоху XXII–XVIII ст. до н.е. на Криті відомо не багато. Основна частина інформації отримана завдяки археологічним розкопкам.

У цей час на Криті розвивається аграрне виробництво. Мінойці починають культивувати пшеницю, вирощують шафран, що використовується як приправа та барвник; розвиваються садівництво та виноградарство, переживає розвиток скотарство (розводять дрібну рогату худобу, в основному овець і кіз).

У ремеслі широко застосовується гончарний круг, розвивається бронзоліварне ремесло, високого рівня досягає ювелірне виробництво (створюються прекрасні прикраси у вигляді золотих квіток і комах, використовується техніка емалі).

У Середньомінойський період удосконалюється і будівельна справа. У Кноссі, Маллії та Фесті зводяться великі споруди, завдяки яким представлено період, що позначається як «*епоха старих палаців*». Ці споруди не можна назвати «*палацями*» у безпосередньому сенсі цього слова, оскільки вони не були царськими резиденціями і могли виконувати функції святилищ основних критських богів. Імовірно, «*палаці*» стали центрами, навколо яких, як і навколо храмів на Сході, зосереджувалося господарське, релігійне та політичне життя населення острова.

Палац у Кноссі розкопано відомим англійським археологом *Артуром Евансом* (1851–1941 рр.), який розпочав археологічні дослідження в 1900 р. та продовжував їх майже до самої смерті. В 1920–30-і рр. він опублікував чотиритомну працю «*Палац Міноса*», що став хрестоматійним добутком для вчених, які займаються історією Криту.

Палац у Кноссі був прямокутною в плані будівлею з таким же за формою внутрішнім двором, по сторонах якого розташовувалися житлові приміщення зі світловими отворами та будівельними вежами. Можливо, в «*палаці*» існувала і система каналізації, що додатково свідчило про його упорядкованість.

Поселення, незважаючи на свою масивність, не були спеціально укріплені. Це пов'язано або з усвідомленням *мінойцями* власної сили, що не потребувала додаткових оборонних споруд, або, що менш імовірно, з миролюбністю населення острова, що різко контрастувало з оточуючим світом де полихали постійні війни.

Зовнішні зв'язки Крит здійснював в основному в східному напрямку:

- у Малій Азії мінойці торгували з населенням Трої та хетами;

- у Східному Середземномор'ї – з Кіпром і сірійськими царствами, через які на Крит потрапляли предмети з Вавилону;
- з Єгиптом торговельні стосунки були досить розвиненими: із Криту в Єгипет, де правила 12 династія (XIX–XVIII ст.), завозилися ліс, розписний посуд та інші речі. Фараони надсилали на Крит послів та мали на острові своє постійне представництво.

Однак приблизно у 1700 р. до н.е. центри перших ранніх державних утворень на острові було зруйновано, імовірно, у результаті грандіозного землетрусу. Цей природний катаклізм завершує середньомінойську епоху.

СЕРЕДНЬОЕЛЛАДСЬКИЙ ПЕРІОД

Вище уже зазначалося, що розвиток перших осередків державності на території Балканської Греції перервано вторгненням грекомовних племен – *ахейців* (рубіж III і II тис. до н.е.). Саме цей час можна вважати в історії Стародавньої Греції початком формування безпосередньо грецьких народностей.

Спочатку культура ахейців XX–XVII ст. до н.е. у цілому помітно поступає досягненням попередньої епохи. Це пов'язано з низьким рівнем суспільного розвитку переселенців-завойовників – *ахейців*, які перебували в цей час на стадії розпаду родових племінних відносин. Лише на рубежі XVII–XVI ст. до н.е. становище починає змінюватися. У цей час *ахейці* починають добувати *електр* (рідкий і досить коштовний природний сплав срібла та золота) та освоюють його виробництво. З часом в Греції поширюються речі, що виготовлені за допомогою токарського верстата, який поки не виявлений археологами.

У ряді областей Балканського півострова, особливо на півострові Пелопоннесі та частково в Середній Греції, з'являються перші центри ахейської цивілізації. Поки ще досить примітивні державні утворення формуються в Мікенах, Тиринфі, Пілосі (Південна Греція), в Орхомені, Фівах та деяких інших центрах Середньої Греції.

Географічні умови Балканського півострова (поділ на дрібні долини) сприяли довгому збереженню незалежності різних областей, де існували окремі роди, які не поєднувалися, на відміну від Криту, в єдину державу.

Цивілізація ахейців у цей час випробовувала спочатку значний вплив більш передової критської (мінойської) цивілізації. Однак при цьому культура ахейських греків виникає вже на місцевому, безпосередньо грецькому ґрунті, хоча й не без впливу догрецького населення Балканського півострова.

Найбільш відомим центром ахейської цивілізації були Мікени, тому її називають ще й *мікенською*. Як й на Криті, у Мікенах та інших місцях ахейського світу осередком економічного, політичного та культурного життя були монументальні *палацові комплекси*, що нагадують за своїм плануванням та облаштуванням *палацові* споруди мінойської цивілізації.

В ахейській Греції, як і на Криті, палац був центром адміністративної влади, організації економіки, нагромадження та розподілу матеріальних ресурсів, торгівлі та обміну, ремісничого виробництва, ідеологічного життя й оборони. Остання характерна риса (*палац* – центр оборони) властива тільки ахейським державним утворенням. Справа в тому, що на відміну від неукріплених критських палаців аналогічні будівлі ахейських владик представляли собою ідеально захищені цитаделі, зведені на неприступних гірських височинах та оточені потужними оборонними стінами. Кожен палац ахейської Греції ставав центром невеликого державного утворення, що конфліктували між собою. Відтак постійна зовнішня загроза примушувала володарів ахейських цитаделей постійно піклуватися про власну оборону.

ПІЗНЬОМІНОЙСЬКИЙ ПЕРІОД

Природна катастрофа 1700 р. до н.е. при всій своїй руйнуючій силі не змогла затримати подальший розвиток цивілізації на Криті. У колишньому вигляді «*палаци*» перестають існувати. З часом вони відбудовуються заново. Життя і побут мінойців налагоджується і входить у звичне русло.

Із XVII ст. до н.е. тут починається так званий період «*нових палаців*», про що відомо набагато більше. Саме цей період став епохою максимального розквіту мінойської цивілізації. До наших днів дійшли залишки грандіозних палацових споруд цього часу, вивчені сільські поселення, некрополі. Найкраще досліджений величезний палацовий комплекс у Кносі. Він мав декілька поверхів, у цоколі розташовувалися склади. Палац був оздоблений системою водопостачання, освітлення та каналізації. Він

містив у собі комплекс приміщень для правителя і його родини, тронний зал, де відбувалися державні ділові та культові церемонії, святилища, кімнати для слуг, майстерень ремісників.

Стіни його численних приміщень покриті чудовими фресковими розписами, що відтворюють красу навколишньої природи (зображення дельфінів і восьминогів) або сцени з життя критського суспільства. Серед фресок багато зображень жінок (імовірно, цим підкреслювалося особлива роль жінки у суспільстві). У зображеннях перебільшені окремі елементи, виділяється асиметрія облич.

У цьому мистецтві виразився оптимістичний і радісний настрій мінойців, що свідчив про особливу гармонію та духовну активність населення, що вдихнуло життя в ахейську цивілізацію, настільки ж прагматичну, наскільки не здатну досягнути сонячний світ критян.

Із іншого боку, символічність форм свідчила про розквіт мистецтва та досягнення ним тієї грані, переступивши яку, воно повинно загинути, – наступав завершальний етап розвитку культури, й за ним уже нічого не було. Загибель цивілізації наближалася.

Як видно, критське суспільство в період свого розквіту мало *теократичну* форму правління, коли в руках володаря були зосереджені функції, як царя-правителя, так і верховного жерця. Подібна форма правління досить близька до давньосхідного типу (наприклад, в Єгипті та Месопотамії III – середини II тис. до н.е.), з тією лише різницею, що на Сході релігійна влада хоча й належала монархові, однак все-таки утримувалася жерцями і мала власні храми. На Криті жрецький стан не сформувався, не будувалися й храми як окремі споруди. Для релігійних церемоній використовувалися святилища, досить логічно та мистецьки з архітектурної точки зору пов'язані з плануванням палацового комплексу. Потребам господарського життя, що досить ускладнилося, у рамках палацу і прилеглих сільськогосподарських поселень служила писемність, що зародилася на Криті ще в період «*старих палаців*» у формі «*лінійної писемності А*».

Перші сліди писемності на Криті відносяться до III тис. до н.е., коли з'являється *пиктографія* (рисоване письмо). Пізніше вона еволюціонує до ідеографічної писемності, в якій малюнки означають не тільки конкретні предмети, як у пиктографії, але й окремі абстрактні поняття.

Із XVIII ст. до н.е. на основі цієї традиції з'являється дійсно критська писемність, що отримала назву «*лінійна писемність А*». Ця писемність була більш складною, в якій знак означав склад (голосну та приголосну, що їй передуює). Писемність «А» поки не розшифровано.

Найбільший розквіт критської цивілізації припадає на XVI – першу половину XV ст. до н.е., коли всі палаци на острові об'єднано під владою кноських владик. Палаци на острові Крит не були оточені оборонними стінами. Це дозволяє припустити, що ними правили представники родинної династії та стосунки між ними склалися цілком мирно. Від зовнішньої загрози населення острова захищали морські простори. Саме у цей час Крит перетворюється на велику морську державу. Бронза використовується в якості загального мінового товару та заміняла гроші. Упродовж епохи розвиваються торгівельні зв'язки із Єгиптом та Східним Середземномор'ям: в Угариті (Сирія) існувало ціле поселення критських купців.

Як повідомляють грецькі легенди, саме владика Кносу на ім'я *Мінос* (імовірно, це родовий титул усіх критських володарів) зумів розпочати об'єднувальний процес, прокласти мережу шляхів, побудувати великий торговий та військовий флот. Саме в цей час починається період панування мінойців на морі – *таласократія*.

Як свідчать джерела, саме із цим періодом пов'язана пізня антична легенда про відправлення кожні дев'ять років до Кносу сімох юнаків та семи дівчат із Греції в жертву злісному *Мінотаврові*, який жив у лабіринті критського царя *Міноса* та поїдав своїх жертв. Легенда, імовірно, відобразила момент переходу Греції у залежність від морської держави мінойських царів.

Однак існувала й інша традиція відповідно до якої *Мінос* уважався визволителем Егейського моря від піратів, мудрим правителем і законодавцем, який склав перший збір законів. Грецькі законодавці наступного часу посилалися на *Міноса* як на творця найбільш давніх законів Греції.

Розвиток мінойського Криту наприкінці XV ст. до н.е. фатальним чином перервано новим природним катаклізмом: грандіозне виверження вулкану на сусідньому острові Фера (сучасний Санторин) нанесло мінойцям смертельний удар. Усі палаци та сільські поселення на острові зруйновано, засипано попелом та покинуто населенням.

Після катастрофи цивілізація на Криті уже не відновилася у повній мірі. На відміну від попередніх катаклізмів, коли палаци відбудовувалися, а життя відроджувалося, зараз Крит перестає існувати як незалежна велика держава. Скориставшись цими подіями, з території материкової Греції, не зустрічаючи ніякого опору, на острів вторгаються *греки-ахейці*. Відтак Крит із передового центру

Середземномор'я перетворюється на відсталу провінцію ахейської Греції. Критська цивілізація хоча і продовжує своє існування до XII ст. до н.е., однак уже не як самостійна.

Із цієї події, імовірно, пов'язана легенда про Атлантиду. Видатний грецький філософ IV ст. до н.е. *Платон* описав величезний острів (Атлантиду), розташований перед *Геракловими стовпами* (Гібралтарською протокою) або за ними. За Платоном, жителі острова (*атланти*), які вели своє походження від морського бога *Посейдона*, колись мали величезну владу на морі та навіть захопили частину Греції. Згідно оповіді філософа, *атланти* створили високорозвинену цивілізацію, однак загордилися, й це їх згубило. Одного разу острів зненацька поринув у морську безодню.

Доля *Атлантиди* дотепер не дає спокою ученим. Геологи безуспішно шукали її в Тихому океані, інші дослідники ототожнювали Атлантиду із Критом. Існує цікава версія, що пов'язана зі швидким зануренням Атлантиди в районі острова Фера. Сьогодні цей острів має форму півмісяця, начебто в нього «виїдено» середину. Як вважають геологи, які займалися проблемою Атлантиди, під час виверження вулкану з верхніх шарів земної кори виходить велика кількість магми та утворюються порожнечі. В одну з таких порожнеч після великого виверження могла обрушитися частина суші в центрі Фери. Підводні розкопки французької експедиції біля острова підтверджують, що тут дійсно колись була цивілізація, яку цілком можна порівняти за величиною із цивілізацією Криту.

РЕЛІГІЯ ДАВНЬОГО КРИТУ

Про релігію *мінойців* III–II тис. до н.е. збереглося мало свідчень. Джерела їх релігії походили із різних первісних вірувань. Можливо, існувало поклоніння богині-матері, ототожненої з природою. Серед археологічних знахідок зустрічаються статуетки богинь, які тримають у руках змії. Імовірно, ці артефакти пов'язані з жіночими культами, що відображали особливий стан жінки у критському суспільстві.

У богині-матері були супутники – істоти з головами тварин та людськими тілами. Такою істотою був *Мінотавр*, легенда про якого бере початок у культі бика. Зображення голови бика із каменя знайдено в Кноссі; цей культ пов'язано із особливими релігійними церемоніями, що проводилися на Криті, та для яких існували спеціальні майданчики. На них назустріч один одному виходили бик і акробат. Бик біг з нахиленою головою, а акробат хапався за його роги та перекидався на спину тварини, де робив різні трюки та потім зістрибував.

Священні ігри з биками вимагали від людей чудової техніки, що досягалася довгими тренуваннями. Можливо, це була не корида і не спорт: акробатичні трюки ймовірно пов'язано із релігійними церемоніями, що, можливо, імітували людські жертвоприношення. Згодом, коли вони були запозичені жителями мікенської Греції, ігри набули характеру звичайних спортивних змагань та втратили внутрішній зміст. На Криті ж бика вшановували як священну тварину, тому із його рогів не виготовляли предметів повсякденного побуту. Так само вшановували змію як оберег будинку та втілення мудрості, практикували культу родючості та предків. При цьому ніякого розробленого релігійного культу на Криті не зафіксовано, великих храмів або храмових комплексів не знайдено.

ПІЗНЬОЕЛЛАДСЬКИЙ ПЕРІОД

Історія ахейських держав цього періоду відома не тільки за археологічним матеріалом, але і завдяки більш пізній традиції.

До цього часу формально відносяться події знаменитої *Троянської війни* і пригоди хитромудрого царя Ітаки *Одіссея*, описані в поемах «Іліада» і «Одіссея» сліпого грецького поета *Гомера*. Однак у цілому Гомерівський епос відображає більш пізню епоху «Темних віків».

У XVI ст. до н.е. на території Балканської Греції остаточно сформувався ряд незалежних та ворожих один до одного держав. Тиринф, Мікени, Аргос, на відміну від Критських палаців, були сильно укріплені з розрахунку на довгу військову облогу, оскільки вони постійно вели міжусобні війни. Наприклад, у Мікенах будувалися стіни циклопічної кладки з кам'яних блоків вагою до 5–6 тонн. Тут же відкриті царські усипальниці («*шахові могили кола «А»*», що відносяться до XVI ст. до н.е.). На обличчя покійних клали золоті маски. Найбільш знаменита з них умовно названа маскою Агамемнона на честь легендарного царя, ватажка *ахейців* у троянському поході. Кому належала маска невідомо, оскільки *Агамемнон* жив набагато пізніше. Бідняків же ховали в ґрунтових могилах, куди ставилися труни у вигляді кам'яних ящиків із бідним інвентарем.

У гробницях аристократії зафіксовано багатий інвентар: *мечі* з рукоятями з гірського кришталю та слонової кістки, *кинджали* з бронзи і золота, тобто предмети озброєння, що свідчили про підвищену воєнізацію суспільства. Окрім зброї та предметів розкоші: *діадеми*, *серезки*, *підвіски* з фаянсу,

слонової кістки та бурштину прибалтійського походження, зустрічаються предмети прикрашені сценами полювання, війни та із зображеннями хижих тварин, у чому виразився й особливий дух мікенського суспільства, агресивного і жорсткого, що протиставляє себе навколишньому світу. *Ахейці* були далекі від життєрадісності та витонченості *мінойців*. Виходячи з цього, можна розглядати *мікенське* суспільство, з одного боку, як спрощену грубу копію *мінойського*, а з іншої – як першу, не цілком вдалу «*чернетку*» майбутньої грецької цивілізації класичної доби.

Давнім *ахейцям* у час розквіту їхньої державності (XVI–XII ст. до н.е.) була відома писемність, основні елементи якої перейнято йми у *мінойців*. У результаті з'явився тип писемності, що отримав назву «*лінійної писемності Б*». Воно на відміну від більш ранньої «*лінійної писемності А*» розшифровано у 1953 р. завдяки англійським ученим *М. Вентрісу* та *Дж. Чедвіку*. Їх принцип дешифрування базувався на співвіднесенні цієї писемності із більш пізньою кіпрською, що на той час стала добре відомою. Виявилось, що «*лінійна писемність Б*» була пристосована для передачі слів і значень давньогрецькою мовою (хоча ця писемність містить і певну кількість доіндоєвропейських слів). Один знак, як і в «*писемності А*» (зв'язок із якою очевидний), позначав склад; наприкінці кожного рядка могли стояти *ідеограми* – схематичні малюнки, що пояснювали написане.

Крито-Мікенську писемність називають лінійною тому, що вона складалася з ліній, нанесених на глиняні таблички, великий архів яких знайдено у материковій Греції, в Пілосі (південно-західне узбережжя Пелопоннесу). «*Лінійна писемність Б*» із Криту з'явилася тут пізніше, в XIV–XII ст. до н.е. Палац у Пілосі згорів, а глиняні таблички обпалилася, завдяки чому й збереглися. Це не літературні твори або релігійні тексти, а документи господарчо-адміністративної звітності, що в основному, надають інформацію про економіку. За своєю суттю ця писемність виникла із господарських потреб великих *палацових комплексів* та нерозривно пов'язано з ними; саме з моменту як палаци припиняють своє існування, зникає й писемність.

Основою економічної структури ахейського суспільства стало *палацове господарство*, що контролювало не тільки ремісниче виробництво, але й усі види господарської діяльності, у тому числі й на сільській території. Безпосередні виробники перебували під контролем бюрократичного апарату ахейських владик. Із огляду характеру державності це була та ж сама *теократія*, що й на Криті. Ахейські держави брали активну участь у торгівельних операціях не тільки внутрішніх, але й у міжнародних.

У Пілоському суспільстві існувала розроблена система правових норм стосовно аграрних відносин. Земля поділялася на поля общини та поля індивідуального користування.

Общинні поля, як і індивідуальні, вважалися об'єднаними під владою держави. Палацове господарство формально не відділялося від загальнодержавного господарства й ототожнювалося з ним. Палац був верховним розпорядником землі.

У Пілоському господарстві велику роль відігравала жіноча праця: тут мешкало біля п'ятисот жінок, розділених на загони за професійною ознакою. Це могли бути рабині або невольниці, які володіли певними правами. Жінки займалися шиттям, пряжею, обробкою вовни і льону. Можливо, у палаці перебували й їхні діти. Чоловіків-рабів на Пілосі не існувало. Рабами зазвичай ставали військові бранці, й утримувати їх у великій кількості, на відміну від жінок, ставало небезпечним. Отже полонених чоловіків швидше за все відразу убивали.

Щодо населення є дані й про вік. Смертність дітей, судячи з останків у Арголідському могильнику, скорочується (близько 8 %). Спостерігається слабка тенденція до збільшення тривалості життя, у жінок – до 40 років, у чоловіків – до 45.

У цей період розвертається активна територіальна експансія *ахейців*, що випередила майбутню велику колонізацію. Близькість до моря обумовлювала активні зовнішні зв'язки: іде заселення спустілого Криту, низки Кікладських островів. Греки намагаються затвердитися і на узбережжі Малої Азії, зав'язавши контакти з могутнім хетським царством, в архівах якого нова держава фігурує як царство «*Аххіява*». Греки торгували і з північно-західними регіонами – Іллірією (сучасні Хорватія та Албанія), і північно-східними – Македонією та Фракією (сучасні Болгарія та Румунія). Зафіксовано зв'язки із західними областями, так званою *Гесперією* (Південна Італія та Сицилією), де в цей час засновано грецькі поселення. Свого часу саме до цієї території подорожував невтомний *Геракл* за чарівними яблуками молодості.

Незважаючи на потенційно ворожі стосунки між ахейськими державами, все-таки траплялися випадки їх тимчасового об'єднання з метою здійснення зовнішніх завоювань. Прикладом цього став похід об'єднаних сил *ахейців* для захоплення Трої в другій половині XIII ст. до н.е. – *Троянська війна* (близько 1240–1230 рр. до н.е.), блискуче описана в епічних творах *Гомера* «Іліада» і «Одіссея». Ця подія була,

напевно, лише одним із епізодів широкого колонізаційного руху ахейців, що характеризує пізній період історії мікенської Греції. Ахейські поселення виявлено на узбережжі Малої Азії, Південної Італії, островах Крит, Кіпр, Родос та Сицилія. Серед так званих «народів моря», які значно вплинули на ситуацію на Давньому Сході наприкінці II тис. до н.е., були й групи ахейських племен.

МІКЕНСЬКА КУЛЬТУРА

Розвиток міського життя в пізньоелладський період сприяв прагненню мікенців до комфорту та упорядкуванню свого життя. Завдяки збереженням джерелам добре відомий побут багатих людей. У будинках з'являються ванни. У заможних людей – великі, стаціонарні, у менш заможних – маленькі, вироблені із обпаленої глини (*теракоти*). У цей час дуже цінується чиста вода, тому у палацах прокладали водопроводи, над вогнищами із обпаленої глини викладаються димоходи. Також у ахейських домах існували дерев'яні меблі, відомі із зображень на кераміці.

Жінки для прикрашання обличчя застосовували фарби – прообраз *косметики*, – зачісувалися гребенями зі слонової кістки, створюючи зачіски, що відомі за фресками, з пишно збитих локонів або заплетених косичок.

Чоловіки перев'язували довге волосся стрічкою та носили бороди, а вуси і бакенбарди голили бронзовими бритвами. Поява моди в одязі свідчила про особливу схильність до витонченої розкоші серед заможних людей, які прагнули зробити своє життя більш барвистим та цікавим.

У цей час накопичуються знання в різних галузях науки. В «лінійній писемності Б» з'являються символи, що позначають цифри. Зафіксовано трепанацію черепа, відомо терапевтичне лікування хворих травами, наприклад, м'ятою, виникає музичне мистецтво, що носило сакральний характер. У мікенську епоху, з появою царських палаців, народжується новий вид світської музичної культури – творчість *рапсодів* (розповідачів-піснярів), які на бенкетах під музичний супровід читали епічні твори. Таким *рапсодом* був легендарний *Гомер*. Найпростішими інструментами стали *ліра* та *флейта*. Існували у ахейців й танці: деякі із них сильно ритмізовані та ексцентричні (прообраз майбутніх діонісійських вистав), деякі більш спокійні та плавні, коли юнаки і дівчата водили хороводи.

ЗАГИБЕЛЬ МІКЕНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

На рубежі XIII–XII ст. до н.е. поступальний розвиток ахейської цивілізації перервано трагічними подіями, що вразили населення Балканської Греції в останні два століття II тис. до н.е. Ще у XIII ст. до н.е. процвітаючі ахейські держави стали відчувати наближення грізних подій. На всій території будуються нові укріплення, ремонтуються оборонні стіни палацових комплексів; зводиться потужна стіна на Істмському (Коринфському) перешийку, що перегородив шлях із Середньої Греції на Пелопоннес. Однак, незважаючи на це, до кінця XII ст. до н.е. практично всі ахейські палаци зруйновано, населення частково знищується, частково переселяється у далекі, малопридатні для перебування області Балканського півострова.

Причиною катастрофи, що поклала кінець усієї крито-мікенської цивілізації, стало вторгнення (приблизно з південної Іллірії) на південь півострова північно-балканських племен, серед яких провідне місце займали *греки-дорійці*. Процес переселення дорійців розтягнувся на довгий період. Із іншого боку, причиною загибелі мікенського суспільства могли стати й громадянські війни між ахейськими містами, а також й їх духовне виснаження, оскільки Греція вичерпала свій внутрішній потенціал.

У сучасній науці поступово відбувається переосмислення причин загибелі мікенської цивілізації. Більш детальний аналіз мікенських пам'яток не виявляє слідів сильних руйнувань. Чітко прослідковуються етапи занепаду, й, очевидно, що мікенська цивілізація припинила своє існування не відразу. Окрім того, поява заліза та зміна поховального обряду (*кремація* замість *інгумації*) відбулися до дорійського вторгнення. Отже, на думку деяких учених не тільки дорійці стали причиною занепаду мікенської цивілізації.

Існує ще одне пояснення. Упродовж XIII–XII ст. до н.е. на Близькому Сході та у Східному Середземномор'ї відбуваються складні міграційні процеси. Саме про них розповідають єгипетські документи, неодноразово згадуючи численні атаки з боку «народів моря», – коаліції племен, куди входили й грецькі контингенти. Ці напади порушили рівновагу на Близькому Сході. Занепало Хетське царство, єгиптяни залишили свої володіння в Азії. Однак сприятливі для торгівлі умови, що склалися у східній частині Середземного моря, зникли у зв'язку з розвитком піратства. Мікенські греки, які займалися торгівлею, дуже сильно постраждали від цього. Незабаром вони стали відрізненими від східних партнерів та були змушені обходитися внутрішніми ресурсами. Їх виявилось недостатньо для

задоволення потреб місцевого населення, що звикло до розкоші та багатства. Мікенські царства, поставлені в жорсткі умови, почали воювати між собою. У результаті низки внутрішніх війн царства були сильно ослаблені, більшість із них припинили своє існування. Звідси занепад культури, забуття колишніх джерел натхнення і досягнень (у тому числі і «лінійної писемності Б»). *Дорійці*, які розселилися територією Греції, застали вже вмираючу цивілізацію. Їх поява лише прискорила цей процес та ініціювала імміграцію у більш родючі місцевості, зокрема до Малої Азії (Анатолія), де згодом *еллінізм* відродить свою міць та блиск. Цей процес тривав до IX ст., поки не відродилася торгівля зі Сходом, а Греція не повернулася до нормального життя.

Відтак *дорійці* виявилися менш розвиненими в порівнянні з населенням Мікенської Греції, однак уже вміли обробляти залізо, і в цьому була їх основна перевага. Вони мали у своєму розпорядженні залізну зброю, у той час як ахейські ремісники працювали тільки з бронзою та виплавляли залізо ще не вміли. Саме *дорійці*, найпевніше, ознайомили населення Греції з цим металом, що незабаром здійснив переворот в економіці Стародавньої Греції. У результаті розселення дорійців населення Балканської Греції відкинуто у своєму розвитку на багато століть і всюди деградувало до відродження *родових* стосунків. Греція з часом поринає в епоху «Темних віків». Саме в цю епоху на Балканах починається формування безпосередньо грецького етносу.

ГРЕЦЬКА РЕЛІГІЯ ПІЗНЬОЕЛЛАДСЬКОГО ПЕРІОДУ

У цілому II тис. до н.е. для Балканської Греції – час формування образу людської особистості, коли культура індивідуалізується, і в тінь відсуваються давні принципи колективізму, єдності родової громади. Вся культура ахейської Греції пронизана потужним прагненням до пізнання і творення на основі знань, отриманих експериментальним шляхом, коли загальне релігійне сприйняття реальності поєднувалося з раціональним проникненням у навколишній світ. У цей час поширені культу священних рослин, дерев (дуб, платан, пальма), тварин (бик, змія), що розглядалися як атрибути божества. Наприклад, дуб, що вшановувався у Додоні у більш пізню епоху, розглядався як місце перебування бога *Зевса*. Пальма стала символом *Аполлона*, а змія (втілення мудрості) – образом *Афіни Паллади*. У класичну епоху в головному храмі Афін, Парфеноні, присвяченому цій богині, жила священна змія. Подібного роду релігійна практика подібна до *фетишизму* – обожнюванню людиною навколишнього тваринного та рослинного світу, а також до *тотемізму*, тобто шануванню рослини або тварини у якості пращура. На відміну від Криту, існував розроблений ритуал, що складався в основному із жертвоприношень. Жертви приносилися різними продуктами та способами: вином, медом, молоком, іноді кров'ю; підпалом ароматичних речовин або жиру жертвової тварини. Жертвоприношення коштували дорого, не всі могли їх собі дозволити. Людські жертвоприношення невідомі, хоча вони могли мати місце.

Звернення до богів здійснювалося у формі молитов. У Мікенській Греції зазвичай молилися зі здійснятими руками, а на Криті молитовну позу означала приставлена до чола рука. Наприкінці II тис. до н.е. з'являються прототипи божеств, відомі за пізньою міфологією. Зафіксовано культу *Зевса*, *Гери*, *Аполлона*, *Діоніса*, *Гермеса*, *Посейдона* та ін. Довгий час вважали, що Діонісійські свята мають малоазійське походження. Це твердження спростовують знахідки в Греції написів зі згадуванням імені *Діоніса* задовго до можливого поширення релігійного впливу населення Малої Азії на *ахейців*. Строго розроблена ієрархія богів ще не склалася. Деякі дослідники стверджують, що Зевс у той час не уважався *верховним божеством*, а був лише одним із багатьох вищих богів. У Мікенській Греції розповсюдженим був *генотеїзм* – шанування місцевого божества, якого розглядали як заступника певного міста або місцевості.

План семінарського заняття

1. Мінойська культура.

- а) панування докласових родових відносин за ранньомінойської доби (XXX–XXIII ст. до н.е.);
- б) розпад родових стосунків й соціальна стратифікація критського суспільства та поява перших державних утворень у середньомінойський період (XXII–XVIII ст. до н.е.);
- в) пізньомінойська доба (середина XVIII–XII ст. до н.е.): об'єднання Криту, розквіт критської державності та культури, створення критської морської держави, завоювання Криту ахейцями та занепад Криту.

2. Елладська культура.

а) ранньоелладський період (XXX–XXI ст. до н.е.): панування первісних відносин, поява перших великих поселень пеласгів;

б) середньоелладська доба (XX–XVII ст. до н.е.): розселення греків-ахейців у Південній частині Балканського півострова, розклад родоплемінних відносин, формування елементів соціальної стратифікації ахейського суспільства;

в) пізньюелладський період (XVI–XII ст. до н.е.): ранньокласові суспільства та перші державні утворення ахейських греків, поява писемності, розквіт мікенської цивілізації та її занепад.

3. Рання релігія мінойців та ахейців.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання: панування родових стосунків за ранньомінойської доби. Панування первісних відносин, поява перших великих поселень пеласгів у ранньоелладський період. Розпад родових стосунків, соціальна стратифікація критського суспільства та поява перших державних утворень в середньомінойський період. Розселення греків ахейців у південній частині Балканського півострова, розпад родоплемінних відносин, формування елементів соціальної стратифікації ахейського суспільства у середньоелладську добу. Об'єднання Криту, розквіт критської державності та культури, створення критської морської держави. Завоювання Криту ахейцями та занепад мінойської цивілізації Криту. Ранньокласові суспільства і перші державні утворення ахейських греків, поява писемності, розквіт мікенської цивілізації та її занепад. Релігія мінойців та ахейців.

Список основної та додаткової літератури

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т.1. Стародавня Греція: Підручник. / В. О. Балух – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2007. – 656 с.; ілюстр., карти.
2. Дудка Р. А. Курс лекцій з історії Стародавньої Греції та Риму : навч. посіб. / Р. А. Дудка. – Ніжин, 2002
3. История Древнего мира. Древняя Греция / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич и др. – Минск, 1998.
4. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией А.Х. Дани и Ж.-П. Моэна. – М.: ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 2. III тысячелетие до н.э. – VII тысячелетие до н.э. – 623 с.
5. Клейн Л. Расшифрованная «Илиада» / Лев Клейн. – СПб.: ЗАО «Торгово-издательский дом «Амфора», 2014. – 574 с. – (Серия «Новая Эврика»).
6. Молчанов А. А., Нерознак В. П., Шарыпкин С. Я. Памятники древнейшей греческой письменности: Введение в микенологию. / А. А. Молчанов, В. П. Нерознак, С. Я. Шарыпкин. – М., 1988.
7. Шаму Ф. Цивилизация Древней Греции. / Ф. Шаму; пер. с фр. Т. Баженовой. – Екатеринбург: У-Фактория; М. : АСТ МОСКВА; 2009. – 368 с.

Довідники

1. Адкинс Л., Адкинс Р. Древняя Греция. Энциклопедический справочник / Лесли Адкинс, Рой А. Адкинс. – М. : Вече, 2008. – 496 с. : ил. – (Библиотека мировой истории).
2. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / У. Брей, Д. Трамп– пер. с англ. М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
3. Гладкий В.Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. – М., 2001.– 975 с.
4. Лосев А.Ф. Словарь античной философии. – М., 1995.
5. Мифы народов мира. Энциклопедия / Под ред. С.А.Токарева – 2-е изд. – М., 1997. – Т.1–2.

Джерела

1. Аполлодор. Мифологическая библиотека. – М., 1993 (сер. «Литературные памятники»).
2. Аполлоний Родосский. Аргонавтика. – Тбилиси, 1964.
3. Гигин. Мифы. – СПб., 1997 (Серия «Античная библиотека»).
4. Гомер. Илиада. / Пер. Н. И. Гнедича. – Л., 1990 (Серия «Литературные Памятники»).
5. Павсаний. Описание Эллады. – СПб., 1996. – Т.1–2 (Серия «Античная библиотека»).

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Визначте головні риси мінойської цивілізації.

2. Порівняйте періоди історичного розвитку мінойської цивілізації.
3. Визначте головні риси елладської цивілізації.
4. Порівняйте періоди історичного розвитку елладської цивілізації.
5. Визначте основні причини занепаду мікенської цивілізації.
6. Охарактеризуйте ранній період мінойської та елладської культури.
7. Охарактеризуйте середній період мінойської та елладської культури.
8. Охарактеризуйте пізній період мінойської та елладської культури.
9. Розкрийте причини та наслідки загибелі мінойської та елладської культури.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Мінойська культура.
2. Елладська культура.
3. Ранньомінойський період.
4. Середньомінойський період.
5. Пізньомінойський період.
6. Ранньоелладський період.
7. Середньоелладський період.
8. Пізньоелладський період.
9. Розквіт та занепад мікенської цивілізації.
10. Рання релігія мінойців та ахейців.

ТЕМА 3 ГРЕЦІЯ У XI–IX СТ. ДО Н.Е.

Ключові поняття: джерела, періодизація, хронологія, цивілізація, археологічні розкопки, діалект, епос, поховання, культура, Гомер, «Іліада», «Одіссея», Троя (Іліон), Троянська війна, Гомерівська доба, «Темні віки», передполісний період, грецький народ, гомерівське суспільство, басилей, мегарон, логографи, фети.

Занепад ахейських держав та вторгнення *дорійців* стали причиною серйозних змін у розселенні народів басейну Егейського моря. У той час як сторонні племена займали материкову Грецію та Пелопоннес, їхні попередники, прагнучи уникнути поневолення, на чужині шукали кращої долі. Нам мало відомі подробиці цих багатовікових міграцій; їх частина збереглася у вигляді легенд, однак із історичної точки зору – це не найбільш достовірне джерело.

Подальше розселення греків, виходячи з аналізу основних джерел, можна визначити за розміщенням основних грецьких племен, які мають свої мовні діалекти: *іонійців*, *ахейців*, *еолійців* та *дорійців*. Вони локалізуються досить чітко:

1. *Іонійці*, які говорили іонійським діалектом, за переказом першими переселилися в Балканську Грецію, однак після вторгнення *дорійців* частина з них освоїла інші землі – центр Егейського архіпелагу й острови на захід від Малої Азії: Самос, Хіос і ряд інших (дванадцять легендарних малоазійських міст, із яких найбільшими стали Мілет, Ефес, Колофон (територія сучасної Туреччини). Цей регіон – Іоніка – до VI ст. до н.е. був провідною областю Еллади; саме тут відбувалися великі зміни в культурі, економіці та політиці, що впливали на континентальну Грецію (тут виникла відома школа *натурфілософів*). Іоніка традиційно була сполучною ланкою між сходом і грецьким світом, будучи форпостом останнього.

2. *Ахейці*, які говорили аттичним діалектом (різновид іонійського діалекту), населяли Середню Грецію. Вони були відтиснуті сюди *дорійцями*. До приходу дорійців ахейці жили в північно-східній частині Фессалії та на Пелопоннесі.

3. *Еолійці* говорили еолійським діалектом. Його носії жили в північно-західній частині Малої Азії та на острові Лесбос (Еоліда). Еолійці, окрім того, переважали у Фессалії і Беотії.

4. *Дорійці*, носії доричного діалекту, прийшли в Грецію з північно-західних областей Балканського півострова та розселилися в основному на території Пелопоннесу: прибульці з півночі, вони осіли на півдні півострова; це засновники майбутньої Спарти, які покорили місцеве населення і більшу частину Криту.

Із початку Мікенської епохи греки називали свою землю Елладою, а себе *еллінами*. Слова

«грек» та «Греція» прийшли до нас вже від римлян. Під час грецької колонізації Південної Італії (VIII тис. до н.е.) група еллінів іменувала себе «грайки», що латиною звучало як «грайці». Поступово цим ім'ям почали звати усіх еллінів, незалежно від того, до якого племені вони належали.

Отже, грецький народ формувався упродовж тривалого часу та складався із різних племен. Процес самовизначення греків відноситься до початку I тис. до н.е. У цьому своєрідному «етнографічному казані» й народився давньогрецький геній, оскільки відсутність національної або расової «чистоти» – особливість, властива тим народам, які творять велику культуру. В історії майже не відомі випадки, коли «етнічно чистий» народ залишав після себе спадщину світової значимості.

XI–IX ст. до н.е. в історії Стародавньої Греції називаються «Темними віками», або «Гомерівським періодом». Ці визначення були характерними ще в середині XIX ст., коли основними історичними джерелами для реконструкції подій періоду стали епічні твори Гомера «Іліада» та «Одіссея». Однак із розвитком історичної науки та накопиченням археологічного матеріалу значно розширилася джерелознавча база, й з'явилося ще одне, більш конкретне визначення – «передполісний період».

Для зручності в позначенні етапів цієї епохи археологи запропонували терміни *субмікенський* та *протогеометричний*, що дозволяють навіть за відсутності точних історичних відомостей дати хоча б відносну хронологію періодів *Темних віків*:

- *субмікенський* – (1100–1050 рр. до н.е.);
- *протогеометричний* – (1050–900 рр. до н.е.);
- *геометричний період*, у якому археологи виділяють *ранній*, *геометричний* стиль (приблизно 900 р. до н.е. – середина VIII ст. до н.е.), *зрілий*, *геометричний* стиль, що подарував чудові шедеври геометричних мотивів, серед яких особливе місце займає стилізована фігура людини, *новий геометричний*, що переважав у другій половині VIII ст. до н.е. Стиль, у якому все більш важливе місце займали образні зображення, сприяючи власне формуванню геометричного стилю.

Слід уточнити, що така періодизація базується на аналізі аттичної кераміки, що досліджена краще, ніж будь-яка інша. В інших частинах грецького світу спостерігається помітне відставання стосовно Аттики: через географічні особливості регіону у період давньогрецького «середньовіччя» найбільш віддалені райони були майже відрізненими від навколишнього світу. Однак в цілому процес культурного розвитку регіонів проходив за однаковими принципами.

У ході співставлення джерел, які висвітлюють цей час, видно, що після дорійського завоювання Греція виявляється відкинутою у своєму розвитку на декілька століть назад, до того стану, у якому вона перебувала на рубежі III–II тис. до н.е., до зародження Мікенської цивілізації. Масштаби культурного регресу, обумовлені цією катастрофою, є очевидними. На зміну досить високорозвиненим державним структурам ахейського часу з сильною царською владою і розгалуженим бюрократичним апаратом, суспільство Греції XI–IX ст. до н.е. деградує до родових відносин, із примітивною владою родової племінної знаті. Замкнуті, самодостатні та слабкорозвинені господарства безлічі племінних вождів приходять на зміну розвиненій централізованій економіці палаців ахейських владик. Якщо в ахейський час, завдяки інформації з господарських архівів, ми маємо дані про наявність у господарстві палаців *рабів*, то після приходу дорійців якщо і згадується про рабів, то це нечисленні патріархально-залежні працівники. Одне з головних досягнень крито-мікенського періоду у сфері культури – лінійна писемність – у гомерівську епоху повністю забувається.

Основні регіони мікенської цивілізації характеризувалися досить високою щільністю населення. У гомерівський же час очевидним є різке скорочення чисельності населення та його щільності в місцях перебування, а також повна відсутність поселень укріпленого типу. Нечисленне населення гомерівської епохи концентрувалося в невеликих сільських поселеннях із примітивними напівземлянками, з невивпаленої глини. Це різко контрастувало з потужними кам'яними цитаделями ахейських владик.

На зміну розкішним похованням мікенської знаті, з коштовними імпортованими речами, з'являються досить бідні могили з убогим поховальним інвентарем.

Якщо вироби мікенських ремісників, що славилися своєю високою якістю та художнім смаком, успішно конкурували з аналогічними виробами, що надходили із східних країн, то для гомерівської епохи варто констатувати або їх повну відсутність, або низький, примітивний рівень їх технічного виконання. Також від епохи «Темних віків» до нас не дійшло жодної великої архітектурної споруди, жодного твору образотворчого мистецтва.

Однак у результаті освоєння заліза стали виникати нові можливості для економічної самостійності дрібного виробника та окремої патріархальної родини. Отже результатом цього процесу стала відмова від

кооперації окремих груп виробників. З часом зникає потреба у контрольованому централізованому виробництві, зберіганні та розподілі основних матеріальних благ владик, що накопичувалися раніше в ахейських палацах за допомогою значного бюрократичного апарату.

І все-таки до кінця Гомерівської епохи процеси економічного розвитку суспільства призводять до поглиблення майнового розшарування серед обциників, поступово формується родова знать (*аристократія*). Отже найбільш авторитетні представники родової аристократії (*баси леї*), стають власниками значних земельних ділянок, та намагаються передати їх у спадок. Відтак процес майнового та соціального розшарування суспільства привів до виникнення бідняків – *фетів*, які стали вимушені існувати на мізерних за розмірами ділянках землі або навіть повністю їх втрачали.

Уже до кінця «*передполісного періоду*» спадкова влада *баси леїв*, разом із *радою старійшин*, успішно проводила свої рішення через *народні збори*, у яких вирішальну роль стали відігравати *чоловіки-воїни*, які становили значну частину населення конкретної племінної території. Саме вони стали соціальною опорою влади *басилеїв* у цю епоху.

ГЕНРІХ ШЛІМАН І ЙОГО ВІДКРИТТЯ

Події, описані в «Іліаді», вважалися вимислом, аж до появи на історичній арені *Генріха Шлімана* (1822–1890 рр.). Це була, з одного боку, фанатично захоплена історією людина, а з іншого – скупий ділок. Читаючи в дитинстві «Іліаду», *Г. Шліман* мріяв коли-небудь знайти Трою. За створеною ним самим системою він учив мови, яких знав досить багато. У юному віці він відправився у плавання юнгою на кораблі, що зазнав аварії. Генріху вдалося врятуватися, й він залишився жити в Амстердамі, де став кореспондентом, а з часом бухгалтером однієї із торговельних фірм.

Згодом *Г. Шліман* став одним із представників фірми в Петербурзі, одружився на російській жінці, зробив величезний статок на Кримській війні та на «*золотій лихоманці*» в Америці. Одержимий любов'ю до Греції та *Гомера*, *Г. Шліман* покинув Росію, розірвав невдалий шлюб та оженився вдруге на гречанці.

У 1870 р. він відправляється на північний захід Малої Азії, де починає розкопки на місці кургану *Гіссарлик*. Археологи не вірили в успіх нового дослідження, однак *Г. Шліман*, який не був ученим та спеціальну наукову літературу не читав, знайшов поселення, та ототожнив його із легендарною Троєю.

Виявлене *Г. Шліманом* поселення, відносилось до часу, що передувало *Троянській війні*. Залишки давнього Іліона дійсно перебували на місці кургану *Гіссарлик*, однак на іншій глибині (це був більш верхній культурний шар).

Пізніше, в 1876 р., *Шліман* розкопав шахтові гробниці у Мікенах (коло «*А*») та ледве не відкрив *Кносський палац* на Криті. *Генріха Шлімана* не задовольнила ціна, що пропонувалася за ділянку землі, де перебував палац, й він проявив себе як розважливий комерсант, відмовившись від покупки.

Упродовж життя *Генріха Шлімана* переслідувало дві традиції:

- за однією, його постійно вихваляли;
- за іншою, критикували, оскільки його розкопки навіть для того часу велися на вкрай низькому рівні.

Г. Шліман прагнув добути якнайбільше коштовних речей, не піклуючись про необхідну для подальших досліджень документацію (план розкопок, визначення точного місця розташування знахідок тощо). Усі знайдені цінності *Шліман* та його дружина-грекиня таємно вивезли з Туреччини за кордон (дискусії, про те, кому вони повинні належати тривають до нашого часу). Наукову цінність розкопки *Шлімана* отримали завдяки іншим дослідникам, які детально проаналізували його матеріали. Однак цей факт не применшує заслуги *Г. Шлімана* перед наукою. Сьогодні більшість цих скарбів, вивезених після Другої світової війни з Німеччини, зберігаються в Московському музеї образотворчих мистецтв імені Олександра Пушкіна.

Троя (Іліон), – стародавнє місто на північному заході Малої Азії. Її назва сьогодні розуміється у двох значеннях. У поемах *Гомера* та його коментаторах так іменувалася фортеця та місто *Пріама*, що пограбовано військом *Агамемнона* в результаті походу з метою повернення викраденої *Елени*. Для історика та археолога Троя – багаточислове поселення епохи бронзи (III – II тис. до н.е.).

У процесі розкопок Трої *Г. Шліман* виявив архітектурні деталі та безліч предметів, виготовлених із каменя, кісток тварин, міді та дорогоцінних металів, що змусило науковий світ переглянути висновки щодо *геройського віку*. *Шліман* не відразу розпізнав культурні шари мікенської епохи та пізнього бронзового віку, однак у глибині пагорба він наткнувся на більш давню фортецю (за

сучасною хронологією це Троя II), і з впевненістю назвав її градом *Приама*. Після смерті *Шлімана* у 1890 р. його колега *Вільгельм Дерпфельд* продовжував розкопки, й в 1893–1894 рр. відкрив значно більший периметр міста (Троя VI). Це поселення відповідало мікенському часу й тому його і визнали Троєю гомерівської легенди (подальші розкопки заперечили ці висновки).

У першій половині XX ст. розкопки в Трої проводив *Карл Блеген*. Після його досліджень більшість учених вважає, що пагорб Гіссарлик – це і є реальна історична Троя, оспівана Гомером. У другій половині XX ст. розкопками на території Трої керував *Манфред Корфман*. Його основною заслугою є фундаментальні розкопки шліманівської Трої, у результаті чого вдалося створити сучасну археологічну хронологію стародавнього міста та уточнити попередні висновки *Г. Шлімана*, *В. Дерпфельда* та *К. Блегена* (Гомерівська Троя – Троя VII-A).

У стародавньому світі Троя займала ключове становище як з військової, так і з економічної точки зору. Велика фортеця і невеликий форт на березі моря дозволяли їй із легкістю контролювати як рух кораблів через Геллеспонт, так і шляхи, що з'єднували Європу й Азію. Вождь, який правив, міг запровадити митний збір на завезені товари або зовсім їх не пропускати, а тому конфлікти в цьому регіоні, про які нам відомо стосовно до більш пізнього часу, могли початися ще у бронзову добу. Упродовж понад трьох тисячоліть це місце заселено практично постійно, й увесь цей період культурні та економічні зв'язки з'єднували Трою не тільки зі Сходом, але із Заходом, із егейською цивілізацією, частиною якої певною мірою була культура Трої.

Більшість будинків Трої що зводилися на низьких кам'яних фундаментах мали стіни з сирцевої цегли. Коли вони руйнувалися, уламки не розчищали, лише вирівнювали місце, щоб звести нові будинки. У руїнах виділяють дев'ять основних культурних шарів, кожний зі своїми підрозділами.

Троя I (3000–2600 рр. до н.е.). Першим поселенням стола невелика фортеця діаметром не більше 90 м. Вона мала масивну оборонну стіну із воротами та квадратними вежами. У цьому поселенні розрізняються десять шарів. Кераміка того періоду виготовлена без гончарного круга, вона сірого або чорного кольору та має поліровану поверхню. Зустрічаються знаряддя з міді.

Троя II (2600–2300 рр. до н.е.). На руїнах першої фортеці побудовано більшу *цитадель* діаметром близько 125 м. У неї високі, потужні стіни, вежі та ворота, що виступають. Із південного сходу до фортеці вів пандус, вимощений добре підігнаними вапняними плитами. Оборонна стіна двічі перебудовувалася і розширювалася в залежності від росту могутності та багатства володарів. У центрі фортеці частково зберігся палац (*мегарон*) із глибоким портиком і більшим головним залом. Навколо палацу розташовувався двір, житлові приміщення та склади. Сім етапів існування Трої II представлені пошарово, вони накладаються один на одного архітектурними залишками. На останньому етапі місто загинуло в такому потужному полум'ї, що від жару цегла та камінь розкришилися та перетворилися у порошок. Катастрофа стала настільки раптовою, що жителі рятувалися поспіш, залишаючи усі свої цінності та предмети домашнього побуту.

Троя III–IV–V (2300–1900 рр. до н.е.). Після зруйнування Трої II її територію стали знов заселяти люди. Поселення III, IV і V, кожне з яких за розміром перевершує попереднє, мають сліди безперервної культурної традиції. Ці поселення складаються із невеликих будинків, відокремлених один від одного вузькими провулками. Поряд із місцевими виробами фіксуються, як і у більш ранніх шарах, імпортовані товари, характерні для материкової Греції раннього бронзового віку.

Троя VI (1900–1300 рр. до н.е.). Перші етапи поселення відзначені появою кераміки сірого кольору, а також появою коней. З часом місто збагачується та укріплюється. Діаметр цитаделі перевищував 180 м, її оточувала стіна товщиною 5 м, майстерно складена з тесаного каменя. По периметру розташовувалися щонайменше три вежі та четверо воріт. Усередині концентричними колами розташовувалися будинки та палаци великих розмірів, що піднімалися терасами до центру пагорба. Будинки Трої VI вибудовано з більшим розмахом, ніж ранні, у деяких виявлено стовпи та бази колон. Завершив цю епоху сильний землетрус, що покрит стіни тріщинами та обрушив самі будівлі. На всіх послідовних стадіях Трої VI кераміка сірого кольору залишалася основним видом місцевого гончарного виробництва, її доповнює посуд, завезений із Греції в епоху середньої бронзи, й багато кераміки, імпортованої у мікенську епоху.

Троя VII (1300–900 рр. до н.е.). Після землетрусу цю місцевість знову заселено. Велику стіну по периметру використано, як і уцілілі частини стін, і багато будівельних блоків. Будинки стали невеликими, та тіснилися один до одного (ознака великого скупчення людей, які шукали захисту на території цитаделі). У підлогу будинків вкопувалися глечики для припасів, ймовірно на випадок

нещастя. Трою VII поділяють на дві фази: Троя VII-A (1300–1200 рр. до н.е.) та Троя VII-B (1200–900 рр. до н.е.).

Трою VII-A знищено вогнем. Сьогодні саме Трою VII-A більшість археологів пов'язують із епосом Гомера та Троянською війною. Після зруйнування частина населення повернулася й знову влаштувалася на пагорбі. Пізніше до цих людей приєдналося (або тимчасово їх скорило) інше плем'я, що принесло із собою грубу виготовлену без гончарного круга кераміку, що стала характерною рисою Трої VII-B й, очевидно, вказує на соціально-економічні зв'язки з Європою (на території сучасного Миколаєва досліджується укріплене поселення доби фінальної бронзи *Дикий Сад*, що за архітектурними ознаками та характером матеріальної культури має аналоги із Троєю VII-B).

Троя VIII (900–350 рр. до н.е.). С цього часу Троя стає грецьким містом, що збудовано в перші періоди власне грецької історії. Однак до VI ст. до н.е., коли частина населення її покинула, з часом занепала. Троя VIII не мала ніякої політичної ваги. У святилищі на південно-західному схилі акрополя відбувалися жертвоприношення – ймовірно, *Кібелі*; можливо, на вершині існував також храм й *Афіни*.

Троя IX (350 р. до н.е.–400 р. н.е.). В епоху еллінізму місце, що йменувалося Іліоном, ніякої ролі не відігравало, якщо не враховувати пов'язані з ним спогадів про героїчне минуле. *Олександр Великий* зробив сюди паломництво в 334 до н.е., його спадкоємці також цінували це місто. Римські імператори з династії *Юліїв-Клавдіїв* здійснили широкомасштабної реконструкції міста. Вершину пагорба зрізали та вирівняли (культурні шари VI, VII та VIII перемішалися). Тут звели храм *Афіни* зі священною ділянкою на пагорбі і на рівному майданчику; південніше побудовано громадські будівлі також обнесені стіною, а на північно-східному схилі побудовано театр. У часи *Константина Великого*, який збирався зробити місто своєю столицею, Іліон процвітав, однак знову втратив своє значення з піднесенням Константинополя.

ЕПОС ГОМЕРА

Основними історичними джерелами, за якими відомий період «*Темних віків*», є поеми грецького письменника *Гомера* «Іліада» і «Одіссея». Із цими добутками пов'язані досить розповсюджені в античності міфологічні сюжети, зокрема історія Троянської війни.

Гомер, перший із грецьких поетів, чиї добутки дійшли до нас, і, за загальним визнанням, один із найбільших європейських поетів. Про нього самого і про його життя ми не маємо ніяких достовірних відомостей. Багато міст претендували на право зватися батьківщиною поета, серед них Смірна і Хіос у Малій Азії. Так само античні *хронографи* розходяться і у датах життя *Гомера*. Деякі роблять його сучасником Троянської війни (XIII ст. до н.е.). *Геродот* вважав, що *Гомер* жив у середині IX ст. до н.е. Сучасні вчені схильні відносити його діяльність до VIII ст. до н.е.

Початок історії про Троянську війну пов'язують із весіллям майбутніх батьків героя Ахілла. На цей бенкет не запросили богиню, посередницю між богами й людьми *Іриду*. Образившись на богів, вона вирішила помститися богам, та зненацька з'явилася і кинула посередині бенкету яблуко (або, айву), з написом: «*найпрекрасніший*». Богині, що перебували на бенкеті: *Гера*, дружина *Зевса*, *Афіна Паллада*, дочка Громовержця, та *Афродіта*, богиня краси і любові, – засперечалися, суперечка ніяк не вирішувалася. Тоді за наказом *Зевса* вони відправилися в Трою, що перебувала на північному заході Малої Азії, та зустріли сина троянського царя *Пріама* – *Париса*, який повинен був їх розсудити (усього у *Пріама* налічувалося п'ятдесят синів, із них тільки дев'ятнадцять – законних).

Кожна з богинь пропонувала *Парису* щось своє: *Гера* – владу над Азією; *Афіна* – військову славу і перемоги; *Афродіта* обіцяла любов найпрекраснішої з жінок, яка жила в місті Спарта (не плутати зі знаменитою Спартою, що виникла пізніше), в Ахейській Греції. Цю жінку звали *Еленою Прекрасною*, вона була дочкою *Зевса* і дружиною спартанського царя *Менелая*.

Афродіта допомогла *Парису* добратися до Греції, де, скориставшись гостинністю *Менелая*, Парис віроломно викрав *Елену* і повернувся назад у Трою. *Менелай*, довідавшись про те що трапилося, загорівся гнівом і вирішив помститися. Він зібрав військо, відправився до Іліону (друга назва Трої) та осадив його.

«Іліада» починається з десятого року облоги (війна на морі могла тривати десять років, а сама облога, ймовірно, проходила в останній рік війни) зі сварки двох вождів греків: *Ахілла* і *Агамемнона*, брата *Менелая*. Посперечалися вони через узяті в полон троянську красуню *Хрисеїду* (дочка жерця бога *Аполлона*). У результаті цього *Ахілл* разом зі своїм другом *Патроклом* відмовився брати участь у бойових діях ахейців.

Греки стали потерпати поразки від троянців, яких очолював брат *Париса* – *Гектор*. Під час одного з боїв він зі своїми воїнами майже пробився до грецьких кораблів, коли *Патрокл*, не витримавши, кинувся в битву, в якій і був убитий *Гектором*.

Частина поеми присвячена бою над тілом *Патрокла*. *Ахілл*, переповнений спрагою помсти за друга, примиряється з *Агамемноном* і знову вступає в ряди *ахейців*. Поема завершується двобоєм *Ахілла* і *Гектора*, який гине. *Пріам* відправляється в стан *ахейців* і благає повернути тіло сина за викуп. Остання сцена в «Іліаді» – поховання *Гектора* троянцями.

Однак пізня антична традиція донесла до нас продовження описаних подій, пов'язаних із легендарним дерев'яним конем, придуманим хитромудрим греком *Одіссеєм*.

Греки збудували дерев'яного коня та залишили його біля Трої, тоді як основна частина *ахейців* відплила до прилеглих островів. Усередині коня перебував загін, очолюваний самим *Одіссеєм*. Грецький лазутчик, який залишився на березі, оголосив троянцям, що кінь повинен принести їм щастя. Жителі Іліону, незважаючи на загрозиливі застереження пророчиці *Кассандри*, яка завжди говорила істину, у яку ніхто не вірив, розібрали стіну міста та вкотили в нього ахейський «подарунок». Уночі греки вибралися з коня й, подавши сигнал кораблям, що повернулися, відкрили ворота. Місто спалили, а його населення знищили.

Коментатори *Гомера* були розчаровані історією з дерев'яним конем, тому античні автори прагнули дати своє пояснення, що ховається за образом *Троянського коня*:

- стінопробивна машина у формі коня або оббита мокрими кінськими шкірами;
- таємний хід, на дверях якого намальовано коня; саме через цей хід *Антинор* провів греків у фортецю;
- кінь – розпізнавальний знак греків;
- Трою взято в ході атаки кавалерії;
- греки, спаливши свій табір, сховалися на горі Гіппій («кінська»).

Персонажі в Іліаді змальовано яскраво і жваво, вони легко пізнавані. Із грецької сторони читачі знайомляться з чванливим, егоцентричним й все-таки величним *Агамемноном*; молодим, запальним, що завзято оберігає свою честь *Ахіллом*, який страшний у гніві, однак здатний і на співчуття та великодушність. Тут же *Нестор* – розсудливий, проникливий, але часом велемовний; *Одісей* – винахідливий, увічливий, що володіє собою; відважний і щедрий душею велетень *Аякс*; безжурний *Діомед* та багато інших змальовано настільки ж майстерно і настільки ж різноманітно.

Серед троянців запам'ятовується відважний, відданий, симпатичний, але приречений *Гектор*; змучений лихом, але непереможений *Пріам*; трагічна *Гекуба*, яка намагається поки не пізно повернути сина з битви, а потім оплакує його смерть; *Андромаха*, найшляхетніша з юних дружин і матерів (прощання *Гектора* з *Андромахою* – одна із найбільш зворушливих сцен у світовій поезії); *Елена*, яка усвідомлює згубний вплив своєї непереборної краси і неспроможність щось змінити, чудова «фатальна жінка». Богів теж змальовано дуже жваво, хоча симпатії вони не викликають, оскільки сваряться, інтриguють, обманюють і навіть б'ються. Лише *Зевсу* властива велич, що відповідає більш піднесенню уявленням про божество. Окрім того, задній план поеми насичений другорядними персонажами – фігурами воїнів, героїв міфології, бранців, слуг, селян. Жоден поет не перевершив *Гомера* в мистецтві змальовувати тонкощі характерів героїв.

Друга поема *Гомера* «Одіссея» оповідає про те, як *Одісей*, цар Ітаки, острова на заході Греції, після довгих і небезпечних блукань і пригод повернувся додому до своєї дружини *Пенелопи*.

Хоча за мовленням, стилем, і окресленням героїв *Одіссея* надзвичайно схожа з Іліадою, однак сюжетом, настроєм і загальною атмосферою вона нагадує скоріше казку або романтичну повість, чим героїчний епос. На відміну від Іліади, дія якої розвивається переважно в Трої та навколо неї і викладається як послідовне оповідання, в *Одіссеї* місце дії часто змінюється. Ми переносимося із Трої в Єгипет, опиняємося в Північній Африці та на Пелопоннесі, потрапляємо на Ітаку та на далекий захід Середземного моря.

Одісей прогнівив бога моря *Посейдона* своєю гординою і тим, що засліпив його сина, циклопа *Поліфема*. *Посейдон* змусив *Одіссея* подорожувати Середземномор'ям протягом двадцяти років.

За цей час *Одісей* перетерпів безліч неприємностей. Вісім років на одному з островів його втримувала німфа *Калінсо*.

Деякий час потому *Одісей* потрапив на острів *Еола* (бог вітрів), який подарував йому заховані в мішок вітри. Товариші *Одіссея* через невідання розв'язали мішок, після чого потужний вітер довго

носив корабель морем. Потім блукач виявився на острові підступної богині *Цирцеї*, яка перетворила у свиней його супутників, і їх довелося рятувати.

Одіссей спускався в царство мертвих, пропливав між скелями, що зрушувалися, та між страшними чудовиськами – *Сциллою* і *Харибдою*. *Сцилла* («надривна») була істотою із шістьма собачими головами, трьома рядами зубів та дванадцятьма ногами. Вона пожирала всіх мореплавців, які пропливали повз неї. *Харибда* («засмоктуюча») представляла собою величезний вир навпроти *Сцилли*, яка три рази в день поглинає і викидає морську воду. Ніщо не могло врятувати корабель, що потрапив у *Харибду*.

Це імена руйнівної морської богині, що дані скелям з обох сторін Мессенської протоки. У більше широкому сенсі це міг бути різновид тропічних восьминогів.

Тим часом на острові Ітака *Одіссея* чекає вірна дружина *Пенелопа*. У зв'язку з відсутністю чоловіка її оточила юрба наречених. *Пенелопа* їм заявила, що вийде заміж лише тоді, коли зшиє прекрасний килим, який вдень вона ткає, а ночами розпускає. Наречені ж бенкетували і веселилися в палаці *Одіссея*. Для них усе скінчилося дуже погано, оскільки *Одіссей* повернувся. *Пенелопа* розпоряджається влаштувати випробування сили й спритності наречених: її чоловіком стане той, хто зуміє зігнути тугий лук *Одіссея*, нав'язати на нього тятиву і пустити стрілу так, щоб вона пройшла через дванадцять кілець – отворів для рукояток виставлених у лінію сокир. Багато наречених зазнають невдачі, *Одіссею* же вдається це зробити. Він скидає із плечей руб'я, встає на порозі зали та за допомогою свого сина *Телемаха* та двох вірних рабів винищує наречених. Потім *Пенелопа*, яка спочатку робить надмірній самовпевненості *Одіссея* м'яку відсіч (вона вигадує свою хитромудру перевірку того, що перед нею дійсно її чоловік), з радістю приймає свого давно втраченого чоловіка. Ранком *Одіссей* відправляється відвідати свого старого батька *Лаерта*. Однак родичі наречених пускаються за ним слідом. *Одіссей*, якому допомагають його батько і син а також декілька відданих слуг, відбиває їхній натиск. *Афіна* з дозволу *Зевса* втручається і відновлює на Ітаці мир та спокій.

Із «Іліадою» та «Одіссеєю» пов'язане так зване «Гомерівське питання» – проблема авторства і часу створення двох поем (докладний розбір гомерівського питання викладено у книзі *О.Ф. Лосева* «Гомер»).

Час їхнього створення визначити досить складно. Відомо, що вже в VII ст. до н.е. поеми виконувалися в Афінах співаками-мандрівниками – *рапсодами* («декламатори пісень»). Відповідно до декрету *Солона* (перша половина VI ст. до н.е.) поеми повинні були виконуватися на *Панафінейських іграх* у певній послідовності, а в другій половині VI ст. до н.е., при тирані *Пісистраті* їх записано. Цей запис став основою пізньої редакції поеми. Поява писемного тексту свідчила про завершення усної традиції, завдяки якій жили поеми, та її повільне вмирання, у зв'язку із чим і з'явилася необхідність у записі.

Хронологія *Троянської війни* є суперечливою та коливається у межах XIII–XII ст. до н.е. Більшість істориків вважають, що *Троянська війна* тривала упродовж 1240–1230 рр. до н.е. Американські астрономи, враховуючи математичний аналіз детального описання Гомером розташування у різні дні зірок, Місяця, Сонця й його затемнення, прийшли до висновку, що *Одіссей* повернувся до Ітаки 16 квітня 1178 р. до н.е. Відтак за їх підрахунками *Троянська війна* тривала у 1198–1188 рр. до н.е.

Війна ахейців проти Трої стала лише одним із проявів їх воєнної експансії у Східному Середземномор'ї. Цілком ймовірно, що у цей період (друга половина XIII – початок XII ст. до н.е.), відбулося декілька походів, що у пізній пам'яті греків злилися в один. Коріння поем, мабуть, сягають періоду історії Греції II тис. до н.е. «*Іліада*», в основному, малює ахейське суспільство, а «*Одіссея*» – життя греків у період «*Темних віків*».

Питання про авторство дотепер остаточно не вирішено. Довгий час у європейській літературі єдиним автором поем уважався *Гомер*. Однак німецький учений *Ф. Вольф* у кінці XVIII ст. уперше сформулював «*Гомерівське питання*», висунувши ідею народного походження поем, що пізніше переробив *Гомер*. Після його праці розпочалися багаточисельні наукові дискусії, які не завершилися і донині.

У XIX ст. розроблено декілька теорій походження «Іліади» і «Одіссеї». «*Теорія малих пісень*» дробила гомерівський епос на окремі, не зв'язані між собою пісні, що лише пізніше об'єднані поетом. «*Теорія зерна*» визнавала *Гомера* автором невеликої розробки, що була дороблена і розширена іншими.

Існували версії єдиного автора двох поем або колективної творчості. Жодна з названих теорій не є загальноприйнятою. У кожному разі поеми представляють собою сплав народної та індивідуальної

творчості. У них, безсумнівно, наявні сюжети, що йдуть своїми коріннями в народну поезику: поховальні плачі; весільні пісні, пов'язані, наприклад, із поверненням чоловіка до дружини; міфи, сказання, присвячена мандруванню новелістика; а також певний історичний шар, завдяки якому відновлюється частина грецької історії.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОМЕРІВСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Еллада XI–IX ст. до н.е. характеризується як досить відсталий регіон. Незважаючи на різкий регрес у розвитку гомерівського суспільства, очевидних слідів іноземного вторгнення не виявлено. Нещастя, що охопили населення Греції, стали результатом внутрішніх громадянських війн. Великі міста зникають (деякі з них пізніше так і не відродилися), а на їхньому місці виникають невеликі за розмірами скромні містечка (практично села). У цей період усе, наче, стає більш дрібним: селища, будівлі, цвинтарі, виробництво. Циклопічні палади з величезними угіддями і монументальні гробниці зникають. Відбувається спрощення побуту: у господарстві поширені грубі керамічні посудини з найпростішим геометричним орнаментом, а в похованнях уже не зустрічаються вироби з золота.

Початок I тис. до н.е. – епоха розповсюдження заліза, відтак із цього часу починається залізний вік. Для вдосконалювання військової справи залізо мало революційне значення, оскільки воно більш міцний метал, ніж бронза. Заморська торгівля згасає. Припиняються торговельні зв'язки з іншими регіонами. Торгівля ведеться лише із прилеглими районами. Обмеженість зовнішньополітичного життя була також обумовлена поширенням піратства. Не тільки звичайні морські розбійники, а й традиційні торговці іноді не могли встояти перед спокусою розорити приморські селища, тому морські подорожі ставали небезпечними.

У *гомерівському суспільстві* основу становили вільні общинники: хлібороби і ремісники, які входили в *народні збори*, що ухвалювали рішення щодо головних питань життя держави-міста. Однак збиралися вони нерегулярно і згодом стали втрачати своє первісне значення. Можливо, у цю епоху з'являється рабство, джерелом якого стають міжусобні війни, що призводили до захоплення бранців. Рабство носило патріархальний характер і не породжувало твердого протистояння рабів і панів, що виникне в Римській імперії: невольники були членами родин, брали участь у загальній трапезі та домашніх святах. Раб не розглядався як особистість, відчужена від хазяїна.

Вищим шаром суспільства були *басилеї* – перші аристократи, люди «*блакитної крові*», з яких складалася рада, із рішеннями якої рахувалися народні збори. Поняття *знатності* залежало від родовитості прізвища, а не від багатства – саме цим *басилеї* відрізнялися від простих общинників, оскільки в іншому вели таке ж просте життя, як і общинники. Це примітивна і нерозвинена форма царської влади, що не порівнювалася з давньосхідною. Посли, які прийшли кликати Одиссея в похід на Трою, застають царя острова Ітаки за оранкою поля. Одиссей не соромиться того, що обробляв землю і власноруч виготовив собі ліжко. У *басилеїв* немає такого зневажливого ставлення до ремесел та фізичної праці, що виникне серед грецької аристократії у більш пізній час.

«Іліада» та «Одіссея» висвітлюють період, коли для племінних вождів відповідальність перед родовим колективом уже пішла в минуле, а відповідальність перед колективом громадян ще не сформувалася, бо громадян ще немає. Це особливі етичні норми. *Агамемнон* і *Одіссей* особисто можуть бути не правими, через них гинуть люди, але ніхто їх ні в чому не звинувачує. *Одіссей* заводить своїх супутників на острів до циклопа *Поліфема*, який вбиває його товаришів. Ті, хто залишилися живим *Одіссея* не засуджують, оскільки ніхто не бачить провини царя. Він поза рамками суджень своїх супутників. Ще немає чіткого кодексу етики, і життя людини не ставиться у тверду залежність від її моральної поведінки. *Ахілл* повинен умерти, чи буде він жорстоким, чи добрим. Троя буде зруйнована незалежно від благочестя або лихої вдачі її громадян. За уявленням греків, події направляються божественною долею, й людською волею, однак не залежать від моральних якостей людей. Етика, як усвідомлення необхідності розмірювати свої дії з певними моральними нормами суспільства, сформується пізніше. Але «Іліада» і «Одіссея» – та грань, за якою виникає уявлення про обов'язки людей усередині громадського колективу. Хоча *гомерівський час* – це період застою, і навіть занепаду у різних сферах життя греків, у суспільстві поступово накопичувалися сили для подальшого зльоту економіки вже на початку наступного, *архаїчного періоду*. У цей час самоврядна громада вільних хліборобів стає моделлю, за якою в архаїчний час народиться новий, багато в чому унікальний, властивий тільки *античному суспільству* тип соціально-економічної та політичної організації – *грецький поліс*.

Відтак *гомерівська епоха* – період концентрації духовних сил, для підготовки до нового ривку у внутрішньому розвитку цивілізації. Невипадково *геометрична* Греція дала цивілізації набагато більше:

вона подарувала світу грецький *алфавіт* і *Гомера*. Прийняття фінікійського алфавіту греками, імовірно, відноситься до рубежу IX–VIII ст. до н.е. Найбільш ранні алфавітні написи датуються другою половиною VIII ст. до н.е. Адаптуючи для своєї мови систему фонетичних знаків, придуману фінікійцями, греки зробили істотну зміну: вони ввели позначення для голосних, чого не використовували семітські народи. Можливо, пам'ять про давній мікенський *силлабарій*, що чітко розрізняв склади з різними приголосними, сприяв такому збагаченню алфавітної системи, що і додало їй згодом універсального характеру. Нова техніка написання отримала швидкий розвиток і з невеликими змінами поширилася усім грецьким світом. Латинський алфавіт, як і більшість сучасних, з'явився пізніше.

План семінарського заняття

1. Племінні переміщення в південній частині Балканського півострова, дорійське завоювання та зруйнування держав мікенської цивілізації.
2. Поеми Гомера.
3. «Гомерівське питання».
4. Реанімація родоплемінних стосунків у XI–IX ст. до н.е.
5. Розвиток господарства.
6. Формування перших елементів полісного устрою.
7. Розселення грецьких племен та їх діалекти.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання: характерні риси та особливості міграційних процесів на Балканському півострові наприкінці II тис. до н.е. Археологічні дослідження мінойських та елладських пам'яток. Розкопки Трої. Зруйнування дорійцями мікенських держав. Соціально-економічний розвиток Греції у добу «Темних віків». Характеристика «Гомерівського» суспільства. Формування перших елементів полісного устрою. «Гомерівське питання». Характеристика Іліади та Одиссеї. Розселення грецьких племен.

Список основної та додаткової літератури

1. Андреев Ю. В. Гомеровское общество. Основные тенденции социально-экономического и политического развития Греции XI – VIII вв. до н. э. / Ю. В. Андреев. – СПб., 2004.
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т.1. Стародавня Греція: Підручник. / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2007. – 656 с.; ілюстр., карти.
3. Всеобщая история / С. В. Новикова, А. С. Манькин, О. В. Дмитриева. – М., 2001.
4. История Древнего мира. Древняя Греция. / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич и др. – Минск, 1998.
5. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией А.Х. Дани и Ж.-П. Моэна. – М. : ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 2. III тысячелетие до н.э. – VII тысячелетие до н.э. – 623 с.
6. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией Й. Херрманна и Э. Цюрхера. – М. : ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 3. VII век до н.э. – VII век н.э. – 680 с.
7. Карпюк С. Г. Лекции по истории Древней Греции. / С. Г. Карпюк. – М., 1997.
8. Клейн Л. Расшифрованная «Илиада» / Лев Клейн. – СПб.: ЗАО «Торгово-издательский дом «Амфора», 2014. – 574 с. – (Серия «Новая Эврика»).
9. Шаму Ф. Цивилизация Древней Греции. / Ф. Шаму; пер. с фр. Т. Баженовой. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА; 2009. – 368 с.

Довідники

1. Адкинс Л., Адкинс Р. Древняя Греция. Энциклопедический справочник / Лесли Адкинс, Рой А. Адкинс. – М. : Вече, 2008. – 496 с. : ил. – (Библиотека мировой истории).
2. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / У. Брей, Д. Трамп. – пер. с англ. М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
3. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий. – М., 2001. – 975 с.

Джерела

1. Аполлодор. Мифологическая библиотека. – М., 1993 (сер. «Литературные памятники»).
2. Гигин. Мифы. – СПб., 1997 (Серия «Античная библиотека»).
3. Гомер. Илиада / Пер. Н. И. Гнедича. – Л., 1990 (Серия «Литературные Памятники»).
4. Гомер. Одиссея. / Пер. В. А. Жуковского. – М., 1982 (Серия «Однотомники классической литературы»).

5. Павсаний. Описание Эллады. – СПб., 1996. – Т.1–2 (Серия «Античная библиотека»).

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Розкрийте причини та наслідки племінних міграцій в південній частині Балканського півострова.
2. Який вплив мала навала дорійців на подальший розвиток Греції.
3. Розкрийте характерні риси передполісного періоду історії Греції.
4. Охарактеризуйте Іліаду.
5. Охарактеризуйте Одиссею.
6. Охарактеризуйте розвиток сільського господарства в гомерівську добу.
7. Охарактеризуйте розвиток ремесла у гомерівську добу.
8. Охарактеризуйте розвиток суспільного ладу та системи влади в гомерівську добу.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Троянська війна.
2. Грецьке суспільство «Темних віків».
3. «Гомерівське питання».
4. Генріх Шліман та його відкриття.
5. Поєми Гомера.
6. Грецька міфологія.
7. Розселення грецьких племен.

ТЕМА 4

ГРЕЦІЯ В ПЕРІОД АРХАЇКИ VIII – VI СТ. ДО Н.Е.

Ключові поняття: джерела, періодизація, хронологія, культура, архаїчний період, колонізація, метрополія, апойкіс (апойкія), поліс, синоїкізм, еклезія, закони, реформи, автаркія, архонти, стратеги, громадянство, остракізм, метеки, ценз, демократія, тиранія, аристократія, демос, рабство, архагети, спартіати (гомеї), ілоти, періеки, ефори, крипти, сиситії (фідитії), симахія, антична форма власності, сейсахтея, епігони, оракул, поєми, сколій, гекзаметр, філософія, хіротонія, літургії, ямб.

Завдяки Гомеру та аттичній геометричній кераміці грецьке суспільство VIII ст. до н.е. з'являється перед нами у своєму найбільш сприятливому ракурсі. Архаїчна епоха характеризується принципово важливими і новими явищами в житті стародавніх греків. Із цим періодом пов'язують ряд історичних викликів:

- колонізація Середземного та Чорного морів;
- «старша» тиранія («старшою» тиранія архаїчного періоду називається на відміну від «молодшої», що виникла в IV ст. до н.е.);
- формування грецького полісу;
- виникнення перших законодавств.

ВЕЛИКА ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ

Характерною рисою історії багатьох стародавніх суспільств, зокрема давньогрецького, стала колонізація, тобто процес заснування нових поселень на чужих землях. Розквіт колонізаційної активності давніх греків припадає на VIII–VI ст. до н.е., тобто саме на архаїчний період. Саме цей процес і прийнято називати епохою *Великої грецької колонізації*.

Грецька колонізація обумовлена декількома групами причин. Перша з них – це відносно перенаселення низки областей Греції. До початку архаїчної епохи у Греції почався різкий *демографічний вибух*, що привів до значного зростання чисельності населення. Однак на тлі слабого розвитку продуктивних сил інтенсифікація сільськогосподарського виробництва в тих умовах була неможливою. Відтак частина населення уже не могла прогодувати себе на батьківщині, оскільки нових земель, доступних для обробки, у Греції не існувало. Звідси – пошук родючих земель на чужині та переселення надлишкової маси населення на нові території.

Ще одна умова Великої грецької колонізації мала соціальний характер. Збіднілі общинники-селяни змушені були залишати закладені за борги земельні ділянки, якщо не хотіли потрапити в боргову кабалу до своїх багатих та знатних родичів. Отже, єдиним виходом для них міг бути тільки від'їзд на чужину.

Для міст архаїчної Греції, що згодом стали значними економічними центрами, де торгівля стала однією з провідних галузей економіки, важливою причиною колонізації стало прагнення торгівців цих міст закріпитися на торгівельних шляхах до іноземних країн. Тільки у колоніях, що тісно були пов'язані зі своїми *метрополіями* економічними, політичними, соціальними та культурними зв'язками, торговці почували себе під захистом.

Соціально-політична боротьба в *метрополіях* – це ще одна з причин *Великої грецької колонізації*. В архаїчний період, під час становлення грецьких *полісів* та появи в багатьох із них *тиранічних* режимів, політична боротьба між різними угрупованнями населення та репресивна політика *тиранів* досягали загрозливої гостроти. Відтак, перед переможеним угрупованням стояв вибір – або неминуча смерть, або втеча до *колонії* (змушена *еміграція*).

У процесі росту міст Греції, що перетворювалися в центри ремісничого виробництва сильно відчувалася необхідність розширення сировинної бази для виготовлення необхідних предметів. Ця сировина надходила до Греції ззовні. У цьому процесі *колонії* згодом також стали відігравати визначальну роль.

Нарешті, слід зазначити ще одну обставину. В архаїчний час у багатьох розвинених у соціально-економічному відношенні областях Греції законодавчо стало забороненим боргове рабство співгромадян. Відтак, починаються пошуки нових джерел поповнення рабів уже на варварській периферії, де й з'являлися грецькі *колонії*. Колоністи часто ставали організаторами нових ринків рабів, будучи посередниками між оптовиками-работоргівцями та представниками правлячої «еліти» варварських суспільств, які обмінюють або продають своїх одноплемінників на чужину.

Крім цього, колонізацію також можна розглядати як новий етап етногенезу, коли в грецького народу виникає активне внутрішнє прагнення, часто не усвідомлене, до діяльності, спрямованої на здійснення певних цілей, часто ілюзорних.

Традиційно виділяється два етапи колонізаційного процесу.

- перший етап: VIII ст. – перша половина VII ст. до н.е., коли колонії носили переважно аграрний характер і утворювалися з метою надати землі колоністам;
- другий етап: кінець VII ст. – кінець VI ст. до н.е., коли колонії орієнтувалися на підтримку контактів із місцевим населенням – на торгівлю з ними та розвиток ремісничого виробництва.

Велика грецька колонізація – це не хаотичний рух греків у чужі землі в пошуках щастя та кращої долі. Вона носила організований, керований характер, і майбутні колоністи уявляли собі, куди вони можуть виїхати, які землі та території вони займуть, кліматичні умови цих місць тощо. У цих цілях влада *метрополії* організовувала розвідницькі експедиції, а також призначала відповідальну за заснування нової колонії та організацію від'їзду партії переселенців особу – *ойкіста* колонії. Саме він спочатку організовував розмежування та розподіл сільськогосподарських угідь на нових землях, здійснював планування та керував будівництвом поселень для проживання колоністів.

Будь-яка колонія (*апойкія*) була самостійним полісом із власним громадянством, органами керування, суспільними установами і правом, що звичайно збігаються з відповідними установами того міста, яке вивело колонію (*метрополія* – «материнський поліс»), але не залежними від нього.

Набір майбутніх колоністів проводився із добровольців або шляхом жеребкування, однак за бажанням місто міг покинути кожен вільний грек.

Рідше набір відбувався у примусовому порядку, але громадянам переважно надавався вільний вибір. У колонію за один раз могло виїхати від ста до тисячі людей. За весь період колонізації греками утворено сотні колоній із числом населення понад 1,5-2 млн.

Перед відправленням запитували *оракула* про пророцтва бога. Із початку архаїчної епохи зростає авторитет святилища *Аполлона* в Дельфах – *оракула*, що впливав на орієнтацію колонізаційної діяльності, якою жерці могли керувати через послані їм божественні вказівки.

Після того, як колоністи прибували на місце, встановлювалися укріплені межі полісу та починався розподіл землі. Кожен колоніст отримував певну ділянку, оскільки земельна власність – основа грецького громадянства, а людина без землі не могла бути громадянином.

Перші колоністи та їх нащадки виділялися як політична еліта в тій колонії, що засновували, користуючись усією повнотою прав.

Більш пізні переселенці таких прав уже не отримували, тому згодом у колоніях стала оформлятися *корпоративність*: привілейовану соціальну групу становили повноправні громадяни (перші колоністи та їхні нащадки) та неповноправні, які прибули в місто пізніше. Однак усередині кожної *корпорації* рівність дотримувалася.

Упродовж майже трьох століть архаїчної епохи грекам удалося освоїти значну частину узбережжя Середземного моря, все Причорномор'я, частину Приазов'я; облаштуватися в районі Гибралтару на заході, а на північному сході досягти устя ріки Танаїс (сучасний Дон). На території Єгипту, у Навкратісі, засновано грецьку колонію. Квартали грецьких торговців виявлено на території давніх сірійських міст. Як правило, всі території, колонізовані греками й зайняті *апоїкіями*, прилягали до морського узбережжя або перебували поблизу нього. Це дозволило великому філософу *Платону* порівняти грецькі колонії, розкидані берегами морів від Кавказу до Гибралтару, з жабами, які розсіялися навколо ставка (під яким варто розуміти Середземне і Чорне моря).

У історії *Великої грецької колонізації* виділяються три напрямки:

– *західний*, найбільш потужний напрямок. У результаті переміщення грецьких переселенців на захід освоєно узбережжя Іонічного й Адріатичного морів до північно-заходу від Греції, райони південної Італії, острів Сицилія, південна Галлія, східне узбережжя Іспанії та інші області. У східній частині Іспанії – Емпоріон (біля сучасної Барселони), колонізаційна сила греків стає більш слабкою, оскільки карфагеняни, нащадки фінікійців, які оселилися на північному березі Африки, не дозволили грекам міцно освоїтися в західному Середземномор'ї. Розподіл сфер впливу можна простежити на прикладі Сицилії, що поділена між греками та карфагенянами, до яких відійшла західна половина острова;

– *північно-східний*, де греки освоїли північне узбережжя Егейського моря, райони проток, береги Мармурового та Чорного морів.

У Пропонтиді засновується два невеликих містечка: Візантій (пізніше перейменований у знаменитий Константинополь), з якого саме й почнеться історія Візантії, та Халкідон, де вже у християнський час відбудеться четвертий Вселенський собор (451 р.). Заселяються практично всі береги Чорного моря.

На західному узбережжі (в основному територія сучасної Болгарії) виникають міста Істрія (до півдня від устя Дунаю) і Одессос (сучасне м. Варна); на східному (узбережжя нинішньої Абхазії) – Пітіунт (Піцунда) і Діоскуріяда (біля Сухумі).

Східний берег – Закавказзя, територія Колхіди, куди відповідно до одного з міфів відправився загін відважних греків на кораблі Арго з метою повернути до Греції *золоте руно* священного барана. Тут колонії носили торгово-ремісничий характер, ставши досить добре розвиненими перевалочними пунктами торгівлі з місцевими поселеннями.

На південному узбережжі засновуються колонії Сінопа і Гераклея Понтійська.

На території Північного Причорномор'я роль метрополії головним чином відіграло малоазійське місто Мілет.

Наприкінці VII ст. до н.е. на острові Березань, поблизу Дніпро-Бузького лиману, з'являється торговельна факторія, а поруч із нею, уже на узбережжі материка, на початку VI ст. до н.е. – перше грецьке місто, засноване греками в Причорномор'ї, – Ольвія. Пізніше, з VI–V ст. до н.е., триває освоєння Кримського півострова, де виникають міста Керкінітида («*Місто крабів*»), сучасна Євпаторія, Феодосія (сучасна Феодосія), Херсонес, сучасний Севастополь (Херсонес у давньоруських літописах згадується як Корсунь, де прийняв хрещення князь Володимир. У XVIII ст. після російсько-турецьких війн помилково перейменований у Севастополь – «*Місто Августа*». Справжній Севастополь розташовувався на східному узбережжі Чорного моря). На Керченському півострові виникає місто Пантікапей (іран. «*Рибний шлях*»), що пізніше об'єднав багато грецьких міст у Північному Причорномор'ї. На Таманському півострові розташовувалися Гермонасса та Фанагорія, а південніше – Горгіппія (сучасна Анапа). Найбільш східним полісом, прикордонним зі Скіфією, на березі вже Азовського моря, в усті Дону, став Танаїс.

Усі перелічені міста зберігали зв'язки з метрополіями, однак були незалежні. Про це свідчили монети, що випускалися ними.

У V ст. до н.е. багато грецьких міст Північного Причорномор'я об'єднуються в Боспорське царство з центром у Пантікапеї. Першу династію Боспорського царства заснував у 480 р. до н.е. *Археанакт*, ймовірно глава перших поселенців у Пантікапеї. У 438–437 рр. до н.е. династію

Археанактидів змінили *Спартокіди* (правили до 110 р. до н.е.). Нове покоління царів бере початок із фракійця *Спартока*, який проводив політику проти Афін.

Із кінця II ст. до н.е. (107 р. до н.е.) грецькі колонії у Північному Причорномор'ї на короткий час потрапляють у залежність від Понтійської держави царя *Мітрідата Евпатора*, а з 63 р. до н.е. від Риму.

До IV ст. н.е. ці міста припиняють своє існування під ударами готів. Наступні напрямки:

– *південний та південно-східний*. Завдяки цьому напрямку засновано грецькі колонії на південному узбережжі Малої Азії, Сирії, Палестини, Фінікії та на середземноморському узбережжі північної Африки (Єгипет). На східному узбережжі Середземномор'я міська цивілізація досягла високого рівня, у результаті чого грецька колонізація тут не отримала розвитку. До того ж фінікійці стали чудовими мореплавцями і самостійно засновували колонії, не дозволяючи чужоземцям освоювати власні території. Вони активно протидіяли появі великих колоній у Східному Середземномор'ї, тому засновані греками центри носили характер торгівельних факторій при раніше існуючих містах. Найбільш відома факторія – Аль-Міна в Сирії.

Головними стали два перших напрямки *Великої грецької колонізації*.

У колонізації південної Італії в VIII–VII ст. до н.е. взяли участь вихідці з багатьох областей Греції. Так, жителі Мессенії, завойовані Спартою, переселилися до міста Регій, заснованого *халкидянами* на березі Мессенської протоки. Самі ж *спартіати* незабаром заснували тут же свою колонію Тарент. Жителі іншої області – Пелопоннесу – заснували на тому же узбережжі Сибарис та Кротон, що стали незабаром квітучими містами. На східному узбережжі Сицилії *коринфяни* заснували свою колонію Сиракузи, що стала незабаром великим грецьким містом на захід від Греції. Цікаво, що нерідко грецькі колонії засновували свої власні колонії. Прикладом можуть стати колоністи Наксоса, вихідці з Халкіді, які заснували поблизу від Катану і Леонтіни колонії Наксоса. Спарта заснувала поліс на острові Фера, що, у свою чергу, заснував Кірену на території Північної Африки.

Колонізація південної Італії та Сицилії до кінця VI ст. до н.е. прийняла такий бурхливий характер, що за цими районами незабаром затвердилася назва «*Велика Греція*». Колонізація корінним чином змінила грецький світ та розширила його географічні обрії. У нових містах вводилися свої порядки, відмінні від умов *метрополій*, створювалися нові законодавства. *Апойкії* відкривали багате джерело нових ресурсів для Балканської Греції. У колоніях змінювалася система соціальних пріоритетів: попереду опинялися не знатні, а ініціативні люди, що не могло не підірвати зсередини традиційні підвалини суспільства. Знайомство зі східними цивілізаціями в VI ст. до н.е. призводить до проникнення в досить убогий раніше сільський побут колоній розкішних та витончених форм життя.

Завдяки *Великій грецькій колонізації* в Греції частково знято економічні, політичні та соціальні проблеми. Економіка полісів вийшла на новий якісний щабель, а грецька торгівля досягла міжнародного рівня. Багато грецьких *колоній* стали розвиненими економічними центрами, що нерідко набагато випереджали свої *метрополії*.

РАННЬОГРЕЦЬКА ТИРАНІЯ

Період VIII–VI ст. до н.е. для багатьох областей Греції характеризується захопленням політичної та економічної влади *узурпаторами-тиранами*. Термін «*тиран*» – іноземного походження, що споконвічно означав будь-яку особу, яка володіла верховною владою, відтак не існувало ніякої різниці між тираном і царем, або *басилевсом*. Згодом він став позначати узурпаторів, які захопили владу та утримують її силою. До цього слова приєднується зневажливе значення, що відчувається вже у *Геродота* та підсилюється у *Платона*.

Проблема появи тиранії прямо пов'язана з колонізацією та великими змінами в суспільному укладі стародавніх греків. *Тиранія* заснована на політичному насильстві стосовно певної частини суспільства й авторитеті одного правителя. Це найбільш проста форма влади, що була лише сходиною у процесі просування греків до більш складних уявлень про демократію.

При цьому час ранньої грецької тиранії триває порівняно недовго, й, зрештою, вони змінюються пануванням, як правило, демократичних режимів. *Тиран*, який прийшов до влади насильницьким незаконним шляхом встановлював свій авторитарний режим, найчастіше виступаючи в ролі захисника простого народу, демосу. Тиранічна влада була силою, що протистояла *родовій знаті* та традиційній *аристократії*, яка намагалася у збиток *демосу* зберегти свої привілеї.

Як політичне поняття *тиранія* – це нововведення стародавніх греків. У Греції епоха тиранії представляла собою перехідний етап, причина якого лежала у втраті соціальної, політичної та

економічної рівноваги.

В історії Стародавньої Греції такі ситуації склалися двічі:

- в *архаїчний час*, у період відродження державності та становлення *полісної системи*;
- під час кризи *полісної системи* (IV ст. до н.е.).

Відтак на відміну від пізніх грецьких тиранічних режимів IV ст. до н.е., тиранії архаїчної епохи називають «*ранніми*» або «*старішими*».

Період активного господарського розвитку Греції у цей час супроводжувався суспільними негараздами, викликаними поляризацією суспільства, що різко розділилося на бідних та заможних. Розрив цей був великий, і для його знищення в ряді міст виникають тиранічні режими.

В архаїчну епоху статус знатної людини складався з двох компонентів: стародавності роду та багатства громадянина. Поняття «*родовитий*» та «*бідний*», цілком сумісні ще в часи *Одіссея*, уже не застосовуються до знаті архаїчної епохи.

Основна частина простого народу прагнула до участі у владі, тому саме в цей складний час для греків поступово формується уявлення про *громадянство*.

Тиран виступили ворогами суспільства, що пов'язане зі старими порядками, тобто пануванням знаті.

Головна мета нових правителів – знищення *аристократії*, тому *тиранія* як явище руйнівне не могла носити прогресивного характеру. З іншого боку, правителі відстоювали інтереси простих громадян й часто, самі того не підозрюючи, розчищали дорогу *демократії*. У такому випадку народ сам обирає *тиранів*, а їхній прихід до влади не був пов'язаний із прямим насильством.

Зазвичай виділяють два види тиранії:

- *тиранія*, встановлена у результаті боротьби *демосу* із родовою знаттю, саме із їх боротьби й народжувалася нова форма влади;
- *тиранія* грецьких прибічників Персії, що підкорила поліси на західному узбережжі Малої Азії та прилеглих островах; ці тирані проводили політику в інтересах персидської держави, що набирала силу.

Як правило, підкреслюються дві обставини, що характеризують ранньогрецькі *тиранії*. Це, насамперед, ефемерний, перехідний характер *тиранічних режимів*, а також те, що ранньогрецькі тиранії – це аж ніяк не загальне явище у житті *архаїчної* Греції. Багато грецьких полісів, що формувалися у цей час, пройшли у своєму розвитку означений етап. Однак для багатьох із них, що досить динамічно розвивалися як в економічних, так і у політичних відносинах, ранньогрецькі тиранії відіграли найважливішу роль, сприяючи ліквідації залишків родових привілеїв знаті та становленню *полісного* устрою.

Ряд факторів, що виводили суспільство зі стану стабільності, були причиною народження тиранічних режимів. Насамперед, це прогрес у розвитку техніки, що визначився на початку архаїчної епохи. У зв'язку з широким поширенням заліза ремісниче виробництво з часом виходить на рівень серійного. Зростає роль торгівлі. Гроші, що з'явилися в цей час, стимулюють торгівлю та прискорюють розвиток грецького ремесла. Це, у свою чергу, помітно впливало на динаміку соціальних відносин – підсилюється деградація дрібних і середніх селянських господарств, збільшується загроза *боргового рабства*. За різкого росту чисельності населення Греції на початку архаїчного часу розпочинається процес жорсткості боротьби за землю. Селянські ділянки дробляться, з одного боку, а з іншого – концентруються в руках представників колишньої родової знаті. У результаті цього зріє та набирає сили аграрна криза. Саме вона стала однією з причин, що порушували стабільний стан суспільства та стимулювали появу тиранічних режимів.

У нових умовах прогресивного розвитку техніки реміснича діяльність стає більш незалежною як із економічної, так і з соціальної точки зору. Серед ремісників з'являється безліч іноземців-переселенців, спритних, заповзятливих, які швидко багатіють та вміють і бажають реалізувати свій інтелект та трудовий потенціал. Однак вони не входили до складу сформованих родових об'єднань, оскільки не могли реалізувати свої здібності в галузі сільського господарства, бо права володіння землею на території полісу, що народжується, вони не мали. Не могли вони брати участь й у політичному житті громади. Однак роль таких переселенців в економічному житті поступово зростала, відповідно підсилювалися їх амбіції на участь у керуванні колективами громадян. Це не могло не привести до загострення соціальних стосунків у рамках грецьких полісів.

Із часом ремесло набуває тенденції до об'єднання з торгівлею, що в епоху *архаїки* стає досить престижним заняттям. У середині суспільства з'являється прошарок знаті, яка пов'язувала свою господарську діяльність винятково із торгівельними операціями. Саме представники цієї знаті в ремеслі,

які починають його контролювати, використовують працю рабів. Праця рабів – це нова форма багатства, що відігравала згодом все більшу й більшу роль. Однак спочатку рабами, як правило, ставали колишні родичі, а тепер колишні члени громадського колективу, які втратили землі та потрапили через це у боргову кабалу. Оскільки зростаюче ремісниче виробництво вимагало все більшої кількості рабів на тлі аграрної кризи, що призводило до безземелювання та загибелі значної частини селянства, загроза боргового рабства родичів підсилювалася. Це не могло не впливати на загострення соціальної та політичної боротьби в багатьох регіонах Греції.

Отже, ті регіони Греції, де швидше всього розвивалися ремесло та торгівля, де загострення аграрної кризи у результаті безземелення та загроза втрати особистої свободи широких верств землеробського населення виявлялася у найбільш різких формах, стають районами значної соціальної та політичної нестабільності. Реакцією на цей процес й стала поява *тиранічних* режимів. Причому *тиран*, який захоплював владу, виступав, як вже зазначалося, захисником земельних власників, які розорявалися, або, у найкращому випадку, мігрували у міста для заняття ремеслом у якості найманих працівників. Саме над ними, насамперед, тяжіла загроза потенційного боргового рабства.

В основному, діяльність *тиранів* здійснювалася в інтересах *демосу*. Вони давали йому роботу, починали будівництво суспільних споруд, прикрашали та упорядковували свої міста, вели війни з сусідами, сприяючи збільшенню укріплення своєї громади, свого полісу. Однак при цьому, захопивши владу, *тирани* починали розправу зі своїми супротивниками – вихідцями зі стародавніх та знатних *аристократичних* родів. Справа у тому, що знать у цей час ставала найбільш організованою, а також найбільш заможною та впливовою частиною громад полісу. Саме вона представляла собою найбільшу небезпеку для одноособової влади тиранів. Отже, забезпечуючи собі владу кривавими репресіями, тирані руйнували панування колишньої родової *аристократії*, що зайняла у свій час провідні позиції в політичному житті грецьких полісів. Придушуючи аристократичні кола, *тирани* об'єктивно підсилювали *демос* й, самі того не бажаючи, готували собі безславний кінець.

Пізня грецька традиція, в основному, негативно змальовує діяльність таких тиранічних режимів в архаїчній Греції, як правління *Кінсела* та *Періандра* в Коринфі, *Феагена* в Мегарах, *Орфагоридів* у Сикіоні, *Пісистратидів* в Афінах, *Полікрата* на о. Самос та інших.

Найбільш відомими тиранічними режимами в архаїчну епоху стали тиранії острова Самос та у Коринфі.

Тиран *Полікрат* правив на острові Самос близько 540 р. до н.е. Він провів політичне об'єднання острова, знищив родовий розподіл на *філи* та замінив його територіальним, оскільки адміністративний поділ насильно руйнував родові зв'язки. При ньому створено великий військовий флот і проведено великі будівельні роботи: зведено стіни, оборонні споруди, влаштовано зручну гавань, проведено водопровід.

Полікрат не задовольнявся владою на Самосі та спробував поширити свою владу на Кікладські острови з метою захоплення вигідних торговельних шляхів. У 523 р. до н.е. при храмі Аполлона на острові Делос він у свою честь заснував загальні грецькі свята.

Посилення Самосу не сподобалося персам, які заманили *Полікрата* в пастку в Азії і там розіп'яли. Більше на Самосі тиранія не виникала.

У Коринфі тирані знаходилися при владі близько 70 років (рубіж VII–VI ст. до н.е.). З їхнім приходом почався розвиток колонізаційної діяльності – Коринф став метрополією багатьох західних *аполікій*.

Найбільшу популярність отримав тиран *Періандр*, який правив із 627 по 585 р. до н.е. За нього відбувається пряме підкорення колоній, що часто не підкорялися метрополії.

Коринф розширює зовнішні зв'язки та посилює вплив у західному напрямку:

- Коринф торгує з Іллірією, звідки привозять срібло для карбування монет, що вперше з'являються не раніше VII ст. до н.е.;
- підтримує стосунки з Італією, Єгиптом, Іспанією, Північним Причорномор'ям, Сирією, Кіпром – торгівля з ними набуває широкого розмаху;
- Коринф стає центром металообробки, текстильного ремесла і кораблебудування; він – батьківщина якоря і *трієри*, – найбільш швидкохідного корабля того часу із трьома рядами весел;
- у Коринфі та його колоніях суди знаті замінюються судами за територіальними округами, скасовуються громадські трапези та система військового виховання юнаків.

Останні заходи *Періандра* направлялися проти родової аристократії, в очах якої поява тиранії стала загибеллю стародавніх порядків, доблесті знатних родів та самого уявлення про споконвічну

шляхетність, руйнуванням традиційних звичаїв, що підтримували культуру вищих шарів суспільства. Втім, для історії Коринфа це був тимчасовий етап. Як віщував *Дельфійський Оракул* одному з наступних тиранів Коринфа: «*Будеш правити ти і твої діти, але не діти твоїх дітей*».

Традиційно грецькі автори засуджували їх незаконний прихід до влади, встановлення режиму особистого правління, терор, насильство та безпринципність. Однак не слід забувати про те, що як тільки суспільство починало почувати себе більш сильним і консолідованим, воно порівняно легко позбувалося від цієї тяжкої та суворой одноособової влади, оскільки сама тиранія була породжена тимчасовою, ненормальною ситуацією і міцним режимом ніколи не була. Зігравши свою вирішальну роль у боротьбі з консервативною родовою знаттю, ранньогрецька тиранія розчистила шлях для утвердження полісного устрою і до початку V ст. до н.е. майже всюди була замінена режимами полісних республік.

АТТИКА В АРХАЇЧНИЙ ПЕРІОД

Відповідно до історичних джерел найбільш рельєфно процес становлення грецького полісу простежується щодо однієї з областей Греції – давньої Аттики з її центром в Афінах. Джерела свідчать, що протягом архаїчного періоду становище аттичного селянства різко погіршилося. Все це відбувалося на тлі розвитку ремесел, становлення міста як політичного й економічного центру сільськогосподарської округи, появи монети.

Найбільш активним учасником процесів прискорення розвитку суспільства була традиційна землевласницька аристократія – *евпатриди* (що походять від шляхетних батьків) – представники давньої родової знаті Аттики. Пізнавши силу багатства, відчувши смак розкоші, ця знать, яка у гомерівський час майже не відрізняється від рядового селянства, тепер уже прагне змінити ситуацію на свою користь. Представники аристократії, прагнучи до багатства, беруть активну участь і у колонізації, і в заморській торгівлі. Якщо на початку архаїчної епохи об'єктами як внутрішнього, так і міжнародного обміну були тільки предмети розкоші, то починаючи з VII ст. до н.е. у торгівельний оборот запроваджуються звичайні товари – *тканини, вовна, метали, кераміка, раби*. Однак найбільш важливий факт полягає у тому, що саме в цей час у сферу обміну потрапляють продукти сільськогосподарського виробництва. Це не могло не привести до росту обсягу товарного виробництва і зміни його характеру – через значне збільшення потреб ринку, що формується, обміну в продукції сільського господарства.

Однак в умовах Греції загалом, та Аттики зокрема, можливостей для збільшення сільськогосподарської продукції не існувало. Збільшити продуктивність сільського господарства при тодішньому рівні розвитку продуктивних сил ставало не можливо, а розширення площ земель, що оброблялися, при їхній очевидній убогості, стало малоймовірним. Усі землі, придатні для обробки, були вже освоєні. Єдиним способом збільшення обсягу сільськогосподарської продукції, вилученої з сільського господарства, могло бути тільки зниження рівня життя селянина та його родин за рахунок збільшення частки врожаю, що у нього відбирався.

У різних частинах Греції цей процес відбувався по-різному. В Аттиці поневолювання селянства йшло шляхом посилення його заборгованості. Поява так званих *пелатів* і *шестидольників*, які залежать від аристократії та виплачують їй частину свого врожаю, перетворення таких залежних селян у неоплатних боржників, наступний обіг їх у рабство у випадку невиплати боргу та, як результат, – продаж за межі Аттики – такий був механізм поневолювання. Цей процес протікав досить активно завдяки тому, що *евпатриди* мали монополію не тільки на економічну, але і на політичну, і на судову владу. До того ж, до здійснення радикальних перетворень VI ст. до н.е. *аристократія* залишалася основною збройною силою ополчення громади. Саме *кавалерія*, що складалася винятково з багатих представників знаті, була основною бойовою силою того часу.

Демос страждав також і від політичної нерівноправності. На вищі посади для здійснення общинного керівництва і проведення культових заходів, командування ополченням, зберігання і тлумачення законів обирали з огляду на багатство і шляхетність походження. Саме ці вищі посадові особи через певний термін поповнювали всевладний *ареонаг* – вищий колегіальний орган влади архаїчних Афін, що складався винятково з *евпатридів*. *Народні збори* громади, поєднуючи усіх її представників, збиралися нерегулярно і тільки за закликм вищих посадових осіб. Вирішальною політичною силою вони так й не стали.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ГРЕЦЬКОГО ПОЛІСУ

Основною формою економічної, соціальної, політичної та ідеологічної організації давньогрецького суспільства був поліс, характером і особливостями якого визначається вся своєрідність

і неповторність еллінської цивілізації. Слово «*поліс*» має три значення: *місто*; *державна*; *цивільна громада*. В уявленні греків усі три значення зливалися воедино.

Аристотель (учень *Платона*), який вивчав різні види державного устрою грецьких міст, у книзі «Політика» визначив *поліс* як політичне об'єднання громадян для створення найкращих умов для духовного та матеріального життя, що має за мету *суспільне благо*, під яким *Аристотель* розумів справедливість, виражену в громадянській рівності.

Міста-держави існували і до архаїчної епохи, однак у них були кланові порядки. Подолання родових традицій стало вирішальним для виникнення таких явищ, як *поліс* і державність. Саме в архаїчний час у Греції оформляються нові структури керування та самосвідомість громадян.

Для створення полісу існували певні передумови:

- перша передумова – географічний фактор. Греція хребтами розділена на безліч долин, усередині яких поселення не могли збільшуватися. Невеликі за розмірами території, придатні для життя, обумовили нечисленність громад, породивши одне із основних умов створення *демократії* – невеликий *цивільний* (*громадський*) колектив;
- друга передумова пов'язана з відсутністю у Гомерівську епоху великих *палацових* комплексів та індивідуалізацією виробництва. Господарства стають самодостатніми, складаються із широких верств дрібних, особисто вільних хліборобів. Разом із центральною владою зникає необхідність для економічного об'єднання великих територій. У цьому полягає одна із основних відмінностей грецьких міст від східних, де *палацові* або *храмові* господарства відігравали об'єднуючу роль, регулюючи релігійне, культурне та економічне життя людей. У Греції в епоху «*Темних віків*» та *Архаїки* центральна, об'єднуюча поліси влада була відсутня, тому поселення залишалися розрізненими та постійно ворогували одне із одним;
- третя передумова – часта взаємна ворожнеча між областями. Зовнішня небезпека є потужним об'єднуючим критерієм. Наявність загрози із боку сусідів стала причиною консолідації громадян. Виникнення перших полісів відбувалося шляхом так званого *синойкізма* (процес злиття декількох родових селищ в одне), що розпочався ще в «*Темні століття*».
- четвертою передумовою виникнення полісу стало встановлення тиранічних режимів, що остаточно зломило владу знаті та відкрило дорогу демократії, що як система склалася в Греції до V ст. до н.е.

Прийнято вважати, що *поліс* – це особливий тип громади, а саме – громади хліборобів, де *народні збори* стають одночасно й *народним ополченням*. Причому, на відміну від общинних структур Давнього Сходу, що включали в себе винятково сільське населення, грецький поліс складався як із селян-хліборобів, так і з городян.

Головними структуроутворюючими елементами грецького полісу, що визначили умови його існування, стали наступні. Насамперед, це його економічна основа, що ґрунтується на *античній формі власності*, де органічно поєднувалися власність держави та приватна власність, причому приватна була опосередкована державною. Звідси обов'язково випливало те, що неодмінною та безумовною передумовою права власності на землю у полісі стала приналежність осіб до числа громадян цього громадського об'єднання. У класичному полісі тільки його громадянин міг бути власником землі й, відповідно, кожен громадянин повинен був бути власником. Верховне право контролю та розпорядження землею, цього основного засобу виробництва античного часу, належало колективу громадян (*цивільній громаді*).

Наступною рисою полісної організації став *інститут громадянства*. Підставою для громадянства ставало володіння *земельним наділом*. Людина без землі не могла стати громадянином, відтак повноправний громадянин володів земельною ділянкою, на яку також претендувала держава. Землевласник не міг перекрити громадську дорогу або загальний шлях до водойм, що пролягали через його ділянку; не мав права залишати наділ та не обробляти його; не мав права продати землю чужоземцеві тощо. Отже, держава втручалася в *приватне* землекористування громадян. Ця двояка форма власності, що включає в себе одночасно приватне та державне володіння, і визначається як *антична*.

Населення полісу складалося із *повноправних*, *неповноправних* та *безправних* категорій населення. Однак тільки громадяни, що входили до складу полісної громади, мали всі права (економічні, політичні, соціальні). Отже саме вони ставали найбільш привілейованою категорією населення. Наприклад, *Аристотель* жив в Афінах як переселенець, *метек*, і не мав цивільних прав. Окрім *метеків*, усіма правами не могли користуватися раби та жінки; кількість таких людей поступово збільшувалася

порівняно з громадянами. Відтак *демократія* для античності – досить умовне поняття, оскільки вона обмежувалася невеликим колективом людей.

Якщо мати на увазі недолік родючих земель та таких, що оброблялися у Греції, існування інституту громадянства передбачало стабільність і замкнутість його громадського колективу, чисельні рамки якого повинні були жорстко контролюватися.

Відтак поліс як колектив громадян-хліборобів і землевласників виступав у ролі верховного власника землі та як гарант земельної власності своїх співчленів. Саме поліс, і тільки він, міг втручатися у відносини власності. Отже, держава у цьому випадку існувала не над громадою, як на Сході, а наче виростала із полісної громади, залишаючись у строго замкнутих рамках її громадського колективу.

Наступна характерна риса полісної організації у греків – це ставлення громадян до військової організації полісу. Зважаючи на те, що в класичному полісі регулярна армія була відсутня, всі його громадяни ставали потенційними воїнами, членами громадського ополчення, що закликало до зброї в міру появи військової загрози. Отже, у класичному грецькому полісі склалася система, за якої член громадського колективу одночасно ставав і *громадянином*, і *власником*, і *воїном*.

Особливі форми самоврядування громадського колективу – це ще одна невід’ємна риса грецького полісу. *Народні збори*, що поєднували винятково громадян, – найважливіший інститут полісного керування, завдяки якому враховувалося волевиявлення кожного громадянина, який обов’язково входив у його склад. Інші органи політичного керування – рада, суд, розгалужена мережа посад, що здійснювали виконавчу владу, – також були в руках громадського колективу і ніколи від нього не відокремлювалися. Звідси – принцип *винятковості*, що ставив громадянина полісу, його здатність на недосяжну висоту в порівнянні з іншими категоріями населення.

Отже, ніхто, окрім громадян полісу, не мав права володіти землею на його території, а також права використання (через рішення всього колективу громадян) громадськими землями, що належали всьому колективу. Ніхто, окрім громадян полісу, не мав права участі в його військовій та політичній організації. Відтак, члени полісної цивільної громади, як городяни, так й селяни, становили згуртований та досить замкнутий колектив, що строго зберігав і контролював усі права та привілеї своїх співчленів. Стабільність громадського колективу і невеликі розміри території полісу (в умовах Стародавньої Греції вона не могла бути розширена без конфлікту з сусідами) – це ще одна з неодмінних рис полісної організації.

Нарешті, варто підкреслити ще одну обставину. Економіка класичного полісу базувалася переважно на сільському господарстві. Саме воно стало головною сферою занять громадянина полісу. Однак відомо, що селянське господарство має стійку тенденцію до замкнутості, господарської самодостатності, самозабезпечення, або, як говорили самі греки, до *автаркії*.

Тому в ідеалі сам поліс, що складався із багатьох дрібних господарств громадян, обов’язково мав замкнутий характер, що давав можливість вести самодостатнє, економічно замкнуте життя, без врахування ситуації на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Планувальна схема організації території типового грецького полісу була досить простою – це міський центр, що оточувала сільськогосподарська земельна округа (*хора*). При цьому, як уже підкреслювався, безпосередньо громадський колектив полісу представляли селяни-власники землі на хорі та городяни, які володіли або зберігали свої права на володіння ділянкою землі на її території.

Отже, грецький поліс ставав гарантом стосунків між співгромадянами, яких варто розглядати в якості як співвласників громадських земель, так і власників своїх приватних земельних наділів. Поліс організовував політичне життя та займався власною обороною, організовував громадські роботи, ставав для своїх співгромадян найвищою цінністю, необхідною умовою їх життя та діяльності.

Для свого часу давньогрецький поліс – найбільш досконала форма організації панівного класу, головною перевагою якого була широта та стійкість його соціальної бази. Справа у тому, що полісна громада поєднувала у своєму складі всіх власників – як рабовласників, так і дрібних землевласників, які обробляли свої ділянки землі без застосування праці рабів.

Поліс стає первісним осередком двох типів державного устрою Стародавньої Греції: *олігархічного* та *демократичного*:

- *олігархічний* державний лад заснований на станових принципах, тобто на протиставленні обраної еліти іншому населенню. Така форма державності формується у Спарті;
- *демократичний* режим, що існував, наприклад, в Афінах, базувався на принципах загальної рівноправності.

Протистояння Афін і Спарти стало не тільки ворожнечею двох держав, а й глибоким антагонізмом двох систем, що яскраво виявиться вже у ході *Пелопонеської війни* (II половина V ст. до н.е.). Відтак Спарта та Афіни – це не типові для Греції поліси, а їх приклад не може бути показовим для інших міст Греції.

Із формуванням полісної системи пов'язана поява перших законодавств, що сформували новий державний устрій. Викорінення старих порядків, пов'язаних із пануванням аристократії, іноді відбувалося за рахунок реформування законодавства, а не шляхом створення тиранічних режимів. Перші закони виникають приблизно в VII–VI ст. до н.е. на території «*Великої Греції*». До цього часу відносяться законодавство *Залевка* з Локр (місто в Південній Італії), та правові закони *Харонда* із Катан (о. Сицилія). Із метою виховати у громадян повагу до законів Залевк і Харонд наказали тим, хто бажає внести до них поправки, з'явитися на народні збори з петлею на шийі, та, якщо народ не визнає зміни справедливими, повіситися на місці. За декілька сотень років існування законів вони не змінювалися.

Однак найбільш відомі правові кодекси створюються безпосередньо в Греції наприкінці VII – початку VI ст. до н.е. *архонтами* Афінської держави *Драконтом* (621 р. до н.е.) та *Солоном* (594 р. до н.е.). *Архонти* – вищі посадові особи в Афінах, що виконували різні функції, пов'язані з міським керуванням, командуванням військами, відправленням культу тощо (зазвичай їх обирали у кількості дев'яти чоловік).

РЕФОРМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СОЛОНА ТА КЛІСФЕНА. ФОРМУВАННЯ ПОЛІСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В АФІНАХ

Загострення соціально-політичної ситуації в Аттиці особливо виявилось вже у другій половині VII ст. до н.е. Прикладом тому стала, напевне, невдала спроба встановлення тиранії, розпочата афінським аристократом *Кілоном* у 30-х рр. VII ст. до н.е. Вона продемонструвала відсутність єдності в правлячому стані *евпатридів* та хиткість традиційного порядку. А те, що демос залишився осторонь від цих подій, мовчазно спостерігаючи цю верховну боротьбу за владу, дуже добре ілюструє його ставлення до представників аристократичної еліти.

Ще одним симптомом конфлікту, що назрівав між *демосом* і *аристократією*, став запис усного законодавства, здійснений архонтом *Драконтом* у 621 р. до н.е. Це трохи послабило владу родової аристократії, що через своїх посадових осіб, носіїв норм звичайного права, часто вершила суд у власних інтересах. Законами *Драконта* скасовувалося право на *кровну помсту* – типовий рудимент родового ладу, а всі каральні функції передавалися ареопагу, що як і раніше залишався в руках *евпатридів*. Проводилася чітка відмінність між навмисним і ненавмисним убивством.

Закони *Драконта* були досить суворі. Однак, деякі з них явно свідчили про вкорінення нових явищ в економічному житті Афін. Так, бездіяльність громадян жорстоко каралася, що вело до розвитку власних приватних економічних можливостей. Суворо, аж до страти, карала крадіжка. Останнє говорить про народження приватновласницьких відносин та захист праці власників. Коли *Драконта* запитали, чому в його законах усі злочини заслуговують страти, він відповів, що не зміг знайти ні меншого, ні більшого покарання. Подібного роду законодавства, «*записані кров'ю*», відображали певний етап становлення держави, через який проходили багато давніх суспільств (наприклад, закони *Хаммурані* у Вавилоні).

Незважаючи на це, з початку VI ст. до н.е. загальна ситуація в Афінах стала близькою до громадянської війни. Назрілий конфлікт вирішено законодавчою діяльністю *Солон*а, який знайшов можливість компромісу з найбільш знедоленими, а тому і найбільш агресивними верствами афінського демосу. З 594 р. до н.е. цей збіднілий *евпатрид*, обраний *архонтом* із правом законодавчої діяльності, проводить низку реформ, що докорінно змінили ситуацію в Аттиці.

Солон, за пізньою античною традицією, входив до числа семи великих мудреців стародавності. Завдяки виданим ним законам поступово закладалися основи майбутньої афінської *демократії*.

Найважливішим законом стала «*сейсахтея*» («*скидання тягаря*») – звільнення усіх афінян від зобов'язань, пов'язаних із закладеною за борги землею. Такі ділянки землі, що раніше випадали з сільськогосподарського обороту, поверталися своїм володарям. Унаслідок цього число збезземелених і малоземельних селян різко зменшилося, а економічний потенціал, окремої селянської родини, що зріс, дозволив їй уже не тільки виживати, але при вдалому збігу обставин стати конкурентоздатною з господарськими можливостями знаті.

При *Солоні* Афіни починають широко торгувати оливковим маслом. Солон заохочує розведення виноградників та розширення садів, регулює водопостачання до посушливих районів за рахунок будови нових колодязів.

Солон заборонив забезпечення позик особистістю. Тепер боржник відповідав перед своїм кредитором тільки своїм майном. Відтак загроза боргового рабства для співгромадян повністю ліквідується. Більше того, афіняни, які раніше потрапили за борги в рабство, звільнялися. Ті з них, кого продали на чужину, викупувалися за суспільний рахунок і поверталися на батьківщину. Результатом цього стала консолідація громадського колективу афінського полісу та подальший розвиток рабства винятково за рахунок рабів-іноплеменників. Із часом саме це вплине на агресивний характер зовнішньої політики Афіні.

Солон ініціював ряд реформ, що заохочували господарську діяльність афінян. *Грошова реформа* дозволила афінській монеті стати конкурентоздатною в торгівельних операціях грецьких купців, а *реформа мір та ваги* полегшила діяльність афінських торговців, які ставали контрагентами у торгівельних контактах між полісами. Солон заборонив вивіз зерна за межі Аттики, у якому вона завжди потребувала через убогість своїх ґрунтів, однак створив сприятливі умови для експорту оливкового масла та вина. Ці заходи вели до ліквідації спекулятивних угод на афінському ринку та заохочували діяльність місцевих сільськогосподарських виробників.

Новий закон про свободу заповіту завдавав удару по родових зв'язках, оскільки тепер з'являлася можливість для економічного посилення окремих родин. Законодавчо був обмежений земельний максимум, визначений відсоток позики. Солон уводить оригінальний закон: якщо батько не навчить сина ремеслу, то син вправі відмовити батькові у допомозі в старості, тобто знання певного ремесла стає одним із елементів цивільного статусу людини.

Наступна серія реформ – це перетворення в соціальній сфері.

Усе вільне населення Аттики Солон розділив на чотири розряди, приналежність до яких визначалася за обсягом доходів, отримуваних у результаті господарської діяльності. До реформ Солон земля концентрувалася у руках *евпатридів* та їх родових кланів, що й вело до засилля *аристократії* також й у політичному житті. Зараз же права та обов'язки громадян розподілено так, що заможні громадяни як й раніше мали більшу повноту влади, однак при цьому на них покладали й більші обов'язки у відношенні усього громадського колективу. Окрім того, приналежність до нових вищих розрядів визначалася залежно від отримуваного щорічного доходу із земельної ділянки, а це змушувало його власника шукати більш раціональні способи обробки землі для більшої врожайності. Тепер уже не походження або приналежність до того або іншого аристократичного роду, а саме прибуток, праця на землі стає критерієм авторитету в суспільстві.

Перший розряд населення склали *пентакосіомедимни* (*п'ятисотмірники*), тобто ті, чий щорічний дохід перевищував 500 *медимнів* (1 *медимн* – близько 52 літрів) урожаю зерном, маслом або вином. Другий розряд – *трикосіомедимни* (*вершники*) (від 300 *медимнів* і вище), третій – *зевгіти* (від 200 мір і вище) і, нарешті, четвертий – *фети* (до 200 мір). Згодом, у міру розвитку грошових стосунків, приналежність до того або іншого розряду стала визначатися в грошовому еквіваленті. Залежно від отримуваного доходу формувалися і політичні права громадян Аттики: *пентакосіомедимни* і *вершники* мали всю їх повноту як пасивних, так і активних, *зевгіти* також мали всю повноту політичних прав, за винятком можливості стати *архонтами* й, отже, потрапити в *ареонаг*. За *фетами* ж зберігалось право участі в роботі народних зборів та у судових процесах.

Відтепер критерієм повноти політичних прав ставало майнове становище громадянина, величина приватної власності, але аж ніяк не його аристократичний стан або приналежність до знатного роду. Разом із цим за своїм складом значно змінилося й афінське ополчення. Його основну бойову одиницю склала фаланга важкоозброєних воїнів-*гоплітів*, які набиралися із *зевгітів*, найчисленнішого третього ценового розряду. Роль аристократичної кінноти, що формувалася з *пентакосіомедимнів* та *вершників*, зменшується. *Фети* служили в ополченні як легкоозброєні воїни або ж матросами на кораблях. Окрім того, на *пентакосіомедимнів* як у воєнний, так й у мирний час накладали *літургії* – добровільні фінансові внески на користь усього громадського колективу.

Перетворення у політичному устрої Афіні, здійснені Солон, також спрямовано й проти засилля *аристократів*. У структурі державного управління Афіні існувала недемократична установа – *ареонаг*, названа так за місцем свого розташування на пагорбі бога війни *Ареса*. Походження *ареонагу* відноситься до міфологічного періоду. У його склад входили призначені довічно громадяни із

аристократичних родин (до сімдесяти чоловік), які розглядали кримінальні справи та релігійні злочини. Члени *ареопагу* спостерігали за вихованням юнацтва та збереженням стародавніх традицій.

На протипагу аристократичному ареопагу засновано *Раду 400 (буле)*, що набирала по сотні громадян від кожної із чотирьох родових філ. Вона розбирала поточні питання життя громадського колективу, готувала справи для їх подальшого обговорення та затвердження на народних зборах. Із введенням цього органу владні функції *ареопагу* значно скорочувалися. Однак свій вплив на хід політичних справ *ареопак* остаточно втратив після реформи *Ефіальта* (462 р. до н.е.). За реформою ареопак лишився права затверджувати рекомендовані народними зборами закони та судити посадових осіб за злочини.

До *Солона* зібрання одноплемінників у формі *народних зборів* проводилися нерегулярно, за бажанням знаті, та стали одним із інструментів політичного їх панування. Уже на початку V ст. до н.е. народні збори (*еклесія*) стають повноважним та повновладним органом керівництва, у роботі якого всі верстви громадян, включаючи незаможних *фетів*, отримали право голосу та особистої участі у його роботі. Народні збори стали збиратися регулярно (кожні дев'ять днів).

Ще одним новим органом державного устрою при *Солоні* стає суд присяжних (*гелієа*). Колегія суддів обиралася зі всіх верств громадян. Її функції полягали в основному у перевірці звітів посадових осіб, контролі над їх діяльністю, розгляді окремих конфліктів. *Гелієа* поряд із *еклесією* стають найбільш демократичними органами афінського полісу, що формується.

В Афінах розвиненою була і система *магістратур*, тобто ієрархія посадових осіб. Найбільш впливовими з них стали *архонти* та *стратегі*.

Архонти займалися справами, пов'язаними з міським благоустроєм, релігійними церемоніями, а також судовими та військово-адміністративними. За ім'я першого *архонта* (*епоніма*) називався рік. Жодна з *магістратур* не була одноособовою: щоб уникнути концентрації влади в руках однієї людини, створювалися колегії *магістратів* – наприклад, дев'яти архонтів, – оскільки поновлення тиранії дуже боялися. *Архонти* до середини V ст. до н.е. втратили колишнє значення у зв'язку з висуванням *стратегів* – організаторів війська, які очолювали військові експедиції. Фактично, вони відігравали провідну роль в афінській державі. *Стратеги* обиралися у колегію (десять чоловік) за допомогою підняття рук (*хіротонія*) та могли декілька разів переобиратися, оскільки, на відміну від інших посадових осіб, *стратегі* не звітували перед *народними зборами*.

Вищими *магістратами* в основному ставали заможні люди, як правило, із аристократичних родин, які володіли достатньою кількістю вільного часу та мали змогу понести певні фінансові затрати (*літургії*), пов'язані з зайнятою посадою: у ряді випадків *вищі магістрати* зі своєї кишені фінансували громадські заходи, пов'язані з будівництвом, проведенням релігійних свят тощо.

Відповідно до законодавства *Солона*, нижчим *магістратом* не могла стати людина, яка входила у розряд *фетів*, а вищою посадовою особою (*архонтом* та *стратегом*) міг бути тільки «п'ятисотмірник». Утім, це правило вже за *Перикла* частково порушувалося. Однак заможні та знатні люди не відігравали вирішальної ролі у політичному житті афінської держави, оскільки головною фігурою в Афінах періоду розквіту демократії стає громадянин середньої руки.

Демократія – правління середніх прошарків, тобто основної маси цивільного населення. Посадових зловживань вдавалося уникнути за рахунок того, що частина *магістратур*, зайнятих не цілком заможними людьми (наприклад, члени *гелієї*), оплачувалася.

Реформи *Солона* заклали основи демократичної форми керування полісом, але в силу деякої обмеженості та непослідовності стосовно знаті так і не зуміли остаточно ліквідувати її владу. Демократична система формувалася довгий час. Знадобилося ще майже сто років, враховуючи десятиліття правління тирана *Пісистра* та його синів, період боротьби проти цього тиранічного режиму й, нарешті, роки перетворень іншого афінського реформатора – *Клісфена*, щоб остаточно зламати владу аристократії у Афінах та встановити демократичний державний устрій.

Клісфен, як й *Солон*, – зубожілий аристократ, проявив себе під час боротьби з тиранією в Атиці. Він продовжив реформи свого відомого попередника. Після падіння тиранічного режиму архонт *Клісфен* у 509–507 рр. до н.е. проводить ряд перетворень. Його найважливішою реформою стала *адміністративно-територіальна*. На зміну архаїчній родоплемінній організації суспільства за *філами* і *фратріями*, він вводить поділ населення Атики на десять нових територіальних *філ*. Це призвело до поділу родових організацій, розриву родових зв'язків та змішанню населення, що відтепер поєднувалося тільки завдяки територіальним зв'язкам за місцем проживання, а *родові філи* остаточно знищувалися.

У зв'язку з цим перетворено й солонівську *Раду 400*, що відтепер містила у собі вже п'ятсот членів. Вона набирала по п'ятдесят чоловік від кожної з десятих нових територіальних філ, причому склад *Ради 500 (буле)* щорічно повністю змінювався. Вибори членів Ради за жеребом, відсутність усяких обмежень під час виборів *булевтів* і заборона бути двічі протягом життя членом *Ради* – усе це перетворювало її в справжнього захисника інтересів усіх верств громадського колективу.

Клісфену вдалося урівняти в правах як корінних громадян, так й населення Аттики, що тут осіло. Із цього часу громадянство визначалося вже приналежністю не до давньої *родової філи*, а до найбільш дрібної територіальної одиниці (*дем*). Кожен громадянин приєднував до свого імені не родове ім'я батька, а назву свого *дему*, що остаточно змінювало принципи родової організації та консолідувало громадський колектив. Розширювалася та демократизувалася система полісних посад, що здійснювали виконавчу владу. Своїм колективним характером вони надавали їй послідовно демократичного характеру. Нарешті *демократія*, що затвердилася при *Клісфені*, отримала міцні гарантії свого існування завдяки встановленню *остракізму* («суд черепків»), за яким сам колектив громадян визначав того, хто міг загрожувати афінській демократії. Запідозрений у можливості встановлення тиранічного режиму або режиму особистої влади, громадянин полісу в результаті певної процедури голосування за рішенням суду зобов'язаний покинути Афіни на певний термін із правом повернення після його завершення. В іншому випадку права такої людини ні в чому не обмежувалися. Реально «суд черепків» став застосовуватися після Марафонської битви (490 р. до н.е.) та незабаром став основним знаряддям боротьби з метою усунення політичних супротивників. Пізніше афіняни усвідомили згубність цієї практики, а у 417 р. до н.е., під час Пелопонеської війни, *остракізм* скасували.

Реформи *Клісфена* набули великого значення для Афін. У свій час *Солону* вдалося нанести перші удари по пануванню родової аристократії та закласти загальні основи *полісного* устрою, а також демократичної форми правління в Афінах. Тиранічний режим *Пісистрата* та його синів став своєрідною силою, спрямованою проти аристократії з її родовими зв'язками та привілеями. *Клісфен*, у свою чергу, остаточно знищив її залишки та надав державному устрою Афін справді *демократичного* характеру.

СПАРТА ЯК ТИП ГРЕЦЬКОГО ПОЛІСУ

Разом із Афінами давня Спарта стала одним із впливових полісів Греції *архаїчної* та *класичної* епох. Так само як й в Афінах, у Спарті панувала *антична форма власності* як колективна власність співгромадян – *спартіатів*. Політичне життя зосереджено у рамках тільки колективу *спартіатів*, де існувала традиційна зв'язка *громадянин-воїн*. У Спарті існував *республіканський* варіант державного устрою.

Однак між Афінами та Спартою існували глибокі відмінності. Якщо в Афінах політичний лад мав форму *рабовласницької демократії*, то в Спарті панувала *рабовласницька олігархія*. Динамічна економіка Афін торгово-ремісничого типу різко контрастувала із застійним характером спартанської економіки аграрного характеру. Мала місце різниця й у соціальній структурі суспільства цих двох типів полісів.

Початок формування спартанського полісу та його державності відноситься до часу дорійського завоювання. Племена дорійців осідають на території Пелопоннесу на рубежі XII–XI ст. до н.е. У X ст. до н.е. в Лаконіці виникає поселення Спарта, що об'єднало п'ять родових поселень (*об*), у яких улаштувалися переселенці. *Дорійці* зайняли також Арголіду та родючу долину Мессенії.

Місцеве ахейське населення частково знищувалося, або витіснялося зі своїх територій. Однак деяким представникам ахейських родів все-таки вдалося налагодити стосунки з завойовниками, у результаті чого до складу більш пізньої спартанської аристократії увійшли давні ахейські роди, один із яких навіть став царським. До цього ж часу відноситься формування спартанської державності. Формування спартанської держави проходило у процесі завоюванням чужих територій, що здійснювалося за досить короткий час. При цьому *завойовники-дорійці* знаходилися на низькому рівні соціально-економічного розвитку, переживаючи період розпаду родових стосунків. Саме це й створило передумови для тривалого збереження у спартанській державі деяких пережитків *родового ладу*.

Фактом завоювання визначався й характер соціальної структури *спартанського полісу*. Населення держави поділялося на три групи, а саме: *спартіати*, *періеки*, *іоти*. Повноправними громадянами ставали виключно *спартіати* (*гомеї*). Повноправний громадянин повинен був відповідати чотирьом вимогам: народженим у родині спартанців; мати земельну ділянку (*клер*); підкорятися законам та традиціям Спарти; пройти школу спартанського виховання.

Скоривши Мессенію в ході двох *Мессенських* війн VIII–VII ст. до н.е. *спартіати* поділили усі земельні угіддя приблизно на дев'ять тисяч ділянок. Кожен повноправний *спартіат*, член «*общини рівних*», отримав ділянку землі разом із родиною у довічне володіння. Однак самі *спартіати* продуктивною працею не займалися. Тому саме *ілот*и стали основною експлуатованою масою в Спарті. *Ілот*и мали відносну господарську самостійність, володіли знаряддями праці, віддавали значну частину врожаю у громаду *спартіатів* та не мали громадянських прав. Вони працювали на землі та виплачували натуральний податок спартанцям. Походження слова *ілот* не цілком зрозуміло навіть й самим грекам. Можливо, *ілотами* називали жителів міста Гелос на півдні Пелопоннесу, які чинили найбільший опір спартанцям.

*Ілот*и належали усій спартанській громаді, а не окремому спартіату. Тільки колектив спартіатів міг розпоряджатися їх майном та життям, при цьому навіть найбільш незначний протест із їх боку карався найжорстокішим чином. Відтак спартанських ілотів можна вважати типовою рабською масою, однак рабами державними, на відміну від приватновласницьких рабів Афінського полісу.

У спартанській громаді існувала ще одна соціальна група населення – *періеки* («*що живуть поблизу*»). Це переважно нащадки *дорійців*, які не увійшли за різними причинами до складу спартанської «*общини рівних*». В основному вони мешкали у прибережних областях та займалися ремеслом і торгівлею. Поселення *періеків* мали права внутрішнього самоврядування, перебували під контролем спеціальних спартанських чиновників. *Періеки* надавали невеликі контингенти до складу військового ополчення спартанського полісу. Політичними правами й, відповідно, правом на землю вони не володіли. У цьому сенсі становище *періеків* можна порівняти з становищем афінських *метеків* (за винятком участі *періеків* у складі військового ополчення, бо *метекам* це заборонялося).

Спартанський державний устрій був більш архаїчним за своїм характером, ніж в Афінах. Формально на чолі громади стояли два царі-воєначальники (*архагет*и). Характер спартанської *діархії* визначався тим, що однією царською династією була *ахейська*, іншою – *дорійська*. Функції спартанських царів обмежувалися. В основному вони ставали воєначальниками, у мирний же час здійснювали деякі *жрецькі* та частково *судові* обов'язки.

Царі довічно входили до складу спартанської ради старійшин – *герусії*, що складалася з тридцяти членів (два царі не молодше 30 років – вік повноліття у Спарті) та двадцять вісім виборних старців – *геронтів* (не молодше 60 років). *Герусія* готувала спартанські закони та одночасно була верховним судовим органом та вищою військовою радою.

Народні збори (*апелла*) стали верховним державним органом спартанської цивільної громади. *Апелла* складалася з повноправних воїнів-спартіатів. Однак спартанська *апелла*, на відміну від афінської *еклесії*, не мала права законодавчої ініціативи, а тільки затверджувала або відхиляла рішення, підготовлені *герусією*. Треба наголосити на *архаїчному* способі голосування в *апеллі*: рішення «за» або «проти» визначалося тільки криком громадян, за потужністю якого спеціальна комісія встановлювала прийнято рішення, або не прийнято.

Ще один орган державного устрою Спарти – *ефорат*. Колегія *п'яти ефорів* виникла як орган верховного контролю за діяльністю царів і *герусією* та незабаром перетворилася на додатковий верховний орган влади спартанської олігархії. Обиралися *ефори* по одному від кожного з п'яти спартанських поселень терміном на один рік. Вони контролювали усі сфери життя спартанської громади, мали право притягати до відповідальності будь-якого *спартіата*, включаючи *геронтів* та *царів*, спостерігали за виконанням законів та традицій Спарти. *Ефори* також керували внутрішньою та зовнішньою політикою спартанського полісу, а також терористичними заходами проти *ілотів*. Увесь цей архаїчний державний лад отримав назву *Лікургова* за іменем законодавця що його встановив, легендарного *Лікурга*. Однак вважається, що такий лад склався не відразу, а поступово. Реформи *Лікурга* перетворили Спарту в єдиний військовий табір. Це стало необхідним із огляду на потенційну небезпеку ілотських заколотів. Важливим політичним принципом, покладеним в основу «*Лікургова устрою*», став принцип рівності всіх громадян спартанської громади. Відповідно до нього і складалася «*община рівних*».

ВИХОВАННЯ ТА ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ СПАРТАНЦІВ

Спартанське суспільство характеризувалося регламентацією усіх сторін громадського життя, що досягалася за допомогою особливої системи виховання. Якщо дитина народжувалася кволою, її скидали з вершини Тайгета, оскільки жити дозволялося тільки фізично міцним. Хлопчики, які досягали семирічного віку, об'єднувалися в особливі загони (*агелли*), де займалися фізичними вправами. Серед вихованців заохочувалися крадіжки та бійки, у яких проявлялися спритність та сила. Окрім того, діти навчалися писемності, арифметиці, музичному мистецтву.

Відтак у силу обмеженості інтелектуального виховання *спартіати* ставали небагатослівними. Звідси походить слово «*лаконізм*», що означає стислість у вираженні думок. Спартанці вміли викладати їх стисло. Спартанський цар *Леонід*, коли йому повідомили, що персів настільки багато, що їхні стріли затьмарять сонце, відповів: «*Ну що ж, будемо боротися у тіні*». Інший цар у відповідь на виступ іноземного посла відповів: «*Ти з таким трудом закінчив свою промову, з яким терпінням я її вислухав*».

Аналогічно виховувалися й дівчата. Головна функція спартанських жінок – народжувати здорове потомство. Матері нехтували синами, які у бою проявляли боягузтво. Відомий вислів «*зі щитом або на щиті*» належав спартанці, яка вручала щит синові перед боєм: із щитом у руках поверталися переможці, а на щиті приносили вбитих. Саме тому лакедемоняни ніколи не носили зброї на спині: для спартанця вважалося найбільшою ганьбою показати спину ворогові.

Упродовж дорослішання хлопчики переходили до інших вікових груп, поки не досягали тридцяти років – тієї грані, з якої у Спарті починалося повноліття (в Афінах юнак уважався повнолітнім із двадцятилітнього віку).

Фізичне виховання завершувалося особливим «*іспитом*» – жорстоким побиттям на вівтарі *Артеміди*. Жриця, що спостерігала за цією процедурою, тримала у руках статуетку богині, то нахилиючи, то піднімаючи її. У залежності від цього удари або підсилювалися, або послаблювалися. Подальшим випробуванням ставала участь у варварському заході, що отримав назву *крипти*: юнаки озброювалися та раз на рік убивали найбільш здорових і сильних *ілотів*. Регламентація особистого життя спартанців здійснювалася за допомогою громадських трапез (*сисситії*), що влаштовувалися у складчину. У них брав участь кожен повноправний громадянин, але той, хто не міг зробити внесок, виключався із громади. *Сисситії* для лакедемонян стали свого роду *майновим цензом* та символом громадської рівноправності, оскільки їжа на таких трапезах розподілялася порівну.

Формалізація та регламентація життя доходила до безглуздя. Спартанці вдягали однаковий одяг, мали певної форми бороди та вуса, незалежно від соціального становища вживали однакову їжу та користувалися однаковими побутовими речами.

Отже консервативний, суворий та замкнутий спосіб життя спартанської громади обумовлено, у першу чергу, необхідністю об'єднанням перед *ілотами*, які представляли собою значну небезпеку для спартанської держави.

За розрахунками *О. Кошеленко*, до 400 р. до н.е. у Спарті на сім-дев'ять тисяч повноправних громадян (*спартіатів*) припадало сорок-шістдесят тисяч *періеків* та близько двохсот тисяч *ілотів*. Для порівняння, в Афінах мешкало приблизно сто тисяч громадян; тридцять тисяч *метеків* та п'ятдесят тисяч *рабів*. У цих цифрах ураховано членів родин як громадян, так і залежного населення Афін та Спарти, тобто реальна кількість дорослих чоловіків серед усіх соціальних верств ставала набагато меншою. Отже, для того щоб постійно пригноблювати таку кількість *месенців*, спартанська громада повністю стала воєнізованою. У Спарті розроблено спеціальну систему мір для того, щоб звести до мінімуму можливості для особистого збагачення та виникнення майнової нерівності серед *спартіатів*. Саме тому із грошового обігу вилучено усю срібну та золоту монету, а роль грошового еквіваленту виконували незручні залізні *злитки-прути*, витримані в огні, що давно вийшли з обігу в Греції. Торгівля та ремесло вважалися заняттями, що ганьблять *спартіата*. Угоди з купівлі-продажу землі заборонялися (землю обробляли виключно *ілоти*).

Відтак сурове життя в оточенні ворогів сприяло консолідації громадського колективу Спарти. Спартанська *фаланга* довгий час не знала собі рівних на полях нескінченних битв. Уже в VI ст. до н.е. Спарта, підкоривши собі такі великі поліси Греції як Коринф, Мегари та інші, стала на чолі першого військово-політичного об'єднання Греції – *Пелопоннеського союзу*.

Отже, спартанська громада – не *анахронізм*, або якийсь ненормальний пережиток давнини, а чітко вивірена, свідомо створена структура, що вела до військового посилення Спарти. Відтак до IV ст. до н.е. формувався образ спартанця, як мужнього та непереможного воїна. В Лакедемоні велика увага приділялася вихованню патріотизму. Його громадяни створили власну систему моральних цінностей. Вони зовсім не тупі вояки: спартанці не цуралися й занять мистецтвами (своїм заступником вони вважали *Аполлона* – бога гармонії, музики та співу. З іншого боку, повна *мілітаризація* спартанської громади мала своїм результатом незначну духовну спадщину Спарти. Історії практично невідомі спартанські драматурги, поети та філософи. Таке суспільство стало приреченим на поступове згасання та загибель без жодної надії на трансформацію.

ПЕЛОПОННЕСЬКИЙ СОЮЗ

Першим військово-політичним об'єднанням, утвореним у Греції, став *Пелопоннеський союз* (*симахія*) на чолі зі Спартою. У середині VI ст. до н.е. Спарта очолила об'єднання Пелопоннеських областей, створене для захисту від зовнішніх нападів. Цьому передувало захоплення Спартою території сусідньої Мессенії та знищення впливу в Пелопоннесі Аргоса, що підтримував мессенців. Спочатку Спарта уклала договір із Тегеєю, потім з іншими полісами Пелопоннесу, окрім Аргосу та Ахаї. До союзу, що утворився, приєдналися також Мегари та Егіна. За умовами союзних договорів усім членам союзу забезпечувалася недоторканність власної території та автономія.

У союзній раді кожен член *симахії* володів одним голосом, і рішення приймалися більшістю голосів союзників. Однак Спарта мала вплив на хід голосування, оскільки могла на свій розсуд скликати представників союзницьких держав для обговорення та вирішення питань про війну і мир, про договори з іншими полісами, займатися спільними справами союзу.

У випадку оголошення військових дій кожен член союзу надавав союзному війську до двох третин свого ополчення. При цьому верховне командування належало спартанським царям. Спартанці також визначали в кожному випадку кількість військ, що виставляють союзники. Для ведення морських бойових операцій приморські поліси союзу, що мали власний флот, поставляли кораблі, а ті союзники, територія яких не виходила до морського узбережжя, стали зобов'язаними виплачувати гроші на утримання союзного флоту. Цим флотом завжди командував спартанський воєначальник – *наварх*. Поточними справами союзу займалися спартанські *ефори*.

Незважаючи на залежність від Спарти, всі союзники зберігали свою самостійність. Загальносоюзної скарбниці не існувало, оскільки союзні *податки-внески* не стягувалися. Якщо деякі поліси, що входили до складу Пелопоннеського союзу, відмовлялися підтримати ведення бойових дій оголошених рішенням загальних зборів союзників у Спарті, на них накладався лише грошовий штраф. Вершини своєї могутності *Пелопоннеський союз* досяг під час *Греко-перських війн* (500–449 рр. до н.е.), коли упродовж першого етапу війни Спарта розглядалася всіма греками як єдина захисниця та представниця інтересів усієї Еллади. *Пелопоннеський союз* на чолі зі Спартою зумів здобути перемогу в боротьбі з Афінською морською державою в ході *Пелопоннеської війни* 431–404 рр. до н.е. У питаннях зовнішньої політики союзники завжди діяли в інтересах аристократії та олігархії, воюючи з демократичними режимами.

Після поразки Спарти у війні з Фівами (371 р. до н.е.) *Пелопоннеський союз* почав розпадатися та в 365 р. до н.е. остаточно розпущений.

ГРЕЦЬКА КУЛЬТУРА ПЕРІОДУ АРХАЇКИ

Поезія стала важливою частиною культури епохи *архаїки*, оскільки в ній знайшли відображення практично усі вище згадані події. У поезії греки переосмислювали навколишній світ. Із *Гомером* пішла епоха героїв, однак пам'ять про неї залишилася: у багатьох поетів виникає бажання наслідувати минуле. Саме з героїзації минулого з'являються *циклічні поеми*. Їх автори, *епігони Гомера*, копіюють традиції великого поета, однак майже нічого нового в поезію не вносять. Відтак «*циклічними поетами*» греки в пізню епоху називають бездарних письменників. Із іншого боку, завдяки їм у літературі практично повністю описано міф про *Троянську війну*.

Саме у такому поетичному середовищі виділяється особистість – *Гесіод*, який жив приблизно наприкінці VIII – початку VII ст. до н.е. Цей беотійський хлібороб написав основні для певних жанрів грецької літератури твори. Його «*Теогонія*» – поема про походження богів – стає початком космогонічних творів, що описують походження, родинні зв'язки, життя та долю богів. Друга поема *Гесіода* «*Праці та Дні*» носила дидактичний характер, ставши першою в ряді книг повчального змісту. У ній *Гесіод* розповідає про будні простих грецьких хліборобів, про що мав реальне уявлення, оскільки сам жив у Беотії та все життя трудився на землі.

Епоха архаїки – час становлення *ліричної поезії* (поети співають вірші, тобто музичне мистецтво стає складовою частиною поетичної творчості). Першим і найбільш відомим серед архаїчних поетів став *Архілох*, який жив на острові Парос у середині VII ст. до н.е.

Він народився в родині збіднілого аристократа та за натурою був людиною, схильною до пригод: служив у найманих військах і загинув під час одного з боїв.

Відносно мови та техніки побудови вірша *Архілох* брав за зразок *Гомера*. У цілому його творчість характеризується повною зневагою стародавніми нормами поведінки та попередньою традицією, пов'язаною з уявленням про гідність: поет кидає щит на полі бою, боягузливо біжить, й при цьому не почуває себе винним. Така поведінка є характерною для найманих воїнів. *Архілох* першим

став писати *ямбом* (двоскладова стопа з наголосом на другому складі). До нього в грецькій поезії існував лише *гекзаметр*. Зміна віршування відіграла більшу роль, оскільки в античності, що не знала рими, вірші характеризувалися тільки ритмікою: кількістю наголосів, чергуванням наголошених і ненаголошених складів, а також їхньою певною кількістю у рядку.

Другим відомим поетом стає *Анакреонт*, що у жив середині VI ст. до н.е. на острові Теос біля Малої Азії (як наслідування йому в римський час виникла *анакреонтична поезія*, що оспівувала радість життя, пов'язану з витонченими задоволеннями). *Анакреонт* – співак бенкетів, вина та любові, далекий від політики. Однак в окремих його віршах простежується страх перед старістю та смертю, що є цілком природною для людини, сенс існування якої обмежено рамками земного життя.

Інша пара поетів – *Алкей* і *Сапфо* (жили на острові Лесбос у кін. VII–VI ст. до н.е.). *Алкей* створював бравурні військові похідні марші (*ембатери*) та застільні пісні (*сколії*). *Сапфо* писала еолійським діалектом, багато в чому спираючись на народний фольклор. Її вірші пронизані любовною лірикою. Пізніше одна з метричних форм, яку вона використала у своїх піснях, що виконувалися під акомпанемент ліри, названа *сапфічною строфою*. За легендарним переказом, *Алкей* закохався у *Сапфо*, однак не добився її взаємності. Сама ж поетеса покінчила з собою через нещасну любов до іншого чоловіка.

У Спарті жив поет *Тиртей*. Спартанці не приділяли достатньої уваги мистецтвам, тому *Тиртей* – не характерний приклад для спартанської культури; він був ледве чи не єдиним серед одноплемінників, хто писав талановиті вірші на улюблену лакедемонянами військову тематику.

У архаїчну епоху з'являється *хорова лірика*. Вона ґрунтувалася на трьох елементах: *поезії*, *музиці* та *танцях*. *Хорова лірика* стає прообразом грецького театру, оскільки у цьому жанрі виробляється та структура, за якою стали складати свої твори трагіки.

Найбільш яскравим представником хорової лірики став *Піндар* із Фів (VI ст. до н.е.). Його твори присвячувалися переможцям у змаганнях або іграх. На думку *Піндара*, переможець може спокійно вмерти, оскільки більшого людина не здатна зробити.

Рання грецька філософія виникла у східному регіоні, в іонійських містах, та зазнала великого впливу східної філософії – це так звана *натурфілософія* («*філософія природи*»), в якій відбувається пробудження давньогрецької думки, що випробовує сутність виникнення світу.

Три великих філософи цього часу жили в Мілеті. *Фалес* уважав, що світ і все живе походять із води. *Анаксимен* переконував, що всесвіт складається з повітря: коли він згущується, то виникає вода, а коли розріджається – вогонь. *Анаксимандр* виділив якусь безмежну першопочаткову речовину (*апейрон*), із якої все виникло.

Наукові уявлення греків про світ в архаїчну епоху знаходилися не на високому рівні, тому значення *натурфілософії* полягало не в конкретному знанні, а в особливому відчутті загального взаємозв'язку, у силі поетичного узагальнення та спробі розширити власний духовний обрій.

Грань між *Гомеровською* та *Архаїчною* епохами в мистецтві характеризується *геометричним стилем*. Яскравим прикладом цього стилю є знайдена в Афінах *Дипилонська амфора*. Подібні вазиставали надгробними пам'ятниками, а їхні розміри досягали людського зросту. Поверхня вазиставляється на ряд ізольованих один від одного стрічок, у центрі композиції зображено поховальну процесію, де людські фігурки показано схематично. *Геометричний стиль* не міг привести до розквіту вазопису, що виник у VI–V ст. до н.е., та повинен був завершитися тупиком *декоративізму*.

Між *геометричним стилем* та *вазописом* наступного часу – різкий стрибок, неможливий без зовнішнього впливу, швидше за все зі Сходу, що дало імпульс розвитку грецького мистецтва.

Схід, незважаючи на його сильний у сфері філософії та культури Греції, не став основою грецького мистецтва, що формувалося своїм шляхом як самобутнє і самостійне.

Вазопис нового стилю бере початок у VI ст. до н.е. – це *чорнофігурний* розпис, що наносився на посудину чорною фарбою. Спочатку тематика розписів пов'язувалася з міфологічними сюжетами. Із часом виникає *червонофігурний* вазопис – коли зображення на посудині оформлюються за рахунок розфарбовування фону, а фігури зберігають кольори стінок посудини. Цей розпис, що більш складний за технікою, дає можливість зобразити дрібні деталі. У пізніший час *чорнофігурний* та *червонофігурний* посуд співіснував.

У скульптурі з'являються «*архаїчні Аполлони*», або *куриси* – фігури оголених молодих людей у характерній позі: з виставленою вперед ногою, руки уздовж тіла, кулаки іноді стиснуті. Фронтальна постановка статуй, чітке зображення анатомічної будови тіла – особливість *курисів*, що уособлювали загальний тип людини без індивідуальних рис. В архаїчну епоху з'являються аналогічні зображення

жінок – *кор*, у фронтальному положенні, одягнених у довгі одежі, у яких більшу роль грають складки. Найбільшу популярність отримала статуя *Гері* (о. Самос, VII–VI ст. до н.е.).

До IV ст. до н.е. греки рідко зображували жінок, оскільки для них образ щирої гармонії духу та тіла виявляв чоловік, що перебував у центрі уваги художників. На обличчях усіх скульптур зображувалася загадкова «архаїчна посмішка», що підкреслює не конкретні риси характеру, а втілений у статуях ідеалізований образ людини. Саме цей образ стане мірилом основних цінностей для епохи класики.

План семінарського заняття

1. Формування перших елементів полісного устрою. Період «Старшої тиранії».
2. Велика грецька колонізація.
3. Виникнення та становлення законодавства.
4. Основні типи полісних держав (Афіни та Спарта).
5. Реформи Солона та Клісфена.
6. Грецька культура епохи архаїки.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання: передумови, причини та наслідки формування суспільства та держави у формі полісів. Причини та наслідки Великої грецької колонізації. Основні напрямки колонізації. Причини встановлення тиранічних режимів (період «Старшої тиранії»). Становлення полісної системи. Основні типи грецьких полісів.

Південний Пелопоннес в архаїчний період. Соціально-економічний устрій, воєнна організація та система виховання у Спарті.

Утворення афінського аристократичного полісу. Соціально-економічний розвиток Афін в архаїчний період. Законодавство Драконта. Реформи Солона. Формування основ афінської демократії. Тиранія Пісистратидів. Законодавство Клісфена та організація полісної демократії. Південний Пелопоннес в архаїчний період. Соціально-економічний устрій, воєнна організація та система виховання у Спарті. Характерні риси культури архаїчного періоду.

Список основної та додаткової літератури

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т.1. Стародавня Греція: Підручник. / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2007. – 656 с.; ілюстр., карти.
2. Всеобщая история. / С. В. Новикова, А. С. Манькин, О. В. Дмитриева. – М., 2001.
3. Зайков А.В. Общество древней Спарты: основные категории социальной структуры: [учеб. пособие] / А.В. Зайков ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федерал. ун-т. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2013. – 196 с.
4. Кінг Ч. Історія Чорного моря / Чарльз Кінг; пер. з англ. М. Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 312 с. – (Серія «Ідеї та Історії»; Вип. 6).
5. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией Й. Херрманна и Э. Цюрхера. – М. : ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 3. VII век до н.э. – VII век н.э. – 680 с.
6. Шаму Ф. Цивилизация Древней Греции. / Ф. Шаму; пер. с фр. Т. Баженовой. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА; 2009. – 368 с.
7. Яйленко В. П. Архаическая Греция и Ближний Восток. / В. П. Яйленко. – М., 1990.

Довідники

1. Адкинс Л., Адкинс Р. Древняя Греция. Энциклопедический справочник / Лесли Адкинс, Рой А. Адкинс. – М. : Вече, 2008. – 496 с. : ил. – (Библиотека мировой истории).
2. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / У. Брей, Д. Трамп. – пер. с англ. М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
3. Гладкий В.Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. – М., 2001. – 975 с.
4. Наследие Эллады. Энциклопедический словарь / Сост. Ю. И. Сердерида. – Краснодар, 1993.
5. Словарь античности / Под ред. В. И. Кузищина. – М., 1992.

Джерела

1. Геродот. История. – М., 1993 (Серія «Памятники исторической мысли»).
2. Ксенофонт. Греческая история. – СПб., 1993 (Серія «Античная библиотека»).
3. Павсаний. Описание Эллады. – СПб., 1996. – Т.1–2 (Серія «Античная библиотека»).

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Визначте головні передумови виникнення полісного устрою в Греції.
2. Охарактеризуйте соціально-економічний розвиток Греції архаїчної доби.
3. Визначте головні причини та наслідки доби грецької тиранії.
4. Назвіть основні причини грецької колонізації.
5. Який вплив на розвиток Греції мала колонізація.
6. Охарактеризуйте соціально-економічний розвиток Пелопоннесу архаїчної доби.
7. Охарактеризуйте соціально-економічний розвиток Аттики в архаїчну добу.
8. Проаналізуйте процес становлення Спартанської держави.
9. Назвіть причини Мессенських війн та проаналізуйте їх наслідки.
10. Охарактеризуйте процес формування полісного устрою в Атиці:
11. Охарактеризуйте реформи Солона й формування основ афінської демократії.
12. Охарактеризуйте законодавство Клісфена та організацію полісної демократії.
13. Визначте історичне значення реформ Солона та Клісфена.
14. Охарактеризуйте культуру Греції архаїчного періоду.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Греція архаїчного періоду.
2. Характеристика основних типів грецьких полісів.
3. Велика грецька колонізація.
4. Характеристика періоду «Старшої тиранії».
5. Виникнення та розвиток Спартанської держави.
6. Спартанська система виховання.
7. Політичний розвиток афінської держави.
8. Характеристика перших грецьких законів.
9. Закони Драконта.
10. Реформи Солона.
11. Реформи Клісфена.
12. Культура архаїчного періоду.
13. Грецька література архаїчного періоду.

ТЕМА 5

ГРЕЦІЯ У ПЕРІОД КЛАСИКИ V – IV СТ. ДО Н.Е.

Ключові поняття: джерела, поліс, класична доба, демос, демократія, гелієя, громадянин, закони, реформи, форос, тиранія, олігархія, соціальні стани, Пелопоннеська війна, воєнні союзи, раби, рабовласники, метеки, гопліт, фаланга, симахія, культура, міф, релігія, священні ігри, містерії, оракули, театр, трагедія, комедія, архітектура, ордер, мистецтво, канон, скульптура, хіазм, філософія, софіст.

ГРЕЦЬКЕ СУСПІЛЬСТВО КЛАСИЧНОЇ ЕПОХИ

Демократична система остаточно оформлюється при афінському стратегу *Периклі* (444–429 рр. до н.е.). У цей час відбувається небувалий культурний та економічний розквіт Афін. *Перикл*, зі слів *Фукідіда*, стверджував: «*Наш державний устрій не наслідує чужих установ; ми самі скоріше служимо зразком для деяких, ніж наслідуємо інших*».

Грецьке суспільство V–IV ст. до н.е. поділялося на три соціальні групи – *рабовласники*, *вільні дрібні виробники*, які не застосовували рабську працю у своєму господарстві, та *раби* (або підневільні працівники рабського типу). Подібна схема тричленного розподілу суспільства у цілому традиційна для всіх стародавніх цивілізацій, однак для Греції епохи її розквіту вона мала свої характерні риси залежно від типу полісних структур.

Контингент грецьких рабів у класичний час переважно складався з людей негрецького походження. Після законодавчого скасування у більшості грецьких полісів поневолення співгромадян головним джерелом рабства стали війни (продаж у рабство військовополонених). Число рабів зростало також за рахунок продажу своїх одноплемінників у рабство представниками

правлячої аристократії варварської периферії грецького світу. Так зване «самовідтворення» – ще одне джерело рабства. Раби не мали права мати родину, однак випадки спільного проживання рабів зустрічалися досить часто. Рабовласники цьому не перешкоджали, оскільки раби, які народжувалися у них вдома, коштували набагато більше, ніж, наприклад, агресивні та такі, які прагнуть до втечі на батьківщину, з числа військовополонених. Рабський контингент поповнювався також і за рахунок піратства та викрадення дітей. Поневолювали й злочинців, засуджених судом. Основним, провідним джерелом рабства стало все-таки поневолення військовополонених.

Отже, в цілому більшість рабів у Греції не стала однорідною масою, як за своїм походженням, так і за своїм становищем. Наприклад, становище рабів, зайнятих у сільському господарстві або у ремеслі, різко відрізнялося від статусу рабів-слуг або ж зайнятих у домашньому господарстві своїх господарів. Раби перебували під суворим наглядом, їх інтереси не співпадали. Можливостей для об'єднання, щоб виразити солідарний протест, вони не мали. Відтак Греція не знала великих та організованих повстань рабів проти своїх рабовласників.

Для соціальної структури деяких грецьких полісів аграрного, відсталого типу характерна наявність категорії так званих *залежних працівників*. Для Спарти – це *іоти*, у Фессалії їх називали *пенестами*, на Криті – *войкеями* або *кларотами*. Вони належали всьому громадському суспільству. Статус таких «державних рабів» відрізнявся від статусу приватновласницьких рабів: вони мали право на родину, невелике господарство, однак перебували у подвійній залежності – від громади, власністю якої вони ставали, та від приватних осіб, до господарства яких вони приписувалися.

Клас грецьких рабовласників поділився на *фракції*. Насамперед, це представники колишньої земельної аристократії, чий привілей урізано у результаті тривалої боротьби демосу за свої права, а також клас рабовласників, чий економічний інтерес пов'язувався з ремеслом та торгівлею. Остання група розподілялася на *громадян* та *негромадян полісу* (на кшталт афінських *метеків*).

Що ж стосується вільних дрібних виробників, то ця група грецького суспільства також поділялася на декілька *фракцій*. Це селяни, які обробляли власні ділянки землі без застосування рабської праці, або ж селяни-орендарі. Представники іншої групи – дрібні ремісники або торговці-громадяни полісу. Вільні люди, які займалися аналогічною працею, однак не входили до складу цивільної громади полісу, – ще одна група вільних дрібних виробників. Становище вільних дрібних виробників стало більш стійким в економічному та соціальному плані, ніж у громадян-орендарів, громадян-ремісників та торговців. Однак становище не громадян – вільних дрібних виробників – стало погіршуватися. Вони виокремлювалися із політичного життя полісу, в якому проживали, не мали права на виїзд у колонії. За можливість проживання на території полісу вони платили податок на користь усієї його громади.

У період кризи полісної системи, у IV ст. до н.е., переважно у полісах торгівельно-ремісничого типу з'явився прошарок громадян, які втратили зв'язок із землею та виробництвом, втратили майно, однак як і раніше мали повний набір громадянських прав. Ця маса декласованих елементів стала досить неспокійною і, як правило, дуже активною у політичному житті. Саме від них полісна влада очікувала виступів, що призводили до політичної дестабілізації. Відтак влада упродовжувала деякі заходи щодо економічної підтримки паразитуючої маси населення, яка втратила інтерес до праці та жила за рахунок подачок від полісу.

Класово-станову структура грецьких полісів класичного періоду мала свої відмінності у полісах *торгівельно-ремісничого* та *аграрного* типу. Наприклад, для Спарти *спартіати* – це ті ж рабовласники, як й рабовласники Афін; спартанські *іоти* – це раби, але державні, на відміну від приватновласницьких афінських рабів. Становище спартанських *періеків* нагадувало становище афінських *метеків*. Саме тип полісних структур і визначав головні особливості соціальної та класової організації їх громад.

ГРЕКО-ПЕРСЬКІ ВІЙНИ

Наприкінці VI ст. до н.е. у багатьох грецьких полісах ліквідовано владу родової аристократії та пережитки родового ладу. Завдяки цьому в Греції інтенсивно стала розвиватися економіка, прискорилися соціальні процеси, розквітає культура. Однак уже на початку наступного, V ст. до н.е., полісна система Греції, її незалежність опинилася перед загрозою завоювання з боку агресивної Ахеменідської (Перської) держави. Після того як Малу Азію, Вавилонію та Єгипет підкорено ахеменідськими царями *Кіром II Молодшим* та *Камбізом II*, *Дарій I* продовжив на рубежі VI – V ст. до н.е. загарбницьку політику своїх попередників. Прибережні грецькі торгівельні міста Малої Азії опинилися в ізоляції, їх економічні та

торговельні зв'язки з полісами Балканської Греції та грецькими колоніями Причорномор'я паралізовано. До того ж, скориставшись цією ситуацією, торговельні конкуренти греків – фінікійці, які заохочувалися персами, – зуміли монополізувати усю морську торгівлю та витиснути греків із середземноморських ринків.

Якщо до цих подій грецькі поліси, що перебували на західному узбережжі Малої Азії, випробовували лише номінальну залежність від правителів сусіднього Лідійського царства, то у ході перської експансії вона змінилася жорстким гнітом ахеменідської влади та їх політичних прибічників. Перси втручалися у внутрішні справи малоазійських грецьких полісів, а їхні прибічники із середовища місцевої аристократії усували та придушували демократичні режими цих міст.

Усе це стало основною причиною повстання іонійських греків, що розпочалося у 500 р. до н.е. Центром антиперських виступів стало велике торговельне місто Малої Азії – Мілет. Сили були нерівні, відтак повстанці звернулися за допомогою до балканських греків. Однак на цей заклик відгукнулися лише Афіни та Еретрія (на острові Евбея), що надіслали повстанцям 25 кораблів. Навряд чи це могло допомогти їм, тому в 494 р. до н.е. Мілет узято персами та повністю зруйновано. Його жителів або перебито, або продано у рабство. Отже, іонійське повстання – перший етап *Греко-перських* війн – закінчилося поразкою греків. Підтримка повсталих Афінами та Еретрією слугувала для *Дарія I* приводом до вторгнення у Балканську Грецію. Другий етап *Греко-перських* війн припадає на 492–490 рр. до н.е. Це був час першого вторгнення персів у Балканську Грецію. Перська армія під командуванням *Мардонія* навесні 492 р. до н.е. переправилася через Геллеспонт, однак після загибелі флоту під час бурі біля мису Афон, повернулася назад, у Персію, обмежившись лише окупацією Фракії. Через два роки, у 490 р. до н.е., перси під командуванням *Датиса* та *Артаферна* морським шляхом направилися до острова Евбея. Захопивши його, вони висадилися на материк у районі Марафонської рівнини, неподалік від Афін. Саме тут і відбулася славетна Марафонська битва 490 р. до н.е., у якій афіняни під командуванням талановитого полководця *Мільтіада* здобули перемогу над персами. Після поразки останні покинули Балканську Грецію.

Наступний, третій етап війн тривав упродовж 480–479 рр. до н.е. Десятилітній перепочинок між війнами був успішно використаний Афінами для створення власного військово-морського флоту. Його збудовано за ініціативою лідеру демократичного угруповання *Фемістокла*. Тим часом *Дарій I* помер, а персами став командувати *Ксеркс I*. Прорвавшись через гірський прохід Фермопіли, що героїчно захищався спартанцями під командуванням царя Леоніда, перси спустошили Беотію та Аттику (Афіни повністю зруйновано). Однак у тому ж 480 р. до н.е. у морській битві біля острова Саламін перський флот зазнав жорстокої поразки від афінян. На наступний рік у битві при Платеях розбито й сухопутне військо персів. Поразку персів закріплено греками у цьому ж році в морській битві біля мису Мікале, поблизу Мілета.

Ці перемоги вирішили результат *Греко-перських* війн. Перси покинули територію Балканської Греції, а греки перенесли воєнні дії у район Егейського моря та у Малу Азію. У 478–459 рр. до н.е. (четвертий етап війни) від перського панування звільнено міста Малої Азії та острови Егейського моря. Важливою віхою цього етапу стала битва біля річки Евримедонт (південне узбережжя Малої Азії), коли союзна грецька армія під командуванням афінського полководця *Кімона* завдала великої поразки персам у 469 р. до н.е.

Епізодичні воєнні дії то затихаючи, то відновляючись тривали упродовж п'ятого етапу війни (459 – 449 рр. до н.е.). З часом обидві ворогуючі сторони зрозуміли, що їх продовження є безрезультатним. Афіни погодилися на пропозицію персидського царя *Артаксеркса* (*Ксеркса* вбито на початку 464 р. до н.е.) про мирні переговори. Відтак у 449 р. до н.е. у Сузах укладено так званий *Каллій* мир (за ім'ям афінського посла на перемовинах *Каллія*). За умовами мирного договору перси втрачали свої володіння у Егейському морі, Геллеспонті, на Боспорі. Грецькі міста західної частини Малої Азії отримували політичну незалежність.

Греко-перські війни носили для греків визвольний характер. Величезний патріотизм греків, переваги грецького війська та високий соціально-економічний розвиток грецьких полісів забезпечили їм перемогу над агресором. Після закінчення бойових дій настає період розквіту грецьких полісів, а особливо Афін, що створили *Делоський союз*.

ПЕРШИЙ АФІНСЬКИЙ (ДЕЛОСЬКИЙ) МОРСЬКИЙ СОЮЗ ТА ПЕРЕТВОРЕННЯ ЙОГО В АФІНСЬКУ МОРСЬКУ ДЕРЖАВУ

Перший Афінський (Делоський) морський союз на чолі з Афінами утворено у 478–477 рр. до н.е. як антиперське об'єднання грецьких полісів. Поліси союзу розташовувалися головним чином на берегах та островах Егейського моря. У його історії виділяють два етапи.

- перший етап – 478–454 рр. до н.е., коли перед союзом стояло завдання відбити перську агресію та звільнити від влади персів грецьких міст Малої Азії та островів Егейського моря;
- другий етап – із 454 р. до н.е. (перенесення союзної скарбниці з острова Делос у Афіни) по 404 р. до н.е. Поліси *Пелопоннеського союзу* так само і як Спарта до складу *Першого Афінського морського союзу* не входили.

У порівнянні з *Пелопоннеським союзом Делоський* мав більш складну організацію. У його рамках створено єдину фінансову систему та загальну союзну скарбницю, що поповнювалася щорічними внесками (*форосом*) від кожного полісу *симахії*. До 454 р. до н.е. загальносоюзна скарбниця перебувала на острові Делос (звідси й перша назва союзу), її кошти розподілялися загальними зборами союзників та витрачалися на утримання союзної армії та флоту.

Розмір *фороса* був диференційований та залежав від економічних можливостей кожного союзного полісу. До 454 р. до н.е. союз охоплював майже двісті полісів, чиї інтереси він успішно захищав, розвиваючи взаємну торгівлю та забезпечуючи охорону торговельних шляхів. До цього часу *Перший Афінський союз* перетворюється в особливе політичне об'єднання греків зі своєю соціально-економічною та зовнішньою політикою. Саме тоді все більше починає проявлятися прагнення Афін перетворити союз у військово-політичне та економічне об'єднання під своєю егідою. Спочатку це виразилося у тому, що у 454 р. до н.е. союзну скарбницю перенесено із Делоса до Афін. При цьому єдиним розпорядником фінансів стає афінська *гелія*. У результаті союзницькі кошти стали витрачатися вже тільки на афінський флот та афінських *гоплітів*. Незабаром афіняни стали використовувати ці гроші у власних інтересах – на громадське будівництво, оплату посадових осіб тощо. Невдоволення, що виникало у союзників, придушувалося найбільш рішучим чином: у поліси, що бажали покинути союз, посилали каральні експедиції. Справа доходила до прямих збройних зіткнень.

Енергійна політика Афін відносно своїх союзників переслідувала за мету зміцнення, а іноді й насадження у рамках союзу демократичних порядків. Це не могло не відбитися на централізації державного управління у рамках об'єднання аж до того, що згодом Афіни стали розглядатися як головне, центральне місто усього об'єднання, куди прибували представники усіх союзників для вирішення своїх економічних, політичних, судових та інших важливих питань.

За допомогою союзників, які з часом перетворювалися у підданих, Афіни успішно вирішували свої економічні проблеми. Поширення афінських стандартів у розрахунках на території союзу, уніфікація мір ваги, монетної системи полегшували економічні зв'язки, підсилювали роль Афін у торгівлі між полісами.

У зміцненні могутності Афін та у справі створення Афінської морської держави величезну роль зіграв найбільший афінський державний діяч та полководець *Перикл*. Він був одним із лідерів афінської демократії. Саме Перикл та його прихильники розробили політику перетворення Делоської *симахії* в Афінську морську державу. В період із 444 р. по 429 р. до н.е., коли афінські громадяни щорічно переобирали *Перикла* на посаду першого *стратега*, Афіни перетворилися у політичну та культурну столицю всієї Греції. Однак трагічна поразка Афін у зіткненні зі Спартою в період *Пелопоннеської війни* призвела до розпуску Першого Афінського морського союзу в 404 р. до н.е.

ПЕЛОПОННЕСЬКА ВІЙНА

Після *Греко-перських* війн явно позначився загальний підйом економіки у Греції. Він супроводжувався зростанням як міжполісної, так і міжнародної торгівлі. Це не могло не відбитися на загостренні суперництва між провідними торгово-ремісничими полісами Еллади – Афінами, з одного боку, Коринфом та Мегарами – з іншого. Їхні торговельні інтереси зіштовхувалися не тільки на материк, але й на ринках північно-східної частини грецького світу (Македонія, Фракія, Причорномор'я), а також у Західному Середземномор'ї (Італія, Сицилія). Відтак величезного значення набувають опорні пункти транзитної торгівлі на шляхах до цих регіональних ринків, такі як півострів Халкідіка, Керкіра та Епідамн.

Ще однією причиною, що призвела до кровопролитної *Пелопоннеської війни*, стали обставини політичного характеру. Ще у 445 р. до н.е. між Афінами та Спартою укладено «*тридцятирічний мир*». Однак політична рівновага двох найсильніших військово-політичних союзів під верховенством цих полісів (*Перший Афінський морський союз* та *Пелопоннеський союз*), що утворився у результаті спільної боротьби проти перської агресії, до кінця 30-х рр. V ст. до н.е. стала порушуватися. Якщо Афіни всіляко прагнули

підтримати демократичні режими у полісах Греції, то Спарта у своїй зовнішній політиці традиційно орієнтувалася на олігархічні угруповання. Політичне суперництво між Спартою та Афінами за *гегемонію* у Греції стало ще однією з причин зіткнення Пелопоннеської війни, що тривала майже тридцять років.

Ця серія військових зіткнень (431–404 рр. до н.е.) характеризувалася кривавими боями та важкими втратами для грецьких полісів. Приводом для розв'язання війни стали декілька конфліктів. Один із них – це зіткнення між Коринфом, що входив до складу Пелопоннеського союзу, та Керкірою – колонією цього полісу – із приводу їх спільної колонії Епідамна. Керкіра прагнула здобути незалежність від своєї метрополії та підкорити Епідамн – важливий пункт транзитної торгівлі на Іллірійському узбережжі. У цьому конфлікті 443 р. до н.е. Афіни послали на підтримку Керкірі частину свого флоту, в результаті чого з Епідамну вигнано представників олігархів. Це різко загостило стосунки між Коринфом та Афінами.

Коринф, у свою чергу, в 432 р. до н.е. надав значну військову підтримку Потидеї, своїй колонії, що входила до складу Першого Афіньського морського союзу, громадяни якої повстали проти афіньського панування. У тому ж році Афіни заборонили мегарцям здійснювати всі торговельні операції у гаванях Аттики та своїх союзників. У результаті, у відповідь на прохання своїх союзників – Коринфа та Мегар – Спарта пред'явила свідомо нездійсненні вимоги афінянам, що й призвело до відкритого військового зіткнення.

У *Пелопоннеську* війну втягнуто усі грецькі поліси, одні – Афіньської морської держави, що входили до її складу, інші – пов'язані союзними договорами зі Спартою, гегемоном *Пелопоннеського* союзу. За суттю, це війна двох найбільших військово-політичних об'єднань Греції. Лідер афіньської демократії *Перикл*, бажаючи використати перевагу Афінь на морі (Спарта тоді власного флоту не мала), принципово відмовлявся вести сухопутні бої. Відтак передбачалося завдати поразки ворогові за допомогою морських десантів на території Пелопоннесу. Спарта ж, маючи чудову сухопутну армію, хотіла, насамперед, розорити територію Аттики, а потім розгромити афінян та їх союзників у генеральній битві на суші.

У ході *Пелопоннеської* війни, зазвичай, виділяють два великих етапи: *Архідамова війна* 431–421 рр. до н.е. та *Декелейська війна* 415–404 рр. до н.е.

Воєнні дії розпочали фіванці – союзники Спарти, – які у квітні 431 р. до н.е. напали на беотійський поліс Платеї, що входив у Перший Афіньський морський союз. У середині червня 431 р. до н.е. спартанці на чолі із царем *Архідамом* вторгаються в Аттику, населення якої заховалося за стінами Афінь. Вдруге спартанці осадили Афіни у 430 р. до н.е. У результаті осади посилюється епідемія у перенаселених Афінах. Її жертвами стало безліч жителів міста, у тому числі й *Перикл*.

Перші роки війни згубно відобразилися на економіці Афінь. Епідемія підірвала й військову силу полісу. Смерть авторитетного лідера афіньської демократії призвела до політичної дестабілізації у полісі, почалися зіткнення між помірними на чолі з *Нікієм* прихильниками укладання миру та радикально налаштованими демократами, яких очолював *Клеон*, що представляли інтереси торговців та ремісників. Угрупування *Клеона* узяло верх. У результаті цього афіняни почали активні бойові дії, висадившись у 425 р. до н.е. на західному узбережжі Пелопоннесу. Згодом афінянам вдалося полонити більше сотні знатних спартіатів на острові Сфактерія біля Пілоса. Спарта опинилася в загрозовому становищі, коли намітилася можливість укладання союзу афінян та мессенських ілотів.

Бажаючи примусити афіньських союзників до виходу із союзу, а також із метою ліквідувати військову загрозу на західному узбережжі Пелопоннесу, спартанський полководець *Брасид* спробував перевести бойові дії на північний схід Балканського півострова, до Халкідіки. У ході битви під Амфіподом (жовтень 422 р. до н.е.) афіняни на чолі з *Клеоном* потерпіли поразку від спартанців (*Клеон* та *Брасид* загинули у бою). У результаті сили прихильників радикальних дій як у Афінах, так і у Спарті підірвано. Це призвело до укладання у 421 р. до н.е. мирного договору, названого *Нікієвим*, за іменем воєначальника та політичного діяча *Нікія*, який очолював афіньську делегацію. За його умовами передбачалося повернення сторін, що воювали, до стану, що склався до початку війни.

Перемир'я тривало недовго. Вже у 420 р. до н.е. в Афінах перемогли прихильники войовничого угруповання на чолі з племінником *Перикла* *Алківіадом*. Саме цей факт спровокував ряд антиспартанських виступів серед деяких пелопоннеських полісів. У битві під Мантінеєю у серпні 418 р. до н.е. Спарта розгромила заколотників. Однак *Алківіад* не вгамовувався. Навесні 415 р. до н.е. за його ініціативою, незважаючи на заперечення *Нікія*, афіняни організували військово-морську експедицію до Сицилії проти Сиракуз. За допомогою Спарти афінян розбито, що завдало найсильнішого удару їх авторитетові та могутності. *Алківіад* у цій акції не брав участі, оскільки ще до її початку його обвинувачували у релігійному злочині; він втікає у Спарту. За його порадою спартанці продовжили бойові дії в Аттиці, перетворивши

містечко Декелею у плацдарм для нападу на Афіни. За назвою цього містечка, розташованого біля Афін, другий етап *Пелопоннеської війни* отримав назву – *Декелейська війна* (415–404 рр. до н.е.).

Одночасно Спарта, заручившись фінансовою підтримкою свого колишнього ворога – Персії, – отримала можливість збирати данину з грецьких міст Малої Азії, що у ході першого етапу війни вийшли із союзу з Афінами. Становище Афін різко погіршилося, що призвело до *олігархічного* перевороту 411 р. до н.е. В Афінах установилася влада *чотирьохсот олігархів*. Вони мали своїх прихильників, насамперед серед проспартанські налаштованих землевласників, які зазнавали величезних збитків від бойових дій в Аттиці та вимагали негайного миру. Однак їх владу незабаром ліквідовано *демократами*, які спиралися на військову допомогу афінського флоту. Окрім цього, основна вимога Спарти у випадку початку мирних переговорів полягала у розпуску Першого Афінського морського союзу, однак олігархи навряд чи змогли б її реалізувати.

Наступні роки війни відзначені декількома морськими битвами, що відбувалися з перемінним успіхом. За допомогою фінансової підтримки Персії спартанцям удалося побудувати власний флот, що не поступався за силою афінському. Афінянам же за допомогою військової сили вдавалося в основному зберегти коаліцію своїх союзних полісів.

У морській битві під Кізіком, у Іонії, афінянам вдається здобути перемогу над спартанцями, а у 406 р. до н.е. при Аргінуських островах. Після цього ініціатива остаточно переходить до Спарти. У 405 р. до н.е. спартанський флотоводець *Лисандр* розгромив афінян у битві при Егоспотамах у Геллеспонті. Нарешті, у квітні 404 р. до н.е., оточені з моря та суші, Афіни капітулювали.

Спарта наполягала на суворих умовах мирного договору, що передбачав: розпуск Першого Афінського морського союзу, видачу всього флоту за винятком декількох допоміжних кораблів, ліквідацію укріплень порту Пірей та зруйнування «*Довгих стін*», що з'єднували його з Афінами. Афінян зобов'язали вступити до Пелопоннеського союзу, гегемоном якого залишалася Спарта. Вони втрачали всі свої іноземні володіння та повинні були повернути вигнаних раніше олігархів. У результаті цього, у 403 р. до н.е. в Афінах встановлено *олігархічне «правління 30-ти тиранів»*, які почали криваві репресії (демократію в Афінах відновлено лише у 402 р. до н.е.). Основним підсумком війни стало встановлення гегемонії Спарти у Греції, різке падіння престижу не тільки афінської демократії, але й усієї Греції у міжнародному масштабі. Персія з часом стає господарем становища у міжнародних справах. Греція вступає у затяжний період кризи полісної системи, що призвела до її підпорядкування Македонському царству та втраті незалежності.

КРИЗА ГРЕЦЬКОГО КЛАСИЧНОГО ПОЛІСУ

Наприкінці V ст. до н.е. більшість грецьких полісів вступає в епоху затяжної соціально-політичної кризи, що не стала кризою усієї рабовласницької системи Греції, оскільки рабство продовжувало розвиватися на тлі розвитку економіки та торгівлі. Однак грецькі поліси, засновані на згуртованості та замкнутості своїх громадянських колективів, протипоставлені своїми привілеями населенню без громадянства, а також всьому зовнішньому оточенню, стали у цих умовах неспроможними справитися з новими викликами.

Криза грецького класичного полісу проявлялася, насамперед, в ослабленні або навіть у порушенні традиційної зв'язки *громадянин-власник-воїн*, що раніше визначало сутність його існування. Якщо до цього кожен громадянин обов'язково володів земельною ділянкою, що гарантувало його громадянський статус, то у IV ст. до н.е. з'являється велика кількість збезземелених громадян. Цим процесом, насамперед, керували економічні інтереси таких громадян. Справа у тому, що прибуток від позичок грошима значно перевищував традиційний земельний прибуток. Окрім того, земля – це «*багатство видиме*», його легко контролювати з боку полісної влади, а гроші, або коштовності відносяться до категорії «*багатства невидимого*»: їх легко приховати від обліку рівня заможності громадянина. Багато заможних громадян, які раніше виконували дорогі *літургії* або сплачували обтяжливий військовий податок на благо усього колективу громадян, у нових умовах починають нехтувати цими обов'язками. Отже, володіти «*майном видимим*» стає не вигідно.

Саме в цей час у Греції поширюється практика купівлі-продажу землі. У зв'язку з цим інша частину громадського колективу продовжувала прибирати до рук значні земельні масиви для того, щоб здавати їх в оренду та отримувати стабільний прибуток. Однак в орендні стосунки залучалися й збезземелені громадяни, *метеки* та колишні раби, відпущені на волю своїми власниками. Відтак до землеробства, раніше почесного заняття, гідного тільки громадян, тепер долучалися й люди без

громадянства. Отже, у соціальному плані збіднілі, збезземелені *громадяни-орендарі* та *метеки* небезпечно зближалися, поступово перетворюючись в однорідний соціальний прошарок.

Крім цього слід зазначити, що починаючи із IV ст. до н.е. багато полісів знаходилися у серйозній матеріальній скруті. Окремі заможні чужоземці, які проживали на території полісу, в критичні для його громадського колективу моменти погоджувалися надавати йому значну матеріальну допомогу. За це рішенням народних зборів їм дозволялося або володіти будинком, або земельною ділянкою, або навіть дарувалися права громадянина. Внаслідок цього порушувалася традиційна зв'язка громадянин-власник, а також небезпечно збільшувалося число громадян, які раніше постійно та строго контролювалися.

У період кризи що вибухнула, багато полісів намагаються вжити заходів для того, щоб матеріально підтримати своїх збіднілих та збезземелених громадян. Організовувалися суспільні роботи, створювалися *«робочі місця»*. Однак, наприклад, в Афінах цією можливістю поправити свій добробут користувалися в основному *метеки* та *відпущеники*. Відсоток афінських громадян, які брали участь у таких суспільних роботах, був невеликий. Аналогічна картина спостерігалася й відносно оренди землі, а також роботи за наймом.

Це небажання власною працею покращити своє матеріальне становище можна пояснити егоїзмом таких збіднілих громадян, упевнених, що вони зможуть прожити за рахунок коштів від влади полісу та його заможних громадян. Однак отримувана бідняками допомога використовувалася ними не на виробничу діяльність, а винятково на споживчі потреби. Позитивного результату такі заходи так і не досягли.

Усі ці процеси руйнували раніше непорушну полісну солідарність громадян. Однак ситуація поглиблювалася ще однією обставиною. На тлі порушення зв'язки-балансу *громадянин-власник* у період кінця V – початку IV ст. до н.е., що був численними війнами, підірвалися й основи полісного ополчення. Під час військових кампаній *громадяни-ополченці* надовго відривалися від своїх господарств, частина їх гинула, число тих, хто міг придбати собі озброєння *гопліта* (а саме *гоплітська фаланга* у класичний час стала основою полісного ополчення), зменшувалося. Удосконалювання тактики бойових дій та військової техніки вимагало вже професійного підходу.

Саме у цей час чітко окреслюється нова тенденція у стосунках громадян полісу до військової служби. З'являються найманці. *Професіонали-найманці* краще навчені, більш дисципліновані, не пов'язані, як правило, сімейними узами та не прив'язані до власного господарства. Однак, з іншого боку, найманці позбулися усіх рис полісної солідарності та надавали свої послуги тому, хто більше заплатить. Найманці сприяли загостренню внутрішньополітичного становища, посиленню агресивного характеру багатьох полісів, що претендували на захоплення чужих територій. Частими стали випадки грабежу та бойових дій проти своїх же співгромадян. Роль полісного громадського ополчення різко зменшується. Отже, очевидним стає порушення ще однієї, раніше непорушної зв'язки, – *громадянин-воїн*.

Ще одна підвалина класичного полісу – його *політична організація* – також значно трансформується. Народні збори вже нестійкі як за своїм складом, так і за своїми настроями. Введення на початку IV ст. до н.е. плати за його відвідування свідчило не тільки про ріст числа збіднілих громадян, але й про зростання їх політичної байдужості. Руйнуються основи полісної демократії, нерідко рішення народних зборів приймалися в інтересах вузьких угруповань політиків, які не представляли весь колектив громадян. Збільшується число судових процесів, що супроводжувалися конфіскаціями майна засуджених за доносами своїх же співгромадян.

Криза демократичних інститутів та посилення ролі найманців активно сприяли встановленню нових тиранічних режимів, – *«молодшої» тиранії*, викликаній внутрішньою нестабільністю. На відміну від *«старшої» тиранії*, нові режими не мали твердої соціальної опори. Державні інститути повинні спиратися на певні прошарки усередині суспільства, а їх у IV ст. до н.е. не існувало. Тиранії виникали у результаті випадкової комбінації сил, тимчасової та несподіваної політичної переваги одних над іншими, коли дільці ловили момент, щоб почати сходження до влади.

Тирані опиралися, у першу чергу, на найманців, виходячи зі сформованої політичної ситуації. Однак за відсутності широкої суспільної підтримки, їх влада стала приреченою на короточасне правління, в силу чого одноособові режими, засновані на узурпації влади, уже наприкінці IV ст. до н.е. перестали існувати. З іншого боку, для деяких полісів тирані відіграли позитивну роль, приходячи до влади під прапором *«національного ватажка»*: обіцяючи громадянам внутрішнє благополуччя, захист інтересів держави тощо. За суттю, тиранія віддзеркалювала нові часи, коли стара державна система вже занепадала, а нова ще не сформувалася.

Найбільш відомим тираном був *Діонісій I Сиракузький*. Він із загоном з тисячі охоронців захопив арсенал у Сиракузах та проголосив себе правителем міста, на чолі якого й перебував упродовж сорока років (406–367 рр. до н.е.). У Західному Середземномор'ї *Діонісій* створив велику державу, що об'єднала міста Східної Сицилії та частину Південної Італії. Флот *Діонісія* панував у Іонійському та Адріатичному морях. Тиран підтримував дружні стосунки зі Спартою та уклав з Афінами договір про взаємодопомогу. Сиракузи переживали період максимального економічного та політичного підйому. Освічений *Діонісій* сам писав трагедії, залучав до двору філософів, поетів, художників та вчених. *Платон*, не у всьому згодний із *Діонісієм*, все ж залишив опис його особистості як образу ідеального правителя. Утім гегемонія Сиракуз тривала недовго, оскільки держава виявилася неміцною та розпалася у середині IV ст. до н.е., при сині тирана *Діонісії II*.

На території Балканської Греції, у місті Фери, великим тираном став *Ясон*. До 372 р. до н.е. він під своєю владою об'єднав усю Фессалію, відтворивши монархічну державу. *Ясон* намагався організувати похід проти персів, однак у 370 р. до н.е. його убито у результаті змови аристократів, які взяли кермо влади у свої руки.

Отже, грецький класичний поліс як конкретно-історичне явище, характерне для певного етапу розвитку еллінської цивілізації, поступово вичерпав свої можливості. Економічний базис полісної системи – *антична форма власності* – у період кризи полісу стійко еволюціонував до зрілої приватної власності. Нові явища в економіці грецьких полісів вступили у конфлікт із общинними початками та самодостатністю, замкнутістю, *автаркією*, відтак економіка класичного полісу допускала лише обмежений розвиток ремесел та ринку.

Однак неухильний розвиток ремесла, торгівлі, грошового обігу постійно підточувало та руйнувало автаркію полісу. Повна приватна власність, що виступала у цих умовах як антипод античної форми власності, підірвавши основи класичного полісу, призвела до його краху. Неодмінна зв'язка *громадянин-власник-воїн* виявилася розірваною. З часом структури демократичного керування занепадали.

Примара нової суспільної структури, викликана кризою полісу, уже вирувала у розумах політичних діячів тієї пори. Вони розглядали похід на Схід із метою завоювання великої, однак слабкої *Ахеменідської* держави як ту міру, що дозволила би розрядити небезпечне соціальне протистояння у більшості грецьких полісів, перебороти складні кризові явища, встановити спокій у Греції. Однак для успішної експансії на Схід, як вони вважали, греки повинні об'єднатися, забути про чвари та образи. Однак мало хто з них припускав, що роль насильницького об'єднувача греків за допомогою сили прийме на себе їх північний сусід – варварська з огляду всіх еллінів Македонія.

ЗАВОЮВАННЯ ГРЕЦІЇ МАКЕДОНІЄЮ. ПІДГОТОВКА ПОХОДУ ПРОТИ ПЕРСІЇ

Давня Македонія, що розташовувалася у північній частині Греції, одна із досить відсталих областей *еллінського світу*. До початку *Пелопоннеської* війни Македонії вдалося звільнитися від перської залежності, а у ході війни царство, поступово підсилюючись, захопило значні території північного узбережжя Егейського моря. Остаточне оформлення македонської державності завершилося при *Філіппі II* (359–336 рр. до н.е.), який заклав основи могутності своєї держави. Завдяки реорганізації македонського війська *Філіпп II* створив регулярну боєздатну армію, завоював сусідню Фракію з її родовищами золота й срібла. Це дозволило *Філіппові* провести *грошову реформу*, що дало можливість приступити до активної завойовницької політики на Балканах. *Філіпп II* був і талановитим дипломатом. Його активна зовнішня політика, підкріплена значною військовою перевагою македонської армії з її непереможною *фалангою*, за період із 357 по 340 р. до н.е. дала суттєві результати. *Філіпп* підкорив значні території Північної та Центральної Греції.

У цьому енергійному та талановитому правителі деякі грецькі політики побачили того лідера, який зумів би об'єднати греків, поклавши край взаємним суперечкам, та очолити похід на Схід, реалізація якого допомогла б виплеснути в Азію всі невдоволення, що так довго накопичувалися. Ідеологічним лідером цієї групи грецьких рабовласників став *Ісократ*, відомий афінський публіцист та глава риторської школи. Інша частина греків, підозрюючи *Філіппа II* в антидемократичних діях, навпаки, вбачала у ньому головного ворога свободи грецьких полісів. Її політичним натхненником був вождь демократичного угруповання в Афінах, відомий оратор та державний діяч *Демосфен*. Він вважав, що тільки самі греки зможуть розібратися у всіх незгодах та лише під егідою Афін протистояти експансії Македонського царства.

Сходилися ці угруповання у одному – успішний похід на Схід проти ослабленої Ахеменідської держави зміг би стабілізувати становище в Елладі, приніс би нові землі, рабів та багатства. Це вивело б грецькі поліси з кризи, що загрожувала катастрофою усій Елладі.

У цьому відкритому протистоянні спочатку верх отримало політичне угруповання, очолюване *Демосфеном*. Більшість грецьких полісів не бажали об'єднання Еллади ціною відмови від власної свободи та автономії. Відтак зусиллями афінського посольства на чолі з *Демосфеном* досягнуто домовленості про антимакедонський союз Афін із Фівами – у той час другим за значенням полісом Греції.

Це не стало несподіванкою для *Філіппа II*. Маючи професійну армію та перевагу в кінноті, він у 338 р. до н.е. у вирішальній битві під містом Херонея у Беотії завдав нищівної поразки об'єднаним військам афінян та фіванців. Тим самим покладено край свободі грецьких полісів. *Філіпп II*, прекрасно усвідомлюючи значну роль хоча й переможених, але не зломлених остаточно демократичних елементів серед громадян Греції, вирішив виставити свою перемогу як своєрідне благо для всієї Еллади. На наступний рік після битви під Херонеєю, з ініціативи та під керівництвом македонського царя, у Коринфі скликано *Панеллінський конгрес*, у якому взяли участь усі греки за винятком спартанців.

Рішеннями *Коринфського* конгресу проголошувався загальний мир у Греції, декларувалася свобода та автономія грецьких полісів. При цьому створювався *Панеллінський Коринфський союз (ліга)*, від імені якого оголошувалася війна Персії. Саме *Філіпп II* став головнокомандуючим збройними силами *Коринфської ліги* – хоча формально Македонія у союз не входила. «Порядок» ходу конгресу та «демократичність» його рішень забезпечувалися силами македонської армії. Тільки Спарта не визнала законність рішень *Коринфського конгресу*, відмовившись вбачати в особі Філіппа II Македонського лідера *Панеллінської ліги*. Тим часом росла напруженість між Грецією та Перською державою Ахеменідів. Вона досягла своєї критичної межі, коли у 336 р. до н.е. Філіпп II надіслав у Малу Азію свої війська для звільнення грецьких міст від перського панування. Однак створення цього плацдарму для ведення подальших дій проти перського царя *Дарія III* зірвано вбивством Філіппа II групою змовників. У результаті цих подій трон македонських царів зайняв двадцятилітній син Філіппа II – *Олександр*.

Скориставшись цією ситуацією, антимакедонські сили у Греції на чолі з Фівами підняли повстання. Однак зовсім зненацька для греків молодий *Олександр* почав рішучі дії. Потужністю македонської армії він жорстоко придушив виступ. Фіви зруйновано, а повстанців, які залишилися у живих разом з їх родинами, продано у рабство. У цій ситуації *Олександр* не наважився відразу напасти на Персію, відстрочивши війну майже на два роки. Грекам, які підкорилися македонцям, нічого не залишалось, як призначити *Олександра стратегом-автократом* Коринфської ліги, тобто вручити йому права верховного головнокомандувача об'єднаними силами греків та македонців, якими володів його батько. У майбутній війні перси перевершували македонців своїм флотом та значними матеріальними ресурсами. Однак об'єднані сили *Коринфської ліги* все-таки не поступалися перед перськими силами. Ненадійність афінян, які володіли сильним флотом, а також антимакедонські настрої серед населення низки полісів Еллади, насильно об'єднаних у *Коринфську лігу*, змушували *Олександра* розраховувати тільки на македонців, які мали сучасну зброю, дисциплінованих та добре навчених командирів.

КУЛЬТУРА ГРЕЦІЇ У ПЕРІОД ВИСОКОЇ КЛАСИКИ

Грецька релігія

Слово «*релігія*» походить від латинського дієслова «*поєднувати*», тобто здійснювати зв'язок між Богом та людиною. У будь-якій релігії людина у тій або іншій формі намагається співвіднести себе з вічністю. Від *фетишизму*, *магії*, *тотемізму* та інших *первісних вірувань* релігію відрізняє комплекс зобов'язань людини перед Богом, відтак віра зобов'язує до певної поведінки.

Стародавні греки не створили «*церкви*» у сучасному розумінні (сукупність *кліриків* й *мирян*), як суспільний інститут: греки не розрізняли релігійну та політичну сфери життя, оскільки державні та особисті інтереси громадян збігалися. У класичну епоху ще не виникло уявлення про індивідуальні стосунки людини з богом, оскільки релігія носила громадський характер. Збори починалися з жертвоприношень або зі звернень до богів, як і у будь-якій важливій справі. Поступово *релігія* набувала формального характеру, де стосунки греків з богами відбувалися за принципом «*ти – мені, я – тобі*», тобто, щоб досягти у справі успіху, треба звертатися до богів та відправляти релігійний культ, що є запорукою прохання, яке виконується богами.

Грецька релігія тісно пов'язана зі створенням *міфів*, однак не ототожнювалася з ними. *Міф*, за визначенням *О. Лосева*, – це «*у словах дана чудесна особистісна історія*», у якій не відбувається

самоствердження особистості у вічності. У цьому, на думку *О. Лосева*, корінна відмінність *міфології* від *релігії*.

Із іншого боку, *міфи* – не казки для дорослих, а певне уявлення про світобудову, найдавніші часи та надприродні сили, що оточують людину. У цьому сенсі міфи ближче до історії та поезії.

Грецькі міфи за суттю *антропоморфні*, у них світ богів проектувався на земний світ та людські стосунки: боги так само, як люди бенкетують, одружуються, піддаються пристрастям. У зв'язку з цим у людей не виникало моральних зобов'язань перед богами, існування яких ні до чого не зобов'язувало, хоча у ряді випадків небожителі й виконували роль верховних суддів, месників за погані справи та поборників справедливості.

У цілому, *міфологія* та *релігія* стали благодатним ґрунтом для розвитку грецького мистецтва. У грецькій релігії відсутня чітко оформлена *канонічна традиція*, та розвинена система *теології*. Міфологія формувалася протягом тривалого періоду, починаючи із середини II тис. до н.е. *Міфи* не записувалися у той час, коли існували усні перекази (як й у випадку із Гомерівським епосом). Потреба у записі міфів виникла у момент їх перетворення у чарівну казку, коли зникло живе сприйняття та розуміння легенд.

Відтак грецькі сказання збереглися у досить пізній інтерпретації. Їх систематизацію проведено у двох книгах, що відносяться до II ст. н.е.: «Міфологічна бібліотека» *Аполлidora* та «Міфи» *Гігіна*. Від класичного періоду їх відділяє сім століть. Багато міфів й раніше переказувалися у творах античних авторів, починаючи із *Гомера* й *Гесіода* та закінчуючи драматургами-трагіками. Однак перші спроби систематизувати та узагальнити їх відносяться до елліністичної епохи, тобто до III ст. до н.е.

Священні свята та ігри

Славені *Олімпійські ігри* проводилися на честь *Зевса* в Олімпії. За переказом, ігри засновано у 776 р. до н.е. Спочатку вони носили місцевий характер, однак пізніше стали загальногрецькими (із 1896 р. *Олімпійські ігри* відновлено в Європі як міжнародні спортивні змагання, що не містять релігійного характеру).

На час ігор, що проводилися раз у чотири роки, та п'ять днів, укладався мир між воюючими державами. У іграх, що уособлювали релігійні свята, брали участь тільки повноправні громадяни, які не винні у пролитті крові. Учасники ігор змагалися: у *бігу*, *боротьбі*, *кулачному бої*, *п'ятибор'ї* та *бігу на колісницях*. Переможець отримував титул – *олімпіонік*. Його нагороджували почесним вінком із лавру, посадженого, за переказом, самим *Гераклом* у храмі *Зевса* в Олімпії, також він міг вибити на свою честь монету, встановити власну статую, іноді призначали і грошову винагороду. *Олімпіоніки* користувалися у Греції великою славою.

Греки розглядали фізичне виховання як невід'ємну частину загального розвитку. Однаково неосвіченою вважалася людина, яка не вміла читати, писати й у той же час бігати та плавати. Інтелектуальна діяльність у греків невіддільна від фізичної; багато видатних філософів, таких як *Платон* та *Аристотель*, не тільки розумні люди, але й прекрасні атлети.

Аналогічні ігри проводилися на честь *Посейдона* (так звані *Істмійські ігри*) та на честь *Зевса* (*Немейські ігри*). Їх учасники могли змагатися не тільки у фізичних вправах, а й у декламуванні віршів, грі на музичних інструментах тощо.

Ідея змагань, *агональності*, стала внутрішньо властивою всій грецькій цивілізації. На думку деяких дослідників, зокрема *Й. Хейзинга*, гра лежить в основі усієї світової культури та є її рушійним початком.

Серед інших важливих свят виділяються присвячені *Афіні Палладі* – *Великі Панафінеї*, на яких відправлявся культ богині-дів, яка вважалася покровителькою Афін. У багатьох містах існували подібні *божества-патрони*.

На групі рельєфів храму Парфенона, побудованого на честь *Афіни* на акрополі у центральній частині міста, зображено подібну урочисту процесію до святилища. Статуя *Афіни* прикрашалася особливими покривалами, що шили дівчата під керівництвом жерців.

На *Панафінеях* улаштовувалися також гімнастичні змагання, нічний біг юнаків-атлетів зі смолоскипами та театральні вистави.

У Греції свята містеріального характеру пов'язано з таємними служіннями. Доступні споконвічно небагатьом, вони пізніше стали відкритими широкому колу віруючих. Серед них найбільшу популярність отримали *Елевсинські містерії* на честь *Деметри* та її дочці *Кори* (богині землі та родючості). За дві тисячі років свого існування містерії не проводилися лише тричі – у період війн.

Як розповідає міф, *Кора*, дочка *Деметри*, викрадена царем потойбічного світу – *Аїдом* – та переведена у підземне царство. Там вона стала його дружиною під іншим ім'ям – *Персефона*. На прохання *Деметри*, дочка іноді поверталася на землю з дозволу чоловіка, й тоді проростали злаки. У Греції цей період настав не влітку, як у середній європейській смузі, а взимку. Відтак поля засівали навесні, а врожай збирали восени. Літо греки розглядали як час перебування *Кори* у царстві *Аїда*. Із культом землі пов'язувалися таємні служіння: земля розглядалася як джерело родючості та життя, вона ж є останнім пристанищем усього живого, могилою для людей. Недарма греки місця поховань засівали злаками.

Посвячені організовували священну процесію із Афін до Елевсину (шлях понад двадцять кілометрів), досягши якого брали участь у містичних виставах, що ілюстрували легенду про *Кору*. Суть вистав невідома, оскільки *місти* оберігали таємницю. Жодного слова не вимовлялося, все дійство проходило у повній тиші, що вражало віруючих. Під час *містерій* вони мали можливість спостерігати за мандрівкою душі в загробному світі, внутрішньо пережити стан її хвилювань та отримати надію на щасливе вічне життя після смерті.

Метою таких вистав стало благочестиве повчання, відтак завдяки їх проведенню люди отримували внутрішнє очищення.

Оскільки у класичну епоху ще не виникло уявлення про особистий порятунок людини, *містерії* стали узагальненим образом вічного життя, що триває завдяки не окремим людям, а роду в цілому.

Відтак кожен грек приділяв особливу увагу продовженню свого роду, в якому втілювалося його безсмертя – такий погляд на вічність цілком узгоджувався з суспільним характером грецької релігії. Греки шанували *Елевсинські містерії* та вважали себе зобов'язаними хоча б раз у житті взяти у них участь.

Діонісії – ще одне містеріальне аттичне свято, що поширилося у всій Греції та влаштовувалося на честь бога *Діоніса*, у європейській традиції відомого під ім'ям *Вакха*. Можливо, цей культ прийшов у Грецію зі Сходу, де носив *оргіастичний* характер та відправлявся у вигляді несамовитих оргій. З іншого боку, в *Елевсинських містеріях* уже фігурує божество *Іакх*, подібне *Діонісу*. У Греції свята на його честь стали більш стриманими, а сам *Діоніс* вшановувався як бог виноградарства та виноробства, особливо у сільській місцевості.

Від культу *Діоніса* бере початок секта *орфіків*. Їх вчення оформилося до VI ст. до н.е. *Орфіками* посвячені називалися на честь засновника секти *Орфея*, який спустився до *Аїду* за своєю знеацька померлою дружиною – *Евридікою*. За їхнім ученням, *Діоніса*, сина *Зевса* та *Персефони*, колись роздерли *титани*, підіслані ревнивою дружиною *Зевса Герою*, й щоб повернути йому життя, громовержець проковтнув серце сина, який відродився знову, а *титанів* уразив блискавкою. Із попелу *титанів* та крові *Діоніса* з'явився рід людський, відтак усі люди мають двоїсту природу: з одного боку, їм властиві земні пристрасті – спадщина титанів, а з іншого – вони мають божественну частку. У секті людина отримувала звільнення від гріха титанів за допомогою спокутних обрядів, тобто могла відновити своє божественне єство. За уявленням орфіків, душа, бранка тіла, після смерті людини повинна пережити серйозні зміни, зокрема – знову пройти випробування земним життям. Завдяки цьому виникло вчення про переселення душ (раніше доведене до досконалості в Індії). Його дотримувався й знаменитий *Піфагор*, у школі якого й розроблялося нове вчення.

Ідея *дуалізму* людської природи, розвинена у *зороастризмі*, з часом стане філософською основою багатьох християнських єресей: *гностиків*, *маніхейів*, *альбігойців* та ін.

Оракули

У Греції поширено культу, пов'язані з *оракулами*. *Оракулом* називалося або святилище, або місце, де жив бог, де людина могла отримати відповідь божества на будь-які питання. Найбільш відомі грецькі оракули – оракул *Зевса* у Додоні та оракул *Аполлона* у Дельфах. Відповіді богів, що також називалися *оракулами*, давалися найчастіше за допомогою *ворожіння*. Ворожити могли на воді, кидаючи жереб, та низкою інших способів.

У храмі *Зевса* в Додоні жриці пророкували за шелестом листя священного дуба. За переказом, у цьому дубі жив *Зевс*, та за його допомогою можливо побачити майбутнє або відповісти на те чи інше питання. Люди приходили до храму з різними життєвими проблемами: запитували кому поклонятися, щоб їх супроводжувала удача, а торгівля приносила прибуток тощо. Збереглися свинцеві таблички з подібними питаннями. Наприклад, якийсь *Агіс* запитував *Зевса*, чи втратив він сам свої подушки та ковдри або хтось їх у нього вкрав? У архаїчну епоху на перший план виходить оракул, пов'язаний зі святилищем у Дельфах. При ньому служили *піфії* – жінки, зобов'язані зберігати цнотливість. Їх

обирали з простих, часто малоосвічених дівчат. Один раз стався випадок, коли парубок, якому сподобалась одна *ніфія*, відвіз її з собою, й тоді на посаду жриці стали обирати жінок не молодше п'ятдесяти років. Спочатку існувала одна *ніфія*, а потім – дві.

Оракул міг давати пророкування тільки дев'ять разів на рік. Для цього жриця робила священне обмивання, брала оливкову гілку та відправлялася у печеру. Там вона сідала на трьохногий стілець та вдихала випаровування, що виходили з глибокої ущелини. У результаті цього жриця впадала у безпам'ятство та починала щось лепетати. Пояснення її слів сприймалося як голос оракула. У таких умовах виняткове значення набувало тлумачення, що пророблялося жерцями.

Іноді *ніфії* ставали знаряддям політичної боротьби, коли за їхнім посередництвом людям давалися відповіді, що тлумачилися по-різному та у «темній», переважно поетичній формі.

Найбільшу популярність отримав випадок, коли лідійський цар *Крез* звернувся у Дельфи з проханням довідатися, чи зможе він здобути перемогу над перським правителем *Кіром I Старшим* із яким воював. У відповідь божество пророкувало наступне: «Якщо ти перейдеши річку *Галіс* (на берегах якої стояли два війська), то погубиши велике царство». Зраділий *Крез* переправився через річку та програв бій, після чого повернувся до оракула зі скаргою, однак жрець резонно зазначив, що Аполлон не конкретизував, яке саме царство погубить *Крез*.

Отже, оракули відігравали велику роль, до них часто зверталися, їм вірили, на них покладали надії. Відповіді богів зберігалися у спеціальних громадських архівах, адміністративних та релігійних центрах грецьких міст – акрополях.

Театр

Театральні вистави походять від культових дійств на честь *Діоніса*. На них виступали зачинателі *дифірамбів* (пісень на честь бога).

Із 534 р. до н.е. показ трагедій офіційно включено у свята на честь *Діоніса*. Трагедія – спочатку жартівлива вистава, пов'язана з супутниками *Діоніса*, козлоногими істотами – *сатирами*, звідки й походить слово *трагедія* («пісня козлів»). Коли сюжети вистав виходять за рамки діонісійських свят й драматурги звертаються до героїчних сказань, трагедії втрачають веселий характер та стають частиною громадського життя.

Розквіт грецького театру припав на період високої класики та пов'язувався з іменами трьох великих драматургів: *Есхіла*, *Софокла* та *Евріпіда*.

Самі греки намагалися пов'язати ці три імені, приурочивши їх до знаменитої морської битви з персами при Саламіні (480 р. до н.е.), коли *Есхіл* боровся, *Софокл* очолював хор юнаків, які славили перемогу, а *Евріпід* тільки народився.

Есхіл (525–456 рр. до н.е.), «батько грецької трагедії», походив зі знатного елевсинського роду, брав участь у греко-перських війнах, у боях при Марафоні та Саламіні, створив понад вісімдесяти творів, із яких повністю збереглися лише сім («Перси», «Семеро проти Фів», «Прометей прикутий», трилогія «Орестея» та ін.). До *Есхіла* трагедії предсавляли діалог між одним актором та хором, драматург увів на сцену другого актора. Для *Есхіла* характерно переконання у розумному влаштуванні світу, що існує за вічними законами під нагляданням богів. Людські діяння можуть похитнути цей світоустрій, однак змінити його вони не в змозі. Конфлікт між людськими пристрастями та непорушним світовим порядком – характерна риса творів *Есхіла*. Наприклад, у трагедії «Перси», описується поразка персів біля о. Саламін, перемога греків трактується не тільки як наслідок їх військової та політичної переваги, а й як результат злочинної завзятості царя *Ксеркса*, який замахнувся на зміну існуючого світоустрою.

Софокл (496–406 рр. до н.е.) походив із родини багатого афінського зброяра, отримав прекрасну освіту, був знайомий із *Геродотом* та видатним політичним діячем Афін *Периклом*, займав високі посади, однак на державному поприщі не досягнув успіху, хоча й користувався повагою за свою чесність. За своє життя створив понад ста двадцяти трагедій, із них, як і у *Есхіла*, до нас дійшли лише сім («Антигона», «Цар Едіп», «Електра» та ін.). У своїх драмах *Софокл* збільшив кількість акторів до трьох чоловік. Творчість *Софокла* співпала з підйомом афінської демократії та відобразила, з одного боку, усвідомлення греками повноти людської свободи, а з іншого – їх сумнів у непорушності релігійних та моральних підвалин. У трагедіях *Софокла* люди, будучи вільними та відповідальними за свої дії, вступають у конфлікт із об'єктивно існуючим порядком речей та порушують моральні, релігійні або встановлені державою норми. виправити помилку їм вдається лише за допомогою богів, які прямо не втручаються у життя людей, однак дають про себе знати через пророцтва. Наприклад, у трагедії «Антигона» головна героїня, дочка *Едіпа Антигона*, робить символічне поховання брата

Полініка, тіло якого заборонив ховати правитель Фів *Креонт*. Схоплена стражниками, *Антигона* заявляє цареві що той не має права порушувати моральні та божественні закони. Однак *Креонт* вважає свою свободу вище цих настанов та бажань стратити дівчину, яка, будучи ув'язненою у печері, закінчує життя самогубством. Як кару за злочин, боги позбавляють *Креонта* єдиного сина та жінки.

Еврипід (біля 484–406 рр. до н.е.) при житті не користувався такою славою як його попередники. Він народився на о. Саламін, проживав та творив у Македонію. *Еврипід* створив дев'яносто дві драми, з яких збереглося сімнадцять («*Медея*», «*Вакханки*», «*Іфігенія в Авлиде*» та ін.). Практично всі трагедії, що дійшли до нас, написано у перші роки *Пелопоннеської* війни між Афінами та Спартою, що наклало відбиток на його творчість як трагіка. Еврипіда, на відміну від Есхіла та Софокла, більше цікавить внутрішній суперечливий світ людини, ніж навколишній непорушний світоустрій, який, на його думку, може бути й недостатньо розумним.

У трагедіях Еврипіда людські моральні цінності втрачають свою основу, а джерелом конфлікту стають внутрішні переживання людини.

У «*Медеї*» дружина ватажка аргонавтів *Ясона*, дочка царя Колхіди, *Медея*, бажаючи помститися чоловіку, який зрадив їй, убиває його разом зі своїми дітьми та новою дружиною, однак злочин не приносить Медеї спокою, а тільки спустошує її.

У V ст. до н.е. з'являється новий драматичний жанр – *комедія* (від давньогрецької «здійснювати ходу»), що також походить від *діонісійських свят*, під час яких виконувалися жартівливі та непристойні пісні. На *Великих Діонісіях* комедію уперше поставлено у 486 р. до н.е. Фольклорне джерело комедій – побутові сценки з лайкою двох акторів, один із яких б'є іншого.

Найбільшим комедіографом епохи *високої класики* був *Аристофан* (біля 446–385 рр. до н.е.), який написав близько сорока комедій. Із них до нас дійшло одинадцять («*Хмари*», «*Мир*», «*Жінки у народних зборах*» та ін.).

Як у *Еврипіда*, творчість *Аристофана* пов'язана із *Пелопоннеською* війною. У його комедіях описано соціальну утопію стомлених війною простих людей, ідеали яких залишилися у минулому. Ці хлібороби охоче користувалися благами демократії, але не приймали її крайніх проявів, пов'язаних із необхідністю вести війну, – так народжувалася *сатира* на політичних діячів. Наприклад, у комедії «*Мир*» простий хлібороб верхи на величезному гнойовому жуку піднімається на Олімп, щоб звільнити богиню миру, яка перебувала в полоні у бога війни.

Скульптура

Мистецтво *високої класики* досить повно характеризують слова *Перикла* – стратега, який на чолі Афін перебував п'ятнадцять років: «*Ми любимо красу без примхливості та мудрість без зніженості*». Мудрий *Солон* висловився ще коротше: «*Нічого зайвого*». Саме ці основні принципи й покладено в основу грецького мистецтва. Статуї не стали приналежністю музеїв; вони встановлювалися у храмах, на площах під відкритим небом, у багатолюдних місцях. Греки сприймали їх як частину повсякденного життя. Скульптури зазвичай розфарбовували яскравими фарбами, ідеалізований образ білосніжних статуй виник лише в епоху Відродження (більшість грецьких статуй відома за римськими копіями, часом не кращої якості, оскільки оригінали не збереглися).

В епоху *класики* портретне мистецтво не сформувалося: у скульптурах увага приділялася, насамперед, пластиці тіла, а не виразу обличчя.

Одним з перших великих скульпторів класичної епохи став *Поліклет*, який написав особливий твір – «*Канон*». Він цікавився проблемою форми, закладеної у кожній статуї. У «*Каноні*» спробував виявити основні елементи з яких складається людське тіло, підкорити їх певному числовому співвідношенню. *Поліклет* максимально формалізував мистецтво, шукаючи загальні закони пропорцій, а статую *Дорифора* (списоносця) створив як ілюстрацію свого твору. У списоносці все вивірено з математичною точністю: голова становить 1/8 висоти фігури, кисть руки – 1/10. Це абсолютна, у своїй досконалості систематизованість реалізована у статуї, що втілює живу пластику за рахунок прийому, названого *хіазмом*, завдяки якому до кінця не зрозуміло, рухається Дорифор чи ні. Правій нозі, небагато відставленій назад, протилежна ліва рука із затиснутим у ній списом, а лівій нозі, на яку припадає вага тіла, протистоїть права рука, що вільно висить; якщо провести лінії уздовж плечового поясу, скошеного вліво, та стегна, скошеного вправо, вони перетнуться, утворивши букву «X». Це і є *хіазм* – прийом, що застосовувався не тільки у скульптурі, але й у архітектурі та навіть у літературі, як фігура мовлення. Наприклад, «*правитель видав указ стратити ворогів друзів та друзів ворогів*».

Другим відомим скульптором V ст. до н.е. став *Мирон*, який, на противагу *Поліклету*, намагався передати напружений рух. У статуї «Дискобол» стисла енергія досягається за рахунок пластики рук та ніг, а не всієї фігури: торс дискобола фактично нерухомий. Статую потрібно розглядати лише з певної позиції: вона не об'ємна повною мірою, оскільки у неї рельєфний характер.

Інша скульптурна група *Мирона* – «Афіна та Марсій». За переказом, *Афіна Паллада* зробила флейти, а коли стала грати у присутності богів, її висміяли, оскільки у богині смішно роздувалися щоки. Вона образилася та кинула, проклявши, флейти, що підібрав бог лісів та родючості (*Силен*) *Марсій*, який навчився досконало на них грати. Він, піддавшись гордині, викликав на музичний поєдинок самого *Аполлона*, який, перемігши *Марсія*, жорстоко розправився із флейтистом, здерши з нього живого шкіру. *Мирон* зобразив сцену, коли *Афіна* тільки відкинула злочасний інструмент, а *Марсій* його помітив та зібрався підібрати. Психологічний центр скульптурної групи – флейта між двома героями. Рух *Марсія* розривається серед двох імпульсів: хоче жадібно схопити, але з іншого боку – у страху відскочити, а *Афіна* вже збирається піти, однак повільно та загрозливо оглядається.

Образотворче мистецтво. Архітектура

У класичну епоху розробляється принцип *ордерів*. *Ордер* в архітектурі – певне сполучення основних частин балочної конструкції, їх структура та художня обробка.

У період класики з'являється три основних ордери: *доричний*, *іонічний* та *коринфський*, що лягли в основу європейської архітектури XVI–XIX ст. Різницю між ними найкраще представлено зовнішнім виглядом колон.

– *дорична* колона проста, вкрита неглибокими вертикальними жолобками – *каннелюрами*, її *капітель* (*верхня частина*) зроблено у вигляді кам'яної подушки без прикрас. Це суворий стиль, в архітектурі його ототожнюють із чоловічим характером. У доричних храмах колони могли замінюватися статуями чоловіків (*атланти*). До доричного відноситься храм *Посейдона* у Пестумі (460 р. до н.е.);

– в *іонічному* ордері, що виник, імовірно, під східним впливом, колони прямі, практично без *ентазису* (невеликого стовщення посередині, обов'язкового для доричних колон), вкриті заглибленими вертикальними канавками – *каннелюрами* (загальною кількістю двадцять чотири); пропорції споруд полегшені, їм властиві легкість та витонченість. *Капітелі* зроблено у формі двох тугих завитків – *волют*. Іонічний ордер, на противагу доричному, співвідносили з жіночим началом. *Волюти* порівнювали з жіночими локонами, а самі колони іноді замінювалися статуями молодих дівчат (*каріатиди*). У такому стилі оформлено один із портиків Ерехтейона, храму, побудованого на місці легендарної суперечки *Афіни* та *Посейдона* на афінському *Акрополі*;

– у *коринфському* ордері колони вінчалися стилізованими листами аканфа.

За переказом, архітектор, який уперше застосував цей ордер, побачив на могилі однієї дівчини кошик з її улюбленими іграшками, принесеними на цвинтар безутішною годувальницею. Кошик обплутували пророслі листя *аканфа* – картина, що й надихнула митця.

Вершиною зодчества *класичного періоду* став архітектурний комплекс афінського *Акрополя*, що був одночасно святилищем, укріпленням, громадським центром, місцем зберігання державної скарбниці, картинною галереєю та бібліотекою.

Остаточне оформлення *Акрополь* отримав при *Периклі*. Архітектори *Іктин* та *Каллікрат* перебудували Парфенон, святилище Афіни, а *Фідій* у центрі *Акрополя* встановив її величезну статую з тим розрахунком, що відблиск вістря списа Паллади здалеку стане помітним кораблям, що підпливають до міста. У архітектурі *Акрополя* наявні два ордери: *іонічний* та *доричний*. Цей комплекс нерозривно пов'язаний із навколишнім ландшафтом, що взагалі є характерним для будівництва класичної епохи. Храм не протиставлявся природі, а зливався з нею, що різко контрастувало з білим кольором античних храмів – результат згубної дії часу, оскільки вони, як і статуї, розфарбовувалися: вертикальні частини – чорним кольором, а горизонтальні – червоним. Сьогодні усі фарби зникли. Входом на *Акрополь* слугували *пропілеї*, побудовані архітектором *Мнесиклом*. Ліворуч від них розташовувалася *пінаотека*, перша картинна галерея, а праворуч – храм *Ніки Антерос* (*Безкрилої*); крил її позбавили для того, щоб богиня перемоги ніколи не залишала місто. На самому *Акрополі* возвишалися чудові Парфенон та Ерехтейон, розташовані *хіастично* відповідно до *Пінаотеки* та храму *Ніки Антерос*. Якщо провести дві лінії – «Парфенон – Пінаотека» та «Ерехтейон – храм *Ніки*», то вони перетнуться у вигляді букви «X» – сполучення різнорідних за конструкцією будівель, гармонічно зрівноважених хитромудрим плануванням.

Афіни з VI ст. до н.е. стали символом найвищих досягнень грецької культури. Сюди прямували художники, поети, скульптори; навіть поет *Піндар*, який походив з Беотії, завжди ставився до цього міста вороже, писав: *«Блискучими, увінчаними фіалками, оспівані славні Афіни, опора Еллади, божественне місто»*. А один із кмітливих сучасників констатував: *«Якщо ти не бачив Афін, то ти пень, якщо бачив й не став вражений, то ти осел, а якщо за своїм бажанням їх покинув, то ти верблюд»*. *«Верблюд»* – одне із найбільш образливих прізвиськ в античності.

КУЛЬТУРА ГРЕЦІЇ У ПЕРІОД ПІЗНЬОЇ КЛАСИКИ

Філософія

Криза полісної системи проявилася й у світогляді греків. Традиційні знання вже не задовольняли людей, які піддавали все перегляду та сумніву. У роки *Пелопоннеської* війни розвивається новий напрямок у філософії – *софізм*. Грецією мандрували філософи-*софісти* («мудреці»), які за помірну плату навчали людей мудрості. Якщо в *архаїчну епоху* філософів цікавила будова *Всесвіту*, то зараз у центрі уваги стала людина. Ця переорієнтація певною мірою передбачила епоху *еллінізму*. Світогляд *софістів* відбив відносність та нестійкість реального миру, відтак абсолютної істини, на їх думку, не існувало, й будь-яке судження можна трактувати по-різному. *Софісти* любили грати у словесні ігри, змушуючи свого опонента визнати одне судження, а потім, задаючи каверзні питання, примушували його спростувати. В античній традиції збереглися софістичні завдання, наприклад: одне дерево не сад, два дерева не сад, але якщо до них додавати по одному дереву, то, зрештою, з'явиться сад; у який момент він виникне або коли можна сказати, що є одне або два дерева? Цієї грані немає, у силу чого до перерахованих дерев не можна висунути абсолютного судження. Такі *«ігри у бісер»* сприяли появі серйозної філософії.

У цей час відомим став *Сократ* (470–399 рр. до н.е.), один із найбільших філософів Греції. Головне місце у своєму вченні він приділяв моральному вихованню громадян, орієнтуючись на етику. Сократ бачив негативні сторони демократії та став одним із противників її крайностей, оскільки вважав, що в остаточному результаті ця система може переродитися у диктат неможливих прошарків громади, *охлократію*, коли чернь захопить владу. Такі риси афінського державного устрою *Сократ* встиг помітити вже наприкінці IV ст. до н.е., що не могло сподобатися його сучасникам. Над Сократом насміхалися, його критикували. *Аристофан* написав комедію *«Хмари»*, у якій жорстоко та грубо висміяв Сократа, назвавши його *«порожнім мислителем»*, оскільки не розрізняв учення *Сократа* та *софістів*. У підсумку, над філософом учинено суд, що завершився вироком, за яким Сократ випив чашу із отрутою.

Епоха *пізньої класики* стала часом, коли греки відчували необхідність підсумувати своє минуле. Найкраще це вийшло у сфері класичної філософії, ознаменованої появою філософів *Платона* та *Аристотеля*, творча спадщина яких дотепер надихає європейську думку.

Платон (427–347 рр. до н.е.) народився в Афінах у аристократичній родині, з дитинства мав успіх у заняттях поезією, живописом, музикою та гімнастикою. Він став учнем *Сократа*, після смерті якого здійснив декілька подорожей у Сиракузи, до *піфагорейської школи*. Якийсь час *Платон* перебував при дворі *Діонісія I*, однак тиран став гніватися на його незалежність та продав філософа у рабство, з якого Платона витягнули друзі. Вже у похилому віці філософ заснував в Афінах свою знамениту школу – *Академію* (387 р. до н.е.).

Основу збережених творів *Платона* складають діалоги, з них двадцять три справжніх (наприклад, *«Бенкет»*, *«Федон»*, *«Тімей»*, *«Держава»* тощо). Діалоги дозволяють читачеві уявити творчу лабораторію його думок. Головною діючою особою багатьох діалогів став *Сократ*.

Платон намагався розв'язати проблему, що є рушійним початком для всієї грецької філософії, – *діалектику* ідеї та матерії. Беручи участь у численних диспутах, він відстоював думку про первісну неподільну сутність речей, якою є *ідеї* – прообрази, незмінні вічні моделі видимого миру. Через це *Платона* вважають засновником філософського напрямку *«ідеалізму»*.

Платон не відокремлював етику від політики, оскільки у його очах особиста чеснота та державна справедливість могли бути погоджені за допомогою ідеальних законів, тому він багато уваги приділяв правильному вихованню громадян за допомогою літератури та мистецтва.

Аристотель (384–322 рр. до н.е.) народився у місті Стагіра (Халкідський півострів). Учився та викладав в Академії *Платона*, жив у Афінах на правах *метека*, навчав *Олександра Македонського*, а наприкінці життя проводив заняття у передмісті Афін, де знаходився храм *Аполлона Лікейського* та *гімнасій – Лікей*.

Аристотель був різнобічним мислителем, який займався філософією, літературою, мистецтвом, політикою, фізикою та біологією, що знайшло відображення у його численних працях. Серед них необхідно виділити наступні – «Метафізика», «Риторика», «Політика», «Фізика», «Історія тварин» та ін. За вченням Аристотеля, що стало розвитком платонівських ідей, буття речей визначало співвідношення двох начал: *матерії* та *форми*. Він є засновником філософського напрямку «матеріалізму».

Аристотель описав державний устрій різних грецьких полісів та створив власну модель *ідеальної держави – Політії*, у якій усе підлягало суспільному благу.

Образотворче мистецтво

На відміну від попередніх епох, мистецтво *пізньої класики* тяжіло до аналізу внутрішніх переживань людини, й у цьому сенсі стало прообразом *елліністичного* мистецтва, де головною стає ідея *індивідуалізму*. Загалом, висування особистостей, які впливали на хід історичних подій, – таких, як *Алківіад*, *Лісандр*, також свідчило про нову епоху, коли греки вже не усвідомлювали себе частиною громадянського колективу. Поступово зникали принципи колективізму, а на перший план висувалися почуття, емоції та заслуги індивідуума. Мистецтво відобразило цю нестійкість, тривожність, відчуття майбутньої трагедії грецького світу.

Великим скульптором IV ст. до н.е. став *Пракситель*, який користувався великою популярністю уже за своє життя. Одна з його найвідоміших скульптур – «Гермес із дитиною Діонісом». *Гермес* несе *Діоніса* на виховання німфам. У правій руці (що не збережена) тримає гроно винограду, яким наче дразнить маленького бога.

Із творчості *Праксителя* та його нащадків зникає образ мужнього, гармонічно розвиненого атлета, створений *Поліклетом* та *Мироном*. *Гермес Праксителя* – тендітний юнак, фізично не розвинутий, із ознаками жіночої краси. Для скульптора важлива не стільки конкретна ситуація, скільки узагальнений образ «веселого дозвілля».

Гермеса не цікавить *Діоніс*, оскільки його погляд спрямований у іншу сторону й не прикутий до дитини.

Інша скульптура *Праксителя* – «Відпочиваючий сатир». Перед глядачем постає звичайний парубок, його приналежність до *сатира* видають тільки вуха цапа (відомо близько сімдесяти копій цієї статуї).

Відмінність скульптур *пізньої класики* від попереднього часу полягає у тому, що вони мають потребу в опорах. Якщо прибрати стовп, на який опирається сатир, то статуя впаде. Зазначимо, що скульптури ранньої епохи міцно стояли на ногах. Дорифор *Поліклета* – збалансована фігура, що зберігає рівновагу завдяки гармонічному сполученню окремих елементів. Відтепер додаткова опора – невід’ємна частина композиції. Згадані статуї *Праксителя* дійшли до нас в оригіналі, що рідко траплялося, оскільки більшість грецьких скульптур збереглися лише у римських копіях.

Ще один шедевр *Праксителя* – «Афродіта». Доведення до досконалості образу жіночної краси логічно вело до зображення оголеної жіночої натури. В цю епоху не досить часто зображували оголених жінок, однак у *Праксителя* цей перехід природний: відчувається м’якість та теплота творіння, уміло використана гра світлотіні, «чарівна симфонія білого та чорного», за виразом французького скульптора *Родена*. *Пракситель* розфарбовував свої статуї, додаючи у фарби особливі речовини, завдяки чому його твори набували тілесного матового відтінку.

Пракситель висікав «Афродіту» на замовлення жителів острова Кос, однак коли він завершив свою скульптуру, замовники розчарувалися та попросили зробити *Афродіту* одягненою. Відтак оригінал статуї купили жителі острову Кнід (зараз вона має назву «Афродіта Кнідська»). Шедевр набув популярності, й прочани стали спеціально приїздити на о. Кнід. *Пракситель* виготовив скульптуру, виходячи із її певного розташування у храмі, помістивши її у широку арку, відкриту лише із двох сторін. Відтак *Афродіту* можна оглянути лише спереду або ззаду – вона не розрахована на огляд із будь-якого ракурсу.

Іншим відомим скульптором *пізньої класики* став *Скопас* – повна протилежність *Праксителя*. Його танцююча «Менада» уособлює згусток енергії, «втілену бурю», за висловом сучасників.

Менади – вакханки у римській традиції – жінки, які супроводжували *Діоніса* та брали участь у його оргіях. За описом античних авторів, у незбережених руках *менади* перебували: у одній – роздерте цапеня; у іншій – ніж, оскільки жертвні тварини *Діоніса* живими розривалися на частини під час здійснення культу. Статуя не збереглася у оригіналі – до нашого часу дійшли тільки невеликі статуетки-копії.

Менада остаточно втрачає без того вже тендітну у мистецтві *Праксителя* рівновагу та символізує перемогу *Діонісійського* начала у *Скопаса*. *Менада* схожа на полум'я, вигнутий лук, що розгорнувся у пружину – у ній скульптор схопив короткий, але дуже яскравий момент, що відбився на стихійному пориві жінки, яка прийшла у несамоовитість.

Скопас прикрашав одне із семи чудес світу – гробницю лідійського сатрапа *Мавсола* (*Мавзола*), звідки й походить слово «*Мавзолей*». Повністю вона не збереглася, тому дотепер точно не відомо, які саме рельєфи на гробниці належать *Скопасу*.

Третій великий майстер пізньої класики – *Лісипп*, чия творчість стала наче підсумком скульптурного мистецтва Греції класичного періоду.

За переказом, *Лісипп* після виготовлення чергової статуї клав у скарбничку золоту монету. Наприкінці його життя скарбничку розбили; у ній знаходилося півтори тисячі монет. Сам же *Лісипп* любив говорити, що зображує людей не такими, якими вони є, а такими, якими вони видаються. Дійсно, у нього виразне оптичне, а не пластичне сприйняття скульптури як мистецтва.

Найбільш відому статую цього майстра виготовлено з бронзи. «Апоксіомен» – юнак, який зчищає із себе шкребок бруд після змагань (перед змаганнями борці розтиралися олією та після боротьби були брудними). Юнак не такий тендітний як у *Праксителя* – фізично розвинений, та витончений. У скульптурі підкреслюється не мускульна міць, а шляхетне сполучення, гармонія фізичного розвитку та внутрішньої витонченості.

Можливо, це не узагальнений образ, а портрет конкретної людини. *Лісипп* – майстер, який схоплював миттєві дії людини, але не настільки ексцентрично як у *Скопаса*. В «Апоксіомене» це досягається за рахунок невеликої деталі: юнак тримає шкребок у лівій руці, а не у правій, що надає статуй особливого руху. Статую можна розглядати з усіх боків, оскільки вона трьохмірна, на відміну від творів *Мирона*. *Лісипп* ніби створює фігуру зсередини, тоді як зазвичай це робиться шляхом «звільнення» її з мармурового блоку під ударами різця. Можливо, такий ефект досягався за рахунок матеріалу скульптури – бронзи.

Відтак мистецтво епохи *пізньої класики* поступово готує перехід до епохи *еллінізму*, коли Греція втратить політичну, однак не духовну та не культурну незалежність. В епоху, що наступала, Греція перестане існувати як суверенна держава, однак ще довгий час її цивілізаційний вплив на середземноморські держави зберігатиметься.

План семінарського заняття

1. Грецьке суспільство класичної доби.
2. Греко-перські війни.
3. Пелопоннеська війна. Причини, хід та наслідки.
4. Піднесення Македонії. Реформи та завоювання Філіппа II.
5. Прихід до влади Олександра Македонського.
6. Культура Греції класичної доби.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання: грецьке суспільство класичної доби. Причини та наслідки Греко-перських війн. Характеристика полісного устрою класичної доби. Характеристика афінської демократії. Епоха Перикла. Культура Греції у класичну добу. Причини та наслідки Пелопоннеської війни.

Криза грецьких полісів у IV ст. до н.е. Епоха «молодшої тиранії» Виникнення та становлення Македонської держави. Розвиток Македонії за часів правління Філіппа II. Встановлення македонської гегемонії у Греції. Культура Греції доби класики.

Список основної та додаткової літератури

1. Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии. Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. / Ю. В. Андреев. – СПб., 1998.
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т.1. Стародавня Греція: Підручник. / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2007. – 656 с.; ілюстр., карти.
3. Блаватский В. Д. Греческая скульптура. / В. Д. Блаватский. – М., 2008.
4. Борухович В. Г. Вечное искусство Эллады. / В. Г. Борухович. – СПб., 2002. (Серия «Античная библиотека»).
5. Всеобщая история. / С. В. Новикова, А. С. Маныкин, О. В. Дмитриева. – М., 2001.
6. История Древнего мира. Древняя Греция. / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич и др. – Минск, 1998.

7. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией Й. Херрманна и Э. Цюрхера. – М. : ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 3. VII век до н.э. – VII век н.э. – 680 с.
8. Уоррингтон Й. Филипп Македонский / Пер. с англ.. Иванова С.В. – СПб. –М.: Евразия – ИД Клио, 2014. – 400 с.: ил.
9. Хейл Д. Властелины моря / Джон Хейл; пер. с англ.. Н.А. Анастасьева. – Москва: АСТ, 2014. – 445, [3] с. – (Страницы истории).
10. Шаму Ф. Цивилизация Древней Греции. / Ф. Шаму; пер. с фр. Т. Баженовой. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА; 2009. – 368 с.

Довідники

1. Адкинс Л., Адкинс Р. Древняя Греция. Энциклопедический справочник / Лесли Адкинс, Рой А. Адкинс. – М. : Вече, 2008. – 496 с. : ил.
2. Гладкий В.Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. – М., 2001.– 975 с.
3. Наследие Эллады. Энциклопедический словарь. / Сост. Ю. И. Сердерида. – Краснодар, 1993.
4. Словарь античности. / Под ред. В. И. Кузищина. – М., 1992.

Джерела

1. Античная демократия в свидетельствах современников. – М., 1996.
2. Аристотель. Сочинения. / Под ред. В. Ф. Асмуса и др. – М., 1975–1984. – Т. 1–4 (Серия «Философское наследие»).
3. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т. 3. Практикум / В.О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – 544 с.; ілюстр., карти.
4. Геродот. История. – М., 1993 (Серия «Памятники исторической мысли»).
5. Греческая эпиграмма. / Изд. подг. Н. А.Чистякова. – СПб., 1993 (Серия «Литературные памятники»).
6. Ксенофонт. Греческая история. – СПб., 1993 (Серия «Античная библиотека»).
7. Павсаний. Описание Эллады. – СПб., 1996. – Т.1–2. (Серия «Античная библиотека»).
8. Платон. Собрание сочинений. / Под ред. А. Ф. Лосева и др. – М., 1994. – Т.1.
9. Плутарх. Избранные жизнеописания. – М., 1994. – Т.1–2. (Серия «Литературные памятники»).
10. Страбон. География. – М., 1994 (Серия «Памятники исторической мысли»).
11. Фукидид. История. / Пер. Ф. М. Мищенко. – СПб., 1994. – Т.1–2.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте соціально-економічний устрій Греції у V–IV ст. до н.е.
2. Порівняйте соціально-економічний та політичний устрій Греції та Персії.
3. Охарактеризуйте причини війн Греції з Персією та визначте причини їх початку.
4. Проаналізуйте етапи Греко-перських війн.
5. Проаналізуйте похід Ксеркса.
6. Проаналізуйте наслідки Греко-перських війн.
7. Проаналізуйте державну діяльність Перикла, визначте її історичне значення.
8. Проаналізуйте основні риси афінської демократії.
9. Проаналізуйте основні риси Спартанської держави.
10. Порівняйте суспільно-політичний устрій Афін та Спарти.
11. Визначте основні причини та наслідки Пелопоннеської війни.
12. Охарактеризуйте основний хід Пелопоннеської війни.
13. Визначте та охарактеризуйте основні наслідки Пелопоннеської війни.
14. Охарактеризуйте добу «Молодшої тиранії».
15. Визначте причини розповсюдження найманців.
16. Розкрийте основні риси давньогрецької культури.
17. Визначте, чому саме Греція стала батьківщиною філософії, історії, театру.
18. Охарактеризуйте грецьке мистецтво.
19. Охарактеризуйте грецьку систему освіти та виховання.
20. Проаналізуйте етапи розвитку грецької філософії.
21. Проаналізуйте етапи розвитку грецької релігії.

22. Охарактеризуйте становище Македонії у V – першій пол. IV ст. до н.е.
23. Визначте, який вплив на розвиток Македонії мали реформи Філіппа II.
24. Проаналізуйте наслідки встановлення македонської гегемонії у Греції.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Греко-перські війни.
2. Афіньська демократія в V – IV ст. до н.е.
3. Пелопоннеська війна.
4. Криза грецького полісу в IV ст. до н.е.
5. Північне Причорномор'я в античну добу.
6. Виникнення та піднесення македонської держави.
7. Філіпп II та його реформи.
8. Встановлення македонської гегемонії у Греції.
9. Культура Греції класичного часу.
10. Грецька міфологія та релігія.
11. Грецька філософія.
12. Грецька література.
13. Грецький театр.
14. Мистецтво Стародавньої Греції.

ТЕМА 6

ГРЕЦІЯ У ПЕРІОД ЕЛЛІНІЗМУ III – I СТ. ДО Н.Е.

Ключові поняття: джерела, хронологія, еллінізм, цивілізація, реформи, елліністичні держави, демократія, тиранія, олігархія, діадокси, союзницька війна, етнічні союзи, культура, койне, космополітизм, індивідуалізм, фаталізм, релігія, астрономія, астрологія, алхімія, феномен, філософія, наука, воєнна техніка, література, мистецтво, епіграми.

ПОХІД ОЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО НА СХІД. УТВОРЕННЯ СВІТОВОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЇЇ РОЗПАД

У 334 р. до н.е. після ретельної підготовки македонське військо, посилене піхотинцями грецьких полісів, фессалійськими вершниками та критськими лучниками, перетнуло протоку Геллеспонт та висадилося на території Персії. Формальним приводом для оголошення війни стало гасло помсти персам за наругу над грецькими святинями та містами у ході *Греко-перських* війн першої половини V ст. до н.е. Цим ідеологічним гаслом успішно скористався *Олександр Македонський*, який став на чолі об'єднаних греко-македонських сил.

Перше зіткнення з персами відбулося на річці Гранік (сучасна *Кожда-Су*), де *Олександр* здобув перемогу. У цій битві проти греко-македонської армії воювали війська малоазійських *сатрапів* Персії та загони грецьких найманців. Сам перський цар *Дарій III* та його регулярна армія у цій битві участі не брали. Після Граніка *Олександр* зумів звільнити від персів грецькі міста малоазійського узбережжя, підкорити значну частину Малої Азії, завоювати міста Сарди та Гордій. У ході першого етапу війни з метою пошуку симпатій зі сторони грецького населення *Олександр Македонський*, поваливши владу *олігархів*, встановив *демократичне* правління у завойованих містах та оголосив про їх свободу від влади персів.

Завершивши завоювання Малої Азії, *Олександр* на чолі своєї армії, пройшовши через Кілікію, вступив у Північну Сирію. Саме тут відбулася друга велика битва. Восени 333 р. до н. е. при Іссі греко-македонцям довелося зіштовхнутися з персами, яких цього разу очолював сам *Дарій III*. Для обох сторін битва стала дуже важкою та супроводжувалася великими втратами. Із величезними труднощами *Олександру* вдалося здобути перемогу, яка відкрила шлях до завоювання усього Сирійського та Палестинського узбережжя.

У місті Дамаск захоплено військову скарбницю *Дарія III*, що значною мірою поповнило матеріальні ресурси армії *Олександра*. Сильний супротив чинили міста Тир та Газа. Узяття останнього відкрило шлях македонцям до Єгипту, перський сатрап якого, позбавлений допомоги з боку *Дарія III*, здався на милість переможців. Єгиптяни зустріли *Олександра Македонського* як свого визволителя від перської залежності. У 331 р. до н.е. на узбережжі Середземного моря *Олександр* у дельті Нилу заснував

місто, назване його ім'ям. Цим покладено початок широкомасштабної політики містобудування на Сході, що проводив сам *Олександр* та його спадкоємці.

Інший захід македонського царя мав далекоглядні ідеологічні результати. *Олександр* здійснив паломництво до оракула бога *Амона* (пустеля, на захід від Мемфіса). Жерці цього оракула оголосили македонського царя та *стратега-автократора* Коринфської ліги сином найдавнішого та найбільш шанованого божества *Амона*, якого греки прирівнювали до *Зевса*. Відтак, *Олександр Македонський* став божеством.

Навесні 331 р. до н.е. починається другий етап східного походу. Покинувши Єгипет, греко-македонське військо вирушило на північ й, форсувавши річку Євфрат, біля містечка Гавгамелли, 1 жовтня 331 р. до н.е. зіштовхнулося у вирішальній битві з перською армією. У цьому важкому двобою армія *Олександра* знову перемогла. *Дарій III* вимушено покинув поле бою та зник у гірських районах Мідії. Ніхто не заважав військам *Олександра* швидким маршем пройти Месопотамією, перетнути Сузіану та вступити на територію Персиди – центру та колиски Ахеменідської держави. Без бою захопити великий Вавилон, найбагатші Сузи, священний центр держави – Персеполь. У Сузах до македонців потрапила скарбниця Перської держави, а спаленням Персепольського палацу в 330 р. до н.е. *Олександр* символічно встановив свою остаточну перемогу над споконвічним ворогом Еллади – Перською державою. Тим часом *Дарія III* вбили високопоставлені змовники з його оточення.

Підкорення споконвічних перських територій у північній Мідії забезпечило македонському цареві надійність його тилів, а проведена ним чистка у своєму найближчому оточенні, незадоволеному діями молодого царя (убивство *Філоті* та *Парменіона*), який наполягав на продовженні бойових дій, хоча б на час зменшила опозиційні настрої. Відтак після смерті *Дарія III*, усе населення Перської держави стало розглядати македонського царя-завойовника як свого законного володаря, а сам *Олександр* продовжив реалізацію плану щодо захоплення східних *сатрапій* поваленої держави Ахеменідів та областей північно-західної Індії, Бактрії та Согдіани (329–324 р. до н.е.). З часом *Олександр* почав мріяти про *світове панування*. Для залучення на свою сторону представників місцевої знаті він одружився на дочці знатного согдійського (бактрійського) вельможі – *Роксані*. Придушення останніх проявів опозиційних настроїв серед його наближених (змова *Каллісфена*, убивство *Кліта*) дозволили *Олександру* надихнути військо на похід у північно-західну Індію, де у битві під Гідаспом у 326 р. до н.е. з індійським царем *Пором* він отримує свою чергову, але вже останню перемогу. Завоювавши значні території уздовж ріки Інд, його армія, виснажена тривалими бойовими діями, відмовилася продовжувати похід.

На завершальному етапі свого походу, у Сузах, *Олександр* на знак примирення македонців та персів улаштував грандіозне весілля десяти тисяч своїх солдатів з місцевими жінками. Саме у цих цілях він включив до складу своїх військ армію з тридцяті тисяч юнаків-персів.

Перед відступом *Олександр* заснував декілька форпостів, зокрема місто Букефалію, назване на честь улюбленого загиблого коня. Армія вирушила на південь, до Індійського океану, та двома загонами (один рухався сушею, інший – морем) на початку 324 р. до н.е. повернулася у Вавилон.

В останній рік свого життя *Олександр* проводив широку кампанію заснування колоній та військових поселень на завойованих територіях, що розглядалися ним як опорні пункти. Готувався *Олександр* й до нових походів, насамперед до Аравії та у Північну Африку.

Вищі посади цар надавав як македонцям, так і місцевій знаті. *Олександр* централізував чеканку золотої та срібної монет за зразком із афінською. При ньому відбувся глобальний перерозподіл матеріальних цінностей: *скарби*, що перебували у власності східних володарів та ставали мертвим капіталом, почали випускати в торгівельний обіг. *Олександр*, використовуючи спадщину *східної* та *греко-македонської* традицій, став вважати себе богом та прагнув перетворити Вавилон у центр Всесвіту. Відтак Греція поступово стала перетворюватися на периферійну область, припиняє своє існування у якості політичного центру Середземномор'я. Однак ще деякий час вона залишалася джерелом культурного та частково релігійного впливу на *елліністичний світ*.

У 323 р. до н.е. на одному з бенкетів *Олександр* зненацька занедужав та незабаром помер у віці 33 років. Хвороба могла бути викликана або звичайною лихоманкою, або отруєнням. Тіло *Олександра* урочисто перенесено до Єгипту та поховано. Місцезнаходження його могили дотепер невідомо.

Створена силоміць у результаті завоювання, нова держава розкинулась від Дунаю, Адріатики, Єгипту та Кавказу аж до річки Інд. Вона дуже нагадувала й у територіальному відношенні, й за етнічним складом населення, й за різними ступенями розвитку соціально-економічних відносин окремих регіонів колишню *Ахеменідську* державу. Відтак подібне державне утворення не могло

проіснувати довго. Незабаром, після смерті *Олександра Великого*, починається розпад його держави, що призвело, зрештою, до утворення системи *елліністичних царств*, які оформилися на руїнах «світової» імперії.

Олександр не залишив дорослих спадкоємців. Після його смерті почалися суперечки серед його найближчих сподвижників (*діадохів*) за владу. У 321 р. до н.е. претенденти на спадщину Олександра зібралися у сірійському місті Тріпарадісі та поділили імперію. *Птолемей Лаг* отримав Єгипет, *Антипатр* та його син *Кассандр* – Македонію та Грецію, *Антигон Одноокий* – Малу Азію, *Селевк Нікатор* – Месопотамію, *Лісімах* – Фракію, Пропонтиду та частину Малої Азії.

Сподвижники *Олександра* виявилися людьми жорстокими та безпринциповими. Вони не нехтували будь-якими засобами у боротьбі за владу, що після переділу в Трипарадісі розгорілася з ще більшою силою. У результаті останніх можливих спадкоємців *Олександра* – його брата та малолітнього сина від шлюбу із *Роксаною* – віроломно убили.

СИСТЕМА ЕЛЛІНІСТИЧНИХ ДЕРЖАВ

Із часу походів *Олександра Македонського* на схід для народів значної частини Середземномор'я, Єгипту, Малої та Передньої Азії і прилеглих районів, починається нова епоха історичного розвитку цивілізації – *елліністична*.

Еллінізм прийнято визначати як конкретно-історичне явище, що характеризується поєднанням *еллінських* та *східних* традицій у політичній, економічній, культурній, ідеологічній та інших сферах життя. Цей синтез реалізовувався у конкретно-історичній ситуації, обумовлений результатами греко-македонського завоювання значних територій Давнього Сходу. *Елліністичний період* у давньогрецькій історії починається в останній третині IV ст. до н.е. та завершується наприкінці I ст. до н.е. (30 р. до н.е.), коли останнє елліністичне царство – *Птолемейський Єгипет* – підкорився владі Риму, а вся територія, що належала раніше *елліністичним* владикам, розділюється між республіканським Римом та Парфянською державою.

Упродовж декількох десятиліть після смерті *Олександра* у ході безперервних війн за володіння окремими частинами його розвалені держави між представниками найближчого оточення покійного царя – *діадохами* – створено систему *елліністичних держав*. Найбільшим із них стало Македонське царство, у якому правила династія *Антигонідів*. Її початок поклав *Антигон Одноокий*, стратег Великої Фрігії при *Олександрові*. *Селевк* – один із воєначальників та охоронців *Олександра* – був засновником великого елліністичного царства – держави Селевкідів. Видатний полководець *Олександра* – *Птолемей* – був родоначальником династії Птолемейів, які правили у Єгипті (пізніше Єгипет перетворився у потужну елліністичну державу).

Династія *Атталідів* правила у Пергамському царстві. Окрім цих держав у різний час існували більш дрібні елліністичні державні утворення на південному узбережжі Чорного моря (Віфінія, Понт, Каппадокія), у Вірменії та на Сході – Греко-Бактрійське та Парфянське царства.

Серед елліністичних держав за своїм впливом та розмірами виділялися Македонське, Селевкідське та Птолемейське царства.

Розташування Македонії на початку елліністичного часу супроводжувалося кризою, викликаною переселенням значної частини населення царства на Схід, знищенням селянства, а також навалом племен *галатів* (*галлів*) на землі Македонії. Ситуація трохи стабілізувалася під час правління царя *Антигона II Гоната*, який зійшов на престол у 283 р. до н.е. Як й раніше, Греція залишалася під владою македонян, однак втримувати її в покорі ставало все важче. До цього часу значно підсилюється *Етолійський союз*, що об'єднав ще у 370 р. до н.е. ряд полісів центральної Греції. Цей союз став значною протигагою влади Македонії на Балканському півострові. У 280 р. до н.е. відновлюється ще одне військово-політичне об'єднання грецьких полісів Пелопоннесу – *Ахейський союз*, що також не могло не турбувати македонську владу. Хоча у ході *Хремонідової війни* (267–261 рр. до н.е.) *Антигону II Гонату* вдалося послабити панування Македонії над усією Елладаю, все-таки до 228 р. до н.е. він втрачає владу над Пелопоннесом, а роком раніше македонський гарнізон виведено з Афін.

У результаті реформ царя *Клемена III Спарти* вдається відновити свій політичний вплив та військовий потенціал. Загроза з її боку змусила керівництво *Ахейського союзу* піти на угоду з Македонією. Після розгрому Спарти у 221 р. до н.е. у битві під Селасії утворено *Еллінський союз* з гегемонію македонського царя *Антигона III Досона*. У нього ввійшли грецькі поліси *Ахейської федерації* та інші грецькі поліси, окрім Афін і тих, що входили до складу *Етолійського союзу*.

Спроба македонського царя *Філіппа V* підкорити *Етолійську федерацію* у ході *Союзницької війни* (220–217 рр. до н.е.) не вдалася. Незважаючи на це, та побоюючись посилення Риму в Іллірії, Філіпп V уклав у 216 р. до н.е. союз із Карфагеном, що вів у цей час бойові дії проти римлян у Другій Пунічній війні. Конфлікт із Римом був неминучим. У ході трьох Македонських війн римлянам вдалося остаточно подолати опір Македонії. Її армію під командуванням царя *Персея* у битві під Підні (168 р. до н.е.) розбито римлянами. Територію Македонського царства розділено переможцями на чотири округи, а у 148 р. до н.е., після придушення антиримського повстання під керівництвом *Андриска*, Македонію разом із Фессалією та Іллірією перетворено у римську провінцію. У 146 р. до н.е. римляни жорстоко придушили повстання *Ахейського союзу*. В результаті цих подій усі союзи грецьких полісів Еллади розпущено. Греція остаточно втратила свою свободу та прийшла у запустіння. Політична історія іншої держави елліністичного світу – Селевкідського царства – також насичена досить бурхливими подіями. Отримавши після смерті *Олександра Македонського* у керування Вавилонію, *Селевк* у ході боротьби *діадохів* за владу до 312 р. до н.е. значно посилив свої позиції у цьому регіоні. Це дозволило йому зробити похід на схід, у результаті якого він заволодів значними територіями Ірану та Середньої Азії. Спроба приєднати територію північно-західної Індії, що у свій час завойована *Олександром*, не вдалася. Однак за те, що він поступився цими територіями, засновник індійської держави Маурійів *Чандрагупта* надав *Селевку* триста бойових слонів, що посилило міць його армії. Після проголошення себе царем у 305–304 рр. до н.е. йому вдалося завоювати Північну Сирію та більшу частину Малої Азії.

У період свого розквіту держава *Селевкідів* охоплювала основну частину колишніх володінь *Олександра Македонського* в Азії. Ці величезні території населені різними в етнічному та мовному відношенні народами, які стояли на різному рівні економічного та культурного розвитку. Для того, щоб тримати їх у покорі, необхідною була потужна соціальна база, без якої зберегти цілісність Селевкідської держави ставало неможливим. Домінуючим прошарком стали македонці та греки на чолі з царем. *Селевкід*и продовжили активну містобудівну політику, розпочату ще *Олександром*. Однак тепер засновані міста та колонії набували нового, *полісного статусу*. Це відповідало інтересам македонців та греків, які їх населяли, та у соціальному плані робило їх володарями завойованого місцевого населення.

Однак ці поліси відрізнялися від грецьких полісів класичного часу. Їх автономія обмежувалася тільки внутрішніми справами, хід яких контролював спеціальний царський чиновник. Верховним власником землі ставав цар, а громадський колектив полісу виступав лише як умовний її власник. Отже, за право володіння землею поліс ставав зобов'язаний надавати військовій контингенту своїх громадян в армію селевкідського царя. Місцеве сільське населення контролювалося та експлуатувалося громадянами полісу, які ставали опорою та союзником царської влади на місцях. Відтак численні поліси, засновані на території держави Селевкідів, можна розглядати як своєрідний каркас держави.

Син *Селевка I Антіох I Сотер* (281–261 рр. до н.е.) успішно продовжував політику свого батька, зміцнюючи державу, приділяючи при цьому увагу її східним сатрапіям. На їх територіях засновувалися нові міста, військові поселення, відновлювалися колишні населені пункти. Однак надалі центр політики *Селевкідів* поступово переміщався на захід. Почалися війни між *Селевкідами* та *Птолемеями* за володіння південною Сирією. Східні ж сатрапії випадають із поля зору селевкідських царів, що значною мірою підсилювало сепаратистські настрої греко-македонського населення цих територій. Бажання звільнитися від центральної влади реалізувалося вже у середині III ст. до н.е., коли під час династичної міжусобиці, що переросла у нову війну із *Птолемеями*, Селевкідське царство опинилося перед загрозою катастрофи. Саме у цей момент від держави відпадають сатрапії Бактрія, Согдіана та Парфія.

У Парфії подальший розвиток подій приводить до виникнення Парфянського царства на чолі зі східноіранською династією *Арішакідів*, а на території Бактрії та Согдіани утворилося Греко-Бактрійське царство. Селевкід *Антіох III* (223–187 рр. до н.е.) ледве вдається придушити заколот сатрапа Мідії *Молона* та його брата *Олександра*, сатрапа Персиди. Упоравшись із сепаратистами, *Антіох III* розпочав грандіозний похід на Схід аж до Індії з метою встановлення своєї влади над втраченими областями. Хоча перемоги *Антіоха III* мали лише формальний характер, однак вони тимчасово утримали державу від остаточного розпаду.

Із II ст. до н.е. Римська республіка починає активну експансію у Східне Середземномор'я. Війна з Римом для *Антіоха III* стала невдалою: після поразки у ній процес розпаду царства Селевкідів продовжився. *Антіох IV* (175–163 рр. до н.е.) також намагався призупинити розпад держави, однак без особливого успіху. Наприкінці II ст. до н.е. Вавилонію підкоряють парфяни. На початку I ст. до н.е.

самостійність набуває Іудея. У результаті територія Селевкідської держави зменшилася до меж Сирії, Фінікії та частини Кілікії. У 64 р. до н.е. залишки царства приєднано до Риму як провінція Сирія.

Птолемеївський Єгипет – третя велика держава елліністичного миру. Ядром царства став безпосередньо Єгипет у його традиційних межах. *Птолемеї* зуміли зберегти всі особливості давньоєгипетської держави – деспотичну владу царя, розгалужений апарат численних чиновників, строгу централізацію державної влади, її активне втручання у господарське життя країни. Ці обставини значною мірою визначили відмінність *Птолемеївського* царства від держави *Селевкідів*. У Єгипті не існувало необхідності засновувати міста-поліси із греко-македонським населенням, оскільки *Птолемеї* отримали в спадок від попередніх часів налагоджену систему економічних зв'язків, державного та адміністративного управління, а також моноетнічне населення. Зайнявши всі ключові посади у системі керування, вони замінили колишніх чиновників різних рівнів на представників греко-македонського етносу.

Особливого значення у державі *Птолемеїв* набуло фінансове відомство та армія. У зовнішній політиці *Птолемеї* зіштовхувалися в реалізації своїх інтересів із державою *Селевкідів* та *Македонським* царством. Боротьба з *Селевкідами* за південну Сирію проходила з перемінним успіхом упродовж усього III ст. до н.е. та призвела до *Сирійських війн*. У цих бойових діях *Птолемеї* поступово стали спиратися на допомогу римлян, які все більше впливали на їх політику, підкоряючи її своїм інтересам. Серйозним супротивником стала й Македонія. Постійні війни значно підривали військово-економічний потенціал Єгипту. Однак, спираючись на союз із могутнім Римом та його підтримку, Єгипет зумів проіснувати як незалежна держава довше, ніж його традиційні супротивники. Тільки у 30 р. до н.е., в період правління *Клеопатри VII*, ця елліністична держава все-таки втрачає свою незалежність. Війська *Октавіана* у ході боротьби з його політичним супротивником *Марком Антонієм*, союзником *Клеопатри VII*, здобувають перемогу та завойовують *Птолемеївський* Єгипет, перетворивши його у провінцію Римської держави.

Саме 30 р. до н.е., коли Римом завойовано останню елліністичну державу, вважається кінцем *елліністичної епохи*, що характеризувалася багатьма досягненнями у різних сферах життя населення величезного регіону. Незважаючи на різний ступінь *еллінізації* окремих його частин, неоднаковий рівень взаємопроникнення та змішування місцевих та елліністичних традицій, цей час став епохою значного економічного підйому, поширення *класичного рабства* на підкорених територіях, розширення політичних, економічних та культурних контактів населення різних частин елліністичного та давньосхідного світів. Разом з тим, цей час став епохою бурхливих політичних та соціальних конфліктів, загострення соціальних протиріч на території Стародавнього Сходу.

Отже, бурхливі події 30-х рр. I ст. до н.е. завершують історію Стародавньої Греції. Подальша її доля тісно пов'язана з історичним розвитком цивілізації Стародавнього Риму.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛЛІНІЗМУ

Еллінізм характеризується масштабним поширенням грецької культури, релігії, філософії, мистецтва, економіки, політики та способу життя на Схід та тісну взаємодію з місцевими традиціями. У результаті подібної взаємодії виникла особлива синкретична культура, в якій греки стали вже не етнічним, а соціально-культурним явищем.

Саме у цю епоху поширилася грецька мова – *койне* («загальна»), створена на основі аттичного з елементами іонічного діалекту, що став згодом мовою Нового Заповіту (одночасно існувала й інша міжнародна, але вже східна мова – *арамейська*).

В елліністичну епоху народжувався новий світогляд, що набув широке поширення та філософське оформлення, а саме у *космополітизмі* (усвідомлення себе «громадянином світу»). Саме у цей час тривало руйнування громадянського світогляду, однак на чужині греки, які жили навіть у ворожих один до одному містах, усвідомлювали духовну єдність. Розкинуті у різні сторони ойкумени, відчували приналежність до *елліністичного світу*. Занепад полісної ідеології призводив до швидкого розвитку *індивідуалізму*. Хвилювання, почуття, думки окремої людини опинилися у центрі релігії, літератури та мистецтва. Соціальна нестабільність, війни, перевороти як результат мали широке поширення *фаталізму*, що отримав відображення у філософських та релігійних системах. *Космополітизм*, *індивідуалізм* та *фаталізм* яскраво характеризували елліністичну епоху в плані серйозних духовних змін.

Релігія

У сфері релігійного життя йшло поступове вгасання полісної релігії. Раніше пронизана духом громадського колективізму, тепер вона набула особистісного характеру та у цьому сенсі підготувала ґрунт для поширення християнства. Людям елліністичного часу властивим був *скептицизм*, що знайшов практичне вираження у культі богині *Тюхе* (*випадку, фортуни*). Розповсюдження скептицизму відображало повне заперечення божественного провидіння. На думкою людини цього часу, світом керує безжальний сліпий випадок, саме тому в історії немає впорядкованого та цілеспрямованого руху, підпорядкованого якійсь системі або розсуду бога.

У період загибелі полісу люди починають звертатися до царів як до вищих заступників у земному житті. В одному з панегіриків східному володарю читаємо: «*Інші боги далеко, або у них немає вух, або вони не існують. Тебе, Деметрій, ми бачимо тут у плоті, а не кам'яного або дерев'яного*». Відтак поступово поширюються та зміцнюються культи царів – стрижень влади правителів, які отримують відповідні епітети: *Сотер* (*Рятівник*), *Евергет* (*Благодійник*), *Епіфан* (*Хто з'являється як бог*).

В епоху *еллінізму* відбувалося змішання традиційних грецьких культів зі східними, що ставали досить екзотичними. Так, у Малій Азії, в місті Пергам, вшановувалася триголова *Кібела* (*Велика мати*). Її культ супроводжувався характерними для Сходу несамовитими, шаленими оргіями.

Особливим престижем користувалися у греків Єгипетські боги, зокрема містерії *Ізиди* (її культ порівнювали з культом Деметри). Такого роду співвіднесення богів Єгипту із грецькими богами зустрічалися часто: *Амон – Зевс, Озіріс – Діоніс, Тот – Гермес*. Відновлення культів єгипетських богів пов'язано або з активною пропагандою *Птолемеїв*, або з зайвою духовною завзятістю греків, які жили у Єгипті.

Із Єгиптом пов'язано й виникнення *герметизма*, нової форми релігійно-філософської свідомості. Це вчення викладалося від імені *Гермеса*, елліністичного аналога єгипетського бога *Тота*, який відповідно до легенди став творцем світу, винахідником писемності та розповсюджувачем священних наук, оскільки виміряв час та записував долю. *Герметизм* – таємне вчення, що пропонувало шлях духовним одкровенням, а не раціоналістичним міркуванням про Всесвіт (пізніше цим ученням скористаються *масони*). *Герметизм* дав магічним діям філософську основу, що виправдовувало поширення окультних наук.

Особливою популярністю в епоху *еллінізму* користувалися *астрологія* та *алхімія*. *Астрологія* – вчення, відповідно до якого рух планет впливав на долю людей. На думку астрологів, життям керували знаки *Зодіаку*. Виходячи із цього, органи людських почуттів розподілено між сімома планетами, звідки пішло шанування числа «сім» як священного. Наприклад, сім чудес світу, сім днів на тиждень, «*сьоме небо*». Астрологія за своєю популярністю у той час затьмарила *астрономію* та перешкоджала серйозному розвитку науки.

У свою чергу, *алхіміки* мали за мету знайти рецепт перетворення металів у золото та срібло. Символом алхімії став птах, що гине й відроджується із попелу – *фенікс* – прообраз ідеї *філософського каменя*, здатного перетворювати прості метали в дорогоцінні.

Алхімія та *астрологія* прямого відношення до науки не мали, оскільки емпіричні досліді для алхіміків стали результатом власного філософського учення про світ. *Алхіміки*, як і *натурфілософи*, ще не ставили перед собою завдання раціоналістичного дослідження природи.

Поява *алхімії та астрології* відображало динамічність та суперечливість епохи, коли одночасно могли існувати значні досягнення в науці та наукоподібні окультні практики, що однаково серйозно сприймалися людьми елліністичного часу.

У період еллінізму з'явилося безліч окультних общин, що раніше існували лише серед неповноправних громадян задля компенсації їх безправ'я, втілюючи бажання «*маленької людини*» наблизити свій спосіб життя до аристократичного. У царині індивідуальних моральних пошуків об'єднання людей у духовні корпорації, присвячені окремим божествам, стало цілком природнім.

Філософія

Елліністична філософія переорієнтувалася на проблеми *етики та моралі*. Протягом усієї епохи провідні позиції займали дві великі школи: *стоїків та епікурейців*.

Засновником *стоїцизму* (слово походить від назви кольорового портика в Афінах) уважався філософ *Зенон* (приблизно 335–262 рр. до н.е.). Окрім особливого бачення світобудови, вчення стоїків торкалося проблем поведінки людини. Незалежно від соціального стану всі люди духовно рівні через причетність до божества, *світового логосу*. Відтак для людини, що прагне удосконалення, ідеал повинен складатися у відповідності до природі. Шлях до щастя загороджують *афекти, страсті та*

людські почуття. Позбутися їх можливо лише за допомогою бездоганного й безпристрасного аскетичного життя. Стоїцизм схожий із буддизмом, нагадуючи шлях досягнення *нірвани*. Відповідно до сучасних досліджень роки життя Будди серйозно переглянуто (епоху Будди відносять до IV ст. до н.е., а не до VI–V ст. до н.е., як вважалося раніше). Цілком імовірно, *Олександр Македонський* з'явився в Індії у період, коли там робив перші кроки буддизм, чия схожість зі стоїцизмом може розглядатися як вираження загальної ідеї, що народилася в епоху *еллінізму*.

Засновником іншого вчення став *Епікур*, який жив у той же час, що й *Зенон*, і який написав «Трактат про природу». Пізніше відбулося спотворення розуміння його філософії, зведеної лише до вчення про насолоду. За *Епікуром*, усе живе прагне до задоволення, однак щира насолода – це відсутність *страждань*. Вона складається з оволодіння внутрішніми інстинктами, а не у задоволенні їх, а *чеснота* – засіб для досягнення щастя. *Епікур* віддавав перевагу життю споглядальному та аполітичному, приділяючи особливу увагу подоланню страху перед смертю.

Як *стоїки*, так і *епікурейці* розглядали земне життя як прелюдію до майбутнього існування, оскільки смерть для доброчесної людини, на їх думку, не є абсолютним кінцем життя.

Греція в елліністичний період

Із епохи еллінізму в Греції розпочалася інтенсивна міграція населення. Греки відправлялися на Схід, що приваблював їх багатством та розкішшю, свою роль відіграли і регулярні війни з Македонією.

У Балканській Греції після смерті *Олександра III Македонського* постійно спалахували повстання, де особливу активність проявляли міста північного Пелопоннесу, зокрема Сікіон та Аргос, тому македонцям ставало важко втримувати окремі області.

У цей час у Греції посилюються *етнічні союзи*. Насамперед, *Етолійський союз* на заході Середньої Греції. На відміну від *Афінського* та *Пелопоннеського*, він став федерацією на основі суверенітету областей, що входили у нього, тобто союз побудовано за демократичними принципами.

На півночі Пелопоннесу на антимакедонській основі відродився *Ахейський союз*, що мав олігархічну спрямованість та підкорив майже весь півострів. Він фактично взяв на себе функції *гегемона*, що раніше виконував *Пелопоннеський союз*.

У III ст. до н.е. місце мали спроби реформувати державний лад Спарти. Молодий спартанський цар *Агіс IV* (245–241 рр. до н.е.) виступив за відродження *Лікургового устрою*. *Герусія* висловилася проти нововведень, що зводилися до перерозподілу землі, зрівнянню в правах власності, громадських повноваженнях тощо. *Агіс* виступив у народних зборах із пропозицією розділити землі ста найбільш заможних *спартіатів*, у тому числі й його земель, з метою наділити земельними ділянками незаможних громадян. Аристократія домоглася скасування реформ та страти *Агіса*. Упродовж деякого часу Спарта ще зберігала відносну незалежність, коли на зміну *Агісу* прийшов цар *Клеомен III* (235–221 рр. до н.е.), який продовжив політику *Агіса*. Однак *Клеомен* діяв більш агресивно. За допомогою найманців він зробив політичний переворот та скасував інститут *ефорів*. Підтриманий народними зборами, *Клеомен* розпустив *герусію* та наділив громадян землею, скасувавши великі борги. Його дії викликали широкий *демократичний рух* на Пелопоннесі, оскільки в інших областях люди забажали повторити реформи царя. *Ахейський союз* за допомогою недавнього ворога – Македонії – розгромив війська *Клеомена*, який втік до Єгипту й там покінчив життя самогубством. Спарта увійшла до складу *Ахейського союзу*, скасувавши усі реформи *Клеомена*.

Отже, у Греції в елліністичну епоху тривали внутрішні міжусобиці та боротьба союзів, постійно й руйнівно виснажуючи сили греків.

Міста

У період *еллінізму* розгорнулося широке будівництво міст, де важливе значення набули будівлі громадського призначення. У ході забудови міст застосовувалося правильне регулярне планування, а житлові квартали створювалися за рахунок перехрещення вулиць під прямим кутом. Місто розподілилося на прямокутні або квадратні сектори (в Олександрії сектор позначався буквами грецького алфавіту). Це так звана система *Гіпподама*, архітектора V ст. до н.е. Застосовуючи регулярне планування, він виходив із ідеї особливого розподілу земель між громадянами, коли кожен сектор призначався для ділянок із різним юридичним статусом. Така система вабила своєю практичністю та раціональністю. У містах існували каналізація та водопроводи, у будинках ставили ванни, у центрах створювалися особливі паркові ансамблі (наприклад, Музейон в Олександрії), штучні ландшафти, гроти, невеликі насипні пагорби. В Антіохії Сирійській уперше розпочали нічне освітлення вулиць.

Серед міської аристократії та заможних городян виникла нестримна тяга до розкоші та комфорту, що відбилася на вигляді одягу. Городяни, особливо жінки, одягалися строкато – саме у цю

епоху з'явилася бахрома як елемент прикраси плаття. У деяких випадках правителі навіть запроваджували закони проти розкоші. У східних містах за грецькими зразками створювалися *гімнасії* та *палестри*.

Гімнасії – це свого роду інтелектуальні центри, де проходили заняття *риторикою*, *літературою*, *філософією* та іншими науками. *Палестри* ж призначалися для фізичних вправ, а також стали місцем вільного проведення часу.

В елліністичний період з'явилися перші списки *семи чудес світу*. Окрім відомих у цей час *єгипетських пірамід*, *висячих садів Семіраміди* (Навуходоносора), *статуї Зевса роботи Фідія*, *Галікарнаського Мавзолею*, у цей час побудовано: *храм Артеміді в Ефесі*, *Олександрійський*, або *Фароський маяк*, статуя *Геліоса* на острові Родос.

Наука

Упродовж еллінізму наука повністю відокремилася від філософії. При палаці *Птолемеїв* у Олександрії створено *Музейон* (місце під заступництвом муз), де працювало безліч учених та філософів. Розвивалася математика. *Евклід* написав «Елементи математики», що покладено в основу пізніших уявлень європейців про *геометрію*. Багато учених того часу стали схильними до винахідництва, про що свідчили чудеса світу. *Архімед*, який працював у Музейоні, заклав основи раціональної механіки та гідростатики, винайшов особливий тип важеля та знаменитий гвинт для підйому води у ході штучного зрошення. *Ератосфен* створив наукову *географію* й першим вирахував довжину земного *меридіану*.

У сфері астрономії виникли *геліоцентрична* (*Аристарх* із Самоса) та *геоцентрична* (*Гінпарх* із Нікеї) системи. Ідея *Аристарха* про те, що Сонце перебуває у центрі *Вселеної*, а *Земля* обертається довкола нього, лягла в основу теорії *Коперника*.

В Олександрії розташовувалася школа природничих наук, де робили препарування трупів, досліджували таємниці *муміфікування*, створили *зоологічний* та *ботанічний сади*. Саме тут зробила серйозні кроки *медицина*; відкрито *нервову систему* (*Герофіл Халкідонський*), *систему кровообігу*, а *анатомія* та *хірургія* виділилися в окремі галузі.

Однак наука залишалася обмеженою умовами епохи, оскільки не існувало зручних *арабських* (*індійських*) чисел, точних інструментів для спостережень тощо. Зазначимо, що розквіт науки у той же час став і граничною крапкою у її розвитку, оскільки у цій сфері римляни так і не зрівнялися з греками. Європа аж до епохи Відродження буде жити за рахунок наукового багажу, придбаного в період еллінізму. «Той, хто розуміє *Архімеда* та *Аполлонія*, – говорив *Лейбніц*, – менше за все захоплюється сучасними ученими».

Військова техніка

У зв'язку з розвитком точних наук удосконалювалася й військова техніка. В епоху еллінізму виникли нові види метальної зброї: *катапульти* та *балісти*, що стріляли великими стрілами та камінням із далекобійністю понад трьохсот метрів. У конструкції використовувався натягнутий пружний канат, що виготовлявся із сухожилля тварин. У якості тяжів для відводу важелів металевих машин кращим матеріалом вважалося жіноче волосся, помащене маслом, що патріотично налаштовані жінки самі жертвували у важких військових ситуаціях (на думку сучасних учених, жіноча коса витримує вантаж до двадцяти тонн – приблизно стільки важать платформа залізничного вагона із двома вантажними автомобілями). У цей час з'явилися модернізовані види облогових веж (*гелепол*). До розробки окремих типів оборонних споруд та машин приклав руку й великий технік *Архімед*.

Література та мистецтво

У літературі традиційні жанри втратили провідні позиції. *Трагедія* та *ораторське мистецтво* вже не мали популярності. Між митцями та правителями виникали особливі стосунки, що утримувалися на заступництві впливових людей (наприклад, активно займалися *меценатством* Птолемеї), що неминуче вело до розвитку *придворної літератури*, сповненої лестощами. Цього захоплення не уникли навіть найкращі поети, такі, як *Феоокрит*, який створив «Похвалу Птолемею II». *Феоокрит* набув популярності як укладач ідилій, що вихваляли сільське життя пастухів. У цей час розповсюджується лірика відходу від дійсності з відповідним антуражем: «*кристально чисте джерело, струмочок, замишлі камені, килим шовковистої трави, тіністі дерева, пагорби, що поросли миртом та оливами, бджоли, що збирають мед, птахи та цикади*». Джерелом *буколічного жанру* ставала народна поезія. Користувалася популярністю й поезія подорожей у екзотичні країни. Наприклад,

з'явився докладний переказ міфу про аргонавтів. Тривав пошук нового, коли поезія звільнялася від музичного супроводу, увагу приділяли *метричній системі*.

Одночасно поширювалася «*поезія малих форм*» – *еклоги* та *епіграми*. Прагнення передати почуття окремих людей сприяло розвитку *любовної поезії*, що знаходила різноманітні символічні образи: *амури, стріли, серця, ланцюги* тощо – оригінальні в елліністичну епоху, однак банальні у подальшому історичному розвитку.

Змінився й склад публіки, що читала. Освіченість поширилася серед заможних та знатних верств суспільства, у зв'язку з чим виникла й витончено вишукана поезія «*для меншості*», як це не парадоксально, вона прийшла до смаку багатьом. Виникають *бібліотеки*, найбільша – в Олександрії, в Музейоні (близько сімсот тисяч папірусних *сувоїв*), де вчені систематизували праці античних авторів. До нас дійшло багато античних рукописів у їх переробці: *Гомера, Гесіода* тощо. Саме в цей час з'явилася критика тексту.

Саме у Олександрії (приблизно II ст. до н.е.) зроблено перший переклад давньогрецькою мовою книг Старого Заповіту – *Септуагінта* – переклад сімдесяти тлумачників (усього тлумачів було сімдесят два).

Мистецтво

У мистецтві цього часу традиційні напрямки формувалися під впливом школи *Лісиппа*, прикладом чому служить відома *Афродіта (Венера) Мілоська*. Її піднесено-спокійні риси – останній спалах класики. Статуї та барельєфи в елліністичну епоху користувалися популярністю, однак збільшення попиту на твори мистецтва завжди веде до появи величезної кількості речей, розрахованих на масове споживання, – шлях до занепаду справжньої майстерності.

У мистецтві, як й у інших сферах духовного життя, тривав пошук нових форм. Нескінченне кипіння пристрастей знайшло вираження у *патетичних сюжетах*. Символом еллінізму стає статуя *Ніки* з храму в Самофракії.

Значну популярність набув вітар *Зевса* в Пергамі з фризом довжиною сто тридцять метрів. На ньому зображено боротьбу богів із гігантами – *Гігантомахія*. Вражає складність й заплутаність композиції, експресія, острах порожнього простору. Тіла переплелися в один величезний клубок, у якому зникли класичні простота та ясність. Жах перед уособленням варварства та смерті представляє статуя *Лаокоона*, якій пророчив троянцям загибель від дерев'яного коня, створеного *Одіссеєм*. Скульптурна група зображує пророка та двох його синів, що б'ються в останніх конвульсіях у момент, коли їх душить змій, посланий *Аполлоном* для покарання.

Для *еллінізму* характерний смак до усього похмурого, хворобливого, варварського. Відомі статуї сп'янілої жінки, галла, який вбиває себе та дружину, *Марсія*, з якого здерли шкіру. Якщо *Мирон* раніше зображував лише початок легенди, коли Афіна тільки кинула флейти, а *Марсії* їх підібрав, то тепер скульптор утілює жорстокий фінал.

В епоху еллінізму розвиваються *дрібна пластика* та *декоративно-прикладне мистецтво*. Виготовляється величезна кількість *камей* (опуклий рельєф на камені). Велику популярність отримала каменя *Гонзага* з портретом *Птолемея XI* та його дружини (зберігається в Ермітажі); *інталій* (увігнутий рельєф на камені), *персні*, *печаток*, *медальйонів*, що не мали практичного застосування, а стали символом розкоші вищих прошарків суспільства. Паралельно з цим з'являються побутові замальовки, де люди займаються щоденними проблемами, відпочивають, веселяться тощо. Суть нового мистецтва – зображення людини з усіма її земними пристрастями.

Відтак, доба *еллінізму* не створила цілісну та закінчену художню концепцію, яка існувала в *епоху класики*. Саме це стає однією з суттєвих ознак поступового угасання грецької цивілізації.

План семінарського заняття

1. Завоювання Олександра Македонського. Імперія Олександра.
2. Війни діадохів. Утворення елліністичних держав.
3. Сутність Еллінізму. Еллінізм як культурний феномен.
4. Елліністичні держави (Єгипет, держава Селевкідів, Балканська та Велика Греція).
5. Північне Причорномор'я в елліністичну добу.
6. Культура Греції за доби Еллінізму.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання: завоювання Олександра Македонського та створення світової держави. Сутність Еллінізму. Розпад держави Олександра Великого та боротьба за його спадщину. Створення елліністичних держав.

Характеристика елліністичних суспільств та держав: Єгипет, держава Селевкідів, Балканська та Велика Греція. Криза елліністичної системи та завоювання елліністичних держав Римом на Заході та Парфією на Сході. Культура Греції за доби еллінізму. Еллінізм як культурний феномен.

Список основної та додаткової літератури

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т. 2. Стародавній Рим : Підручник. / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – 848 с.; ілюстр., карти.
2. Дройзен И. История эллинизма. – СПб., 1997. – Т.1–3 (Серия «Историческая библиотека»).
3. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией Й. Херрманна и Э. Цюрхера. – М. : ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 3. VII век до н.э. – VII век н.э. – 680 с.
4. Талах В.Н. Все, что ни пожелает цар Деметрий / Ред. В.Н. Талах, С.А. Куприенко. – К.: Видавець Купрієнко С.А., 2013. – 229 с.: ил.
5. Шаму Ф. Эллинистическая цивилизация. / Ф. Шаму; пер. с. фр. Н. Шевченко. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА; 2008. – 480 с.

Довідники

1. Адкинс Л., Адкинс Р. Древняя Греция. Энциклопедический справочник / Лесли Адкинс, Рой А. Адкинс. – М. : Вече, 2008. – 496 с. : ил.
2. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. – М., 2001. – 975 с.
3. Лосев А. Ф. Словарь античной философии. – М., 1995.
4. Мифы народов мира. Энциклопедия. / Под ред. С.А.Токарева – 2-е изд. – М., 1997. – Т.1–2.
5. Наследие Эллады. Энциклопедический словарь. / Сост. Ю.И.Сердерида. – Краснодар, 1993.
6. Словарь античности. / Под ред. В.И.Кузищина. – М., 1992.

Джерела

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т.3. Практикум / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – 544 с.; ілюстр., карти.
2. Ксенофонт. Греческая история. – СПб., 1993 (Серия «Античная библиотека»).

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Проаналізуйте становище Персії напередодні похода Олександра Македонського.
2. Проаналізуйте Східний похід Олександра Македонського, визначте його мету та завдання.
3. Охарактеризуйте процес становлення елліністичних держав.
4. Охарактеризуйте історико-культурний розвиток держави Птолемеїв.
5. Охарактеризуйте історико-культурний розвиток держави Селевкідів.
6. Визначте спільні та відмінні риси між державою Птолемеїв і Селевкідів.
7. Охарактеризуйте соціально-економічний, політичний та культурний розвиток Балканської Греції в добу еллінізму.
8. Розкрийте головні риси еллінізму.
9. Охарактеризуйте елліністичну культуру.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Східний похід Олександра Македонського.
2. Держава Олександра Македонського.
3. Історичний портрет Олександра Великого.
4. Елліністичні держави у IV – I ст. до н.е.
5. Держава Антіоха.
6. Держава Птолемеїв.
7. Держава Селевкідів.
8. Балканська та Велика Греція в добу еллінізму.
9. Північне Причорномор'я в добу еллінізму.
10. Мистецтво Греції в добу еллінізму.
11. Грецька міфологія та релігія.
12. Грецька філософія.
13. Грецька література.
14. Грецький театр.
15. Елліністична культура.

ТЕМА 7

РИМ ЗА ЧАСІВ ЦАРСЬКОЇ ДОБИ VIII – VI СТ. ДО Н.Е.

Ключові поняття: джерела, цивілізація, хронологія, етруски, гаруспики, саркофаг, буккери, італіки, латини, царська доба, синойкізм, родова структура, родина, рід, курія, триба, римський народ, легіон, соціальна організація, патриції, плебеї, клієнти, патрони, закони, реформи, центурії, ценз, цар, сенат, коміції, форум, міфологія, політеїзм, понтифіки, культура, релігія, Сивіли, лари, пенати, мани.

ПОЯВА ІТАЛІКІВ НА АПЕННІНСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

Виникнення Римської держави пов'язано з тривалим процесом об'єднання Північної, Середньої та Південної Італії навколо Риму. Із питання появи *італіків* існує низка версій:

– за однією версією, вони прийшли з північного заходу, через Апенніни, та осіли в Лації – найбільш зручній та родючій області. Слідом за ними з'явилися *умбри* та *сабелли*, розселившись у менш зручних для обробки землі територіях, у суворій гірській місцевості. На думку деяких учених, ці міграції відбувалися на рубежі II–I тис. до н.е. При цьому *латинська* та *умбро-сабельська* народності стали найбільш великими у загальному італійському племені;

– відповідно до іншої версії, канонізованій в епоху Римської імперії при імператорі *Августі*, перше поселення в Італії пов'язане з утікачем із Трої (Іліону), героєм божественного походження *Енеєм* (син *Афродіти*). Він захищав Іліон, після падіння якого за вказівкою оракула відправився на пошуки нової батьківщини.

Еней прибув у Лацію та заснував місто Лавіній на честь своєї нареченої *Лавінії*, дочки місцевого царя *Латина*, якого згодом змінив на престолі. Відтак поява латинської народності та царського роду в пізній античності пов'язувалася з злиттям місцевого племені *латинів* та *троянців*.

Еней згадується також й у «Іліаді», однак як другорядний персонаж. Основним персонажем він стає в поемі римського поета *Вергілія*, названої на його честь «Енеїдою», де міститься найдавніша, що збереглася до імператорської епохи, оповідь про стародавню історію Італії. *Юлій Цезар* та перший імператор *Октавіан Август* тлумачили своє походження саме від *Енея*. Пізніше, у новий час, набула популярності любовна історія *Енея*: прибувши до Карфагену, він зустрів царицю *Дідону*, яка, полюбивши героя та будучи не у силах із ним розстатися, покінчила з собою, оскільки *Еней*, виконуючи волю богів, мав намір відправитися в Італію.

Сьогодні більшість учених вважають, що греки не брали активної участі в процесі етногенезу *італіків*. На їх думку, процес становлення італійських племен відбувся в результаті злиття різних племен, що прийшли та місцевого стародавнього населення Апеннінського півострова.

ЛЕГЕНДИ ПРО ЗАСНУВАННЯ РИМА

Рання історія Рима окутана безліччю легенд. Вважається, що місто засновано нащадками *Енея*. Археологічні дані підтверджують наявність залишків раннього поселення на Палатинському пагорбі (VIII ст. до н.е.). Саме тут й виросло місто Рим, що згодом стало центром Римської держави.

Відомо, що на початку залізного віку, приблизно у X ст. до н.е., територію Лація навколо Альбанської гори (нині Монте-Каво) заселили племена з півночі. Незабаром після цього, близько дев'ятнадцяти кілометрів від моря, на придатних для оборони пагорбах та гірських відрогах, на лівому (східному) березі Тибру виникло кілька поселень. Острів, що розділяв ріку на дві протоки, робив більш легкою переправу завантажених сіллю візків, що рухалися стародавньою дорогою від устя Тибру вглиб півострова. Жителі території, де виник Рим, – пастухи та хлібороби – перебували на невисокому ступені культурного розвитку та не змішувалися з навколишнім населенням.

Палатинський пагорб, де виникло найбільш стародавнє поселення та пагорби, що примикають до нього, населяли, імовірно, *латини*, а пагорб Квіринал – *сабіни*. Для поховань використовувалися заболочені низини між пагорбами. Як і всюди, у Лації ці поселення поступово об'єднувалися, поки не злилися у одне місто, оточене священною оборонною стіною. Болото біля підніжжя Капітолійського пагорба, що колись слугувало цвинтарем, римляни осушили, перетворивши його в адміністративний та діловий центр міста – *форум*.

Згідно з римською традицією, заслуга заснування Рима та утворення союзу (в тому числі з *сабінами*) належить *Ромулу*. Переказ оповідає також про шість царів: *Нума Помпілій*, *Тулл Гостилій* та *Анк Марцій* (латини або сабіни); *Тарквіній Давній*, *Сервій Туллій*, *Тарквіній Гордий* (етруски). Епоха

етруського панування розпочалася наприкінці VII ст. до н.е. До цього періоду варто відносити й виникнення єдиного міста з адміністративним центром, священною границею та земляними захисними спорудами.

Рим будувався поступово, незважаючи на те, що римська традиція вказувала на його заснування відразу як величного міста. Відповідно до однієї з версій, Рим названо на згадку про жінку на ім'я *Рома*, яка прибула до Італії разом із *Енеєм*. Вона втомилася мандрувати морем та запропонувала спалити кораблі. У результаті, *італіки* залишилися в Лації та заснували місто. Відповідно до другої, більш відомої легенди, Рим засновано *Ромулом* – нащадком *Енея* у п'ятнадцятому поколінні. Римська традиція зберегла відомості про те, що міфічного царя *Нумітора*, який правив у італійському місті Альба Лонга, скинуто з престолу підступним братом *Амулієм*, який, не бажаючи, щоб у *Нумітора* збереглися нащадки чоловічого роду, силою віддав його дочку *Рею Сильвію* у жриці богині *Вести*, які зобов'язані зберігати цноту (*жриці-весталки*). Однак одного разу, уночі, *весталку* відвідав бог *Марс*, й у *Реї Сильвії* народилися два сини – *Ромул* та *Рем*, яких злісний брат *Нумітора* звелів кинути у річку Тибр.

Брати не загинули у водах річки, їх знайшла вовчиця, яка вигодувала братів своїм молоком. Згодом хлопчиків підібрав пастух. Ставши дорослими, *Ромул* та *Рем* довідалися про таємницю свого народження. Їм удалося помститися *Амулію* та повернути царство дідові. Пізніше брати вирішили заснувати власне місто та відправилися у Лацію, на Палатинський пагорб, де *Ромул* побудував стіну, а брат, жартуючи, її перестрибнув. За цей учинок *Ромул* убив *Рема*, ставши першим царем нового міста, заснування якого зазвичай відносять до 754–753 рр. до н.е. Цю дату визначено у давні часи римськими ученими. Саме від неї й стали вести римське літочислення.

Рим виник на семи пагорбах: *Капітолій*, *Авентин*, *Палатин*, *Квіринал*, *Вімінал*, *Есквілін*, *Целій*. Їх оточували болота з поганим повітрям, відтак люди селилися на височині. Посилення Рима як великого торгового центру пов'язане з вигідним географічним положенням, оскільки він займав зручний вихід до моря та панував над двома берегами Тибру до самого устя, де добувалася сіль. Рим розташовувався далеко від берега моря, що гарантувало йому безпеку від піратів. Через Рим проходила важлива «*соляна дорога*». Звідси відкривалися шляхи до Етрурії – найбільш розвинутої області Італії того часу.

У соціальному плані місто створювалося шляхом об'єднання дрібних селищ. Можливо, на стародавній *синойкізм* вказував переказ. Відповідно до нього *Ромул* запросив на свято представників місцевого племені *сабінян* разом з їх дочками, яких римляни віроломно вкрали та одружилися на них. Згодом розпочалася війна, однак жінки латинян та сабінян примирили ворогів, ставши між ними з дітьми на руках. Ця легенда також могла свідчити про споконвічне об'єднання різних племен.

Із *Ромула* почався царський період, що тривав із VIII до VI ст. до н.е. До початку XX ст. багато дослідників розглядали царський період як *міфічний* та реально не існуючий. Цей науковий напрямок – *гіперкритицизм* – зараз багато у чому подолано, хоча про царський період дійсно збереглося мало відомостей, і відносяться вони до більш пізнього часу.

Ранні римські царі правили по черзі. Династії змінювалися представниками різних племен – спочатку *латино-сабінських*, а з другої половини VII ст. до н.е. – *етруських*. Саме у цей період сформувалися основи суспільно-державної організації Рима.

РАННЯ РИМСЬКА РЕЛІГІЯ

Римська релігія істотно відрізнялася за характерними ознаками від грецької. Для греків божество – особистість, яка наділена надприродними якостями. Довкола божеств створювався ореол міфів, що для римлян не було характерним. Римляни виділяли в духовному стані людини певне явище, визнаючи за ним божественну сутність. Наприклад, у процесі дорослішання людина перебувала під заступництвом сорока трьох божеств. Людина народжувалася, й у неї з'являлися: бог першого крику (*ватикан*), бог колиски, бог перших кроків тощо, які супроводжували її у фізичному розвитку. Їх змінювали: богиня здорового глузду, богиня, яка продовжувала розпочату справу, богиня, яка сприяла її закінченню, боги тямущості, відваги, надій та страхів, що допомагали дитині у її подальшому духовному розвитку.

Коли людина ставала дорослою, у неї з'являлися шість божеств, які відповідали за шлюб. Після весілля людину, уже здатну до самостійного життя, супроводжувало менше богів. У зрілі роки з'являлися: богиня стомлених людей, божества шани та багатства, божества щастя та здоров'я тощо.

Біля узголів'я помираючого перебувало стільки ж богів, скільки й під час народження: бог, який відокремлює душу від тіла, який позбавляє світла, який приносить смерть, який оплакує тощо.

Римська релігія характеризувалася більшою теплотою, щирістю та наївністю, тобто вона стала більш близькою до внутрішнього світу людини, ніж грецька. Вона ґрунтувалася на прихильності до життя та до усього, що з ним пов'язане. Богів боялися, однак перед ними не тріпотіли, як перед непізнаними страшними силами, оскільки римлянин шукав у них допомоги в реальному житті. З богами, як і у грецькій релігії, необхідно укласти договір, що зводився до виконання необхідних обрядів, які гарантували благословення зверху, відтак точність та діловитість стали характерними рисами римського релігійного життя.

Однак при цьому така *малоантропоморфна* релігія не сприяла розвитку художньої та філософської творчості, якоюсь мірою вона її придушувала, оскільки не уособлених богів важко зобразити. Тут позначилася відсутність багатої фантазії у римлян, які не створили настільки ж великої культури як греки. Однак, завдяки простоті та наївності римська релігія протрималася набагато довше ніж грецька. У той час, коли греки розчарувалися у своїх богах та втратили віру, зруйновану розвитком тих же наук, мистецтв, та навіть насмілювалися насміхатися над нею, римська релігія ще існувала як діючий фактор повсякденного життя.

Греки надали приклад усебічного розвитку людського духу, тоді як римляни стали сильні самотутністю духовного укладу.

Відтак, римський *пантеон* не став замкнутим, оскільки в нього поступово входили божества підкорених племен. Надалі багато загальноіталійських божеств ототожнено з грецькими – *Юнітер* із *Зевсом*, *Юнона* – *Герою*, *Мінерва* – *Афіною*, *Венера* – *Афродітою* тощо.

У царський період у Римі з'явилися *Сивіліни* книги. *Сивіли* вшановувалися як пророчиці та жриці *Аполлона*, пов'язані з *Дельфійським оракулом*. Однією з перших була *Кумська Сивіла*, яка, випросивши в *Аполлона* довге життя, забула додати прохання про молодість. Вона супроводжувала *Енея*, який спускався під час своїх мандрівок у підземний світ. *Сивіл* було десять, жили вони до тисячі років, відтак античні люди представляли їх у вигляді поважних стариць. Пророкування вони давали у віршованій формі (*гекзаметр*), пізніше їх вислови об'єднали у спеціальні книги. За легендою, три книги *Кумська Сивіла* продала римському цареві *Тарквінію Давньому*, який, не володіючи змістом, спочатку не хотів їх купувати, через що Сивіла непродані книги спалила. Пророкування стосувалися майбутніх нещасть, відтак до них зверталися лише у критичні моменти життя. Книги зберігалися у храмі *Аполлона*, чим відала спеціальна колегія.

Шанування *Сивіл* виникло на основі не тільки римської, але й грецької, іудейської та навіть *апокрифічної* ранньохристиянської традицій. Сивіли дотепер шануються у католицькій церкві, оскільки, за переказом, Кумська пророчиця передбачила *Різдво Христа*. Сивіли зображувалися у християнських храмах (найбільшу популярність набули розписи *Мікеланджело* у Сікстинській капелі Ватикану). Сивіла також згадується у католицькому *реквіємі*.

Безпосередньо римських богів пов'язували із родиною та фамільними святами: *Веста*, *Пенати*, *Мани* та *Лари*:

- *Веста* – богиня домівки та вогню в ньому. Вогнище – центр домашнього життя, охоронницею якого й стала богиня;
- *Пенати* – свого роду *домовики* – також захищали родину, їх зображення зберігалися в особливих шафах;
- *Лари* споконвічно жили на перехрестях доріг, а згодом переселилися у будинки та перетворилися у божественні душі померлих. Ці добрі духи піклувалися як про живих родичів, так і про їх нащадків. У будинках статуетки ларів зберігалися разом із пенатами у тій же шафі; прикрашалися вінками, їм пропонувалася їжа під час свят та приносилися жертви на вогні;
- *Мани* – «добрі духи», душі померлих, вищі істоти, які жили у підземному світі. На римських епітафіях часто фігурують написи у скороченій формі *DM (Dis manibus)* – «богам манам»; вони зустрічаються у деяких ранньохристиянських написах, коли значення скорочення уже забули, однак букви за традицією висікалися на могильних каменях.

РОДОВА СТРУКТУРА

У царський період історії Стародавнього Риму ще зберігалися родові стосунки. Основою римського суспільства царського періоду стала *родина* – держава у мініатюрі (внутрішня структура родини повторювала структуру держави). Основна влада зосереджувалася в руках батька; всі члени

родини – дружина, дорослі сини, дочки – не мали ніяких прав за життя батька. Він мав абсолютну владу над ними, аж до страти. Її межі зазначено лише релігійними звичаями та традицією, однак без юридичних обмежень. Повноправними сини ставали лише після смерті голови родини. Коло обов'язків жінок не виходило за межі прізвища, де вони могли користуватися владою лише над слугами. Основним, навіть обов'язковим заняттям для них визнавалося рукоділля, оскільки для суспільства не існувало жінок як повноправних юридичних осіб. Коли вони залишали родину, зокрема виходили заміж, то переходили під владу чоловіка та включалися в інше прізвище.

Наступний осередок – *рід*. Це вихідна одиниця у розподілі римського суспільства, пов'язана з общинною структурою. До роду включалися в першу чергу здатні носити зброю чоловіки, які становили основу суспільства (*народні збори*). Римський *рід* формувався за принципами *екзогамії*, його члени могли одружуватися на жінках інших родів. Представники одного роду носили спільне ім'я (одним із найбільш стародавніх уважався, наприклад, рід *Юліїв*), що у той же час ставало особистим ім'ям жінок. Усіх жінок роду Клавдіїв звали *Клавдіями*, Фульвіїв – *Фульвіями*, *Юліїв* – *Юліями* тощо. Розрізняли їх, якщо виникала необхідність, за додатковими прізвищами: *Юлія Старша*, *Юлія Молодша* тощо. Усі члени роду мали колективну власність на землю, загальні місця проживання, загальні поховання, спільні релігійні свята тощо.

Рід налічував близько трьохсот чоловіків. Утім, сучасне уявлення про римські роди носить гіпотетичний характер, оскільки відомостей про них збереглося украй мало.

Основною суспільною одиницею у римлян стала *курія* (буквально: «*союз чоловіків-воїнів*»), що представляла собою *союз родів*. За римською легендарною традицією, до курії входило десять родів, однак із упевненістю можна казати тільки про три: *етрусків*, *латинян*, *сабінян*, серед яких латинський елемент згодом узяв гору. Отже, римляни, як і греки, не є чистими в етнічному плані народностями. Розподіл на курії розроблявся в політичних цілях, оскільки курія ставала основою військовою організацією. За територіальною ознакою курії складалися з населення конкретних селищ, що виставляли певне число піших воїнів.

Наступною великою одиницею стала *триба* – десять *курій*. Фактично триба – це *плем'я*. Три триби – римський народ (*родина – рід – курія – триба*). Відтак, римський народ складався з трьох триб – тридцяти курій (за римською традицією населення царського Риму складалося з триста родів. Кожні десять родів поєднувалися у *курію*, десять курій – у *трибу*).

Отже, всі члени трьохсот родів становили «*римський народ*» – римську цивільну громаду, до якої належали тільки члени роду, пов'язані через нього з *курією* та *трибою*. Рід складався з декількох *патріархальних* родин («*фамілій*»), що представляли собою великі сімейно-домашні громади.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ

У римському державному управлінні основну роль відігравали три ключові ланки: *цар*, *сенат*, *народні збори*. Державний устрій став аналогом устрою *родини*, відтак для Рима назріває необхідність вибору повноправного глави, правителя з царською владою. Цар обирався із вільних громадян. У його руках концентрувалися наступні функції: *військового вождя*, *верховного жерця*, *верховного судді*. Він мав право: безапеляційної влади над своїми співгромадянами, починати війну, укладати мир, призначати на період воєнних дій керівників міста та воєначальників, які ставали не посадовими особами, а його уповноваженими. Існувало легальне обмеження царської влади: правитель міг лише застосовувати існуючі закони, однак не змінювати їх та не встановлювати нові.

Найбільш важливими справами у Римі царського періоду відав *сенат* – *рада старійшин*, що складалася з трьохсот чоловік, кожен із яких представляв свій рід. У сенаті попередньо обговорювалися найбільш суттєві питання життя римської громади. У сенат спочатку входило сто чоловік. Це впливові та заможні люди із латинських міст, представники місцевих громад, тобто *римлян* та *сабінян*. Їх обрав *Ромул* та надав їм земельні володіння, призначивши своїми радниками. Наприкінці VI ст. до н.е. останній римський цар *Тарквіній Гордий* із метою підсилити свою владу збільшив сенат за рахунок своїх прихильників. У республіканську епоху до сенату входило вже триста чоловік.

Нащадки *батьків-сенаторів* стали називатися *патриціями* (від слова *pater* – «*батько*»). У випадку смерті царя, який не назначив собі спадкоємця, сенат мав право за жеребом призначити тимчасового царя зі свого середовища. Однак головна функція сенату полягала в захисті закону від свавілля царя та громади.

Сенат не міг рекомендувати до обговорення на народних зборах постанови, що суперечила римським традиціям та порушувала обов'язки стосовно богів, інших держав або законам самої

громади. Розумний цар завжди радився із сенатом, що став дорадчим органом та опорою царської влади. Втім, сенат не мав законодавчих функцій та став впливовим державним органом лише з кінця IV ст. до н.е.

Найважливіші справи (вибори посадових осіб, судові вироки, розгляд питань війни та миру тощо), вирішувалися на народних зборах – *куріатних коміціях*, що збиралися за родовими округами – *куріям*. У їх роботі брали участь тільки родичі – *чоловіки-воїни*.

Громадяни збиралися не рідше двох разів на рік. Відбувалося приблизно те, що у ході процедури голосування в Спарті: народ або затверджував постанови, що висувалися царем, або відкидав їх. Дебати не заохочувалися. Однак без згоди народу неможливо було розпочати війну або провести зміни в законодавстві. Якщо існувала потреба, на *коміціях* за рекомендацією *сенату* обирався *цар*.

Державна організація римського суспільства формувалася у зв'язку з його родовим розподілом (наприклад, збори по куріях, тобто по об'єднаннях із десяти родів), що свідчили про нерозвиненість державного устрою ще не відірваного від родової структури.

На чолі ранньої римської громади стояв *цар*, якого вибирали на *куріатних коміціях*. Римські царі нагадували грецьких *басилеїв* гомерівського часу. Вони не мали у своєму розпорядженні деспотичної влади та суміщали функції верховного воєначальника, законодавця та судді.

Спочатку до складу «*римського народу*» входили тільки повноправні члени його родової організації (*патриції*). З часом вони перетворилися у привілейовану частину населення. Люди які втратили родові зв'язки, або не мали їх (переселенці, завойоване населення, що потрапило у залежність від родової знаті) спочатку до складу родів не входили та перебували у безправному становищі. Ця численна категорія населення царського Риму називалася *плебеями*. Їх позбавлялося права участі в політичному житті, уступі в шлюб із представниками патриціанських родів тощо. *Плебеї* не могли розраховувати на можливість користування землею з громадського фонду, що став резервним та розподілявся тільки серед *патрициїв*.

Ця обставина стала причиною боротьби плебеїв за свої права, що розтяглася на кілька століть та визначила характер історії Стародавнього Риму кінця царської епохи та раннього республіканського періоду.

СОЦІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ

Найбільш привілейовану верству населення у Римі становили *патриції* – діти та нащадки senatorів. Вони мали всю повноту прав, голосували у *куріатних коміціях*, мали право входити у сенат, носити на пальці золоте кільце та плащ із пурпурною каймою. Патриції стали ядром майбутньої римської *аристократії*. Надалі, в епоху ранньої республіки, вищі магістрати обиралися головним чином із патрициїв, які займали основні державні посади.

Наступна верства – *клієнти*, які виокремилися в результаті збідніння громадян. Клієнти ставали політично безправними, їх кількість збільшувалася за рахунок іноземців, які прибували у Рим після його заснування та оформлення патриціанських родів, та вільновідпущеників, тобто колишніх рабів. Клієнти ніби вступали у родову організацію патрициїв, однак на правах залежних членів, та, звичайно, хоча й не завжди, отримували родові ім'я своїх заступників (*патронів*). В їх обов'язки входив супровід патриція у військовому поході та у самому місті. Вони працювали на ділянках землі виділених патронами. Майно клієнтів після їхньої смерті за відсутності прямих спадкоємців відходило *патрону*. У свою чергу, патрон захищав клієнта, представляючи його інтереси у суді, через що клієнти під час внутрішніх заворушень часто виступали на стороні патрициїв.

Плебеї становили незнатний народ, що володів, як і патриції, цивільними правами. Їх число постійно зростало (саме слово «*плебс*» походить від латинського слова «*наповнювати*»). Вони носили нефарбовані вовняні *тоги*. У сучасній літературі затвердилася інша теорія про походження патрициїв та плебеїв, відповідно до якої патриції – це засновники Рима, а плебеї – люди, які прийшли пізніше у Рим, або підкорені ним після оформлення нової соціальної структури. Відтак, саме таким поглядом обумовленою стала різниця у цивільних правах цих двох соціальних груп.

Плебеї поєднувалися у роди зі своїми традиціями та ставали єдині в політичній боротьбі проти патрициїв, хоча висували не однакові вимоги: найбільшні виступали за скасування боргів, а заможні – за політичну рівноправність із патриціями. Боротьба *патрициїв* та *плебеїв* стане одним із основних рушійних факторів історії ранньої республіки, якому буде зобов'язаний своїм існуванням ряд державних магістратур.

РЕФОРМИ СЕРВІЯ ТУЛЛІЯ

У VI ст. до н.е. Рим виявився на якийсь час у підпорядкуванні *етрусків*. Передостанній римський цар, *Сервій Туллій* (правив з 578 по 555 рр. до н.е.), який походив із етруської династії, провів ряд реформ, що нанесли удар по родовому ладу та визначили характер ранньої Римської державності.

Римська традиція приписувала йому три заслуги: проведення територіального розподілу Риму, здійснення цензової диференціації суспільства, створення загального війська з *патрициїв* та *плебеїв*.

На зміну родовому племінному розподілу римського суспільства прийшов територіальний принцип. *Сервій Туллій* розділив римський народ на чотири нові *територіальні триби*, до яких приписували патриціанське та плебейське населення, що проживало на їх території. Відтепер Рим поділявся на *двадцять одну трибу* (*чотири міських та сімнадцять сільських*), кожен з них організовано не за *родовим*, а за *адміністративним* принципом. Отже, плебеї стали формально включатися до складу цивільної римської громади.

Іншою реформою *Сервія Туллія* стало розподілення усього римського народу на п'ять розрядів. Критерієм цього розподілу став *майновий ценз*, в основі якого знаходився розмір майна громадянина, оцінений у мідних *асах* (рання римська грошова одиниця). Для визначення цензу проводився перепис населення.

Перший розряд представляли найбагатші громадяни Рима, чиє майно оцінювалося у понад сто тисяч асів; до другого розряду відносилися ті, чиє майно дорівнювалося сімдесяти п'яти тисячам асів; до третього – п'ятдесяти тисячам, до четвертого – двадцяти п'яти тисячам; до п'ятого – дванадцять із половиною тисяч асів. Найбідніших римлян, які не увійшли ні до одного із розрядів, стали називати *пролетарями* (*proles*), тобто вони не мали ніякого іншого багатства окрім свого потомства.

У зв'язку з таким розподілом римлян за майновою ознакою, цивільне ополчення раннього Риму отримало новий устрій. Кожен майновий розряд зобов'язувався виставляти для військової служби певне число воїнів – *центурій* (сто воїнів).

Перший розряд виставляв вісімдесят *центурій* важкоозброєних воїнів та вісімнадцять *центурій* вершників. Громадяни другого, третього та четвертого розрядів виставляли по двадцять *центурій* піхотинців. Представників п'ятого розряду набирали до ополчення тридцять *центурій* легкоозброєних воїнів. Отже, зі ста дев'яноста трьох *центурій* більше половини (дев'яносто вісім) формувалися представниками першого майнового розряду.

У результаті реформи *Сервія Туллія* відбулися значні зміни у політичному устрої ранньої римської громади. Центурія стала не тільки військовою, але й політичною одиницею. Якщо колись народні збори у Римі збиралися за родовими куріями, куди плебеї не мали доступу, з початком епохи *Сервія Туллія куріатні коміції* поступово втрачають своє значення, а на перший план виходять уже *центуріатні коміції*.

Кожна центурія мала по одному голосу в народних зборах, а це означало, що представники найбільш заможних верств громадян мали явну перевагу у процесі голосування в *центуріатних коміціях*. Плебеї отримали право участі в народних зборах цього типу.

Реформами *Сервія Туллія* нанесено найсильніший удар по *родовим стосункам*, що сковували розвиток римського суспільства. Відтак в основу державного устрою покладено принципи територіального розподілу та майнові розходження. Так поступово формувався державний лад ранньої рабовласницької римської держави, що згодом стала гегемоном не тільки в Італії, але й в усьому Середземномор'ї.

При останніх царях етруської династії (*Сервій Туллій, Тарквіній Давній, Тарквіній Гордий*) Рим значно перебудували. Вимощено центральну площу міста – *форум*; побудовано систему каналізації – *велика клоака*; при *Тарквінії Давньому* розпочато, а при *Тарквінії Гордому* завершено будівництво кам'яного храму на Капітолії, присвяченому *Юнітеру*. Завдяки припливу етруських майстрів у Римі активно розвивалася міська культура.

Царський період завершився під час правління царя *Тарквінія Гордого*, який, відповідно до античної традиції став сьомим царем, честолюбним тираном. Він зневажав римську аристократію та виселив безземельних плебеїв у завойовані міста, де вони отримали земельні ділянки. Зрештою, проти *Тарквінія* сформувалася змова на чолі з *Юнієм Брутом*, ім'я якого надалі стане символом боротьби з тиранами. У 509 р. до н.е. *Тарквінія* відправили у вигнання, а в історії Риму почався *період Республіки*.

ПОХОДЖЕННЯ ЕТРУСКІВ

Етруски не відіграли важливої ролі в становленні римської держави раннього царського періоду; їх вплив виявився суттєвим лише після приходу етрусських царів та в епоху ранньої республіки. У цілому ж, етрусський антураж виник у більш пізній час.

В епоху пізнього бронзового віку на півночі Італії існувала культура *Террамар*, у середній та південній Італії – *апеннінська культура*, пов'язана з Егеїдою. В Етрурії (Тоскані) до приходу етрусків (грецька назва – *тиррени*, самоназва – *расени*) у X–VIII ст. до н.е. існувала місцева археологічна культура раннього залізного віку *Вілланова* (названа за селом біля Болоньї). Її поява та зникнення дотепер викликає гарячі суперечки серед археологів. Для цієї культури характерні великі укріплені поселення, а також великі могильники, так звані «*поля поховань*», із могилами у вигляді колодязів (на їх дно ставили урну з прахом небіжчика).

Етруски (расени) з'явилися на Апеннінському півострові приблизно у VIII–VII ст. до н.е. З Етрурії, що стала ядром їхнього розселення, вони просунулися до Кампанії. Щодо питання появи етрусків у Італії, то існує кілька версій. За однією, вони прийшли зі Сходу, на що вказувала їх деяка подібність до хетів. За іншою – прийшли з півночі та належали до нордичної раси, а у їхньому етногенезі певну роль відіграло місцеве населення.

У кожному випадку етруски представляли складний та неоднорідний етнічний субстрат. Етруска мова – залишок зниклої доіндоєвропейської мови, що формувалася з різних компонентів під впливом західно-грецької мови. Перші зразки писемності етрусків дотепер не розшифровано, хоча вони складені на давньогрецькому алфавіті, що прийшов до римлян, опосередкованим шляхом, завдяки етрускам. Перші зразки римської писемності відносяться до початку VII ст. до н.е.

Матеріальна культура етрусків відома завдяки археологічним розкопкам міст та купольних гробниць. Етруски планували міста, проводили великі роботи на основі суспільної праці, осушуючи болота, будуючи *дренажні споруди, клоаки, канали* тощо.

РЕЛІГІЯ ЕТРУСКІВ

Релігійні культи етрусків реконструюється завдяки поховальному ритуалу. Етруска релігія була початковою стадією *політеїзму (багатобожжя)*, у якій існувала божественна ієрархія. Уявлення про етрусських богів приблизні. Як правило, ми знаємо їх у грецьких обличчях. Стародавні римляни частину своїх ранніх богів запозичили в етрусків. Перше місце в етруському пантеоні займає благодійна трійця: *Тінія* – головний бог етрусків, повелитель блискавки (аналог грецького *Зевса* та римського *Юпітера*); *Уні* – дружина *Тінії* (тотожна грецькій *Гері* та римській *Юноні*); *Мінерва* – богиня мудрості, покровителька ремесел та мистецтв.

Серед інших божеств можна виділити:

- *Аїта*, або *Еїта* – бог підземного царства (грецький *Аїд*);
- *Вольтумна* – бог рослинності (виключно етруське божество);
- *Марис* – бог війни (римський *Марс*);
- *Нетунс* – повелитель морів (грецький *Посейдон*; римський *Нептун*);
- *Сетланс* – бог вогню;
- *Туран* – богиня кохання (грецька *Афродіта*);
- *Турмс* – бог поховального ритуалу (грецький *Гермес*);
- *Ферсипнаї* – дружина *Аїта* (грецька *Персефона*);
- *Фуфлунс* – бог винограду та плюща (грецький *Діоніс* та *Вакх* із *Великої Греції*);
- *Тухульхи* – демон підземного царства з кінськими вухами та дзьобом грифа;
- *Харун* – демон підземного царства з синюватим обличчям та викривленим носом.

Головне релігійне вчення, що дісталася *римлянам* у спадщину від *етрусків*, – ворожіння на нутрошах тварин та спалахах блискавок. Ворожінням займалася колегія *жерців-гаруспиків* (термін походить від слова «*вивчаю, тобто спостерігаю печінку*»; *гаруспики* ворожили на печінці жертвних тварин). Археологами знайдено бронзову модель печінки вівці – свого роду прикладний посібник, розділений на сорок секторів. Кожен із них відповідає певному божеству, воля якого вгадувалася за ознаками, що залежала від кількості жовчі, а також від кольорів, форми, розмірів пірамідального відростка печінки, який часто змінювався. Печінка давала великий простір для вибору того чи іншого варіанта. Рідше *гаруспики* вивчали серце або легені.

Ворожіння за блискавками ґрунтувалося на подібному принципі: небо ділилося на шістнадцять частин: східна приносила благо, а західна – зло (важливим ставало те, звідки вдарила блискавка, коли та який бог її послав). Місце, куди попадала блискавка, спеціально огорожувалося, на ньому робився

пам'ятний напис, а іноді будувався храм. Пізніше *гарусниції* стануть органічною частиною офіційної римської релігії та утримаються в ній на довгий час. Уже в IV ст. н.е. імператор *Константин* видав указ про їх заборону, однак віра у ворожіння ще довгий час зберігалася, оскільки аналогічні заборони християнських імператорів тривали до VII ст. н.е.

В етрусків виникло специфічне уявлення про потойбічне життя, що наклало відбиток на їх релігію. На стінах поховальних камер зображувалися танці, люди, що бенкетують та веселяться. Однак пізніше, після підкорення *етрусків греками та римлянами*, релігія набула похмурого та песимістичного характеру. На могильних зображеннях з'явилися чудовиська з синіми тілами, гачкуватими носами та крилами, зі спотвореними обличчями, які зустрічали людину в іншому світі. Від етрусків римляни перейняли обряд кремації покійних, що ґрунтувався на звільненні душі від тіла після його загибелі, та розповсюджені надалі гладіаторські ігри, що, як частину поховального обряду, споконвічно виконували роль ритуальних людських жертвоприношень.

МИСТЕЦТВО ТА РЕЛІГІЙНІ ЛІГИ

Етруське мистецтво вивчене завдяки купольним гробницям, де збереглися розписи. Вони стали окремими свідченнями про живопис VI ст. до н.е., де простежуються елементи умовності східного стилю, що виразилися в орнаментальному малюнку. З іншого боку, окремі фігури цілком реалістичні. Імовірно, існувала спеціальна школа етруських художників. Сюжети пов'язано з заупокійним культом, хоча зустрічалися побутові зарисовки на тему полювання або рибного лову. Еволюцію етруського мистецтва можна зіставити з розвитком червоно й чорнофігурного розпису на грецьких посудинах. Характерним прикладом етруського мистецтва став *саркофаг* VI ст. до н.е., на кришці якого розташовано скульптуру знатного подружжя. Багато саркофагів повністю не збереглися, оскільки робилися з глини. У зображенні цієї пари зроблено спробу зобразити конкретних людей, хоча скульптурі властива деяка стилізація, узагальненість образів та архаїчна посмішка. Саме *етруски* стануть учителями римлян у портретному мистецтві.

Етруски довели до досконалості обробку металів, їм стали відомі окремі технології, зокрема *грануляція* – напайка на мідну основу мікроскопічних золотих кульок діаметром до двох міліметрів.

Етруски виготовляли керамічний посуд типу *буккеро*, стінки якого коптили та згладжували нагрітим камінням так, що вони ставали чорними та нагадували металеві. Посудини з кришками у вигляді голів людей, що мають портретну подібність із померлими, використовували як поховальні урни.

Період могутності етрусків (VI ст. до н.е.) пов'язаний із етруською династією у Римі. Вони, як і фінікійці, стали умілими моряками, заробляли торгівлею та піратством. В античній традиції їх часто називали *тирренами* за найменуванням Тирренського моря, де вони панували. В Етрурії існували три федерації, *ліги* – до дванадцяти міст у кожній, засновані на релігійних началах. На загальносоюзних зборах приносилися жертви богам, проводилися священні ігри. Верховний жрець-цар зосереджував у своїх руках і світську владу. Федерації не представляли централізованої держави, відтак швидко зазнали поразки від римлян. Етруски мали потребу в нових землях та спробували розширити свої території, однак під час освоєння східного узбережжя Корсики та Сардинії стали зустрічати опір римлян та грецьких колоністів.

До початку V ст. до н.е. могутності *етрусків* прийшов кінець, коли поблизу Кум у 474 р. до н.е. вони зазнали остаточної поразки від італійських греків.

План семінарського заняття

1. Найдавніше населення Апеннінського півострова.
2. Цивілізація етрусків.
3. Легендарна та реальна історія виникнення Рима.
4. Соціально-економічний та політичний устрій царського Рима.
5. Реформи Сервія Туллія.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання: найдавніше населення Апеннінського півострова; археологічні пам'ятки; колонізація Італії та Сицилії греками; цивілізація етрусків, особливості їх культури. Поява італіків на Апеннінському півострові. Легендарна та реальна історія виникнення Рима. Становлення римської общини. Родова структура. Соціально-економічний та політичний устрій царського Рима. Ремесло та торгівля. Виникнення

грошового обігу. Особливості правління римських царів. Реформи Сервія Туллія. Римська культура та релігія часів царів.

Список основної та додаткової літератури

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т. 2. Стародавній Рим : Підручник. / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – 848 с.; ілюстр., карти.
2. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией Й. Херрманна и Э. Цюрхера. – М. : ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 3. VII век до н.э. – VII век н.э. – 680 с.
3. Блок Реймон. Этруски. Предсказатели будущего. / Реймон Блок. Пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М. : ЗАО Центрполитграф, 2004. – 189 с. – (Загадки древних цивилизаций).
4. Тюйе Ж.-П. Цивилизация этрусков / Ж.- П. Тюйе; пер. с фр. Т. Баженовой. – Екатеринбург : У-Фактория; М.: Астрель, 2011. – 254 [2] с.

Довідники

1. Адкинс Л., Адкинс Р. Древний Рим. Энциклопедический справочник / Лесли Адкинс, Рой А. Адкинс. – М. : Вече, 2008. – 528 с. : ил. – (Библиотека мировой истории).
2. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий– М., 2001. – 975 с.
3. Мифы народов мира. Энциклопедия. / Под ред. С. А. Токарева. – 2-е изд. – М., 1997. – Т.1–2.

Джерела

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т. 3. Практикум / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – 544 с.; ілюстр., карти.
2. Вергілій Марон. Буколики. Георгики. Енеїда. – М., 1971 (Серия «Библиотека всемирной литературы»).
3. Ливий Тит. История Рима от основания города. – М., 1993. – Т.1–3.
4. Плутарх. Избранные жизнеописания. – М., 1994. – Т.1–2 (Серия «Литературные памятники»).

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Проаналізуйте археологічні пам'ятки на території Апеннінського півострова.
2. Охарактеризуйте розвиток етрусської цивілізації та її вплив на римську цивілізацію.
3. Порівняйте легендарну та реальну історію виникнення Рима.
4. Проаналізуйте соціально-економічний устрій царського Рима.
5. Проаналізуйте політичний устрій царського Рима.
6. Охарактеризуйте правління перших римських царів.
7. Проаналізуйте родову структуру Рима за часів царів.
8. Проаналізуйте реформи Сервія Туллія та визначте їх історичне значення.
9. Охарактеризуйте ранню римську релігію.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Археологічні культури на території Апеннінського півострова.
2. Легендарна та реальна історія заснування Рима.
3. Царський Рим.
4. Особливості етрусської цивілізації.
5. Етрусська культура.
6. Соціально-економічний розвиток Рима за часів царів.
7. Політичний розвиток Рима за часів царів.
8. Родова структура та організація римського суспільства.
9. Культура Рима за часів царів.
10. Реформи Сервія Туллія.

ТЕМА 8

РИМ ЗА ЧАСІВ РАННЬОЇ РЕСПУБЛІКИ VI – III СТ. ДО Н.Е.

Ключові поняття: джерела, хронологія, культура, децемвіри, закони XII таблиць, реформи, магістрати, консул, цензор, претор, ліктор, диктатор, плебейські трибуни, вето, легіон, провокації,

демократія, олігархія, патриції, плебеї, клієнти, раби, пролетарії, вершники, магістратури, самніти, латини, понтифіки, авгури, фламїни, ауспїції, весталки, триби, сецесїї, югер, плебісцит, коміції, центуриї, Пунїчні війни.

БОРОТЬБА ПЛЕБЕЇВ ІЗ ПАТРИЦІЯМИ

Процес формування держави у Стародавньому Римі супроводжувався запеклою соціальною боротьбою, основними учасниками якої стали *плебеї* та *патриції*. Плебеї прагнули домогтися збільшення своїх прав.

Вигнанням останнього римського царя, *Тарквінія Гордого*, який узурпував владу після вбивства *Сервія Туллія*, прийнято завершувати царський період римської історії. Наприкінці VI ст. до н.е. йому на зміну приходить республіканська форма правління. Юридично законодавча влада належала *центуриатним коміціям*, де вирішальну роль відігравали патриції, які мали стабільну більшість голосів. Величезне значення мав сенат, що складався з колишніх *магістратів*, які затверджували рішення, прийняті в *коміціях*. Тільки *патриції* могли стати *сенаторами*. На чолі виконавчої влади у цей час стали *консули*, що володіли вищою цивільною та військовою владою. Консульські посади, також як інші нижчі *магістратури*, заміщалися виключно *патриціями*.

Відтак патриції продовжували відігравати провідну роль – як в економічному, так і в політичному житті. Відповідно до цього формулювалися вимоги плебеїв.

Насамперед, це допуск до громадської землі (*ager publicus*), що становила власність держави. Однак їх розподіляли виключно серед заможних громадян, у першу чергу патриціїв. Фактично вони ставали їх приватною власністю, хоча юридично належали не їм, а усьому народу.

Патриції та плебеї володіли землею на зовсім різних засадах. Якщо плебеї мали у власності лише невеликі земельні ділянки, то патриції, окрім свого особистого наділу, могли користуватися землею з громадського фонду. Навіть після реформ *Сервія Туллія*, утворивши з патриціями єдину громаду, отримавши право служби у римському війську та участі у *центуриатних коміціях*, плебеї залишилися поза патриціанською родовою організацією. Відтак право допуску до общинної землі вони так й не отримали. В умовах малоземелля їх заборгованість зростала, плебеї взагалі втрачали свої землі. Деяким із них загрожувало *боргове рабство*.

З іншого боку, формально отримавши можливість участі в політичному житті Риму, плебеї не мали права займати державні посади та, відповідно, потрапити до числа *сенаторів*. Отже, вимоги плебеїв зводилися до допуску їх до фонду громадських земель, рівноправності з патриціями в політичному житті, до скасування боргової кабали, а також обмеження боргового відсотка тощо.

Вирішальну роль у цій боротьбі відіграла військова сила плебеїв. Патриціїв у Римі жило небагато, а також вони гинули в результаті численних війн. При цьому, у результаті перетворень, здійснених *Сервієм Туллієм*, плебеї опинилися в рамках однієї громади з патриціями. Однак вони, отримавши лише право входження до військової організації, змушені були проливати кров у запеклих військових зіткненнях Рима зі своїми сусідами. У 494 р. до н.е., коли йшла війна з латинськими племенами, *плебеї*, що становили більшу частину римського війська, відмовилися вийти у похід та відправилися на священну гору біля Рима. Це явище отримало назву *першої сецесії* – своєрідного військового страйку. Патриціанські командири опинилися без воїнів. Через загрозу захоплення Рима *патриції* вимушено пішли на поступки *плебсу* – погодитися на введення *магістратури*, що представляла винятково плебейські інтереси. Це стала посада *плебейських трибунів*, які обиралися винятково з плебеїв. *Плебейські трибуни* стали захисниками інтересів плебеїв. Вони мали право забороняти розпорядження патриціанських магістратів або рішення сенату скликати плебеїв на їх загальні сходи (плебейські народні збори за *трибами*) та захищати від несправедливості будь-якого плебея, який шукав захисту в будинку плебейського трибуна. Трибун мав недоторканість у межах Рима. Трохи пізніше консул *Спурій Кассій* запропонував перший проект *аграрної реформи*, за якої передбачалася можливість для плебеїв розподілу між собою земель, захоплених під час війн. Патриціям удалося скасувати цей закон. Однак у 456 р. до н.е. плебейському трибунові *Іцїлію* вдається провести через *коміції* закон про розподіл землі між бідняками на обмеженій території біля Рима.

Наступний етап боротьби пов'язаний із письмовим оформленням римського права, що існувало лише в усній формі. Воно передавалося за традицією, однак письмово не фіксувалося, завдяки чому багато законів, що з'явилися у царську епоху, можливим стало вільно трактувати та використовувати в тих або інших вигідних для знаті цілях. Для письмового оформлення законодавства організовано спеціальну комісію *децемвірів* (десяти осіб), що обралася з числа патриціїв, які мали надзвичайні

повноваження. *Децемвіри* орієнтувалися на вже існуюче законодавство *Солона* та на закони, що діяли в південно-італійських грецьких колоніях. Загальну редакторську роботу, швидше за все, проводив грек на ім'я *Гермодор*.

На початку 450 р. до н.е. *децемвіри* склали перші десять таблиць законів. Після цього народ обрав другу комісію для завершення роботи, до якої увійшли й плебеї. Однак нові *децемвіри* зловжили владою та перевищили свої повноваження, урізавши права плебеїв. Це призвело до *другої сецесії* плебеїв у 449 р. до н.е. За результатом другої сецесії патриції погодилися на визнання права *провокації*. Провокація – форма звернення громадянина до народних зборів у випадку, якщо він засуджувався до страти; тоді його справа переглядалася.

Незабаром робота *децемвірів* завершилася. З'являється найбільш рання юридична пам'ятка Рима – *Закони XII таблиць* (закони вибито на дванадцятьох мідних дошках). Як і закони *Солона*, вони відображали факт становлення приватної власності, коли за крадіжку врожаю, вирубку чужого лісу тощо, застосовувалися жорстокі покарання. Убивство злодія, захопленого на місці злочину, визнавалося нормою в такій ситуації. У законах формувалося подання про власність як невід'ємної частини держави, що характеризувало багато ранніх законодавств. Уводився закон відповідно до якого земля не відчужувалася від родини. Однак та сини не мали права її розподіляти, володіючи ділянками окремо. Кровна помста замінювалася грошовим штрафом. Обмежувалася й патріархальна влада батька, який не міг у відшкодування боргів продати сина в рабство та викупити більше трьох разів.

Із прийняттям законів *патриції* пішли на поступки відносно *плебеїв*. Обмежувався борговий відсоток, що жорстко фіксувався (близько восьми відсотків на рік). Однак становище боржників залишалося досить важким, оскільки кредитор мав право: притягати їх до кримінальної відповідальності, запровадити у в'язницю, закувати в кайдани та навіть у відшкодування позиченої суми фізично розчленувати (жорстокий звичай, що походить від архаїчного римського права). Так само плебеї не могли одружуватися з представниками патриціанських родів.

У законах не містилося чітких правових понять: він представляв собою ряд афоризмів, приказок та прислів'їв. Недосконалість формулювань поєднувалася з вимогою абсолютної точності в дотриманні дрібних деталей судового процесу. Обвинувачення та захист проводилися у суді за жорстко розробленою формою, і недотримання навіть дрібних положень зводило нанівець усі спроби захиститися або відвести обвинувачення. Люди, що не розбиралися у *юриспруденції*, зверталися до спеціальних тлумачів законів, а ті виступали за них у суді. Закони тлумачили аристократія та жерці. Лише у наступну епоху виділилася блискуча плеяда відомих юристів, що склали докладні коментарі до римського законодавства.

Однак, не дивлячись на усю недосконалість, прийняття *Законів XII таблиць* різко обмежило свавілля патриціїв у судовій сфері.

У тому ж 449 р. до н.е. консули *Валерій* та *Горацій* затвердили рішення про те, що постанови плебейських зборів, проведених за територіальними трибами, набували чинності закону, оминаючи їх утвердження сенатом.

У 445 (444) р. до н.е. плебейський трибун *Канулей* домогся дозволу шлюбів між плебеями та патриціями. У відповідь на його спробу надати право плебеям обирати зі свого середовища одного або двох консулів, патриції прийняли компромісне рішення. Із 444 р. до н.е. плебеї отримали можливість обирати трибунів із консульською владою.

Хоча у ході цього етапу боротьби плебеї добилися низки значних поступок із боку патриціїв, аграрне питання залишалося не вирішеним. Общинні землі, чиї розміри значно виросли за рахунок захоплених Римом територій сусідніх народів, і надалі залишалися в користуванні виключно патриціїв.

Аграрне та боргове питання спробували вирішити плебейські трибуни *Ліциній* та *Секстій*. У 367 р. до н.е. прийнято закон, відповідно до якого встановлювався максимум земельного володіння у п'ятсот *югерів* (один *югер* – чверть *гектара*). Цим обмежувалося право патриціїв на окупацію громадських земель, та ставилася межа їхньому економічному засиллю. Полегшувалося і становище боржників: сплачені відсотки тепер зараховувалися у рахунок боргу, а суму, що залишилася, дозволялося вносити рівними частинами протягом трьох років. Нарешті, один із консулів став обиратися із плебеїв (це значний успіх плебейських мас у боротьбі за свої економічні, політичні та соціальні права).

Однак боротьба цим не завершилася. У 326 р. до н.е. прийнято закон *Петелія-Папірія*, що заборонив боргове рабство. Відтепер боржник гарантував кредиторowi борг тільки своїм майном, але не особистістю. При цьому відповідно до закону усім римлянам, що опинилися в борговому рабстві, надали свободу. Новий удар по інтересах патриціанської знаті нанесено цензором *Аппієм Клавдієм*, що

дарував звання сенаторів синам деяких відпущеників. Цим створено деяку протизагугу патриціанській аристократії. *Аппій Клавдій* провів ще один важливий закон: громадяни, які втратили земельні наділи, отримали можливість входження до *сільських триб*, у той час як раніше вони приписувалися тільки до *міських*. Відтак відбувалося зрівняння майнового та земельного цензу, а *відпущеники* та міські *плебеї*, які не мали землі, рівномірно розподілялися за усіма трибами.

У 300 р. до н.е. плебеям дозволили увійти до складу *жрецьких колегій* (закон братів *Огульнів*), хоча повного зрівняння прав патриціїв та плебеїв у сфері виконання сакральних функцій так і не відбулося.

У 287 р. до н.е. законом диктатора *Гортензія* (після *третьої сецесії* плебеїв) відновлено порядок уведений ще у 449 р. до н.е. *Валерієм* та *Горацієм*, що раніше порушувався. З ним рішення *трибутних коміцій* ставали законами та ухвалення сенатом не потребували (із римських часів поняття «*плебісцит*» перекочувало в європейське законодавство).

Прийняттям закону *Гортензія* боротьба плебеїв та патриціїв завершується. Основні вимоги плебеїв виконано: зникло боргове рабство, тимчасово втратило гостроту аграрне питання, юридично зрівнялися права плебеїв та патриціїв. Змінилася соціальна структура римського суспільства – *патриціанська аристократія* злилася з *плебейською знаттю*. У результаті цього утворився новий привілейований стан, що отримав назву *нобілітет*.

Разом із *нобілітетом* підсилювалися торгово-ремісничі верстви в Римі, у які входили представники багатьох, але не знатних плебейських родів. Ця категорія заможних плебеїв стала приписуватися до вісімнадцяти *центурій* вершників, тому й носила назву *вершників*.

Нобілітет, що включив у себе великих та знатних власників, протистояв масі бідняків, об'єднаних загальною назвою – *плебеї*. Однак ця назва вже не мала колишнього соціально-економічного та політичного значення, характерного для часу боротьби плебсу за свої права. Старі поняття «*патриції*» та «*плебеї*» зникли. Відтак остаточно ліквідовано залишки *родового ладу* та створено основи для концентрації приватної власності. Скасування боргової кабали при всій нестачі рабській праці, що зростала, призвела до посилення агресивності римського суспільства, вимушеного тепер задовольнятися тільки рабами-військовополоненими. На початку III ст. до н.е. у Римській республіці помітно вщухають соціальні конфлікти, суспільство стає єдиним та згуртованим у своїх інтересах.

ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД РАННЬОЇ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Римляни називали свою громаду словом «*цивітас*». Вона складалася з повноправних громадян, об'єднаних у *цивільну громаду*, аналогічну *грецькому полісу*. Верховна влада здійснювалася «*римським народом*» – привілейованою сукупністю громадян, які користуються всією повнотою прав. Саме із завершенням боротьби плебеїв із патриціями (до початку III ст. до н.е.) сформувалися органи політичної влади Римської республіки. Це *народні збори*, *сенат* та розгалужена мережа органів *виконавчої влади* – *магістратур*.

У Римі існувало три види народних зборів (*коміцій*). Найбільш давні, *куріатні коміції*, тобто збори патриціїв за *куріями*, до IV ст. до н.е. своє політичне значення вже втратили. Після реформ *Сервія Туллія* значну роль стали відігравати *центуріатні коміції* – збори воїнів за *центуріями*. У них вирішувалися найважливіші політичні питання, обиралися *консули*, *цензори*, *претори*, розглядалися найбільш серйозні кримінальні злочини.

Центурій нараховувалося сто дев'яносто три, кожна мала один голос. До перших дев'яноста восьми *центурій*, що надавали свої голоси раніше за інших, належали заможні громадяни (перший та другий розряди за законами *Сервія Туллія*). Відтак рішення виносилося за згодою перших *центурій*, оскільки якщо за законопроект подавалося більше половини голосів, він уважався прийнятим та голосування припинялося. *Плебеї* та *пролетарії* навіть не встигали проголосувати, а закон уже затверджувався *патриціями* та *вершниками*. Таку нерівноправність ліквідовано у республіканську епоху.

У II половині III ст. до н.е. проведено реформу *центуріатних коміцій* – кожний із п'яти розрядів громадян виставляв рівну кількість *центурій* (сімдесят). Із п'яти розрядів набиралося триста п'ятдесят *центурій*, до них приєднувалися деякі *центурії* інших верств громадян: *пролетаріїв*, *ремісників* та *вершників* – у цілому їх виходило триста сімдесят три. Кожний майновий розряд отримав рівне представництво у *народних зборах*, а важливі рішення виносилися вже усіма громадянами.

У V ст. до н.е. з'явилися *трибутні коміції* – плебейські збори за територіальними трибами, на яких обиралися плебейські магістрати. *Сервій Туллій* поділив Рим на двадцять одну трибу. В наступну епоху, враховуючи розширення території Рима, кількість триб збільшили до тридцяти п'яти.

Роль *трибутних коміцій* особливо виросла після 287 р. до н.е., коли за законом *Гортензія* до них перейшли законодавчі та частина судових функцій (розглядали справи адміністративного характеру, що карали штрафом). *Трибутні коміції*, як й *центуріатні*, скликалися вищими магістратами. У них вирішувалися найважливіші питання життя римської громади.

Наявність трьох видів народних зборів, що володіли різними хоча і недостатньо розмежованими повноваженнями, виключало ефективний вплив народу на прийняття політичних рішень. До того ж, коміції позбавлено законодавчої ініціативи: вони тільки приймали або відкидали пропозиції магістратів. У цих умовах величезну роль здобував *сенат*.

Сенат (збори *патриціїв*) став вищим органом влади у Римській республіці. Спочатку він складався з трьохсот членів. У нього головним чином входили колишні магістрати. Становище та ранг сенаторів відрізнялися. Першими у списку йшли *консуляри* (колишні консули), за ними – колишні *претори*, *цензори* тощо. Найбільш шанованим був «*принцепс сенату*». Саме він очолював реєстр сенаторів. *Сенат* виконував функцію дорадчого органу, з яким консультувалися *вищі магістрати*, які практично ніколи не зневажали його рекомендаціями, що негласно мали характер наказів. У сенаті вирішувалися питання релігійного культу, фінансів, зовнішньої та внутрішньої політики. Він відповідав за набір війська, його чисельність та фінансування у період війни, приймав іноземних послів, розглядав законопроекти з метою обговорення на народних зборах, після чого остаточно приймав їх або відкидав. Відтак сенат став початковою та кінцевою інстанцією у затвердженні законопроектів, а також верховним органом, перед яким звітували посадові особи, що відслужили свій термін та входили до його складу. Маючи тісний зв'язок із магістратами, сенатори найчастіше діяли згуртовано, будучи досить однорідною соціальною групою, що складалася переважно з представників нобілітету. Сенат був найбільш впливовою установою Римської держави, що реально визначала її політику у період республіки.

Принципова відмінність республіканської системи від царської складалася у наявності державних посад – *магістратур* (зазвичай магістрати обиралися зі стану вершників). У Римі, як і у Греції, не існувало ні однієї посади, що займала одна людина, тобто була у наявності колегіальність. Усі магістратури відрізняла короткостроковість. Ніхто не затримувався при владі більш ніж на один рік. Після закінчення терміну магістрати заново обиралися. Усі посади, аж до жрецьких, ставали виборними. Перелічені заходи спрямовувалися на те, щоб уникнути відновлення *царської влади*.

У Римі не існувало значного бюрократичного апарату, взагалі не існувало поняття «*чиновник*» у власному розумінні слова. На думку римлян, людина, здатна керувати, вміла все (такий підхід до керівників втрачено в європейській традиції). Римляни вважали, що людина, яка послідовно пройшла ієрархію посад, може займати будь-який пост, відтак універсальний римський адміністратор не мав потреби у вузькій спеціалізації та особливих знаннях для ведення судових справ суду, управлінням провінцією або командування військом.

У руках *магістратів* – посадових осіб – зосереджено виконавчу владу. Майже всі вони обиралися коміціями. Виконання обов'язків магістратів не оплачувалося, однак вони вважалися почесними. Зазвичай магістрати обиралися на один рік та приймали колегіальні рішення. Магістратури ділилися на дві групи – звичайні (*ординарні*) та надзвичайні (*екстраординарні*).

З ординарних магістратур вищою виконавчою владою володіли *два консули*, причому кожен із них мав однакові повноваження. Їм вручалася вища військова та цивільна влада. Вони ставали головнокомандуючими: відали комплектуванням армії та призначеннями на офіцерські посади; мали право військового суду в період бойових дій; скликали сенат та народні збори під власним головуванням; вносили законопроекти. Спокійно консулами ставали тільки патриції, за іменами яких називався рік.

У сфері внутрішнього управління вони контролювали діяльність інших магістратів та стежили за внутрішньою безпекою міста. У мирний час консули змінювали один одного через місяць. Якщо консул не погоджувався з рішенням свого колеги, він міг скасовувати його накази.

У період воєнних дій така практика іноді мала трагічні наслідки, що стало однією із причин поразки при Каннах. У випадку смерті одного консула обов'язково призначався «*додатковий консул*», навіть за умови, якщо смерть траплялася за добу до обрання нового (такі випадки відомі). Римляни жорстко дотримувалися положень закону для того, щоб і додаткову хвилину вища посада не

заміщалася однією людиною. Після 367 р. до н.е. (закон *Ліцинія* та *Секстія*) одним із консулів обирався плебей.

Символами консульської влади стали *фасції*, – в'язанка прутів, що несли перед консулом дванадцять посадових осіб – *лікторів*. Усередину кожної в'язанки вставляли сокиру – символ караючої влади консула.

Другою за значенням стала посада *преторів* («що йшов попереду»). Два претори охороняли порядок у Римі та відали судовими справами. Один із них вирішував питання, пов'язані з римськими громадянами, інший розбирав конфлікти серед негромадян. Затвердження цієї посади у 366 р. до н.е. означало виключення судових функцій із повноважень консулів, які відтепер не займалися судом. Спочатку преторами ставали тільки патриції, однак незабаром до цієї посади допустили плебеїв. Пізніше, після розширення Римської держави, число преторів збільшилося до шести.

Більшою пошаною у Римі користувалася посада *цензорів* («людина яка оцінює»). Обидва цензори робили перепис громадян, визначали їх майновий розряд, складали список сенаторів, стежили за суспільною моральністю. Якщо хтось образив свого батька або погано повівся, цензор виключав того, хто провинився з відповідного списку. Магістрат контролював використання державних фінансів, оскільки, проводячи перепис, знайомився із доходами різних територій.

Посада *плебейських трибунів*, що захищала інтереси плебсу, передбачала найважливіше право, яким не володіли усі інші магістрати, – право «*вето*» («я забороняю»). Особистість трибуна була недоторканною. Вони могли опротестувати, заборонити розпорядження посадових осіб, сенату та навіть коміцій. Трибун піддавав арешту або грошовому штрафу особу, яка протидіяла інтересам плебеїв, однак не оскаржував остаточне рішення народних зборів та сенату. Трибун міг скликати плебейські збори та вносити пропозиції. Він мав владу в межах міста, однак не поза Римом, і тільки у межах річного терміну, після закінчення якого його пропозиції могли бути скасованими. Окрім того, трибун міг оголошувати *вето* не тільки на проекти сенату або народних зборів, а й на пропозиції інших трибунів (число трибунів доходило до десяти осіб).

До числа нижчих ординарних магістратур відносилися посади *едилів* та *квесторів*. Перші стежили за порядком у місті, його благоустроєм та постачанням, а другі відали міською скарбницею та архівами.

До розряду надзвичайних (*екстраординарних*) магістратур відносилася посада *диктатора*. Він призначався сенатом терміном на шість місяців у виняткових випадках для вирішення надзвичайних завдань та мав у своєму розпорядженні усю повноту влади. Диктаторові підкорялися всі магістрати окрім плебейських трибунів. Ніхто не міг скасувати рішень диктатора, який призначав собі помічника (*начальник кінноти*). Останнього диктатора призначено наприкінці другої Пунічної війни (202 р. до н.е.).

Окремо в Римі діяли *жрецькі магістратури*. У найдавніші часи жерці призначалися царем, у республіканський період – верховним жерцем, *понтифіком*. Понтифіки обиралися серед людей бездоганної поведінки та без тілесних недоліків; вони звільнялися від військової служби, могли займати державні посади, тобто виконувати *сакральні* та *світські* функції.

Римське жрецтво не становило особливої *касти*. Жерці обиралися з громадян, найчастіше патриціїв, однак їх посади, як правило, не ставали довічними (окрім сану *великого понтифіка* та декількох особливо видатних жерців).

Із II ст. до н.е. виникла ідея виборності жерців на народних зборах. Відповідний закон проведено у 104 р. до н.е. (закон *Доміція*). Відтепер жерці обиралися вже на трибутних зборах, однак не всіма трибами, а тільки найдавнішими.

Загальнодержавні культу контролював сенат, що засновував нові та забороняв шкідливі, наприклад *вакханалії* (II ст. до н.е.), визнані аморальними, оскільки шанувальники *Бахуса* збиралися у нічний час та робили божевільні оргії.

Колегія *понтифіків* складалася з п'яти осіб на чолі з великим понтифіком. Колегія нікого не обслуговувала. Її члени робили жертвоприношення, перевіряли загальне виконання культу в державі та охороняли його чистоту, будучи знавцями богослужіння, тобто вищою інстанцією у культовій практиці. Понтифіки встановлювали *календарні дати* (це було не завжди точним, оскільки до кінця існування республіки в ньому панувала плутанина), вели *римський літопис*, куди записувалися найважливіші події року (римські історики користувалися цими записами як джерелами).

Представники жрецької колегії *фламінів* служили певним божествам. Три старших фламіна відправляли культ *Юпітера*, *Марса* та *Квірина*. Із останнім ототожнювався божественний *Ромул*, від якого вів походження римський народ – *квірити*.

Авгури займалися *ворожінням* за польотом птахів (*ауспиціями*). Вони тримали священних курей, і за тим, як кури клювали зерно, передбачали майбутнє. Для ворожіння за польотом птахів жерці за етруською традицією ділили повітряний простір на чотири сектори: звертаючись то до одного, то до іншого, вони визначали, чи сприятливо знамення, чи ні. Авгурам надавався великий простір для трактовки результатів *ауспицій*, наприклад, пославшись на несприятливе знамення, можна розпустити народні збори, щоб вони не прийняли марного рішення.

Весталки служили богині *Вести* як символу римської державності. Храм *Вести* знаходився в центрі Риму. Жіноча колегія складалася з шести осіб, у неї набиралися дівчатка, яким виповнилося шість років: десять років вони навчалися; десять років – служили; десять років – навчали інших, тобто термін їхнього служіння визначався у тридцять років. Римляни з повагою ставилися до цієї посади. *Весталки* підтримували вогонь у храмі *Вести*, з яким ототожнювалися благоденство та вічність Рима, приносили вогню безкровні жертви та молилися щодня за державу.

Весталки охороняли святині що перебували у храмі, у першу чергу, *палладіум* – зображення *Афіни*, яке, за переказом, вивезено з *Трої* самим *Енеєм*. Якщо вогонь згасав, весталку нещадно били батогами. Якщо вона у період служіння втрачала цнотливість, то її живою закопували в землю. *Весталка* могла одружитися після тридцятирічного терміну, однак зазвичай цього не робила. Жриці користувалися досить великою свободою: самостійно розпоряджалися майном поза опікою батька, мали особисту охорону в особі *ліктора*, що їх супроводжував. У Римі існував цікавий звичай: засудженого на смерть злочинця виправдували, якщо він дорогою на страту зустрічав весталку.

ЗАВОЮВАННЯ РИМОМ ІТАЛІЇ

Утворення Римської республіки, що супроводжувалося внутрішньополітичними зіткненнями, тривало на тлі майже безперервної боротьби з зовнішніми ворогами.

Головним об'єктом завоювань, розпочатих Римом у республіканський період, стала земля, якої постійно не вистачало. За своєю суттю війни стали для римлян формою внутрішньої італійської колонізації.

У республіканську епоху практично невідомими є випадки заснування колоній за межами Італії, оскільки римляни прагнули зберегти внутрішню єдність з італіками та народностями, що потрапляли до них у залежність.

Римський сенат у V–III ст. до н.е. наполегливо проводив політику військової експансії на Апеннінському півострові. Рим, будучи *аграрним полісом*, розташованим у густонаселеній області, де земля становила величезну цінність, постійно прагнув розширити свою територію. Прагнення до захоплення земель сусідів визначало експансіоністський характер римської зовнішньої політики. Агресивні війни римлян із метою підпорядкування територій інших італійських племен тривали більше двохсот років.

У процесі завоювання римською цивільною громадою Апеннінського півострова виділяються три етапи. Для подій першого етапу боротьби, що тривав майже сто п'ятдесят років, характерною є експансія Рима у центральній Італії, південній Етрурії, Лації. Першим супротивником римлян стали *етруски*, які напали на Рим після вигнання *Тарквінія Гордого* (цар етруського міста Клузія *Порсена* підтримував *Тарквінія Гордого*).

У римській традиції ця боротьба зображується як ланцюг героїчних подвигів римських патріотів. У римському війську служив відважний юнак *Муцій*, який пробрався у ворожий табір із метою вбити етруського царя (510 р. до н.е.). Помилково він зробив замах на знатного вельможу. Будучи схопленим, римлянин, бажаючи виявити мужність, поклав праву руку на жертвник із палаючим вогнем, і вона згоріла. Цар здивувався мужності *Муція* та відпустив його, не наважившись воювати з римлянами. *Муцій* отримав прізвище *Сцевола* (*Лівша*). Насправді римлянам удалося розгромити етрусків, уклавши союз із латинами. Об'єднаними зусиллями вони здобули перемогу під Арицією (508 р. до н.е.).

До 506 р. до н.е. римляни розправилися зі своїми ворогами, однак у V ст. до н.е. їм довелося зіштовхнутися з етруським містом Вейї та з деякими латинськими племенами. В остаточному підсумку, римляни зруйнували Вейї, а населення продали у рабство. Відтак римляни захопили значні території на правому березі Тибру.

Із колишніми союзниками, які жили у прилеглих районах, римляни вели *латинські* (V–IV ст. до н.е.) та *самнітські* (IV ст. до н.е.) війни.

495–493 рр. до н.е. – *Перша Латинська війна* – Рим вимушено вступив у союз із латинами на умовах невтручання у їх внутрішні справи.

У ході підкорення сусідніх областей римляни діяли за принципом, що набув широкого поширення у світовій політиці: «*розділяй та володарюй*» – за рахунок надання різних прав тим або іншим племенам.

Цивільний (громадянський) статус людини складався з двох компонентів: прав, пов'язаних із суспільним та приватним життям. У суспільному житті громадянин мав право голосу на зборах та обрання на державну посаду. Політичні права римляни неохоче надавали союзникам.

У приватному житті громадяни могли мати законний шлюб та юридичні й комерційні права. Права, що стосувалися особистого життя та майнових стосунків, дарувалися більш широко. Отримання цивільних прав ставало метою для багатьох союзників. Це так звані *civitates sine suffragio* – римські громадяни, які не мали права голосування.

У період *латинських* та *самнітських* війн союзники втрачали частину своїх земель та право ведення самостійної зовнішньої політики, що відтепер переходили до Рима, а також зобов'язувалися брати участь у війнах на його стороні. Цивільна повноправність союзникам не надавалася, оскільки з нею пов'язувалося звільнення від податків. Утім включення малої кількості союзників у перелік навіть неповноправних громадян ставало порушенням основного принципу античної державності, відповідно до якого поліс повинен залишатися замкнутим, автономним та невеликим у розмірах. Отримати громадянство в Афінах для чужоземця ставало практично неможливим, а у Римі ж надання громадянства стало політичним знаряддям у взаємостосунках із союзниками. Розширення території Римської держави поступово призвело до того, що Рим перестав існувати як замкнутий поліс.

У 390 р. до н.е. на Рим обрушилися галли – войовничі племена, які проживали на північ від Апеннін (територія сучасної Франції). У битві на річці Алії (приток Тибру) галли розгромили римлян, вирушили на Рим та захопили його. Як переказує римська традиція, римські воїни, які залишилися живими, закріпилися на Капітолійському пагорбі та заснули від втоми. Уночі галли пішли на штурм, однак раптово загоготали присвячені *Юноні* гуси. Римляни прокинулися та відбили наступ («*гуси Рим врятували*»). Усупереч досить красивій легенді, більш імовірно, що римляни відкупилися від галлів золотом, після чого упродовж восьми років у Рим не ступала нога жодного іноземного солдата.

Потенційна загроза кельтської навали заставила римлян об'єднатися з місцевими племенами. Відтак римляни уклали тимчасові договори з *латинами* та *самнітами* – у 358 р. до н.е. відновлено римсько-латинський союз, а у 354 р. до н.е. – укладено римсько-самнітський договір.

Із часом населення Рима зростало, однак земель не вистачало, з'являлося багато бідняків. Римлянам стали потрібні нові землі. Відтак римляни, швидко оправившись від поразки, збудували нові оборонні стіни навколо Рима та створили нову армію. Результатом боротьби на цьому етапі стало облаштування римлян у центрі Апеннінського півострова.

Боротьба за захоплення гірської Італії (Самнія) та родючої Кампанії, що тривала майже п'ятдесят років, складає зміст другого етапу римських завоювань. Римлянам довелося зіштовхнутися з войовничими *самнітськими* племенами.

343–341 рр. до н.е. – *Перша Самнітська війна* – римляни підкорили Кампанію. Це стривожило *Латинську федерацію*. Латини зажадали половину місць у сенаті та посаду одного консула. У результаті розпочалася нова війна. 340–338 рр. до н.е. – *Друга Латинська війна*. Римляни перемогли (битва біля міста Свесса). Після цього римляни втрутилися у внутрішню боротьбу в Неаполі, що призвело до нової війни. 327–304 рр. до н.е. – *Друга Самнітська війна*. Війна проходила з перемінним успіхом, причому на сторону римлян перейшла місцева самнітська знать. У 327 р. до н.е. римляни захопили Неаполь. Однак у 321 р. до н.е. самнітам удалося розгромити римлян у Кавдійській ущелині. Римляни кілька років долали наслідки цієї поразки. Вони провели реформу армії: *легіон* розподілили на тридцять *маніпул* (шість тисяч солдат); а *маніпул* – на дві *центурії* (двісті солдат); та зробили демократичні перетворення у суспільстві (312 р. до н.е. – діяльність цензора *Аппія Клавдія Цека*). У результаті цих перетворень римлянам вдалося переломити хід війни та розгромити ворогів. У 304 р. до н.е. самніти запросили миру. *Сабелли*, *вольски* та *екви* стали римськими союзниками, а територія Римської держави зросла на чотири триби.

У ході цих війн основних противників римлян (*самніти*, *етруски*, *умбри*, *галли*) розгромлено, а до Римської держави увійшли області Середньої Італії – Самнія, Північна Етрурія та Умбрія.

На початку III ст. до н.е. з півночі знову рушили *галли*, до яких примкнули *етруски*. Важке становище Рима спонукало *самнітів* знову заявити про свої права. У 298–290 рр. до н.е. відбулася *Третя Самнітська війна*. Цього разу в Самнії серйозних бойових дій не велось, оскільки все вирішувалося на Півночі. У 296 р. до н.е. римляни розгромили війська антиримської коаліції при Сентині. У підсумку цієї війни *Самнітська федерація* припинила своє існування. *Самніти* уклали нерівноправний союз із Римом, а *сабіняни* стали неповноправними римськими громадянами.

У 285 р. до н.е. *галли* знову вторглися в Етрурію та розгромили римлян при Ариції. Однак римлянам знову вдалося переломити хід війни. У 284 р. до н.е. друга римська армія розгромила *галлів-сенонів* та захопила північно-східне узбережжя Адріатики, де засновано першу колонію римлян у галльській землі – Сена Галльська. У 283 р. до н.е. римляни здобули перемогу над галлами при Вадимонському озері. Ці перемоги зміцнили становище римлян у Середній Італії (Етрурії, Умбрії та Піцені).

Третій етап римського завоювання Італії припадає на 281–272 рр. до н.е., коли головними супротивниками Риму стали грецькі колонії півдня Апеннінського півострова. Відчуваючи неминучість захоплення, *греки-колоністи* звернулися за допомогою до талановитого полководця – епірського царя *Піппа*, який у 280 р. до н.е. висадився на території Італії з двадцятьма слонами та найманим військом (двадцять тисяч піхоти та три тисячі вершників). *Греки, лукани та самніти* перейшли на сторону *Піппа*. У 280 р. до н.е. – союзники виграли битву в римлян при Гераклеї, а у 279 р. до н.е. – при Аускулі. Саме після цієї битви *Піпп* сказав приблизно наступне: «Ще одна така перемога, і я залишуся без армії», звідки з'явився вираз «*Піппова перемога*».

Згодом *Піпп* переправився у Сицилію, де йому вдалося захопити майже всі карфагенські укріплення. До Італії *Піпп* повернувся у 275 р. до н.е., де біля міста Малевентум дав генеральну битву римлянам. Римляни розгромили армію *Піппа*, а місто Малевентум («*погане повітря*») перейменували у Беневентум («*гарне повітря*»). Після поразки *Піпп* покинув Італію. Незабаром після цього завершилися останні значні війни на її території: увесь Апеннінський півострів об'єднався під владою Рима (265 р. до н.е.). Територія Італії, від річки Рубікон на півночі до Мессенської протоки на півдні, підпорядковувалася Риму.

Із маленького *полісу* на річці Тибр Рим перетворився в одну з потужних держав Західного Середземномор'я, яка не стала єдиною. Завойовані народи перебували у різній формі залежності та підпорядкування від Рима. За своїм устроєм це стала *римсько-італійська конфедерація* – союз під верховенством Рима. Він керував союзниками за принципом «*розділяй та володарюй*».

Ті італійські громади, в основному на території Лація, які першими стали підконтрольними Риму, називалися *муніципіями*. Вони зберегли самоврядування, мали власних *магістратів* та суддів. Жителі *муніципіїв* незабаром зрівнялися у правах із римськими громадянами.

Так звані міста «*без голосування*» користувалися деякими обмеженнями. Їх населення мало повноту прав у майновому відношенні, однак не допускалося до участі у *коміціях* та не могло обиратися до магістрату.

Населення міст із правом «*латинського громадянства*», зберігаючи своє самоврядування, мали ще менше прав.

«*Союзники*» становили найбільш численну категорію підлеглих Риму громад. Формально вони вважалися незалежними, однак їх повністю позбавляли права ведення самостійної зовнішньої політики.

У найбільш важкому становищі опинилися підкорені Римом міста. Позбавлені автономії, вони керувалися римськими уповноваженими. Їх жителі не мали права носити зброю та не мали права громадянства.

Свідомо проводячи подібну політику стосовно завойованих територій, римська дипломатія вважала, що саме такий її характер зможе забезпечити міцність утвореного силоміць союзу. Основним здобутком перемоги Риму у цих завоюваннях стало те, що завершення боротьби плебеїв та патриціїв дозволило римлянам домогтися більшої згуртованості співгромадян й, відповідно, своєї армії.

До того ж, підкорені Римом племена та народи, залишалися роз'єднаними. Їхні виступи проти римської експансії відбувалися у різний час та мали локальний характер. Римляни намагалися підкоряти своїх супротивників поодиночі, не допускаючи загрози створення військово-політичних об'єднань.

Отже, підкоривши Італію, Рим відкрив собі шлях до подальших завоювань.

ВІЙНИ РИМУ З КАРФАГЕНОМ

До III ст. до н.е. Рим став однією з найсильніших держав Середземномор'я. Навколо полісу склалася федерація міст та територій, що перебували у різній ступені залежності від нього. Однак захопленням Апеннінського півострова римляни вже не бажали обмежуватися. Їх погляди звернулися до Сицилії з її родючими землями та заможними грецькими колоніями, та до Іспанії з її рудниками.

Однак ці території привертали увагу й Карфагена, міста, заснованого на території Північної Африки у IX ст. до н.е. фінікійцями (у V ст. до н.е. Карфаген став найсильнішою державою Західного Середземномор'я). За своїм політичним устроєм Карфаген – це *олігархічна республіка*. Значна частина його знаті, пов'язана з заморською торгівлею та ремеслом, відкрито заявляла про широкі захоплення нових земель за межами африканського континенту. Саме тому зіткнення інтересів Риму та Карфагена у прагненні до зовнішніх захоплень стало причиною *Пунічних війн* (населення Карфагена римляни називали *пунами*), що стали рубіжним етапом в історії усього Західного Середземномор'я. Війни Рима та Карфагена за панування в басейні Середземного моря тривали з перервами більше ста років.

Перша Пунічна війна розпочалася у 264 р. до н.е. та тривала до 241 р. до н.е. На прохання Мессани (місто у Сицилії) у 264 р. до н.е. Рим втрутився у її боротьбу з Сиракузами та захопив не тільки Сиракузи, а й Мессану. Захід острова належав Карфагену, що створив укріплені бази у містах Лілібей, Панорм та Дрепана. Римляни просунулися до карфагенських міст та осадили їх, однак на морі вони виявилися не здатними конкурувати з новим супротивником, який у першому ж бою розгромив римський флот. У Римі склалася та ж ситуація, що й при *Фемістоклі* під час греко-перських війн, коли виникла необхідність у створенні потужної військової ескадри, що була негайно побудована. У 260 р. до н.е. при Мілах римляни нанесли Карфагену першу велику поразку на морі. Натхненні перемогою, римляни перенесли воєнні дії безпосередньо у Північну Африку та у 256 р. до н.е. осадили Карфаген, однак Рим не задовольнило умови миру, запропоновані Карфагеном. Пунійці стали захищатися до останнього, та римляни, як ніколи близькі до перемоги, зазнали поразки. Флот, що поспішав їм на допомогу, загинув у бурі, і поразка виявилася більш важкою, ніж раніше. Для більшого приниження бранців, карфагеняни прогнали їх під ярмом з-під волячої запряжки.

У 255–242 рр. до н.е. проходив другий етап війни. Бойові дії сконцентрувалися у Сицилії та проходили зі змінним успіхом, хоча на морі все-таки панували карфагеняни. Обидві сторони стомилися від війни. Становище римлян стало більш вигідним – вони володіли половиною Сицилії та блокували карфагенські укріплення на о. Сицилії – Лілібей та Дрепану. Однак без підтримки флоту вирішальної перемоги досягти не вдалося. У 241 р. до н.е. у морський битві при Егатських островах римський флот розгромив карфагенян під командуванням *Гамількара Барки* (представник відомого у Карфагені роду *Баркидів*) та блокував із моря їх сицилійські фортеці. Карфаген запросив миру.

За умовами мирної угоди (241 р. до н.е.) Карфаген звільняв Сицилію (частина острова перейшла під владу Римської республіки). Ці землі стали першою заморською римською *провінцією*. Саме із цього часу *провінціями* стали називати завойовані Римом території. Також Карфаген протягом десяти років зобов'язувався виплачувати величезну контрибуцію (три тисячі двісті талантів, майже вісімдесят чотири тонни срібла) та звільняв римських полонених. Із часом Рим захопив острови Сардинія та Корсика, що контролювалися Карфагеном. Вони стали другою римською провінцією. Провінції керувалися римським намісником та вважалися здобутком римського народу. Намісник командував розквартированими у провінціях римськими військами. Частина територій провінцій оголошувалася «*землями римського народу*», а жителі провінцій зобов'язувалися сплачувати податки.

Так закінчилася *Перша Пунічна війна*, що підсумувала приблизну рівність сил – держави воювали двадцять років без вирішальної переваги в ту чи іншу сторону.

Карфаген, що втратив значну частину своїх заморських територій, прагнув до реваншу. Серед карфагенян виникають реваншистські настрої, з'являються ідеї повернення завойованих Римом територій. Карфаген робить ставку на наступальну війну, спрямовуючи війська на Рим через Піренейський півострів. Головнокомандуючий – *Гамількар Барка* (батько *Ганнібала*) – повів жорстоку та завзяту боротьбу з *іберами*, у якій і загинув. На зміну йому приходить *Гасдрубала* («*Ваал допомагає*»), який уклав договір із Римом та зобов'язався не переходити через річку Ебро. *Гасдрубал* теж загинув у цій боротьбі. Відтак на чолі карфагенських військ став геніальний воєначальник та дипломат, син *Гамількара Барки*, *Ганнібал* («*милостивий до мене Ваал*»). У юності він приніс біля вівтаря клятву, що буде боротися з римлянами до самої смерті (цю клятву він зберіг усе життя та виконав її).

Ганнібал не без підстав розраховував на союз із споконвічними супротивниками Рима – *галлами*, а також шукав підтримки серед усіх незадоволених римським пануванням в Італії та на Сицилії. Союз *Ганнібала* з царем елліністичної Македонії *Філіппом V* також не міг не хвилювати римлян, оскільки останній усіляко перешкоджав посиленню їхнього панування на Адріатиці та у басейні Егейського моря.

Усі ці обставини робили неминучим нове зіткнення Рима із Карфагеном. Постійні суперечки між потужними державами призвели до *Другої Пунічної війни* (218–201 рр. до н.е.). Незважаючи на те, що римляни мали заздалегідь підготовлений план ведення бойових дій, рішучі дії *Ганнібала* ледве не призвели їх до катастрофи.

У 219 р. до н.е. карфагеняни захопили союзне римлянам місто Сагунт (сучасний Сагунто), що послужило приводом до нової війни.

Зненацька для римлян *Ганнібал* зі слонами та величезним військом, пройшовши через Піренеї, зробив запаморочливий перехід через Альпи, втративши у горах майже всіх слонів та три чверті армії. Однак, незважаючи на це, *Ганнібал* вторгся до Італії та почав громити римські армії. У битві під Требіями (218 р. до н.е.) у Північній Італії консульські армії *Публія Корнелія Сципіона* та *Тиберія Семпронія Лонга* зазнали нищівної поразки.

Армія *Ганнібала*, посилилася повсталими проти Риму *галлами*. На шляху до Риму біля Тразименського озера у 217 р. до н.е. карфагеняни нанесли ще одну поразку римлянам. *Гай Фламіній*, який командував легіонами, у цьому бою загинув.

Літом 216 р. до н.е. під містечком Канни відбувся новий бій. Завдяки вдалій побудові військ карфагеняни, армія яких за чисельністю майже у два рази поступала римській, зуміли її оточити та повністю знищити. У цій легендарній битві в римлян налічувалося вісімдесят тисяч піхоти та сім тисяч кавалерії; у *Ганнібала* – сорок тисяч піхоти та чотирнадцять тисяч кавалерії. У центр своєї армії *Ганнібал* поставив слабкі частини, а основні сили зосередив на флангах, вибудувавши військо у вигляді вигнуті дуги. Коли римляни нанесли удар по центру й почали тиснути на піхоту *Ганнібала*, фланги карфагенської армії зімкнулися, і римські легіони опинилися «в мішку», після чого почалося побиття римських солдат. Ні до, ні після 216 р. до н.е. Рим не зазнавав подібних нищівних поразок.

Ця подія викликала паніку в Римі. Від нього відпали деякі союзники, у числі яких перебували міста Капуя та Тарент. До того ж цар Македонії *Філіпп V* пообіцяв надати допомогу.

Незважаючи на ці значні перемоги, становище *Ганнібала* поступово погіршувалося. Допомога від Карфагена не надходила, резервів не вистачало. Союзник – цар Македонії *Філіпп V*, зайнятий боротьбою із Грецією, яку організували проти нього римські дипломати, – не зміг переправити військо до Італії. Рим же, змінивши тактику боротьби з *Ганнібалом*, перейшов від відкритих зіткнень до дрібних сутичок та не нав'язуванню генеральної битви. Подібні дії виснажували карфагенську армію. Відправивши значні сили в Сицилію, римляни у 211 р. до н.е. взяли Сиракузи, а через рік захопили увесь острів. Також на їх користь почала змінюватися ситуація й у Іспанії.

До командування римською армією в Іспанії прийшов талановитий полководець *Публій Корнелій Сципійон*, пізніше прозваний *Африканським*. Після захоплення опорної бази *Ганнібала* в Іспанії – Нового Карфагена – римлянам удалося захопити у 206 р. до н.е. всю північно-західну частину Піренейського півострова.

Відбулися значні зміни й у самій Італії, де римляни піддали облозі Капую. Спроби *Ганнібала* допомогти стали безуспішними. Відтак він почав похід на Рим у надії відтягнути римські легіони від Капуї. Однак його надії не виправдалися. До того ж *Ганнібал* зрозумів, що взяти Рим штурмом не вдасться. Він знову повернувся на південь Італії.

Тим часом армія *Публія Сципіона* у 204 р. до н.е. висадилася в Африці. Карфагенський сенат терміново викликав *Ганнібала* з Італії. У 202 р. до н.е. південніше столиці Карфагена, під містечком Зама, відбулася битва, у якій *Ганнібал* зазнав своєї першої та останньої поразки. Йому довелося покинути Карфаген та шукати захисту в селевкідського царя *Антіоха III*.

Незважаючи на блискучі полководницькі здібності *Ганнібала*, результат *Другої Пунічної війни* був вирішений. Перевага в матеріальних ресурсах, кількості та якості військ визначила перемогу римлян. За мирним договором 201 р. до н.е. Карфаген втрачав усі свої володіння за межами Африки, його позбавляли права ведення самостійної зовнішньої політики, а також зобов'язали видати римлянам свій флот та бойових слонів. Упродовж п'ятдесяти років карфагеняни повинні були виплачувати величезну контрибуцію.

Для подальшої історії Рима *Друга Пунічна війна* мала найважливіші наслідки. У зв'язку з надходженням матеріальних багатств та рабів, у економіці республіки відбулися значні зміни. Землі союзників, що перейшли на сторону Карфагена, конфіскували, завдяки чому значно збільшився державний земельний фонд. Підсиливши контроль над своїми італійськими союзниками, римляни – громадяни привілейованої общини – стали розглядати їх у якості своїх підданих.

Саме після *Другої Пунічної війни* починається новий етап римських завоювань, що набувають яскраво вираженого загарбницький характеру.

План семінарського заняття

1. Боротьба патриціїв із плебеями.
2. Закони про права плебеїв.
3. Державний устрій Ранньої Римської республіки.
4. Встановлення гегемонії Риму на території Італії.
5. Перша та Друга Пунічна війна.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання: характерні риси Римської патриціанської республіки; причини та наслідки боротьби плебеїв із патриціями; основні закони, що гарантували права плебеїв. Особливості суспільно-економічного устрою Римської республіки у V – III ст. до н.е. Соціальна боротьба у Римській республіці у V – III ст. до н.е.

Особливості державного ладу ранньої Римської республіки. Боротьба Рима з етрусками, кельтами та іншими племенами. Римсько-італійська конфедерація: особливості, системи управління та соціально-економічного розвитку. Причини та наслідки Пунічних війн.

Список основної та додаткової літератури

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т. 2. Стародавній Рим : Підручник. / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – 848 с.; ілюстр., карти.
2. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима. / Л. Винничук. – М., 1988.
3. Грималь П. Цивилизация Древнего Рима : пер. с франц. / П. Грималь. – Екатеринбург, 2008.
4. История Древнего мира. Древний Рим. / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич и др. – Минск, 1998.
5. История Древнего Рима. / Под ред. В. И. Кузищина. – М., 1993.
6. История человечества: у 7 томах. / Под редакцией Й. Херрманна и Э. Цюрхера. – М. : ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 3. VII век до н.э. – VII век н.э. – 680 с.
7. Маяк И. Л. Римляне ранней республики. – М., 1994.
8. Сморгачев А.М. Религия и власть в Римской Республике : магистраты, жрецы, храмы. – М.: РГГУ, 2012. – 602 с.
9. Хоуэлл Г. Древний Рим : пер. с англ. / Г. Хоуэлл. – М., 2007.

Довідники

1. Адкинс Л., Адкинс Р. Древний Рим. Энциклопедический справочник / Лесли Адкинс, Рой А. Адкинс. – М. : Вече, 2008. – 528 с. : ил. – (Библиотека мировой истории).
2. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий. – М., 2001. – 975 с.
3. Словарь античности / Под ред. В. И. Кузищина. – М., 1992.

Джерела

1. Аппиан. Римские войны. – СПб., 1934 (Серия «Античная библиотека»).
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т.3. Практикум / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – 544 с.; ілюстр., карти.
3. Ливий Тит. История Рима от основания города. – М., 1993. – Т.1–3.
4. Фронтин Секст Юлий. Военные хитрости (стратегемы). – СПб., 1996 (Серия «Античная библиотека»).
5. Хрестоматия по истории древнего Рима: Учеб. Пособие для вузов по спец. «История» / Сост.: И. А. Гвоздева, И. Л. Маяк, А. Л. Смышляев и др.; Под ред. В. И. Кузищина. – М.: Высш. шк., 1987. – 431 с.
6. Хрестоматия по истории древнего Рима. Издание второе, исправленное и дополненное. / Составление и комментарии А. В. Постернака. – М., 2000. – 158 с.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Визначте головні риси соціально-економічного становища Ранньої Римської республіки.
2. Яке значення для римської історії мала боротьба плебеїв з патриціями.
3. Проаналізуйте етапи встановлення гегемонії Рима в Італії.
4. Проаналізуйте особливості суспільно-економічного устрою Італії у III ст. до н.е.
5. Визначте головні причини та наслідки соціально-політичної боротьби у Римі III ст. до н.е.
6. Охарактеризуйте соціально-економічний та політичний розвиток Карфагенської держави у першій половині III ст. до н.е.
7. Визначте та проаналізуйте причини Пунічних війн.
8. Порівняйте наслідки Першої та Другої Пунічної війни.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Рання римська республіка – загальна характеристика.
2. Боротьба плебеїв із патриціями за свої права.
3. Закони XII таблиць.
4. Закони про права плебеїв.
5. Державний устрій ранньої римської республіки.
6. Соціально-економічне становище ранньої римської республіки.
7. Встановлення римської гегемонії в Італії.
8. Піднесення Карфагена та Перша Пунічна війна.
9. Друга Пунічна війна та її наслідки.
10. Історичний портрет Ганнібала.

ТЕМА 9

РИМ ЗА ЧАСІВ ПІЗНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ III – I СТ. ДО Н.Е.

Ключові поняття: джерела, хронологія, елліністичні держави, соціально-економічні стосунки, товарне виробництво, консерватизм, провінція, громадянська колонія, римська фамілія, закони, реформи, календи, календар, демократія, десятина, диктатура, помістя римського народу, олігархія, тріумвірат, громадянські війни, популярі, оптимати, імперій, імператор, проскрипції, культура, драматургія, поезія, риторика, аттицизм, азіанізм, еллінізація, мистецтво.

РИМСЬКІ ЗАВОЮВАННЯ В СЕРЕДЗЕМНОМОР'І

У кінці IV – на початку III ст. до н.е. на сході Середземномор'я утворилися елліністичні держави. Найважливішими з них стали Македонія, Птолемейський Єгипет та царство Селевкідів.

У кінці III ст. до н.е. елліністичні держави втратили свою колишню могутність у зв'язку з зовнішніми та внутрішніми конфліктами. Ці обставини сприяли прагненням Рима підкорити територію Східного Середземномор'я.

Перші спроби римського військового проникнення на Схід відносяться до початку II ст. до н.е. та пов'язані з війною проти Македонії. У 197 р. до н.е. римські легіони розгромили македонську фалангу *Філіппа V* біля містечка Кіноскефали (Фессалія). Після укладення мирного договору римський головнокомандуючий *Тит Квінкцій Фламінін* здійснив дипломатичний крок, що закріпив позиції Рима в Греції. У 196 р. до н.е. він проголосив «свободу» грецьких полісів від македонської влади, чим заслужив симпатії греків.

Тим часом *Антиох III*, порушивши договір із римлянами, зважився на відкрите військове зіткнення з ними. У битві поблизу Магnezії (190 р. до н.е.) у Малій Азії війська *Антиоха III* зазнали поразки від римських легіонів. За умовами мирного договору *Селевкідів* втрачали всі свої володіння у Малій Азії та виплачували Риму величезну контрибуцію.

Поки римляни воювали з Селевкідами, у Греції та Македонії зростало невдоволення їх політикою у Римі. У ході війни, що отримала назву *Третьої Македонської* (171–168 рр. до н.е.), у битві поблизу Підні (168 р. до н.е.) македонці зазнали поразки. У результаті цього Македонія втратила свою самостійність, а у 148 р. до н.е. її перетворено у римську провінцію. Багато грецьких міст, що підтримали Македонію, римляни зруйнували, а їх населення продали у рабство. У 146 р. до н.е. грецькі міста, окрім Афін, Спарти та Дельф, приєднано до Риму (провінція Ахайя). У 133 р. до н.е. за заповітом Пергамського царя *Аттала III*, усі землі цієї елліністичної держави перейшли до римлян, де вони організували провінцію Азія.

У цей час Карфаген поступово відновлював свою могутність. Римський сенат із насторогою спостерігав за посиленням свого давнього конкурента. Римські купці остерігалися конкуренції з карфагенськими торговцями. Видатний римський сенатор *Марк Порцій Катон* яскраво виразив ці побоювання, коли кожну свою промову в сенаті завершував словами: «*утім, я вважаю, що Карфаген повинен бути зруйнований*».

Карфаген відповідно до договору з Римом не міг самостійно вести війни, чим постійно користувалися сусіди – насамперед Нумідійський цар *Масинісса* (союзник Рима), який захоплював території карфагенської держави. Карфагеняни скаржилися у сенат, однак даремно, оскільки римляни обвинувалили саме Карфаген у тому, що він користувався цими територіями неправомірно. Карфаген почав військові приготування для опору агресії *Масинісси*. Рим скориставшись чудовою нагодою, розпочав війну проти Карфагена. Римський сенат висунув Карфагену ультиматум, усі пункти якого він виконав, за винятком явно нездійсненного – перенесення міста у внутрішні райони, подальше від моря.

У ході короткої *Третьої Пунічної війни* (149–146 рр. до н.е.) римляни відправили до Північної Африки військо, однак римська армія вкрай невдало розпочала облогу міста.

У 147 р. до н.е. командувачем римської армії сенат призначив консула *Еміліана Сципіона* (онука *Сципіона Африканського*), який зміцнив військову дисципліну, збудував у гавані дамбу, чим відрізав місто зі сторони моря та ретельно почав готуватися до штурму міста. У 146 р. до н.е., після шестиденної битви, римські війська увірвалися до Карфагену та зруйнували його. Територію міста прокляли та заборонили людям на ній оселятися. Карфаген стерли з лиця землі, розорали та засипали сіллю. Більшу частину карфагенських володінь римський сенат оголосив провінцією Африка.

Після розгрому основного супротивника, римляни підкорили іберійські племена на Піренейському півострові (Іберія) – *лузитан* та *кельтіберів*, і вийшли до Атлантичного океану. Війна на Піренеях виявилася довготривалою (154–139 рр. до н.е.). *Лузитиан* очолював талановитий вождь *Віріат*. Упродовж десяти років він успішно боровся проти римських легіонів. У результаті римляни підкупили оточення *Віріата*, яке й вбило його у 139 р. до н.е.

Завоювання II ст. до н.е. не стали результатом продуманої військової політики Рима. Спочатку римляни забезпечували власну безпеку на землях, що оточували їх державу. Послабивши найближчих сусідів, вони встали перед необхідністю убезпечити себе від більш потужних противників поза півостровом – тоді й почалися *Пунічні війни*. Однак тільки після підкорення Греції та Македонії Рим усвідомив себе *світовою державою*. Розширення кордонів вело до трансформації існуючого республіканського ладу, що вже не задовольняв потреби держави світового рівня. Криза республіки стала очевидною вже наприкінці II ст. Саме у цей час й виникла необхідність перейти до нових форм правління.

Отже, до середини II ст. до н.е. під пануванням Рима опинилися численні країни та народи, які проживали у Середземноморському регіоні. Римська республіка перетворилася у найсильнішу державу. До Рима хлинули величезні маси рабів та значні матеріальні цінності, що мало важливі соціальні, економічні та політичні наслідки для розвитку Римської республіки.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ СТОСУНКИ У РИМСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ В II СТ. ДО Н.Е.

За роки безперервних загарбницьких війн у Римській державі різко збільшилася кількість рабів. Це призвело до серйозних змін у соціальному та політичному житті пізньої Римської республіки. Рабська праця стала відігравати провідну роль, а раб ставав основним виробником матеріальних благ. Вільний виробник поступово витіснявся із господарчої сфери. Римський плебс втрачав земельні наділи, що з часом переходили у власність великих землевласників.

Причин цього явища декілька. Насамперед, постійні війни відривали хліборобів від господарства, що приходило у занепад. Іншою причиною стала конкуренція дрібних виробників із великими приватними господарствами, де працювала численна кількість рабів. Отже, дрібні та середні земельні власники поступово банкрутують, не витримуючи конкуренції.

Відтак на зміну натуральному господарству вільних виробників у Римській республіці II ст. до н.е. з'являється господарство великих маєтків, серед яких найбільше поширюються рабовласницькі вілли, що орієнтувалися на внутрішній та зовнішній ринки. З часом рабовласницьке господарство стає більш *товарним*, а праця рабів проникає у ремісниче виробництво. Отже, зростання міського населення створює ринок для сільськогосподарської та ремісничої продукції.

На тлі подальшого розвитку економіки дрібні та навіть частина середніх землевласників втрачають свої наділи, перетворюючись у жебраків. В умовах, коли підневільна рабська праця ставала вигідною, їм нікому ставало запропонувати свою здатність до праці. Величезна кількість збезземелених громадян нахлинула до столиці, утворивши прошарок декласованих *люмпен-пролетаріїв*, що жили за рахунок багатіїв («хліба та видовищ»), злочинства, торгівлею голосами у ході виборів до магістратів. Перед Римською державою стало складне завдання – захистити інтереси великих власників не тільки від невдоволення рабів, але й від римської бідноти.

Консерватизм римського державного апарату позначився у справі контролю над *провінціями*, що керувалися безсистемно та піддавалися експлуатації найбільш жорстокими методами. До Пунічних війн римляни не завойовували земель поза Італією. Із початком II ст. до н.е. відбулося розмежування держави на дві частини: власне територія Італії та провінції.

Спочатку термін «*провінція*» («доручення військового характеру») – означало коло діяльності посадової особи. З III ст. до н.е. так стали називатися завойовані області за межами Італії. Першою провінцією у 227 р. до н.е. стала Сицилія. В Італії окрім власне римських громадян проживали італійські союзники Рима, які мали власне управління, не сплачували податків та користувалися певною автономією у рамках єдиної Римської держави.

До початку I ст. до н.е. Рим володів десятима провінціями, що мали різні права за відсутності єдиної чіткої налагодженої системи управління. Провінції з самого початку розглядалися римлянами як території для викачування матеріальних та людських ресурсів. Вони отримали назву «*маєтки римського народу*» та постійно сплачували податки у вигляді «*десятини*» – десятої частини врожаю. Провінціями керували намісники *преторського рангу*, що на місцях ставали повноправними господарями та користувалися безроздільною та безконтрольною владою. При цьому не існувало законів, що визначали компетенцію *намісників провінцій*. Відтак *намісники* творили багато беззаконь, грабуючи населення *провінцій* та розпоряджаючись життям та смертю людей. Окрім намісників, існували ще й *відкупники*, які вносили до державної скарбниці суму в розмірі податку. Вони збиралися із провінції, а згодом намісники направлялися до провінції та стягували з її населення набагато більші кошти, ніж це передбачалося законом. Провінціали нічого не могли протиставити насильству та самоправності *намісників* та *відкупників*. Це ставило в опозицію до Риму не тільки основну масу провінціалів, які розорялися, але й рабовласників провінцій, чиї інтереси римською владою майже не враховувалися.

У Римі до II ст. до н.е. оформилося замкнуте коло правлячої аристократії. Після закінчення боротьби патрициїв та плебеїв останні отримали доступ до керівних посад, що зробило передумови для злиття *плебейської* та *патриціанської* верхівки. Розходження між багатими плебеями та патриціями поступово зникали, у результаті чого виник новий суспільний прошарок – *нобілітет*. Заможні плебеї переймалися аристократичним духом та за своєю суттю вже мало чим відрізнялися від патрициїв. Усі вищі державні посади отримали представники *нобілітету* часто короткозорі та егоїстичні, в політичному плані.

Наприкінці II ст. соціальна поляризація суспільства проявилася у боротьбі двох партій: *оптиматів* та *популярів*.

– *оптимати* («*кращі*») ратували за владу привілейованої частини суспільства, «*кращих*» за походженням та майновому цензу. Прихильники консервативної політики зосереджувалися у сенаті. *Оптимати* відстоювали інтереси *нобілітету*, сенаторських кіл та наполягали на недоторканності влади *сенату* та *магістратів*;

– *популяри* стали виступати за владу більшості римських громадян (міського та сільського плебсу). Вони спиралися на силу народних зборів та плебейські трибуни.

Хоча обидві партії створювали видимість активної політичної боротьби, вони опинилися не в змозі реанімувати республіканський лад, оскільки у суспільній ситуації, що змінилася, поступово закладалися передумови для одноосібного правління (*монархії*).

Проблема влади однієї особи в умовах пізньої республіки стає актуальною для римської історії кінця II–I ст. до н.е., коли держава майже не контролювалася республіканськими органами.

Колишні політичні форми відображали інтереси лише певних верств римських рабовласників – *нобілітету* та *сенаторської олігархії*, які трималися за старі порядки. Однак влади прагнули й *вершники*, особливо представники торгово-ремісничих верств та широкі верстви заможного населення *провінцій*, які все більше ставали незадоволеними своїм становищем. Соціально-політичний баланс могли порушити й римські *люмпен-пролетарії*, які все схилилися до бунтарства, та *раби*, яких ставало все більше. Саме в другій половині II ст. до н.е. римською державою прокотилося декілька

масштабних бунтів рабів. У 138–132 рр. до н.е. – повстання рабів на Сицилії під керівництвом *Евна (Антіоха)*; у 132–129 рр. до н.е. – повстання *Аристоніка* у Пергамі; у 104–101 рр. до н.е. – друге повстання на Сицилії під керівництвом *Сальвія-Трифона*.

Отже, у II ст. до н.е. Рим опинився на порозі глибокої соціально-політичної та економічної кризи.

ДІЯЛЬНІСТЬ БРАТІВ ГРАКХІВ

В умовах кризи, що загрожувала міцності Римської республіки, деякі представники *нобілітету* стали усвідомлювати необхідність змін. Важливим стало згуртувати суспільство та відродити силу римської армії, ядро якої становили саме селяни, які потерпали від кризових явищ найбільше.

У другій половині II ст. до н.е. соціальна боротьба у Римі розгорнулася навколо *аграрних реформ*, проведення яких викликала необхідність зміни економічної ситуації. Основа суспільства – дрібне селянське господарство знаходилося у стані постійної кризи. Землі концентрувалися в руках найбільш заможних людей, насамперед *оптиматів*, а майже вся економіка перейшла на використання праці рабів.

Жорстоке гноблення не означало, що рабів били або морили голодом, – навпаки, раби ставали дорогим товаром: їх годували, одягали та іноді надавали вихідні. Експлуатація здійснювалася не за рахунок фізичного примусу, а за рахунок високих норм виробітку, коли до тридцяти років людина практично повністю виснажувалася та помирала. У зв'язку з розвитком рабовласництва зменшувалася роль дрібних власників, які втрачали землі та не мали засобів на ведення господарства навіть із невеликою кількістю невольників. Відтак аграрна проблема пов'язувалася з відтворенням дрібної власності. Виразниками подібних настроїв стали брати *Тиберій* та *Гай Гракхи*, які походили зі знатного плебейського роду.

У 133 р. до н.е. *Тиберія Гракха* – учасника *Третьої Пунічної війни* – обрано плебейським трибуном. У цей час багатьох хвилювала думка про *аграрну реформу*, що змогла б зберегти господарство дрібного землевласника, який становив основу римського ополчення. Цієї реформи вимагав, насамперед, сільський плебс. Відтак *Тиберій Гракх* оприлюднив проект аграрної реформи, що ґрунтувався на старому законі *Ліцинія-Секстія* від 367 р. до н.е., відповідно до якого володіння «*громадськими землями*» обмежувалося. За пропозицією *Тиберія*, глава родини не міг володіти земельним наділом більше ніж у п'ятисот *югерів*. Додатково двом старшим синам могли виділити ще по двісті п'ятдесят *югерів*. Отже, володіння однією родиною земельною ділянкою із *громадського фонду* не могло перевищувати тисячі *югерів*. Відтак надлишок землі, що відбирався у колишнього власника, повинен передаватися до *державного земельного фонду*, з якого виділялися земельні ділянки по тридцять *югерів* для розподілу між безземельними та малоземельними громадянами. При цьому земля передавалася тільки у спадкове володіння без права її продажу та дарування за умов сплати невеликого податку державі. Для проведення цих заходів *Тиберій Гракх* запропонував організувати спеціальну комісію із трьох чоловік для розподілення землі.

Запропонований проект викликав рішучий протест серед основної маси *нобілітету*. Більшість сенаторів виступила проти *Тиберія Гракха*, а плебс встав на його сторону. В умовах зростаючої конфронтації, спираючись на народні збори, *Тиберій Гракх* діяв рішуче. *Трибутні коміції* підтримали законопроект та створили комісію з питання наділення землею. До складу *аграрної комісії* увійшли *Тиберій*, його брат *Гай* та їх прихильник *Клавдій*. Комісія приступила до реалізації реформи.

Однак, коли у 132 р. до н.е. *Тиберій Гракх* знову балотувався на посаду плебейського трибуна, його супротивники стали звинувачувати його в намірах узурпувати владу та стати царем. Як аргумент, вони пригадали його виступ на площі, під час якого *Тиберій*, указуючи на свою голову, наголосив, що їй загрожує небезпека. Жест розтлумачили як вимогу царського вінця. Сенатори заявили, що якщо народ не хоче рятувати республіку, то вони самі врятують її. Озброївшись відламаними від крісел ніжками та ручками, вони спровокували бійку та вбили *Тиберія*. Плебеї з поваги до сану сенаторів не наважилися відповісти насильством.

Із юридичної точки зору *Тиберій* діяв абсолютно правильно, оскільки за державою завжди зберігався привілей розподілу *громадських земель*, а термін володіння не відіграв особливої ролі. Відповідно до закону трибун мав право вимагати розподілу громадських земель. Однак із політичної точки зору це стало б занадто великим прецедентом, якби держава повністю здійснювала право, яким довгий час не користувалася. Відтак оскільки зайняті ділянки скупалися аристократами за гроші, то реформа виглядала як пограбування *заможних* на користь *бідним*.

Інша важлива помилка Тиберія полягала у тому, що народні збори стали не такими, як багато років тому. До них входили люди, які вже втратили земельну власність, однак залишилися римськими громадянами та користувалися привілеями задарма. Цей римський натовп вимагав «хліба та видовищ», складаючись із людей, які не усвідомлювали себе громадянами та продавали свої голоси на виборах, жили за рахунок держави, прагнучи до задоволення власних інтересів. І тепер натовп вирішував складні земельні питання, перетворюючи у свою особисту користь результати праці та ощадливості багатьох поколінь. Діяльність Тиберія поступово вела до *диктатури*, хоча, імовірно, сам він цього й не усвідомлював. Трибун бажав привести народ до свободи, а вийшло зовсім навпаки. Отже Гракх, виступаючи за проведення законних мір, сам же закон і порушив, усунувши від влади свого колегу та намагаючись стати трибуном у другий раз підряд.

Однак реформу Тиберія не скасували, оскільки багато хто розумів її значення. У результаті діяльності комісії з перерозподілу земель близько сімдесяти п'яти тисяч людей отримали наділи. Через деякий час політична боротьба між *оптиматами* та *популярами* знов загострилася. Основна боротьба розгорталася навколо аграрного питання та необхідності демократизації римської громади.

Брат загиблого реформатора, *Гай Гракх*, очоливши *популярів*, став послідовним поборником аграрних перетворень. У 123 р. до н.е. його обрано *плебейським трибуном*, а наступного року повноваження продовжено ще на рік.

У 122 р. до н.е. аграрна комісія продовжила діяти в інтересах сільського плебсу: прийнято закон про продаж римському плебсу хліба за заниженими цінами; удалося реалізувати пропозицію про заснування нових римських колоній, у тому числі у провінціях.

В інтересах *вершників* прийнято закон про створення судової комісії для розгляду справ про зловживання владою та про корупцію римських намісників у провінціях, призначених із *сенаторів*; закон про проведення торгів на відкуп податків із провінції Азія. Зазначеними мірами *Гай Гракх* забезпечив собі підтримку з боку римських вершників.

Не забув *Гай* і про армію. В її інтересах він видав закон про впорядкування термінів військової служби, безкоштовної видачі озброєння тощо.

В інтересах розвитку демократичних начал у Римській державі *Гай Гракх* організував декілька постійних *судових комісій*, передачу низки фінансових питань від *сенату* до *народних зборів*, збільшення прав *плебейських трибунів*. Однак запропонований ним закон про дарування прав римського громадянства італікам все-таки не було прийнято.

Свої реформи *Гай Гракх* спрямував проти сенаторів. Він ефективно розпалював ворожнечу в середовищі *нобілітету*; між *сенаторами* та *вершниками*, забувши крилатий латинський вислів: «*Хто сіє вітер, пожне бурю*».

За своїм соціальним складом, економічними та політичними інтересами, опозиція сенату була занадто розрізною. Характерно, що ні *вершники*, ні *плебс* не підтримали *Гая* у прагненні наділити італіків правами римського громадянства. Поступово рух Гракха припинили підтримувати не тільки *вершники*, але й міський *плебс*. *Оптимати* почали агітацію проти діяльності реформатора. З часом боротьба переросла у відкриті зіткнення на вулицях Рима. Один із консулів запропонував скасувати ряд постанов Гракха, однак у день голосування його вбив *консульський ліктор*, що стало сигналом до заколоту. Сенат оголосив стан батьківщини в небезпеці. В лиху годину більшість громадян відвернулися від *Гая*, й лише нечисленні, однак до кінця вірні прихильники трибуна, укріпилися на Авентинському пагорбі, де їх оточили та розгромили консульські війська. Сам *Гай*, проклявши біля вівтаря *Діани* невдячний народ, втік та покінчив життя самогубством неподалік від Рима. Пізніше той же народ спорудив братам статуї та вважав місця їхньої загибелі священними.

Здійснені *Гаем Гракхом* перетворення не пройшли безслідно. Частина плебеїв стала власниками землі, позиції сенату похитнулися, а вершники отримали ряд переваг.

У 118 р. до н.е. на місце стародавнього поселення в Галлії утворено першу цивільну колонію Риму Нарбон (сучасна Нарбонна) – адміністративний центр майбутньої провінції. Ця подія стала революційною, оскільки відтепер аграрне питання вирішувалося за рахунок переселення громадян на землі за межами Італії. Деякі виїхали на місце колишнього Карфагена, хоча офіційного затвердження колонія не отримала. Від'їзд плебсу частково розряджав напружену ситуацію, що склалася в Італії.

Однак до 111 р. до н.е. аграрні заходи поступово згорнули. За законом плебейського трибуна *Спурія Торія*, прийнятого в цьому ж році, всі окуповані приватними особами в Італії та у провінціях землі переходили до їх повної приватної власності. Ділянки землі, отримані в результаті гракханської реформи, вже дозволялося продавати та ділити. Це призводило до подальшого збезземелювання плебсу та його зубожіння.

ГАЙ МАРІЙ ТА РЕФОРМА АРМІЇ

Наприкінці II ст. до н.е. у Римі посилилася запеклі зіткнення між *оптиматами* та *популярами*. Цей час характеризується гострою кризою, що вразила пізню Римську республіку. На арені політичної боротьби з'являються лідери основних протиборчих угруповань за якими йшло багато прихильників. У цей час особливо показовою стала діяльність лідера популярів – *Гая Марія*, який користувався величезним авторитетом за свій воєнний талант та вимоги наділення землею ветеранів римської армії.

Гай Марій із 107 р. до н.е. неодноразово обирався консулом. Війна Рима з царем Нумідії *Югуртою* (111–105 рр. до н.е.) виявила кризу в римській армії, особливо серед командного складу. Важка перемога *Марія* над *нумідійцями* дозволила йому приступити до реорганізації армії. Реформи *Гракхів* так і не зміцнили її боєздатності. Поступове знищення дрібних землевласників призвело до того, що до армії нікого уже стало набирати.

Відтепер система народного ополчення, коли солдати призивалися на службу нерегулярно та самі знаходили кошти на озброєння, замінювалася регулярним підготовленим за рахунок держави військом. Професійна армія оформилася як нова соціальна сила, що відіграла важливу роль в епоху пізньої республіки та імперії. *Марій*, відмовившись від цензового принципу, змінив систему набору, та став залучати до війська бідних громадян, а з союзників почав формувати допоміжні загони. Для легіонера встановлювався шістнадцятирічний термін служби, після чого йому дозволялося отримати невеликий земельний наділ.

Реформа армії мала величезні соціальні результати. *Люмпен-пролетарії* почали вступати до легіонів, оскільки військові походи гарантували значний прибуток. Нову за складом армію *Марій* реорганізував та встановив у ній строгу дисципліну, що вплинуло на її боєздатність. На зміну народному ополченню прийшли професійні воїни, які прагнули до військового грабежу, а за вислугою років – до спокійного та заможного життя.

Завдяки реформам, *Марію* вдалося відвести від Риму страшну загрозу в особі варварських германських племен *тевтонів* та *кімбрів*, які прийшли з півночі та нанесли кілька важких та жорстоких поразок римлянам. *Тевтонів Марій* розгромив у Заальпійській Галлії при Аквах Секстієвих у 102 р. до н.е., а *кімбрів* – на території Італії, у Паданській долині при Верцеллах у 101 р. до н.е.

Ці війни показали, що старе ополчення, яке не здатне успішно вести важливі воєнні операції, не може повною мірою забезпечити оборону держави. Саме тому тільки професіоналізація армії допомогла Риму встояти перед зовнішньою загрозою. Однак при цьому порушувався зв'язок між поняттям громадянин та воїн, характерний для полісного устрою Рима. Тепер уже аж ніяк не кожен громадянин ставав на захист республіки, що стало явним симптомом кризи римської цивільної громади.

Значними стали й політичні результати реформи армії. Події показали, що консули, які зазвичай обиралися, не завжди мали здатність до полководницької діяльності. Відтак всупереч республіканській традиції, *Марія* обирали консулом п'ять років підряд. А це, по суті, перетворювало його у незмінюваного *диктатора*. Подібна ситуація викликала люту заздрість у сенаторів, оскільки, походючи зі стану вершників, *Марій* не був родовитим та, в ув'язненні римської знаті, став «*вискочкою*».

Отже, численні війни свідчили про те, що Риму усе важче й важче ставало утримувати у своїх руках підкорені області. Перехід влади до рук однієї людини перетворився в нагальну потребу та став реалізовуватися у формі диктатури.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЛУЦІЯ АПУЛЕЯ САТУРНІНА. СОЮЗНИЦЬКА ВІЙНА

У 103 р. до н.е. один із видатних популярів, *Луцій Апулей Сатурнін*, ставши плебейським трибуном, спробував провести закон, відповідно до якого ветеранам *Марія* повинні надати земельні ділянки. Сенат цьому рішуче супротивився. Однак у 100 р. до н.е., коли *Марія* в шосте обрано консулом, плебейським трибуном знову став *Апулей Сатурнін*. Він вніс у сенат свій законопроект, за яким ділянки для ветеранів по сто *югерів* передбачалося відвести у деяких римських провінціях. Виявилося, однак, що цей закон не став вигідний ні *оптиматам*, ні *популярам*. Перші вважали, що його реалізація може значно підсилити вплив *Марія*. Другим – закон не дозволяв продовжити практику збору податків із земель, що відходили ветеранам. Навіть *люмпен-пролетаріат* став проти закону – його годували дешевим хлібом саме за рахунок доходів із провінційних земель.

І все-таки під тиском ветеранів *Марія* закон прийнято. Однак на наступний рік, коли у ході передвиборної боротьби убито кандидата у консули з оптиматів, сенат оголосив батьківщину у небезпеці.

Придушити смуту доручили *Марію*, який повів армію проти своїх недавніх прихильників, розгромив їх та убив *Сатурніна*.

У цих умовах особливу роль мали римські союзники – *італіки*, для яких дотепер не вирішене *аграрне питання* стало актуальним. До того ж, римських громадян намагалися наділити землею, у тому числі й за рахунок союзників. Протиріччя між римлянами та їх союзниками призвели до *Союзницької війни* (90–88 рр. до н.е.). Вона дуже нагадувала боротьбу *плебеїв* за свої цивільні права проти *патриційів*, але вже у загальному італійському масштабі. Ще за рік до її початку плебейський трибун *Лівій Друз*, який вважав, що дарування прав римського громадянства союзникам зміцнить Республіку, вніс у коміції відповідний законопроект. Однак сенат відхилив його, а *Лівія Друза* його вороги убили.

Ці події послужили сигналом до початку війни. Тільки на умовах надання прав римського громадянства союзники погоджувалися скласти зброю. Однак Риму залишилися вірні великі італійські землевласники, громадяни колоній та грецьких міст, а також етруски та умбри, рабовласники яких володіли й без того величезною владою та стали солідарними з римлянами.

У ході війни майже всі італіки домоглися прав *римського громадянства*. Соціальна ситуація докорінно змінилася, оскільки було стерто грань між цивільним та нецивільним населенням в Італії. Відбулося остаточне зрівняння у правах усіх жителів Апеннінського півострова.

У результаті панівний клас Рима, цього привілейованого полісу, розчинявся у панівному класі всієї Італії. Римсько-італійські рабовласники ставали єдиною правлячою групою з однаковими соціальними інтересами. Після союзницької війни значне число італійських міст завдяки розвитку економіки та торгівлі досягло розквіту, а політиці римського *нобілітету* нанесено найсильніший удар. Старі республіканські полісні основи похитнулися завдяки поширенню прав римського громадянства на всіх італіків.

ДИКТАТУРА СУЛЛИ

Луцій Корнелій Сулла належав до верхівки аристократії, почавши кар'єру під керівництвом *Марія*. Однак пізніше він став його лютим ворогом. Боротьба з *маріанцями* стане для *Сулли* значною проблемою та відобразить протистояння нових громадян і традиційної аристократії.

Ще у ході *Союзницької війни* над Римом нависла загроза витиснення із району Егейського моря та втрати влади над Грецією. Ця небезпека походила від царя Понтійської держави *Мітридата VI*, якому вдалося об'єднати жителів провінцій з метою протистояння Риму та укласти союзний договір із царем Вірменії. *Мітридат* підкорив майже всю Малу Азію та претендував на владу в Греції.

У 88 р. до н.е. на боротьбу з *Мітридатом VI* кинута сильну римську армію, яку за рішенням сенату очолив досвідчений воєначальник, прихильник *оптиматів* консул *Луцій Корнелій Сулла*.

Поки *Сулла* перебував у Греції, сенатори відсторонили його від командування. Представники *вершинників* не бажали передавати *оптиматам* потенційні плоди перемоги у багатих провінціях. Відтак народні збори запропонували командування своєму воєначальникові та прихильникові – авторитетному *Марію*. Готові до відплиття у Грецію війська, не бажаючи, щоб *Марій* набрав нові легіони замість тих, які вже очолював *Сулла* (перемога над *Мітридатом* обіцяла величезний прибуток), зажадали походу на Рим, щоб усунути *маріанців*. У результаті походу *маріанців* розгромили, а *Марій* утік в Африку. Уперше Рим захоплено власними військами.

Сулла проголосив повернення до часів *Сервія Туллія*. В інтересах *оптиматів* відновлювався порядок голосування за центуріями, підсилювалася роль сенату, різко обмежувалися функції *плебейських трибунів*. Разом із тим, потребуючи підтримки з боку розколотого блоку *популярів*, *Сулла* затвердив закони про створення нових колоній для ветеранів та обмежив відсотки за боргами. Після цього він відправився на війну з *Мітридатом*.

Відсутність *Сулли* в Римі призвела до відновлення діяльності прихильників *Марія*. У 87 р. до н.е. супротивник сулланських порядків консул *Луцій Корнелій Цинна* запропонував повернути *Марія* з вигнання. Зустрівши рішучу протидію з боку *сулланців*, він покинув Рим. Підтриманий частиною ветеранів та деякими італійськими союзниками, *Цинна* набрав військо та вирішив взяти реванш. На допомогу прийшов *Марій*, який висадився до цього часу в Етрурії. Йому вдалося наwerbувати легіони з числа італіків та рабів. Рим знову захопила власна армія. *Маріанці* здобули перемогу.

У 86 р. до н.е. *Марій* та *Цинна* стали консулами. *Марій*, став у сьомий раз консулом, раптово помер, а в Римі запанували його прихильники, головним чином *незнатні сенатори* та *вершинники*, які, прикриваючись *популістськими* гаслами, розгорнули терор проти своїх ворогів. *Популяри*, що залишилися при владі на чолі з *Цинною*, скасували всі заходи *Сулли*, а самого позбавили посади.

Тим часом у Греції *Сулла* одержав ряд блискучих перемог над *Мітридатом*, взявши Афіни та уклавши *Дарданський мир* (85 р. до н.е.). *Сулли* вдалося відновити панування Риму в провінціях.

Навесні 83 р. до н.е. армія *Сулли* повернулася в Італію та направилася до Рима. Страшна битва біля стін Рима, що коштувала життя п'ятдесятьом тисячам легіонерів, віддала місто до рук *сулланців*. *Популяри* не встояли. Тепер уже *Сулла* святкував криваву перемогу.

У 82 р. до н.е. *Сулла* отримав диктаторські повноваження на невизначений час. Тільки від диктатора залежало скорочення або продовження його повноважень. *Сулла* розумів, що впоратися з ворогами можна лише, з одного боку, пішовши на поступки, а з іншого – на широкі репресії. Такі заходи стало практично неможливо проводити через республіканські органи, а тим більше через сенат – колегіальний орган.

Сулла домогся від сенату узаконення своєї диктатури, отримавши знак вищої військової влади – *імперій* (так позначалася військова влада та юрисдикція посадової особи, її зовнішнім символом стали *фасції*). Пізніше цим словом стала позначатися територія, де поширювалася влада магістрату (саме таке походження має відоме поняття «*Римська імперія*» – *Imperium Romanum*).

Сулла розпочав викорінювати залишки заколоту, склавши *проскрипції* – списки людей, які зарекомендували себе його ворогами, або політично неблагонадійних. На центральній площі Рима (*форумі*) розмістили довгі списки, всі включені до них оголошувалися поза законом та страчувалися, а їх майно конфіскувалося на користь держави. Той, хто вбив ворога, отримував винагороду, а раби – волю. Це призвело до розквіту доносів та початку громадянського конфлікту, коли сусіди заради збагачення стали знищувати один одного. Репресії проводилися протягом року та поширювалися не тільки на окремих людей, але й на цілі міста, що воювали проти *Сулли*. *Проскрипції* призводили до швидкого збагачення *Сулли* та його прихильників, у першу чергу, легіонерів, оскільки до скарбниці надходили величезні кошти. Часто людей убивали не через політичну неблагонадійність, а через їх стан. Як сказав один із аристократів, побачивши в списках своє ім'я: «*Горе мені, за мною женеться мій альбанський маєток*». Раби, які здобували волю після вбивства господарів, отримували ім'я патрона, який відпускав їх на волю, тому в Римі з'явилося багато *Корнеліїв*. Нові відпущеники ставали прихильниками *Сулли*, який створював за рахунок їх опору свою диктатуру. *Сулла* скасував усі гракханські нововведення, припинив роздавання хліба плебсу та обмежив права *вершників*, із ведення яких вилучалися кримінальні суди, що знову передавалися родовитим сенаторам.

Ставленик *оптиматів*, *Сулла*, здійснив ряд консервативних заходів. *Сенат* укріплено як аристократичний орган, сенатори отримали право рекомендувати *народним зборам* закони загальнодержавного характеру. У склад сенату стали входити тільки люди, які раніше перебували на державній службі. Відтак формувався основний принцип олігархічного правління – позитивізм та незмінність сенаторів. Відновлювалася система кар'єрного зростання, коли вищу посаду можна отримати, пройшовши ієрархію попередніх магістратур. Відновлювалося уведене *Сервієм Туллієм* голосування за центуріями, коли першими голосували представники аристократичних центурій, що представляли більшість. Права плебейських трибунів обмежено, відтепер вони пропонували *народним зборам* лише схвалені сенатом закони.

У судочинстві *Сулла* розділив *цивільні* та *кримінальні* справи, що мало вирішальне значення для розвитку римської *юриспруденції*.

Сулла провів реформу місцевого управління, оскільки роздавання римського громадянства вірним союзникам призвело до неможливості контролювати розрізнені території з центру. За низкою територій, залежних від Рима, визнавалася певна самостійність управління, а права місцевої та центральної влади чітко розмежовувалися. Відбувалося відновлення республіканських установ та старої конституції на новий лад, оскільки вводилася республіка у дусі оптиматів.

Сулла піклувався про армію, яка його підтримувала: майже сто тисяч легіонерів отримали земельні наділи в Італії. У самому Римі перебувало десять тисяч рабів, відпущених *Суллою* на волю та наділених правами римського громадянства. Їм вдавалося впливати на народні збори.

Ставши одноособовим правителем величезної держави, *Сулла* досяг вершини своєї могутності. Однак трапилося те, чого ніхто не міг передбачити. У 79 р. до н.е. диктатор зненацька заявив про зняття з себе надзвичайних повноважень та занурився у приватне життя, переїхавши до заміського маєтку, де почав писати мемуари. Через рік він помер.

Сулла реставрував владу олігархії та хоча монархом ставати не збирався, однак подав приклад правителям наступного часу. Диктатура *Сулли* вже не була республіканською *екстраординарною магістратурою*.

Отже, монархічна влада *Сулли* стала нововведенням в історії Римської республіки, хоча диктатор формально діяв під гаслом реставрації *олігархічної республіки нобілітету*. На практиці він створив прецедент, завдяки якому в майбутньому можливим стало обґрунтувати захоплення влади, спираючись на армію, що перетворилася у найважливіше знаряддя політичної боротьби.

ПЕРШИЙ ТРІУМВІРАТ ТА ДИКТАТУРА ЦЕЗАРЯ

Усі ці події свідчили про те, що питання про встановлення у Римі військової диктатури стало на часі. Проти цього виступала частина *нобілітету* та *сенатської олігархії*, яка відчайдушно трималася за старі *республіканські* порядки, що гарантували їм значні матеріальні та політичні преференції. Цьому порівняно вузькому, але економічно могутньому прошарку протистояли різні категорії вільного населення Римської держави, інтереси яких не тільки не збігалися, а часто ставали протилежними. Складалася нестійка політична ситуація, за якої ті чи інші політичні сили робили ставку на відомих та авторитетних воєначальників, сподіваючись із їхньою допомогою домогтися для себе певних переваг та пільг.

У середині I ст. до н.е. в Римі розгортається політична боротьба за владу відомих воєначальників та політичних діячів – *Гнея Помпея*, *Марка Ліцинія Красса* та *Гая Юлія Цезаря*.

Помпея, який одержав блискучі військові перемоги (знищення піратства у Середземномор'ї, остаточна перемога над *Митридатом VI* тощо), підтримувала армія та її ветерани, яким він пообіцяв роздати земельні наділи.

Честолюбство *Красса* підігрівалося *вершниками*, які побоювалися посилення *Помпея* та його можливого зближення з сенатом. Однак *Крассу* потрібна була надійна армія. Із цією метою його прихильники стали вести активну агітацію за початок війни з Єгиптом та набір армії на чолі з *Крассом*. Будучи прихильником *Сулли*, *Красс* зумів у період *проскрипцій* набути величезних статків, успішно використавши їх у політичній боротьбі. Пам'ятали римляни й заслуги *Красса* у придушенні повстання *Спартака* в Італії (74–71 рр. до н.е.).

Гай Юлій Цезар щедрістю та турботою про його благополуччя зумів залучити на свій бік *міський плебс*, успішно використав його у своїй боротьбі за владу. Саме *Цезар* стає захисником *плебсу* від засилля *сенатської олігархії*.

У 60 р. до н.е. *Помпей*, *Красс* та *Цезар* уклали таємну угоду про спільні дії. Вони розраховували домогтися обрання *Цезаря* консулом та провести ряд законів, що забезпечували б політичну перевагу та верховну владу в Римі. Так сформувався «*перший тріумвірат*» – «*союз трьох чоловіків*» (60–53 рр. до н.е.) – негласний антисенатський союз трьох політичних діячів, які стали домагатися вищої влади.

Перед багатством *Красса*, легіонерами *Помпея*, енергією *Цезаря* та ненавистю *плебсу* до *оптиматів*, сенат виявився слабким та неспроможним встояти. У 59 р. до н.е. *Цезар* стає консулом. Він проводить ряд законів у інтересах своїх політичних союзників. За його *аграрним законом*, прийнятим за підтримкою ветеранів, усі вони отримували земельні ділянки. Іншими законами затверджувалися завоювання *Помпея* на Сході (цього дуже не хотіли сенатори); в інтересах *вершників* знижувалася сума відкупу податків із провінції Азія; визначалася компетенція намісників, а найближчими прихильникам тріумвірів гарантувалися вищі державні посади в наступному році. Отже, основні домовленості тріумвірів ставали виконаними.

Після цього *Цезар* відправився на завоювання Галлії та у 52 р. до н.е. повністю її підкорив. Відтак у руках *Цезаря* сконцентрувалися величезні багатства, що зробили його практично незалежним від грошей *Помпея*. Під командуванням *Цезаря* знаходилася велика, добре навчена та дисциплінована армія. Його легіонери були готовими боротися разом зі своїм полководцем із будь-яким ворогом, як зовнішнім, так й внутрішнім.

За час *Галльської війни* у Римі зміцнилася сенатська опозиція тріумвірам. Відчуваючи загрозу, вони ще у 56 р. до н.е. домовилися, що *Цезар* залишиться керувати Галлією ще на п'ять років, а *Помпей* та *Красс* повинні стати консулами у 55 р. до н.е. Також *Помпей* отримував в управління Іспанію, а *Красс* – Сирію. Однак загибель *Красса* у війні з Парфянським царством, що стало потужним супротивником Риму та протидіяло його експансії на Схід, поклала початок розпаду *першого тріумвірату*. Коли *Цезар* ще перебував у Галлії, сенатські сили залучили на свій бік *Помпея*, обіцяючи йому диктаторську владу. У Римі запанували анархія, різанина та грабежі. Однак через непопулярність серед римлян ідеї диктатури, сенатори не зважилися вручити цю екстраординарну магістратуру *Помпею*, а призначили його консулом, але без колеги. Отже, юридично диктатура не відновлювалася, однак фактично верховна влада опинилася в руках *Помпея*.

Саме тому зіткнення між *Помпеем* та *Цезарем*, який також домагався одноособової влади, ставало неминучим. Однак *Помпей* визнавався *оптиматом*, насамперед як полководець, здатний придушити виступи плебсу в Римі. Відтак у 50 р. до н.е. йому доручили командування всіма римськими військами. Одночасно сенат прийняв рішення, відповідно до якого Цезареві належало розпустити свої легіони та з'явитися у Рим. Однак він прекрасно розумів, що таке рішення означає для нього смертний вирок. 10 січня 49 р. до н.е., вимовивши знамениту фразу «*жереб кинуто*», *Цезар* разом зі своїми легіонами перейшов через річку Рубікон, що розділяла Італію від Галльських провінцій, та вирушив на Рим.

Помпей, не зумівши організувати гідного опору, втік у Грецію. Цезар без труднощів захопив Рим, направив свої війська не у погоню за своїм супротивником, а в Іспанію, де зосереджувалися основні сили *помпеянців*. Захопивши Іспанію та витиснувши залишки вірних Помпею військ до Африки, *Цезар* повернувся до Рима.

Наприкінці 49 р. до н.е. легіони *Цезаря* переправилися до північно-західної Греції (Епір). Саме там його очікував *Помпей*. Вирішальна битва відбулася біля фессалійського міста Фарсала, де вірні Помпею війська були розбиті. Сам він втік, однак Помпея убили при спробі висадитися в Єгипті. Армія Цезаря переправилася в Єгипет, де після короткої війни він затвердив на троні птолемеївської держави царицю *Клеопатру VII*. Після цього Цезар остаточно придушив опір залишків помпеянців в Африці та Іспанії.

У 47 р. до н.е. *Цезар* прибув в Азію та переміг *Фарнака* (сина *Мітридата VI*), відправивши у сенат коротке послання: «*Прийшов, побачив, переміг*», після чого повернувся в Рим та організував собі потрійний *тріумф*.

У 45 р. до н.е. *Цезар* стає одноособовим правителем усієї величезної Римської держави. Він привласнив собі повноваження *диктатора*, *плебейського трибуна* (маневр, до якого прибігали пізніше римські імператори, які, будучи патриціями, не мали права стати плебейськими трибунами, однак могли виконувати їх повноваження) та *консула* (ще у ході громадянської війни Цезаря тричі призначали диктатором на різні терміни).

У 44 р. до н.е., уже після встановлення його одноособової влади, *сенат* вимушено проголосив *Цезаря* диктатором на вічно. Відтак *Цезар* зосередив у своїх руках необмежену владу. Римський народ міг розглядати таку владу, як *царську*, оскільки *Цезар*, припускаючись фатальної помилки, став носити одяг червоних кольорів та дозволяв собі пишні процесії вулицями Рима.

Із цього часу його диктатура цілком легалізувалася. Цезарю дарувався довічний титул *імператора*, що став складовою частиною його імені, а також титул «*батька вітчизни*». Перший підкреслював зв'язок диктатора з військами, другий знаменував його духовне єднання із римським народом.

Отже, у руках *Гая Юлія Цезаря* стали зосереджуватися декілька магістратур. Однак саме це й суперечило республіканській традиції, що виключала поєднання вищих посад у руках однієї особи.

Згодом здійснено спроби дати й релігійне обґрунтування владі *Цезаря*. Він став *верховним жерцем* (*понтифіком*), отримав статус *божественного*, та на його честь стали проводити священні ігри та жертвоприношення.

Отже, влада Цезаря ставала подібною до влади монарха. Колишні республіканські магістратури набували нового значення, стародавні республіканські установи – *сенат* та *коміції* – втрачали своє значення.

РЕФОРМИ ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ

Прийшовши до влади, *Цезар* розпочав реформи. Він, за прикладом *Сулли*, за рахунок своїх прихильників збільшив число сенаторів до дев'ятисот чоловік та кількість магістратур, отримав право рекомендації кандидатів на керівні посади. Завдяки збільшенню вищого адміністративного апарату вирішувалася проблема його консолідації, ставало легше впливати на сенат.

Цезар упорядкував місцеве самоврядування та поставив під контроль діяльність намісників. Він направив у провінції своїх прибічників (*легатів* та *прокураторів*), які здійснювали нагляд за фінансами та збором податків, тобто створив додаткову адміністративну структуру, паралельну місцевому управлінню. *Цезар* надав право відкупів місцевим адміністраціям, чим полегшив становище провінцій, що перетворювалися із дохідних регіонів в органічні частини Римської держави. Правитель широко дарував права римського громадянства своїм прихильникам, навіть цілим областям, зокрема Цизальпінській Галлії. При ньому почалося широке заснування *громадських колоній*, де солдати-ветерани отримували земельні наділи. *Цезар* сподівався створити з них прошарок земельних власників,

однак для професійного воїна, як й для найманця, ставало майже неможливим повернутися до мирної праці та обробляти землю. Всі легіонери прагнули отримати землю, однак на своїх ділянках залишалися не всі. Основна частина ветеранів свої наділи продавали або здавали в оренду, саме через це дрібне землеволодіння залишалося у занепаді.

Із іншого боку, існування колоній сприяло *романізації* провінцій, де колоністи поширювали римську культуру. Цезар спробував розв'язати боргову проблему, скасувавши заборгованість зі сплати за помешкання на цілий рік. Він увів до обігу велику кількість грошей, виплативши жалування ветеранам та роздавши гроші плебсу. Економічні стосунки з іншими областями покращилися, відновлено торгівлю з Коринфом та Карфагеном, розширено важливий римський порт Остія.

Нарешті *Цезар* провів *реформу календаря* (слово «календар» бере початок від першого числа римського місяця – *Календ*). У Римі, як і в Греції та багатьох східних країнах, календар був місячним. Один місяць визначався у тридцять днів (проміжок між кінцевими фазами місяця), а різниця з астрономічним календарем ліквідовувалася за рахунок додаткового місяця. До реформи *Юлія Цезаря* в календарі панувала плутанина, що стало однією з причин відсутності точної хронології для римської історії. Хронологічні нісенітниці усунуто тільки при імператорі *Діоклетіані*, з якого почалося більш-менш точне літочислення.

Цезар у 45 р. до н.е. увів сонячний календар, що вже існував у Єгипті, та ліквідував різницю між астрономічним та римським календарями (67 днів). Новий календар став називатися *Юліанським* (шостий місяць, що не мав найменування у римському календарі, Цезар назвав на честь себе).

Усі державні перетворення *Юлія Цезаря* спрямовувалися на узгодження традиційного *полісного устрою* Рима з роллю *світової держави*, а також з метою сумістити занепад традиційного державного устрою із претензію на світове панування.

Однак в умовах діючої республіканської системи здійснити ці ідеї не вдавалося. *Цезар* милував ворогів та не проводив жорстоких репресій, тому не зміг передбачити змову, що назрівала навколо нього. Її очолили *Децим* та *Юній Брути* (останній був близький другом Цезаря) та *Кассій Лонгін*.

Серед сенатської олігархії знаходилося дуже багато ворогів влади Цезаря. Саме вони організували змову проти диктатора, у результаті якої 15 березня 44 р. до н.е. під час засідання сенату Цезаря убили. Змовники, оточивши його, разом нанесли удари кинджалами, оскільки ніхто не хотів брати на себе особисту відповідальність за вбивство правителя. Юлій, побачивши серед ворогів друга, перед смертю сказав останню фразу, що залишилася в історії: «*І ти, Брут*».

ГРОМАДЯНСЬКІ ВІЙНИ 44–30 РР. ДО Н.Е. ПАДІННЯ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Терористичний акт, пов'язаний із убивством Цезаря, не зміг урятувати агонізуючу Римську республіку від загибелі. У широких колах римського громадянства Цезар залишався вождем *популярів*, блискучим полководцем, який загинув від рук прихильників сенату – *оптиматів*.

За пропозицією *Цицерона*, численні суперечки навколо вбивства Цезаря завершено формулюванням: «*Цезар помер*». Сенат визнав *Юлія Цезаря* померлим, однак його постанови та реформи не скасовувалися. Збереження реформ підтверджувало продовження політики Цезаря. Відтак налякані репресіями, що грозили їм з боку *цезаріанців*, *оптимати* звернулися до *Марка Антонія*, який після смерті Цезаря, будучи його прихильником, дуже хотів зайняти його місце.

Марк Антоній, видатний полководець та політичний діяч, будучи *плебейським трибуном*, представляв інтереси *Цезаря*. У період відсутності Цезаря в Римі як його заступник став диктатором Рима. Незадовго до вбивства Цезаря *Марк Антоній* обрано *консулом*. В умовах соціальної нестабільності, викликаній убивством Цезаря, *Марк Антоній* та сенатори пішли на взаємний компроміс. *Цезар* не був оголошений тираном, його розпорядження не скасовувалися, однак при цьому його вбивцям гарантувалося життя. Римському народу оголосили, що диктатура скасовувалася назавжди.

Однак у заповіті *Цезар* усиновив та оголосив спадкоємцем свого внучатого племінника *Гая Октавія*, якому на цей час виповнилося вісімнадцять років. Він прийняв ім'я *Гая Юлія Цезаря Октавіана*. Ніхто не бачив у ньому реального спадкоємця влади, відтак *Марк Антоній* вважав себе єдиною людиною здатною взяти кермо влади у свої руки, та спадщини *Гаю Цезарю Октавіану* не передав. Однак, *Октавіана* підтримали налаштовані проти *Марка Антонія* особи, та, головним чином, *Цицерон*. Саме він зробив ставку на парубка, не вважаючи його великим або геніальним політиком,

однак сподіваючись на тимчасову підтримку республіки. Оратор пустив у хід усе своє красномовство, вимагаючи у сенаті, щоб *Октавіан* успадкував права Цезаря. Сенат теж уважав ідею підходящою та пообіцяв парубкові консульство на наступний рік.

Звістка про смерть Цезаря застала його в Епірі, де стояли війська, що готувалися до походу на Парфію. Прибувши до Рима, *Октавіан* висунув права на свою спадщину. *Марк Антоній* зустрів його зухвало та грубо. У відповідь на це Октавіан демонстративно пішов на зближення з сенатом та оголосив себе прихильником ідеалів республіканського устрою. Відчувши підтримку з боку *Октавіана*, який користувався популярністю в армії та у широких верствах населення, сенатори вирішили розправитися з Антонієм та оголосили йому війну.

У 43 р. до н.е. біля міста Мутина, у Галлії, відбулася битва, у якій зішлись один проти одного колишні легіонери *Цезаря*. Війська *Антонія* зазнали поразки. Сенатори раділи, вважаючи, що зіштовхнувшись між собою двох *цезаріанців*, послабили та перемогли їх. Сенаторам здавалося, що тепер можна обійтися без допомоги *Октавіана*. Його вимога надати *тріумф* та назначити консулом залишилася без відповіді. Однак у цих умовах сила була за тим, кому залишалися вірними легіони. Відмовившись від переслідування *Антонія*, *Октавіан* повернув свою армію на Рим, захопив місто та гарантував собі посаду консула.

У ході цих подій *Марк Антоній* зблизився з іншим видним *цезаріанцем* – *Емілієм Лепідом*. Їх легіони, як і легіони *Октавіана*, складалися з легіонерів-ветеранів Цезаря, які мріяли про примирення між усіма *цезаріанцями*, та розраховували на отримання нагород і земель, обіцяних покійним диктатором. Тонко відчуючи ситуацію, *Октавіан*, остаточно порвавши з сенатом, пішов на зближення з *Антонієм* та *Лепідом*.

Наприкінці 43 р. до н.е. між ними укладено угоду, що отримала назву «*другого тріумвірату*» (43–36 рр. до н.е.). Тріумвіри ставили перед собою завдання остаточного розгрому сил сенатської опозиції, яка усе ще сподівалася на реставрацію республіки. До того ж вони хотіли задовольнити вимоги своїх солдатів та ветеранів. Народні збори були змушеними визнати їх владу. *Октавіана* обрано консулом, а тріумвірів наділено надзвичайними повноваженнями. При цьому скасовувалися постанови про амністії для змовників та убивць *Гая Юлія Цезаря*.

Нові правителі здійснили *проскрипції* для покарання всіх, хто підтримав та здійснив змову проти Цезаря. Почалося наділення землею його ветеранів за рахунок населення міст Італії. При цьому останні втрачали частини своїх рабів та сільськогосподарського інвентарю. Ветерани також отримали землі, конфісковані у тих, хто був унесений у *проскрипції*. Спроби супротивників нових тріумвірів протистояти цим діям не вдалися. У Греції при місті Філіппи у 42 р. до н.е. відбувся бій, у якому вони зазнали поразки. В результаті цих перемог тріумвіри зробили між собою переділ провінцій. *Антонію* дісталися східні провінції, *Октавіан* отримав західні, *Лепіду* виділено Африку. Але його незабаром відсторонено від справ та відправлено у заслання.

Октавіан, повернувшись до Італії, зустрівся зі значними труднощами. Невдоволення городян зросло, через відібрані землі для ветеранів Цезаря.

Тим часом для Октавіана з'явилася нова загроза: у Сицилії закріпився син *Помпея Великого*, тріумвіра 60–53 рр. до н.е., – *Секст Помпей*. Він зумів згуртувати навколо себе усіх незадоволених політикою *Октавіаном*: збездзелених італіків, аристократів, які потерпали від *проскрипцій* та рабів-втікачів. Флот *Секста Помпея* блокував італійське узбережжя, що перешкоджало постачанню продовольства в міста Італії. Тільки у 36 р. до н.е. армію та флот *Секста Помпея* вдалося розбити.

Перемога над *Секстом Помпеем* мала величезне значення. *Октавіан* став кумиром італійських рабовласників, яким він повернув рабів-утікачів. Це стало початком примирення *Октавіана* з заможними верствами населення Італії. З сенаторською знаттю його зблизив шлюб із *Лівією*, розведеною дружиною одного з ворогів тріумвірів. *Проскрипції* та конфіскації земель припинено. Відтепер уся Італія підтримувала *Октавіана*. Здійснюючи ці заходи, він прекрасно розумів, що в таких умовах опора тільки на армію ще не гарантувала успіху, необхідно заручатися підтримкою більш широких верств суспільства, у тому числі й багатих хліборобів та рабовласників, міських ремісників, а також сільського та міського плебсу. Реалізація цих задумів дозволила *Октавіану* приступити до здійснення своїх честолюбних помислів та відкрито вступити в боротьбу за владу з *Антонієм*.

Поки *Октавіан* вирішував проблеми в Італії, на Сході безперешкодно господарював *Антоній*. Незабаром привід для війни між ними став реальністю. Справа у тому, що *Антоній* мріяв за допомогою єгипетського золота забезпечити собі перемогу у війні з парфянами, а *птолемеевська* цариця *Клеопатра VII*, з якою він дуже швидко зблизився, намагалася за допомогою його армії відновити колишню могутність своєї

держави. На тлі посилення традиційної римської ідеології, що сприяла консолідації усіх сил панівного класу, шлюб *Антонія* та *Клеопатри* без розлучення із сестрою *Октавіаною*, безконтрольна роздача римських провінцій своїм дітям від *Клеопатри*, не могли не налаштувати проти Антонія прихильників римських патріархальних традицій.

У 31 р. до н.е. біля берегів Греції, поблизу мису Акцій відбулася морська битва, під час якої флот *Октавіана* здобув перемогу над об'єднаними силами *Антонія* та *Клеопатри*. Згодом і *Антоній*, і *Клеопатра* покінчили життя самогубством.

У 30 р. до н.е. *Октавіан* без перешкод завоював увесь Єгипет та перетворив його в римську провінцію під його особистим управлінням. Відтак тривалий період громадянських війн завершився, а *Октавіан* очолив величезну Римську державу.

Громадянські війни після смерті Цезаря стали визначальним етапом існування Римської республіки. У ході війн знищено усі сили, що трималися за старі порядки римської громади – *цивітас*. Її криза проявлялася у ряді аспектів. Із економічної точки зору, це став повний підриг традиційної *полісної автаркії*, коли на зміну натуральному замкнутому господарству прийшли економічні зв'язки, що базувалися на *товарно-грошових відносинах*. При цьому розповсюдження праці рабів у різні сфери виробництва стало каталізатором цього процесу, оскільки римська *патріархальна громада* ґрунтувалася на власній праці вільних дрібних виробників.

Соціальні аспекти кризи полягали у тому, що провідна соціальна група цього часу – представники сенатської олігархії – поступово залишає арену політичного життя. З часом її змінює більш мобільна з економічної та політичної точки зору соціальна група – *вершини*. Поряд із ними у період пізньої Римської республіки у цю сферу вторгається муніципальна провінційна знать, армійський командний склад, нові римські громадяни – італіки, а також заможні *відпущеники*. Професійна, кадрова римська армія часу пізньої Римської республіки, що змінила традиційне ополчення римських громадян, набуває провідного значення у вирішенні питань політичного життя республіки, а це повністю заперечувало *полісним* основам римської *цивітас*.

У цей час знижується керівна роль сенату, зникає повага до магістратур, переборюється їх республіканський колегіальний характер, змінюються функції народних зборів. Якщо *куріатні коміції* втратили своє значення порівняно рано, то *центуріатні* та *трибутні комісії* у період поширення громадських прав на італіків втрачають свій зміст, перетворюючись в юридичну фікцію. Саме тому криза римської цивільної громади викликала кризу та падіння республіки, однак при цьому й визначила появу нової форми державного устрою Римської держави – *імператорської*.

КУЛЬТУРА РИМУ ЕПОХИ РЕСПУБЛІКИ

Звичаї та римська фамілія

В епоху пізньої республіки почалася романізація провінцій, а також *еллінізація* самого Рима та усього римського суспільства, оскільки після завоювання Греції в середині II ст. до н.е. у Римі почали з'являтися кращі представники грецького суспільства: художники, філософи, вчителі, риторичні та ін.

Римляни визнавали високий рівень грецької культури, що перевищував їх власну культуру. Саме тому грецькі інтелектуали та мистці створювали в Римі творчі осередки, а грецькою мовою користувалася практично вся аристократія. Це іноді призводило до зловживань, коли грецька культура за рахунок приниження національної абсолютизувалася та представлялася як неосяжна височина. Однак саме у цю епоху народилися національна римська *література*, *театр*, *історіографія*; стали розроблятися канони латинської мови, що остаточно сформувалася на початку першого століття нової ери.

З іншого боку, *еллінізація* у деяких випадках носила поверхневий характер, оскільки римляни засвоювали не кращі традиції *елліністичної цивілізації*, а, у першу чергу, пов'язані з розкішшю. У Римі будувалися величезні непропорційні *вілли*, влаштовувалися надзвичайні бенкети, цінувалися делікатеси (наприклад, паштет із солов'їних язичків) тощо. Неприборкане прагнення до розкоші за всіх часів призводило людей до величезних боргів та занепаду моральних цінностей. Наприклад, *Юлій Цезар* із молодих років ховався від кредиторів, а видатний оратор *Цицерон* часто не знав, наскільки його доходи відповідали витратам, про що довідувався у свого управляючого. Ідеал невибагливого простого життя поступово відходив у забуття. У Римі процвітали злочинство, хабарництво та зловживання владою. Саме у цей час виникло уявлення про *Епікура* як філософа, що прагнув до земних задовольнень. Безземельні громадяни Рима постійно вимагали «хліба та видовищ». *Гладіаторські бої* на цирковій арені перетворилися у невід'ємну частину державних свят. Із 44 р. до н.е. на згадку про

покійного Цезаря гладіаторські бої проводилися щорічно, однак на практиці не носили ритуального характеру, оскільки влаштовувалися як розважальне видовище.

Занепад моралі виявився в руйнуванні *римської фамілії*, що споконвіку була основою Римської держави. Родина втратила патріархальний характер: жінки прагнули позбутися опіки чоловіків або батьків, у ряді випадків вони отримували право самостійно розпоряджатися власним майном, іноді брали участь у політиці, навіть у змовах. Шлюби стали оформлювати за політичними розрахунками. Зокрема, Цезар віддав дочку за політика *Помпея*, коли перебував ще з ним у союзі, а *Помпей* видав свою дочку заміж за нареченого *Юлії*, дочки *Цезаря*. Подібні шлюби узаконювали формальні союзи політичних діячів.

Розлучення, що допускалися (однак майже нездійсненні) у ранню епоху, в цей час перетворилися у звичайне явище (диктатор *Сулла* одружувався чотири рази). У більшості ж випадків знатні юнаки взагалі не хотіли пов'язувати себе узами законного шлюбу, віддаючи перевагу вільному життю. Чистота моралі зберігалася переважно не у центрі, а у провінціях, і то як виключення.

Загальне становище римської моральності охарактеризував відомий історик того часу *Тит Лівій*: «Ми ні пороків наших, ні ліків від них переносити вже не у силах».

Драматургія

В епоху пізньої республіки поступово формується національна римська культура, що насамперед виражалася в літературі.

Римляни усвідомили, що грецька література незмірно вища їхньої власної та перевершити її досить складно. Відтак римські автори переробляли грецькі твори на власний манер, чим, зокрема, характеризувалася творчість комедіографів *Плавта* та *Теренція*.

Тит Макцій Плавт (*Плавт* – буквально «плосконогий» – мім, танцюрист у плоскому взутті) (250–184 рр. до н.е.) став родоначальником римської комедії *палліати* (*паллій* – акторський плащ). Основні персонажі комедій, будучи римлянами, опинялися в умовах Греції, й тоді відбувалося зіткнення грецьких і римських реалій, що створювали комічні ситуації. *Плавт* переробляв новоаттичні комедії, у першу чергу, твори *Менандра*. Він розробляв прийоми, що пізніше використовували в європейських комедіях Нового часу: плутанина із двійниками, перевдягання тощо. *Плавт* користувався грубим гумором, тому в його комедіях, із достатком дотепних прислів'їв та приказок, співіснували лайки та бійки, що іноді виходили за рамки пристойності, оскільки твори писалися для простого народу та серйозні моральні проблеми у них не відображалися. *Плавт* уперше порушив сценічну ілюзію за рахунок пересування героїв залом та реплік у глядацький зал. У європейському театрі використовувалися навіть розроблені *Плавтом* сюжети (наприклад, «Комедія помилок» *Шекспіра* є переробленою комедією *Плавта* «Два Менехма»).

Художню лінію *Плавта* розвивав його молодший сучасник *Публій Теренцій Афр* (195–159 рр. до н.е.). Уже в I ст. до н.е. його твори вивчалися у школах та вважалися зразком літературної латини. Значну роль у комедіях *Теренція* займали вступні «Прологи», у яких йшла полеміка з суперниками. «Прологи» можна розглядати як приклад ранньої літературної критики.

Поезія та риторика

У період пізньої республіки з'явився великий поет *Тит Лукрецій Кар* (98–54 рр. до н.е.), який створив епохальний твір «Про природу речей», де виклав матеріалістичне вчення *Епікура* про світ, що складається із атомів. *Лукрецій* писав: «ніяка річ не виникає з нічого та не повертається у ніщо», відтак все минуле та смертне, навіть *дух* та *душа*. Із цих позицій поет описував історію людства, культури та релігії. Своєрідність трактату складалася у поєднанні наукових та художніх принципів.

Поет *Гай Валерій Катулл* (87–54 рр. до н.е.) вразив сучасників тим, що зробив об'єктом своєї творчості особисті переживання, пов'язані з любов'ю до прекрасної та легковажної *Клодії*, яка жорстоко із ним обходила. Вірші *Катулла* переповнені змінами розмірів та зменшувальних суфіксів у словах. *Катулл* писав памфлети на самого *Юлія Цезаря*, і тільки усвідомлюючи талант поета, той прощав йому. *Памфлети* перетворилися в одну з реалій того часу та мали популярність не тільки у вищих верствах суспільства, а й у нижчих, поширюючись традиційним способом – за допомогою написів на будинках та заборах.

В епоху пізньої республіки народився популярний пізніше жанр *сатири*, що представляла собою поєднання смішного та серйозного в одному творі, переплетення віршів та прози, високого та низького стилів.

Автори активно залучали народні байки, анекдоти, притчі тощо. Перші твори такого роду писали *Енній* та *Луцилій* (II ст. до н.е.).

У часи пізньої республіки вдосконалювалася *риторика* – наука про закони красномовства. У ній виділилися два напрямки: *аттицизм* та *азіанізм*:

– *аттицизм* виник із орієнтації на аттичну літературну традицію, розроблену *Діонісієм Галікарнаським*, що виражали думки у чіткій, короткій та ясній формі. Найбільш яскравим представником аттичного напрямку в латинській літературі став *Юлій Цезар*, який займався окрім політики й літературними вправами, що звелися до опису численних війн. Хрестоматійну популярність отримали «Записки про Галльську війну»;

– *азіанізм* характеризувався пишністю та ефектністю промови, що буяла словесними фігурами. У такому дусі починав свої промови оратор Цицерон.

Аттицизм та *азіанізм* легко порівняти на прикладі фрази «*Як поживаєш?*», що у першому випадку буде звучати: «*Як справи?*», а у другому – «*Який стан фібр твоєї душі, о квітка мого серця?*»

Мистецтво

Про пізнє республіканське мистецтво відомо не багато. Будівлі цього часу практично не збереглися. Із тих, що zostалися можна виділити так званий «*круглий храм*» поруч із Храмом благоденства, що відрізнявся строгою простотою та конструктивною цілісністю, яка виникла зі сполучення етрусського планування будинку з архітектурним оздобленням в іонічному стилі. З часів Цезаря храми та площі прикрашалися захопленими у чужих краях скульптурами.

Вищим досягненням римської пластики стало *портретне мистецтво*, що виникло зі звичаю робити гіпсову або воскову маску з особи померлого члена родини. Маски зберігалися у спеціальних нішах будинків та символізували присутність покійних поруч із живими. Римські портрети роблять враження неприємного реалізму, оскільки зображують людей власних та рішучих, а часом й безхарактерних, що відображалось у складках і зморшках на обличчі, подвійному підборідді, неголеній щетині тощо – це люди, існування яких позбавлене життєвого нерва. У портретному мистецтві відбулася невидима і поки що часткова втрата моральних та естетичних ідеалів римської громади.

План семінарського заняття

1. Соціально-економічні стосунки у Римській республіці у II ст. до н.е.
2. Діяльність братів Гракхів.
3. Криза республіканського ладу Римської держави у 70-50-х рр. I ст. до н.е.:
 - а) соціально-політична боротьба у Римі у 60-х рр. I ст. до н.е.;
 - б) завоювання римлянами Східного Середземномор'я;
 - в) перший тріумфірат та міжнародні відносини у 50-х рр. I ст. до н.е.
4. Падіння республіки:
 - а) громадянські війни 40-х рр. I ст. до н.е.;
 - б) диктатура Юлія Цезаря;
 - в) громадянські війни після загибелі Юлія Цезаря.
5. Римська культура за часів Республіки.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання: соціально-економічні стосунки у Римській республіці у II ст. до н.е. Діяльність та реформи братів Гракхів. Особливості суспільно-економічного устрою Римської республіки у II ст. до н.е. Завоювання Греції та Македонії. Зовнішня політика Риму за часів пізньої республіки. Соціальна боротьба у Римській республіці в 30–20 рр. II ст. до н.е. Політична діяльність братів Гракхів. Військові реформи Гая Марія. Вторгнення кимврів та тевтонів. Друге повстання рабів на о. Сицилія. Боротьба оптиматів та популярів. Союзницька війна в Італії. Громадянські війни у Римській республіці у 80-х рр. I ст. до н.е. Міжнародне становище Римської республіки. Диктатура Луція Сулли. Криза республіки у I ст. до н.е. Падіння сулланської олігархії. Повстання Спартака. Соціально-політична боротьба в Римі у 60-х рр. I ст. до н.е. Завоювання римлянами Східного Середземномор'я. Загострення політичної боротьби у Римі у другій половині 60-х рр. I ст. до н.е. Перший тріумфірат. Міжнародні відносини у 50-х рр. I ст. до н.е. Громадянські війни 40-х рр. I ст. до н.е. Диктатура Юлія Цезаря. Падіння республіки. Громадянські війни. Культура Рима за часів Республіки.

Список основної та додаткової літератури

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т. 2. Стародавній Рим : Підручник. / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – 848 с.; ілюстр., карти.

2. Благовещенский Гл. Юлий Цезарь / Гл. Благовещенский. – М.: АСТ; СПб., Астрель, 2011. – 508,[1] с. – (Историческая библиотека).
3. Дмитренко В. Розвідка та інші таємні служби Стародавнього Риму і його супротивників / В. Дмитренко. – Львів: Кальварія, 2008. – 752 с.
4. История древнего мира. / Под ред И. М. Дьяконова, В. Д. Нероной, И. С. Свенцицкой. – М., 1989. – Т. I–III.
5. История Древнего мира. Древний Рим. / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич и др. – Минск, 1998.
6. История Древнего Рима. / Под ред. В. И. Кузищина. – М., 1993.
7. История человечества: у 7 томах. / Под редакцией Й. Херрманна и Э. Цюрхера. – М. : ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 3. VII век до н.э. – VII век н.э. – 680 с.
8. Сергеев И.П. Государственные учреждения древних римлян : поздняя Республика и ранняя Империя : материалы к спецкурсу / И.П. Сергеев. – Х.: ХНУ шимени В.Н. Каразина, 2013. – 312 с.
9. Тонер Дж., Фалкс М.С. Как управлять рабами: пер. с англ. / Джерри Тонер, Марк Сидоний Фалкс; [коммент., предисл. Дж Тонер; предисл. Мэри Бирд]. – М.: Издательство «Олимп - Бизнес», 2015. – 240 с.
10. Фриман Ф. Юлий Цезарь / Ф. Фриман; пер. с англ. А. Николаева. – М.: АСТ: Астрель, 2010. – 411, [5] с.
11. Хоуэлл Г. Древний Рим : пер. с англ. / Г. Хоуэлл. – М., 2007.
12. Эверит Э. Возвышение Рима. Создание великой империи / Энтони Эверит. – Москва: АСТ, 2014. – 263 с.

Довідники

1. Адкинс Л., Адкинс Р. Древний Рим. Энциклопедический справочник / Лесли Адкинс, Рой А. Адкинс. – М. : Вече, 2008. – 528 с. : ил. – (Библиотека мировой истории).
2. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий. – М., 2001. – 975 с.
3. Словарь античности / Под ред. В. И. Кузищина. – М., 1992.

Джерела

1. Аппиан. Римские войны. – СПб., 1934 (Серия «Античная библиотека»).
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т. 3. Практикум. / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – 544 с.; ілюстр., карти.
3. Лукан Марк Анней. Фарсалия, или поэма о гражданской войне. – М., 1993 (Серия «Литературные памятники»).
4. Малые римские историки. Веллей Патеркул. Римская история. Анней Флор. Две книги римских войн. Луций Ампейлий. Памятная книжка. – М., 1996.
5. Полибий. Всеобщая история. – СПб., 1994–1996. – Т.1–3. (Серия «Историческая библиотека»).
6. Цезарь Юлий. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей. – М., 1993 (Серия «Литературные памятники»).
7. Цицерон Марк Туллий. Эстетика. Трактаты, речи, письма. – М., 1994.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Визначте головні причини та наслідки соціально-політичної боротьби у Римі II ст. до н.е.
2. Проаналізуйте особливості суспільно-економічного устрою Італії у I ст. до н.е.
3. Визначте головні причини та наслідки соціально-політичної боротьби у Римі I ст. до н.е.
4. Проаналізуйте причини та наслідки громадянські війни у Римській республіці у 80-х рр. до н.е.
5. Встановіть причини та наслідки встановлення диктатури Юлія Цезаря.
6. Встановіть причини та наслідки громадянської війни у Римі у I ст. до н.е.
7. Охарактеризуйте основні риси римської літератури та освіти.
8. Проаналізуйте розвиток римського мистецтва.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Експансія Рима у Східному Середземномор'ї.

2. Третя Пунічна війна.
3. Політичний та суспільно-економічний устрій Римської республіки у II – I ст. до н.е.
4. Діяльність братів Гракхів.
5. Історичний портрет Т. Гракха.
6. Історичний портрет Г. Гракха.
7. Соціально-політична боротьба у Римі II – I ст. до н.е. Оптимати та популяри.
8. Зовнішня політика Римської республіки у II – I ст. до н.е.
9. Диктатура К. Сулли.
10. Історичний портрет К. Сулли
11. Криза республіканського ладу Рима та соціально-політична боротьба у 70–50-х рр. I ст. до н.е.
12. Диктатура Ю. Цезаря.
13. Історичний портрет Ю. Цезаря.
14. Реформи Ю. Цезаря.
15. Культура римської республіки.
16. Римська література доби республіки.

ТЕМА 10

РИМ ЗА ЧАСІВ ПРИНЦИПАТУ I СТ. ДО Н. Е. – III СТ. Н.Е.

Ключові поняття: хронологія, принципат, принцепс сенату, імперія, імператор, закони, реформи, бюрократія, ерарій, преторіанці, муніципальний, «солдатські імператори», громадянські війни, популяри, оптимати, культура, література, буколіки, георгіки, «молочна» латина, «срібна» латина, Пантеон, панеллінський рух, фіск, релігія, синкретизм, стоїцизм, іудаїзм, християнство, еллінізація, романізація, сейм, друїди.

ОКТАВІАН АВГУСТ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ ПРИНЦИПАТУ

У 27 р. до н.е. своїм виступом у сенаті *Октавіан* оголосив про закінчення громадянської війни. Він заявив, що усяди встановлено мир та порядок. Виконавши свою місію, він, *Октавіан*, складає із себе повноваження та наполягає прийняти його відмову від влади (цим він зробив хитрий політичний хід, домагаючись офіційного визнання своєї влади). Сенатори благали його повернутися до влади та не кидати напризволяще Римську державу, яка без нього неминуче опиниться на порозі чергової громадянської війни.

Октавіан прекрасно розумів, що перехід до відкритої форми *монархічного режиму* буде поки небезпечним. Трагічний приклад змови проти *Цезаря* яскраво про це свідчив. У широких верствах римської громади республіканські традиції вкоренилися дуже глибоко. Відтак, ставши фактично єдиновладним правителем Римської держави, *Октавіан* звелів установити «*принципат*» – монархію, приховану за республіканськими установами, що формально зберігалися. Новий правитель постійно підкреслював, що прийняв владу лише на певний термін, однак він щоразу продовжувався. Лозунг «*Pax Romana*» став об'єднуючим для усіх соціальних верств римського суспільства.

Октавіан прийняв старий республіканський титул «*принцепс сенату*» (перший сенатор, що відкривав сенаторський реєстр). Формально *Октавіан* зберіг республіку з її органами влади (*сенат, народні збори, магістратури*). Однак ці органи видозмінювалися та набували нового значення. Усі провінції імперії стали поділятися між *принцепсом* та *сенатом*; одні керувалися сенатськими уповноваженими, а інші – принцепса. Однак центр вирішення політичних проблем перемістився у законодавчо не оформлену *раду принцепса* (неофіційне зібрання наближених до *Октавіана* людей, де й вирішувалися державні справи). Кар'єра вищих магістратів практично повністю залежала від *Октавіана*, однак здійснювалася при збереженні колишньої процедури: у результаті виборів посадових осіб на народних зборах. Поступово розширювався апарат управління та формувалася *бюрократія* молодого держави на основі існуючих магістратур.

Фактичною верховною владою в Римі володів *принцепс*. *Октавіану* вдалося зосередити у своїх руках ряд найважливіших республіканських магістратур. Він став довічним *плебейським трибуном*, що гарантувало йому особисту недоторканність та можливість забороняти закони та рішення вищих державних установ, що йому не імпонували.

Із 31 по 23 рр. до н.е. *принцепс* обирався *консулом* – власником вищої військової влади, а з 23 р. до н.е. йому делегувалися й *проконсульські* повноваження, відтак право вирішувати справи у провінціях, що перебували під владою сенату. Отже, *Октавіан* сконцентрував у своїх руках вищу військову та громадську владу. В нових умовах титул *принцепс* набував значення глави держави. *Октавіан* прийняв титул й *імператора*, однак як складову частину свого імені. Цей традиційний республіканський титул у нових умовах уже означав вищу державну владу: право командувати військами, оголошувати війну, укладати мир, стягувати податки тощо. Відтак влада *імператора* замінила собою більш репресивну, за своїм характером, республіканську екстраординарну магістратуру *диктатора*, однак уже ординарну та пожиттєву.

Влада *Октавіана* отримала й релігійну санкцію. Від сенату він прийняв почесний титул «*Август*» («звеличеного божеством») та став *Великим понтифіком* – верховним жерцем. Отже *Октавіан Август* зумів зосередити у своїх руках не тільки *цивільну* та *військову*, а й *релігійну* владу. Характерно, що ще один почесний титул *Октавіана Августа* – «*Батько Вітчизни*», ним не відкинтий, підкреслював особистий зв'язок *принцепса* з усіма римськими громадянами.

Зберігши народні збори як інститут нової влади, *Августу* вдалося повністю підкорити його діяльність своїм цілям та інтересам. Магістрати, що обиралися у *коміціях*, ставали прямими уповноваженими *принцепса*: голосували за тих, на кого вказував *Октавіан Август* у силу «*права рекомендації*».

Уже на початку свого правління *Октавіан Август* проводить ряд реформ, одна з яких дуже показова. Усвідомлюючи значення фінансових інститутів держави, що закладають основи державної скарбниці – «*фіску*», *Октавіан* підпорядкував їх виключно собі. Саме *фіск* – імператорська скарбниця, особисто контрольована *принцепсом*, отримала право чеканки золотої та срібної монети, на відміну від збереженої з республіканських часів сенатської скарбниці, що стала випускати тільки бронзову монету.

Внутрішня політика *Августа* стала спрямовуватися на зміцнення становища вищих верств населення держави – *вершників* і *сенаторів* та на підтримку римської *фамілії*, як основи існування римської громади.

Соціальна база режиму *Октавіана Августа* поступово розширювалася за рахунок провінційної знаті, яка отримала ряд пільг та привілеїв. У її інтересах *Октавіану* вдається припинити жадливу експлуатацію римських провінцій та покарати корумпованих *проконсулів*; упорядкувати збір податків із провінційного населення. Це сприяло пожвавленню господарства у провінціях та позитивно позначилося на економіці усієї імперії.

У соціальній сфері *Октавіан* намагався упорядкувати взаємини рабовласників та рабів. Він заборонив звільняти рабів до того, як вони не прослужать двадцять років у будинку свого господаря; відновив стародавній звичай відповідно до якого раба, який убив свого господаря, слід стратити разом із іншими домашніми рабами (цей закон дійсно неодноразово застосовувався); провів ревізію сільських в'язниць для рабів (*ергастулів*) та звільнив рабів, яких поневолили незаконно.

Октавіан зміцнював й римську родину (*фамілію*). Аристократи, які бажали зайняти вищі посади, не могли розраховувати на блискучу кар'єру, якщо не одружувалися (право трьох дітей, за яким римський громадянин, який сподівався зробити кар'єру на державній службі, повинен одружитися та мати трьох дітей). Багато аристократів були незадоволеними новим законом, оскільки за наявності декількох спадкоємців потрібно ділити майно, що не завжди виявлялося вигідним. У такій ситуації ідеальним стало мати одного сина, однак у випадку смерті єдиного нащадка батько взагалі втрачав спадкоємців.

Октавіан видав закон про покарання подружньої невірності, однак першими, хто відчув його дію, стали діти *принцепса*: дві *Юлії*, дочка та онука (їх відправлено у заслання за легковажну поведінку). Відтак *Октавіан* насмілювався торкнутися до такої сфери, куди держава раніше ніколи не втручалася, оскільки правитель розглядав родину як основу римської державності.

У дослідників існує думка, що відтворення Римської імперії на основі батьківської влади *принцепса* породжувало *патріархальну* державу, де патронатні стосунки між підлеглими та імператором будувалися на зразок родинних стосунків.

Отже, *Октавіан* проводив соціальні реформи під знаком повернення до стародавніх традицій, що й стало гаслом нового правління.

Головною опорою монархічного режиму *Октавіана Августа* стала армія. З самого початку *Октавіан* опирався не на народ, а на *преторіанську гвардію* (три тисячі легіонерів, які постійно

розміщалися у Римі та отримували потрібне жалування, перебуваючи в привілейованому становищі). У подальшому саме преторіанці стали основною силою державних переворотів.

Однак Октавіан пам'ятав про самостійну роль армії в період громадянських війн. Принцепс намагався відсторонити її від політичного життя і надати армії виключно військові функції, використовуючи її як знаряддя для ведення завойовницької політики та придушення внутрішніх соціальних конфліктів. Саме тому він проводить демобілізацію більшості легіонерів, що брали участь у громадянських війнах кінця республіканського часу. Щоб уникнути невдоволення, він забезпечив їм безбідне життя, розселивши містами Італії та наділивши землею. Нова армія формувалася за умов твердої дисципліни та багаторічної служби (за сумлінне служіння держава гарантувала ветеранам значні пільги та привілеї).

У зовнішній політиці *Октавіан* віддавав перевагу мирним формам дипломатії. Ним укладено ряд договорів, створено нові провінції в Єгипті та Європі (у районі сучасних Хорватії, Албанії та частині Болгарії). Найбільшими провінціями стали Мезія та Паннонія. Виникли й нові провінції Ахайя на території Балканської Греції (27 р. до н.е.) та Іудея (6 р. н.е.).

При Августі укладено мир на Сході та встановлено кордон із Парфією. Східна проблема стала постійно діючим фактором в імператорську епоху: постійна боротьба з Парфією послаблювала сили Римської імперії.

Із часом стабілізувався кордон і з германськими племенами Рейном, однак германська проблема залишалася складною, як й парфянська, оскільки просування у глибину Германії виявилось невдалим.

У 9 р. н.е. германці віроломно заманили три римських легіони до Тевтобурзького лісу та повністю винищили їх у болотах. Август у розпачі бився головою об двері та кричав: «*Вар (Квінтілій Вар, Публій – командуючий римською армією в Германії), поверни мені мої легіони*». Незважаючи на воєнні невдачі, кордони Римської держави постійно розширювалися та відносно стабілізувалися за течію великих рік: Дунаю, Рейну та Євфрату.

РАННЯ РИМСЬКА ІМПЕРІЯ (I–II СТ. Н.Е.)

Після 27 р. до н.е. розпочинається *рання імператорська епоха (принципат)*, що уособлювала монархію під виглядом республіки. *Імператор* (лат. *imperator*) – почесне звернення, яким ушановували в Стародавньому Римі солдати свого полководця після значної перемоги, причому він зберігав цей титул аж до святкування *тріумфу*. Перший надійно засвідчений випадок уживання титулу відноситься до *Луція Емілія Павла* (189 р. до н.е.), можливо, так іменували після перемоги над Карфагеном *Сципіона Африканського Старшого*. До кінця існування республіки звання імператора стало особливо важливим, оскільки підкреслювало авторитет великих воєначальників. *Юлій Цезар* носив його постійно. Август став використовувати титул у якості *praenomen* – особистого імені («*Імператор Цезар*»), що вказувало на вищу владу. Однак серед наступних римських імператорів *Отон* стає першим, хто наслідує у цьому *Августа*, а *Веспасіан* остаточно перетворює звернення «*імператор*» у *praenomen principis*. За висловом римського філософа-стоїка *Сенеки*: «*Володар сховався у республіканський одяг*».

Принципат *Октавіана Августа* (27–14 рр. до н.е.) став часом усунення кризових явищ у Римській державі, поживлення економічних зв'язків Італії з провінціями, стабілізації його зовнішньополітичного становища.

Його улюблена приказка – «*Тихіше їдеш – далі будеш*», що повною мірою виправдовувала його життям.

Наступні імператори із заснованої *Октавіаном Августом* династії *Юлій-Клавдіїв – Тиберій* (14–37 рр.), *Калігула* (37–41 рр.), *Клавдій* (41–54 рр.) та *Нерон* (54–68 рр.) намагалися, й спочатку небезуспішно, продовжити його діяльність. Тенденції у розвитку імперії, що полягали у зміцненні монархічної влади, з опорою на провінційні еліти, за яких Рим та італіки поступово втрачали свої економічні та політичні привілеї, проявлялася у політиці все чіткіше.

Тиберію, якому вдалося на початку свого правління придушити заколот римських легіонерів, нічого не залишалось, як спробувати зміцнити свою монархічну владу, не порушуючи мирних стосунків із сенатом. Багато функцій імператора передано сенату. Однак бажання зміцнити провінції та навести у них твердий лад не подобалося сенаторам та викликало їхні опозиційні виступи. На це *Тиберій* відповів репресіями, що стало причиною його усунення. Спадкоємець *Тиберія*, названий *Калігулою*, був досить невірноваженою людиною із деспотичними нахилами. Він вимагав для себе божественних почесностей, витрачав величезні кошти для організації свого розкішного двору, відважився на відкритий грабіж провінцій та конфіскацію майна у знаті.

Вдалий замах на життя *принцепса* представники сенатської опозиції зустріли як звільнення від *тиранії*. Тривалі дебати у сенаті про спадкоємця влади перервано *преторіанцями*. Вони змусили визнати їхнього обранця – старого *Клавдія*, родича *Калігули*, – новим правителем імперії. У період його принципату значно зміцнилася бюрократія, стали створюватися імперські канцелярії, штат яких очолювали заможні й тому всесильні *відпущеники*. Політика тиску на сенаторів продовжувалася. Важливі зміни відбулися й у взаєминах із провінціями. У 48 р. найбагатші рабовласники Галлії отримали право обиратися до римського сенату. Це стало поштовхом до щедрого дарування прав римського громадянства провінціалам. Утиснена провінційною знаттю, римська *сенатська олігархія* обурювалася. У таких умовах замість отруєного на бенкеті *Клавдія* преторіанці проголосили імператором *Нерона*, що давало сенатській знаті надії на відновлення її влади.

Нерон (останній представник династії *Юліїв-Клавдіїв*) отримав престол в юному віці. Його оточили противники та прихильники сильної імператорської влади. *Нерон* віддавав перевагу останнім. Однак його уряд мав потребу в грошах, щоб оплачувати вірність легіонів, здійснювати роздавання хліба *люмпен-пролетаріату*, що паразитував, та задовольняти забаганки імператора. З метою поповнення скарбниці *Нерон* підсилював податковий тиск на провінції. У результаті в 66 р. спалахнуло повстання в Іудеї, що погрожуvalo перекинутися на Єгипет, Сирію та Фінікію. У 68 р. спалахнули народні повстання у Галлії та Іспанії. У самому Римі вже давно ставало неспокійно – страшна пожежа 64 р. знищила половину міста. Винаватцем трагедії багато хто вважав *Нерона*, який наче велів підпалити місто для того, щоб, дивлячись на бурхливе полум'я, оспівувати загибель стародавньої Трої. Однак влада у цьому підпалі обвинуватила *християн*, тоді ще представників невеликої релігійної течії. Велику їх кількість стратили. Однак *Нерон* вимушено покинув Рим і незабаром, переслідуваний преторіанцями, покінчив життя самогубством.

Загибель *Нерона* вилилася в запеклу *громадянську війну*, де проявилася прагнення окремих римських армій висунути свого претендента на престол, а також бажання провінційної знаті підтримати найбільш близьким їх інтересам кандидата на владу. У ході громадянської війни 68–69 рр. стало зрозуміло, що імператор може проголошуватися не тільки в Римі. Провінційна знать настільки підсилилася, що стала спроможною висувати свого претендента на престол та успішно боротися за нього.

У результаті боротьби між полководцями переміг *Веспасіан Флавій*, досвідчений воєначальник. До кіл римської аристократії він не належав, тому його опорою стали римські легіони, що діяли в Іудеї, а також рабовласницька знать міст Сходу. Прихід до влади *Веспасіана* означав не тільки зміну правлячої династії, а й подальше розширення соціальної бази імперії за рахунок провінційних рабовласників. Він став засновником нової династії римських імператорів – *Флавіїв*, які правили з 69 по 96 рр.

Веспасіан прийняв владу у важкий час. Скарбниця залишалася порожньою, імперією бушували повстання та погроми. Шукаючи підтримки рабовласників, імператор діяв із великою обережністю. Йому вдалося придушити повстання в Іудеї та Галлії.

У фінансовій сфері введено найсуворішу економію. Для того, щоб заручитися у своїх діях підтримкою провінціалів, *Веспасіан* дарує багатьом провінційним містам права *латинського громадянства* та проводить реорганізацію сенату. Понад тисячі великих рабовласників Галлії та Іспанії переселилися до Рима та поповнили сенат. Так, поступово Римська імперія перетворювалася в об'єкт панування рабовласницької знаті всього Середземномор'я.

Спадкоємці *Веспасіана*, *Тит* (79–81 рр.) та *Доміціан* (81–96 рр.) продовжили політику засновника нової династії. Її останній представник – *Доміціан* – систематично обмежував вплив сенату, спираючись на провінційну знать, армію та римських вершників. Уперше в історії Рима він наказав йменувати себе «*володарем та богом*». Його авторитарний стиль керування привів до заколоту, під час якого *Доміціана* убили.

Цього разу вже сенат оголосив свого *принцепса* – старого аристократа *Нерву*. Не маючи підтримки армії, він призначив своїм спадкоємцем вихідця з Іспанії, досвідченого полководця *Траяна*. Династія, що прийшла на зміну *Флавіям* правила з 96 по 192 рр. й отримала назву *Антонінів* (за ім'ям одного з її представників – імператора *Антоніна Пія*). Слід зазначити, що саме у період правління *Антонінів* остаточно сформувалися політичні порядки, що повністю відповідали інтересам провінційної знаті. У період принципату *Траяна* (98–177 рр.) імперія досягла своєї найвищої могутності. У ході двох важких війн завойовано Дакію. Успіх супроводжував *Траяна* й у походах на Схід, у результаті яких парфяни потерпіли кілька поразок. *Траян* дійшов до Перської затоки, однак звістка про повстання у провінціях змусила його відмовитися від закріплення своїх перемог. Дорогою назад у Рим він помер. У сфері внутрішньої

політики *Траян*, як й раніше, піклувався про провінційних рабовласників. Однак із кризою економіки у провінціях неухильно занепадало господарське та політичне значення у самій Італії. Усі спроби призупинити деградацію дрібного та середнього італійського виробника стали безуспішними.

Спадкоємець *Траяна*, імператор *Адріан* (117–138 рр.), із метою зміцнення кордонів імперії та збереження завойованого, був змушений відмовитися від політики широких територіальних захоплень. Одночасно він підсилив свою монархічну владу, спираючись на потужний бюрократичний апарат. Усі його дії зіштовхувалися із традиційним невдоволенням сенатської аристократії, однак її опір усе більше й більше здобував пасивний характер. Єдине, що могли зробити сенатори, так це відмовити імператорові після смерті у божественності, хоча, починаючи з *Октавіана Августа*, всі покійні *принцепси* отримували це право.

Антонін Пій (138–161 рр.), який наслідував *Адріану*, дуже легко скасував це рішення сенату, що ще раз свідчило про слабкість сенатської опозиції. Прийнято вважати, що час правління *Антоніна Пія* – це період найвищого економічного підйому Римської середземноморської держави, чие господарство базувалося на інтенсивному муніципальному житті та зростанні економічних можливостей провінцій. Однак це благополуччя тривало недовго, поступово наростали симптоми кризи. Найбільше чітко вони проявилися у роки правління *Марка Аврелія* (161–180 рр.). Несприятлива зовнішньополітична ситуація (небезпека вторгнення з боку германців на півночі та парфян на сході), стихійні лиха й епідемії усередині країни виснажували сили держави. Зростали народні виступи в найбільш багатих провінціях (у Галлії, Єгипті та Сирії), римська армія ледве стримувала натиск варварів та придушувала повстання у провінціях.

Про наростаючу кризу може свідчити й те, що влада змусила полонених варварів обробляти безлюдні землі північних провінцій у якості римських колонів. У період правління останнього імператора з династії *Антонінів* – *Коммода* (180–192 рр.) – найбільш явно проявилися тенденції до *деспотизму*. Він вимагав свого обожнювання за життя, заохочував поширення близькосхідних культів та прагнув до встановлення необмеженої самодержавної влади без врахування інтересів сенатської аристократії. Це стало причиною змови (192 р.), у результаті якої *Коммода* убили.

Специфічна форма монархічної влади (*принципат*), встановлена *Октавіаном Августом*, спочатку цілком відповідала економічним та політичним потребам населення величезної Римської держави. Однак із часом рабовласницькі стосунки розвивалися вже на більш широкій основі у рамках усього Середземномор'я. До орбіти розвиненого рабовласництва стали включитися нові регіони держави, у результаті чого економіка імперії успішно розвивалася до кінця II ст. Однак переміщення центрів господарського життя з Італії до провінцій стало симптомом кризи, що вразила незабаром Італію, а згодом усю імперію.

КРИЗА РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У III СТ. Н.Е.

У III ст. Римська імперія почала відчувати симптоми значної *соціально-економічної* та *політичної* кризи, що охопила спочатку старі економічні центри Італії та Балканського півострова, а згодом й більшість провінцій. Праця рабів поступово стає не вигідною. Збільшується кількість відпущених на волю, а також переведених на *пекулій* рабів. Із часом поширюються *колонатні* стосунки, відтак становище *колонів* змінюється радикальним чином: із вільних орендарів вони перетворюються у залежних землевласників. *Муніципальні* власники, що становили опору влади, розоряються. *Декуріони* – муніципальна знать – бажають позбутися своїх обов'язків, у минулому вигідних та почесних. Землі навколо міст захоплюють великі власники – *магнати*, які прагнули до незалежності від влади імператора. Відтак муніципальна рабовласницька верхівка уже становить міцну опору уряду. В її великих земельних володіннях – *латифундіях* – майже не пов'язаних із ринком, праця рабів поступово поступалася місцем праці залежних колонів. Значні верстви міського та сільського населення, що працювало, зближалися у своєму становищі з рабами. З часом стирається різниця в економічному та політичному становищі вільних, однак незаможних городян і селян із рабами. Результатом цього стала незацікавленість усіх категорій робітників у розвитку виробництва. Земельні ділянки не оброблялися, а ремесло занепадало.

В економічній сфері провідного значення набували великі земельні власники. Їм протистояли муніципальні рабовласники, які розорялися та вимагали від імператорської влади захисту від засилля земельних магнатів. Останні, у свою чергу, не стали єдиними у своїх вимогах до імператорської влади. Магнати східних римських провінцій, маючи потребу в сильному імператорові – воєначальникові, здатному захистити їх економічні інтереси від зовнішніх ворогів та внутрішніх смут, виступали за

міцну імператорську владу. Великі ж земельні власники західних частин імперії активно виступали проти сильної центральної влади та вимагали незалежності від неї.

У силу цих обставин імператорська влада вже не мала міцної соціальної бази. Відтак її найбільш надійною опорою ставала армія та ветерани, які відслужили свій термін, та поповнювали ряди середніх рабовласників – муніципальної знаті. У цей час в імперії явно позначилася політична нестійкість, що проявилася у затяжній боротьбі між імператорами, прибічниками сенату та імператорами, яких підтримували легіони. Економічним підґрунтям усіх цих процесів стали протиріччя між великим *латифундальним* господарством, що ґрунтувалося на праці залежних працівників та рабів, посаджених на землю, і вмираючою системою античного рабства, що спиралася переважно на міста.

Імператорам із династії *Северів*, що правили з 193 по 235 рр., довелося зіштовхнутися з усіма цими проблемами. *Септимій Север* (193–211 рр.), її засновник, своїм підвищенням зобов'язаний відданості своїх легіонів, які склали головну опору його режиму. Відтак найважливіші реформи *Септимія Севера* стосувалися саме армії. Замість розпущених ним колишніх преторіанських когорт він сформував нові, що тепер уже складалися з вихідців із придунайських регіонів та підтримували його у боротьбі за імператорський престол. Це йшло врозріз із традицією, відповідно до якої преторіанська гвардія набиралася тільки з італіків. Тепер же кожен *легіонер-провінціал*, який вислужився, міг досягти високих, раніше йому недоступних військових посад. Інше нововведення полягало у дозволі легіонерам вступати у законний шлюб із правом проживання з родиною поза табором. Жалування легіонерам та пільги ветеранам збільшили.

Проголосивши спадкоємцями імператорської влади своїх синів, *Септимій Север* підкреслював свою незалежність від сенату, що цілком збігалось з інтересами муніципальної знаті. Сенат поповнили знатні особи із Африки та Східних провінцій. Багато африканських та придунайських міст отримали істотні переваги: вони стали *колоніями* або *муніципіями*. Найважливішим урядовим органом стала *рада принцепса*. Замість *сенаторів* для управління провінціями тепер направлялися представники стану *вершиників*, а також військові, що відслужили. Загальну скарбницю, що перебувала у веденні сенату (*ерарій*), перетворено у міську скарбницю Риму. Зате *фіск*, *скарбниця імператорська*, набуває загальнодержавного значення. Усі ці заходи, що здійснювалися з ініціативи та під контролем самого *Септимія Севера*, свідчили про те, що його влада усе більше й більше набувала *деспотичного* характеру, ставши за своєю суттю формою відкритої *військової диктатури*.

Септимія Севера супроводжували успіхи й у зовнішній політиці. Йому вдалося відвоювати у парфян Месопотамію, що стала ще однією римською провінцією. Значно укріплено рейнські та придунайські кордони імперії. Однак несподівана смерть не дозволила *Септимію Северу* завершити похід у Британію.

Йому наслідували два сини – *Гета* та *Бассіан*, на прізвисько *Каракалла*. Не бажаючи ділити владу зі своїм братом, *Каракалла* організував убивство *Гети* та його прихильників. Опорою заколоту стала армія, тому *Каракалла* подвоїв жалування легіонерам та установив порядок, відповідно до якого віддати воїна під суд міг тільки сам імператор. Усе це відбувалося на тлі переслідувань знаті західних частин імперії, що супроводжувалися численними конфіскаціями майна. Незважаючи на це, грошей на армію катастрофічно не вистачало. Це стало причиною погіршення вартості монети (зменшення частки дорогоцінних металів), що виправдувалося державними інтересами. Цей захід не міг допомогти, оскільки призвів до росту цін, знецінюванню грошей та недовірі населення імперії до дій імператора та його уряду.

У 212 р. оголошено едикт *Каракалли*, відповідно до якого майже усе населення держави отримало права римського громадянства. Цей факт свідчив про подальший розвиток процесу поглинання Рима та Італії провінціями. Якщо раніше римські громадяни звільнялися від сплати податей державі, то зараз усе вільне населення імперії, яке вже володіло правами римського громадянства, зобов'язувалося сплачувати податки. Бажаючи поповнити скарбницю, уряд намагався розширити коло платників податків. Отже, становище та права колишніх та нових громадян практично зрівнювалися. Після вбивства *Каракалли* у 217 р. лише при *Олександрі Севері* (222–235 рр.), його позашлюбного сина, починається певне зближення імператорів із сенатом. Частина сенаторів поповнила *раду принцепса*. Збіднілі представники вищого стану отримали від уряду землі та інвентар. Усі ці заходи здійснювалися на тлі економічної кризи, що загострювалася. Систематичне погіршення стану монети підривало торгівлю та призводило до *натуралізації* господарських зв'язків. Чиновники різних рангів та військові стали отримувати жалування не грошима, а натурою. Відтак із ремісничих колегій держава стала стягувати певну кількість виробів, що ними виготовлялася. Погіршилося й зовнішньополітичне становище імперії. Через Рейн та Дунай почастишали набіги германців.

Нездатність *Олександра Севера* стабілізувати економічне становище імперії та захистити її кордони стало причиною його вбивства. Із цих подій можна відзначити «солдатських» та «сенаторських» імператорів, що правили декілька років, а то й місяців, вели безперервні війни на кордонах із варварами, придушували повстання у провінціях та армійські заколоти.

У середині III ст. криза досягла своєї кульмінації. Значна частина провінцій спустошувалася варварами, міста грабувалися та руйнувалися. Імператор *Валеріан* (253–260 рр.) разом зі своїми вцілілими легіонерами потрапив у полон до персів. Такої ганьби римляни не могли пригадати за усю свою історію.

Валеріанові наслідував син та співправитель *Галлієн* (258–268 рр.). Він користувався популярністю у військах та серед муніципальної знаті. Достатньо освічений, у своїй політиці *Галлієн* намагався наслідувати *Октавіану Августу*. Під час його правління багато міст отримали ряд привілеїв, оживилося будівництво, що відповідало інтересам середніх та дрібних власників. Навпаки, представникам сенаторського стану забороняли служити в легіонах, вони втрачали право ставати намісниками у тих провінціях, де перебували війська. Невдоволення земельних магнатів, що становили більшість, особливо у провінціях, де вони ще користувалися значним впливом, призвело до того, що на місцях вони стали ініціаторами потужних заколотів проти політики імператора. У різних частинах імперії з'явилися численні претенденти на імператорський престол. Однак більшість із них розгромлено відданими *Галлієну* військами.

По-іншому розвивалася ситуація у Галлії, Іспанії та Британії. Ці провінції утворили самостійну «Галльську імперію», що проіснувала майже п'ятнадцять років.

На сході утворилося Пальмірське царство, яке зуміло відвоювати в імперії частину Малої Азії та Єгипту. Внутрішній розпад імперії відбувався на тлі війн, що не припинялися із зовнішніми ворогами. Сусідні з ослабленою Римською імперією племена почали загрожувати її територіям: араби захопили прикордонні території з Сирією та Месопотамією, франки напали на Галлію, сакси вторглися у Британію, маври – в Африку.

Після убивства *Галлієна* (268 р.) його спадкоємці із відставних військових, родом із придунайських провінцій (*Клавдій II, Авреліан, Проб, Кар*), зуміли повернути майже усі втрачені території імперії (окрім Дакії) та частково усунути загрози з боку варварських племен.

Однак це не допомогло остаточно ліквідувати кризу імперії. Необхідними ставали радикальні зміни з метою посилення державної влади. Тільки вони могли б стабілізувати становище.

Отже, криза римського суспільства та держави мала свої економічні, політичні та духовні аспекти. В економічному аспекті вона виражалася у скороченні чисельності робочої сили в сільському господарстві, запустінні посівних площ, зникненні ремісників, скороченні кількості та погіршенні якості ремісничої продукції, занепаді торгівлі. Це викликало кризу міст, скорочення їх населення, втечу городян у сільську місцевість.

Політична криза проявилася у нестабільності імператорської влади, частій зміні правителів, безцеремонному втручанні армії у державні справи, у свавіллі чиновників та неефективності бюрократичного апарату. Саме політична нестабільність провокувала сепаратистські рухи та натиск варварських племен на кордони імперії.

Елементи духовної кризи проявлялися у падінні престижу традиційних цінностей римського громадянина на тлі поширення та зміцнення християнства як нової релігії населення Римської імперії.

КУЛЬТУРА РИМУ ЕПОХИ ПРИНЦИПАТУ

Література

Епоха *Октавіана Августа* стає часом розквіту культури, у першу чергу літератури, вершиною якої стала творчість поетів *Вергілія, Горація та Овідія*.

Публій Вергільій Марон (70–19 рр. до н.е.) народився у родині ремісника, захоплювався *Катуллом*, любовною поезією, за духом став близький епікурейцям. Найбільш значущими творами стали – «Буколіки», «Георгіки» та «Енеїда».

«Буколіки» – сільські ідилії, написані як наслідування *Феокриту*. У них звеличувалося спокійне життя на лоні природи. У четвертій еклогі «Буколік» йшла мова про настання «золотого віку» та народження божественної дитини – факт, що тлумачився християнськими авторами як передбачення появи *Ісуса Христа*. Таке пояснення свідчило про особливу любов християн до *Вергілія* – недарма у «Божественній комедії» він став гідом *Данте* у пеклі.

«Георгіки» адресовано *Августу*. Вони представляли збірку настанов із землеробства у чотирьох книгах, присвячених хліборобству, виноградарству, квітництву та бджільництву. Це не практичне керівництво з господарства, а спроба відродити моральні цінності сільського життя.

«Енеїда» (пік творчості *Вергілія*) – епопея про заснування Риму втікачем із Трої – *Енеєм*. Вона повинна була завершитися епохою Августа. *Вергілій* писав поему упродовж десяти років, однак не завершив. Значення «Енеїди» полягало у тому, що поет першим серед римлян спробував стати гідним суперником *Гомера*, створивши глобальний епічний твір, що відобразив дух та історію народження римського народу.

Квінт Горацій Флакк (65–8 рр. до н.е.) не написав великих творів, у порівнянні з працями Горація. В «Одах», що стали невеликими ліричними доробками, Горацій як зразок узяв грецьку лірику періоду архаїки (*Алкей, Санфо, Анакреонт*) та переніс її віршовані розміри на латинь. В одах він використав біля дванадцяти метричних розмірів. Горацій висунув вимогу помірності у житті – «золотої середини», тому яскраві подвиги поета не цікавили. Він бачив безсмертя в поетичній творчості та намагався поєднати світ почуттів окремої людини з вимогами держави, відтворити у римському суспільстві єдність цих роз'єднаних елементів. Найбільш знаменитою стала ода Горація «Послання до Мельпомени», що неодноразово перекладилася російськими поетами: «Я пам'ятник собі створив нерукотворний». Найбільш відомі переклади належать *А. С. Пушкіну, Г. Р. Державіну та М. В. Ломоносову*. Популярність набули й «Еподи» Горація, написані ямбами у стилі *Архілоха*. Грецька поезія завжди слугувала зразком для римлян, наслідування їй стало основою національної літератури. Еподи стали віршами на політичні теми, оскільки у них виразився протест проти громадянських війн. Горацій не вірив у «Золотий вік» при *Августі* та вбачав порятунок людей на «островах блаженних» (потойбічний світ), проповідуючи відхід від активного політичного життя, чого й домагався *Август*.

Вергілій та Горацій своїм успіхом та визнанням зобов'язані багатому римлянинові на ім'я *Меценат*, наближеному до *Августа*.

Третя особистість – *Публій Овідій Назон* (приб. 43 р. до н.е. – 18 р. н.е.), народився у заможній родині та ніколи не знав бідності, на відміну від Горація та *Вергілія*. Найбільшу популярність *Овідію* принесли «*Любовні елегії*», що виражали не стільки щирі почуття, скільки блискучу словесну розробку традиційних сюжетів. Інший твір – «Героїди» – *Овідій* склав як листи міфічних героїнь до своїх чоловіків, які їх покинули. Пізніше вони стали основою жанру любовного послання. *Овідій* письмово оформив релігійний римський календар – «Фасти», однак встиг описати релігійні свята лише першого півріччя. «Фасти» є важливим джерелом з історії римської релігії.

Останнім великим твором поета стали «*Метаморфози*» («*перетворення*») – частково міфічний, частково історичний твір із викладом легендарних історій та міфів у світлі піфагорейського учення про переселення душ. У 8 р. поета, швидше за все через легковажну поведінку з дочкою *Августа Юлії*, зненацька заслано у містечко Томи (сучасна Констанца в Румунії), звідки він відправив у Рим «Скорботні елегії» зі скаргами на життя та жорстоку долю. *Овідій* не повернувся з заслання, де й помер.

В епоху *Августа* творив один із відомих істориків античності *Тит Лівій*. Він не став настільки блискучим дослідником, як *Фулідід*. За своєю суттю, він кабінетний учений, який описував події учасником яких не був. *Лівій* виявився блискучим компілятором творів істориків минулих поколінь. Саме в його особі римська історіографія зрівнялася із грецькою. В основу свого викладу історії *Лівій* поклав *дидактику*, оскільки вважав, що історія повинна учить людей морально вдосконалюватися. Ті зразки людських особистостей, які він знаходив у історії ранньої республіки, ставали ідеалом для римського громадянина. Мова *Лівія* визнана вершиною латинської прози, «молочною» латиною, яку в I ст. н.е. замінить «срібна» латина *Корнелія Тацита* (стиль *Лівія* набув особливої популярності у Середньовіччі).

Архітектура

При *Августі* розгорнулося значне будівництво у Римі, раніше із вузькими вуличками, тісними площами, будинками у декілька поверхів, щільно заселеними бідняками. *Август*, за його власними словами, перетворив Рим у просторе мармурове місто, однак практично ніщо з побудованого ним не збереглося.

Найбільший храм *Пантеон* (храм всіх богів) став першою великою будівлею типу *ротонди* з купольним перекриттям, у якому перебував світловий колодязь. Купол пантеону, що послужив віддаленим прообразом Константинопольської «*Софії*», символізував небесний звід, місце проживання богів. *Пантеон* пізніше згорів, новий храм збудували на початку II ст. н.е. (сьогодні це християнський собор).

Релігійний синкретизм епохи ранньої імперії

Із імперського періоду серед римських громадян поширюється скепсис відносно традиційної релігії. Бажання сповідати її пропало в середовищі не тільки інтелігенції, а й простого народу. Римська релігія не змогла охопити нові території, що не піддавалися духовній уніфікації.

Римське державотворення пов'язувалося з поширенням різноманітних культів, саме мозаїка релігійних течій й вела до *синкретизму* – об'єднанню різнорідних начал у релігії без створення єдиного, внутрішньо логічного та гармонічного учення, оскільки основою механічної єдності стала тільки держава, тобто світська влада.

Імператори намагалися розвивати релігію для духовного об'єднання розрізнених областей на основі культу *генія* імператора. *Геній* – божество, яке супроводжувало та захищало чоловіків (на противагу покровительці жінок *Юноні*). Символом *генія* стала змія. Власні *генії* існували в родини, міста, держави, римського народу, відтак упровадження *генія римського імператора* не стало чимось дивним. У руках правителя, як представника божественних сил, зосереджувалася державна влада, він та його *геній* стали символом нової імперії, уособленням римської державності. Для провінціалів сповідання *культу генія імператора* стало проявом лояльності стосовно римської адміністрації, тому культ не виражав глибоких релігійних почуттів населення та часто відправлявся формально. Будівництво храмів, присвячених *генієві імператора*, заснування жрецьких колегій, що відали культом, численні жертви, частування та подання на честь *генія* не змогли створити стійкого релігійного учення, яке б об'єднало усі народи імперії.

Серед інтелігенції, духовної еліти на перший план замість релігії висунулися концепції філософської спрямованості, зокрема *стоїцизм*.

У Римі його послідовниками стали *Сенека* та імператор династії *Антонінів Марк Аврелій*, який написав філософський трактат «До самого себе».

Сенека – обдарований літератор, учитель імператора *Нерона*. Запідозрений невдячним учнем у змові, він покінчив із собою. Стоїцизм – це філософія обраних «*аристократів духу*», саме тому він широко не розповсюджувався. *Сенека* порушив питання про релігію та моральність не традиційним для того часу чином: нема у що вірити, а як жити, як повинна вести себе людина у крайніх, важких ситуаціях? *Сенека* висловлював ідеї, близькі до християнських, тому християнський апологет *Тертуліан* та блаженний *Ісронім* називали *Сенеку «своїм»*. Про зовнішню близькість учення філософа до християнства свідчить створена у Середні віки підроблена переписка *Сенеки* з апостолом *Павлом*. Філософ вважав, що дійсне життя людського духу починається після смерті, тому тіло – лише темниця душі. Існує *Вищий Розум*, і люди є частиною створеного ним *Космосу*, відтак у людях закладено частку божественного. Вище призначення людини – з'єднатися із божеством через пізнання. Кожний заради внутрішнього вдосконалення повинен поставити себе над тлінним тілом та навчитися його приборкувати через подолання власних страстей, утримання від надмірного вживання їжі, застосування грубого одягу та посуду, тобто жити в умовах, що не звичні для аристократів. Людину псує не багатство, а прагнення ним володіти, жадібність – установка душі, а не гарне матеріальне становище. Цим твердженням заможний *Сенека* намагався виправдати й себе. Втім, із багатством, як і з життям, він розлучився досить легко, порізавши собі вени.

У цю епоху на перший план висувалася ідея морального обґрунтування людського життя, відтак нові містичні напрямки знаходили відгук у серцях багатьох. Одним із таких філософських напрямів запропонував новопіфагорейський містик *Аполлоній Тіанський* (помер на початку II ст.). Багато язичницьких авторів дивилися на нього як на суперника християнства. Дійсно, в життєписі *Аполлонія* зустрічалося багато епізодів, що перегукувалися з Євангельськими. Серед них дивовижне звільнення проповідника із оков, воскресіння ним померлої дівчини, осуд незаконного весілля імператора *Доміціана* тощо. *Аполлоній* відстоював ідею необхідності морального очищення, що стала у ранній імперії близькою багатьом, хоча й втілювалася по-різному.

В епоху ранньої імперії поширився й культ іранського божества *Мітри*, принесений зі Сходу легіонерами, які воювали з Парфією. Бог вірності та закону (*Мітра*) згадувався ще у проповіді *Зороастра (Заратуштри)*, однак присвячені йому *містерії* широко поширилися лише у римський час.

За переказом, *Мітра* убив бика, який втілював первісне зло. *Мітраїзм*, як і вчення *Аполлонія*, мав зовнішню подібність із християнством, оскільки в ньому містилося оповідання про земне народження, про піднесення та спокутну жертву *Мітри* за людство, а також про воскресіння та безсмертя душі.

Завдяки іудейській діаспорі в імперії широко поширився *іудаїзм*. Євреї, розсіявшись різними куточками імперії, разом із собою приносили ідею пришествя *Месії*, духовного визволителя та рятівника обраного народу. Багато римських громадян та аристократів стали близькі до *іудаїзму*.

Набули популярності й інші східні культи, зокрема єгипетський культ богині *Ізиди* (*Isidu*), з яким погоджувалася філософська концепція протистояння доброго та злого начал у світі за необхідності обох елементів для існування космосу. Без зла, що споконвічно існує у світі, неможливе добро, що персоніфікує *Ізиди*. Цю концепцію докладно викладено письменником *Плутархом* у трактаті «Про Ізиду та Озіріса».

Усі філософські, містичні, релігійні та моральні течії, як складові елементи атмосфери духовного *синкретизму*, не мали вирішального значення. Вони не могли відповідати вимогам релігії простої та таємничої, загальнодоступної та загальноприйнятої, а найголовніше – щирої.

ГРЕЦІЯ ТА ГАЛЛІЯ ЗА ДОБИ ІМПЕРІЇ

У 27 р. до н.е. на території Греції організовано римську провінцію *Ахайя*. У 67 р. імператор *Нерон*, виступаючи на *Олімпійських іграх*, широким жестом дарував Греції свободу, що, по суті, стало лише декларацією, оскільки вона, як і раніше, залишалася однією із еллінських провінцій, у число яких входили ще Епір (Північна Греція) та Македонія (на північ від Балканського півострова). Епір, Македонія та Ахайя перебували на перетині двох частин імперії – Західної та Східної, відтак *романізація* проходила зі заходу на схід, а *еллінізація* – з півдня на північ. Отже, балканські провінції перебували у центрі перетинання двох процесів: з одного боку, вони стали джерелом *еллінізації*, з іншого – самі підпадали під вплив римської культури та *романізувалися*.

Населення Греції імперської епохи, як й у елліністичний час, сильно скорочувалося, оскільки греки залишали Елладу.

Період I–II ст. н.е. – час останнього розквіту грецьких міст як античних полісів, де *урбанізація* та рівень міського життя досягли високого рівня. Поліси, у першу чергу, Афіни та Коринф, значні культурні та релігійні центри, отримали формальну автономію та чеканили власну мідну монету. Зберігалися й колишні, зовні не змінені конституції міст: збиралися народні збори, обиралися магістрати, діяли міські ради.

Однак політичне життя у Греції проходило під наглядом Рима, який постійно порушував автономію грецьких міст. Полісна система зберігалася, однак поліси не проводили самостійної зовнішньої політики та сплачували Риму значні податки. Фіскальна залежність згодом стала основою підпорядкування Греції Римській імперії. Окрім того, залежність виражалася у беззаперечній покорі римським намісникам, які призначалися із центру.

Ахайя перебувала у розпорядженні сенату (сенатська провінція), відтак нею керували сенатські намісники, а не імператорські. У цьому сенсі становище Греції ставало привілейованим. Поширення римського громадянства, що стало для греків каменем спотикання, зміцнювало римський вплив. Рим розділяв місцеве населення на громадян та не громадян, однак цей розподіл не становий, а штучний.

В Афінах часто зустрічалися латинські імена, на кшталт *Юліїв* та *Клавдіїв*. Такого роду імена, пов'язані з імператорськими родами, найчастіше носили відпущеники, а не самі греки. Громадянство надавалося, у першу чергу, заможним людям, щоб створити нову соціальну опору імперської влади у Греції. Нові громадяни прибирали до рук землю, входили до управлінських структур та формували нову знать.

Інший спосіб впливу на грецькі міста полягав у наданні їм різного статусу, що унеможливлювало їх об'єднання.

Подібна практика широко застосовувалася і раніше, у республіканську епоху, стосовно союзників. У Греції, ще при *Юлії Цезарі* у містах Філіппи та Коринф створено колонії з чисто римським населенням, які відіграли певну роль у поширенні латинської культури.

Імператори виступали як заступники Греції, сплачуючи данину поваги грецькій культурі. *Тиберія* та *Нерона* оголосили переможцями в Олімпійських іграх, *Адріан* став архонтом Дельф, *Марка Аврелія* посвячено в Елевсинські містерії.

Подібні дії переважно ставали деклараціями, однак вказували на те, що імператори орієнтувалися на грецьку культуру та визнавали її історичну першість над римською. Наприклад, усі правителі династії *Антонінів* хоча б раз у житті відвідували Грецію. У II ст. н.е. *Адріан* створив та очолив *панеллінський рух*, покликаний об'єднати греків, які проживали в імперії. Центром його проголошувалася Еллада, а *синедріон* став свого роду організаційним комітетом, що перебував у

Афінах. Сам *Адріан* навіть відпустив бороду на грецький манер. В основі руху лежала утопічна ідея створення загальногрецької організації з метою зміцнення єдності античного світу перед варварством, що насувалося. У зв'язку з *панеллінським* рухом у Греції здійснюлася *хвиля архайзму*, пов'язана з відродженням давно забутих або застарілих традицій та свят.

Іншим способом зміцнення влади імператора у Греції став його культ, пов'язаний із міськими об'єднаннями, що визнавали імператора як божественного заступника.

В інших сферах релігійного життя все залишалося як й раніше: кожні чотири роки проходили Олімпійські ігри (аж до 394 р.), в Елевсині влаштовувалися містерії, пророкував дельфійський оракул. Зовні, як й у внутрішньому політичному житті, майже нічого не змінювалося. Більшу популярність у імператорську епоху отримав культ лікаря сина *Аполлона Асклепія*. Його святилище перебувало в Епідаврї, куди стікалися немічні та хворі, які бажали отримати зцілення або сприятливу відповідь, що давалася їм під час сну в храмі.

Романізація провінції

У Греції проходив процес повільного злиття римської та грецької культур, однак *романізація* часто носила поверхневий характер, оскільки греки погано піддавалися римському впливу та ставилися до римлян вороже. У відповідь римські сатирики висміювали греків. Через їх твори в римську епоху про грека склалося уявлення як про боягузливу та неосвічену людину.

Греки не залишалися у боргу. *Лукіан* писав, що римляни лише раз у житті говорять правду – коли складають *духівницю*. *Романізація* виразилася у формальних моментах. У Коринфі проводилися гладіаторські бої, у написах згадувався римський календар. У цілому взаємодія двох культур відбувалася не на користь римлян, на відміну від західних провінцій, де мав місце прямо протилежний процес. У свою чергу, *еллінізація* позначилася у використанні грецької мови поряд із латинською, хоча до кінці II ст. н.е. вона, як і раніше, залишалася мовою вищих верств римського суспільства, а отримання грецької освіти визнавалося престижним. Людина вважалася освіченою, якщо вміла спілкуватися грецькою мовою та читати грецьких авторів.

Грецька література імператорської епохи

У римську епоху серед великих грецьких письменників яскраво виділився *Плутарх* (46–119 рр.). Він народився у Хероней та був верховним жерцем *Аполлона* у Дельфах, багато подорожував, був знайомий із *Траяном*, *Адріаном* створив свою академію, де викладав.

Із творів *Плутарха* збереглася лише третина написаного. Найбільшу популярність отримали «*Паралельні життєписи*» – порівняльні біографії великих греків та римлян. *Плутарх* інтерпретував життя людини у дидактичному ключі з метою повчання читача.

Із іншого боку *Плутарх* був геніальним майстром біографічного жанру, неперевершеним ні в античну, ні в епоху Середніх віків, створиши яскраві живі образи великих діячів. Йому належать трактати з релігії, літератури, філософії, історії та медицини. Він писав вільною та загальнодоступною мовою, відтак його книги переписувалися багатьма поколіннями читачів.

Ще одним письменником цієї епохи був *Лукіан* із Самосати (120–190 рр.). За походженням грек, який народився у Малій Азії. *Лукіан* став популярним завдяки *памфлетам* та *сатирам*, написаними у маловідомому для того часу жанрі *діалогу*. У його творах осміювалися традиційні релігійні культи, однак до числа перших *атеїстів* сатирика включити не можна, оскільки *атеїзму* як такого ще не існувало. *Лукіан* скоріше «*антиклерикал*», який висміював не сутність релігії, а її форму. Творчість сатирика відображала духовну ситуацію у вищих верствах греко-римського суспільства, поширилася байдужність, а ще частіше зневага та формальне ставлення до релігійних культів.

Останнім великим істориком античності став грек *Діон Кассій* (приблизно 160–235 рр.) із Віфінії. Будучи на консульській та сенаторській посадах, він, як і *Т. Лівій*, створив історію Рима від заснування міста до 229 р. Свій твір, що навіть у неповному вигляді перетворився в основне джерело з історії ранньої імперії, він написав давньогрецькою мовою. Після II ст. грецька мова втратила провідні позиції серед інтелектуалів та поступово почала забуватися. Виникла необхідність перекладу багатьох грецьких творів латиною.

З іншого боку, самі греки писали латиною. У IV ст. історик *Амміан Марцеллін* описав історію походів імператора *Юліана Відступника*. Будучи романізованим греком, він писав її латиною з розрахунку на римських читачів, однак його пізня латина була зворотами, властивими тільки грецькій мові.

У грецькій літературі імператорського часу, окрім того з'явився новий жанр, викликаний необхідністю: це докладні описи грецьких пам'яток мистецтва, що у великій кількості вивозилися із Балканського півострова. Найбільшу популярність отримав твір *Павсанія* «Опис Еллади».

Політична ситуація

У II – III ст. Греція переживає ряд воєнних потрясінь. Приблизно у 170 р. на територію Греції з району Карпат вторглися племена *костобоків* (фракійські та слов'янські етнічні компоненти). Вони розграбували Аттику, зруйнували *Елевсинський храм*, однак на Пелопоннес не пішли та повернулися назад. Деякі греки усвідомили серйозність того, що відбувалося, коли зовні спокійний світ став уражений варварами. Крихкість та нестійкість відносного благополуччя імперії стала очевидною.

Інше велике вторгнення відбулося у 267 р., коли Афіни зненацька розграбував загін *готів*, що приплив на кораблях. Афіняни не встигли вчасно організувати відсіч, і готи штурмом заволоділи містом. На щастя, готи не торкнулися бібліотеки, де зберігалися безцінні для нащадків рукописи. За переказом, один із варварів утримав від цього своїх товаришів, сказавши їм: «*Нехай афіняни краще витрачають час за книгами, ніж займуться військовими вправами*».

Із початку IV ст. при імператорі Константині Греція втратила навіть формальну політичну автономію у зв'язку з введенням нових податків.

Відтак греки перетворювалися у громадян Східної Римської імперії та розчинялися в її громаді. У цілому національне приниження греків в імператорську епоху поєднувалося з визнанням римлянами їхньої інтелектуальної переваги, оскільки грецька культура й зараз залишалася живильним ґрунтом для духовного розвитку імперії.

ГАЛЛІЯ

Галлія охоплювала територію сучасної Франції, частково Бельгії та Німеччини. Країну населяло безліч різних племен, об'єднаних загальною назвою *галлів*, або *кельтів*. Традиційно римляни ділили Галлію на Трансальпійську (за Альпами) та Цизальпійську (до Альп). Якщо Греція стала регіоном, що слабо піддавався римському впливу, то Галлія навпаки зазнала значного впливу від *романізації*.

Населення Цизальпійської Галлії отримало цивільні права ще при Ю. Цезарі, тому досить швидко романізувалося та фактично не відрізнялося від *італіків*, відтак під провінцією Галлія в імператорський час розумілася переважно Трансальпійська Галлія. Реально вона складалася з чотирьох областей, підкорених у різний час.

Перша провінція – Нарбонська Галлія з'явилася у період гракханських реформ (120 р. до н.е.). Римляни називали цю Галлію «*одягненою у штани*», оскільки місцеве населення мало варварський звичай носити такий одяг.

У 52 р. до н.е. утворено Лугдунську Галлію з центром у Лугдуні (сучасний Ліон). Лугдунські *кельти* носили довге волосся, відтак нову область римляни йменували «*волосатою*».

У тому ж 52 р. до н.е. оформилися ще дві провінції: Белгіка (кельто-германська область) та Аквітанія, населена *іберами*.

Уже в епоху *Октавіана Августа* всі чотири провінції розглядалися фактично як єдине ціле. Підкорені у I ст. до н.е. населення цих області часто повставало. *Августу* постійно доводилося наводити порядок у цих краях за рахунок рейнської армії, що постійно перебувала в Галлії.

Великим центром, столицею трьох Галій (крім Нарбонської) стало місто Лугдун, де проживали заможні люди (вони допомогли Риму після пожежі 64 р. у розмірі чотирьох мільйонів *сестерційів*). Римляни надали аналогічну підтримку галлам на наступний рік, коли спалахнула пожежа у Лугдуні. Тісні стосунки з римлянами скріплювалися особливим статусом Лугдуна, деякий час єдиного галльського міста, жителі якого мали повні права римського громадянства. У Лугдуні знаходилися жертovníки богині *Ромі* та *генію* римського імператора (з 12 р. до н.е.), чеканилася імперська монета, перебували урядові заклади, основні кельтські храми та галльська резиденція імператора.

Галлія поділялася на 64 округи, територія яких збігалася з розселенням племен, чії назви давали імена цілим містам. Наприклад, центром *гельветської* народності стало місто Генава (сучасна Женева).

Римляни не перешкоджали їх відносній незалежності аж до самостійної податкової політики, права скарг на діяльність римських магістратів, будівництва фортець та утримання гарнізонів.

На загальному галльському рівні самостійність виразилася у створенні державного представницького органу – *сейму* трьох Галій. Усе діловодство велося широко розповсюдженою латинською мовою. Однак місцеві діалекти зберігалися, про що писав *блж. Ієронім*, який відвідав у IV

ст. місто Трір. *Романізація* ставала більш слабкою у міру віддалення від римлян та рейнського легіону. Швидке пересування воїнів в випадку смут на західні території забезпечувалося за рахунок проведення якісних та постійно підтримуваних у гарному стані доріг.

Друїди

Галльський пантеон проіснував значний час, однак про богів галлів відомо мало. На чолі пантеону стояв *Огмій*, який зображувався у вигляді старого чоловіка. Бог *Цернунн* представляв собою чоловіка з оленячими рогами та ланцюжком, що звисав із них, тримаючи на колінах мішок із грошима. Бог війни вимагав людських жертв. Деякі солдати, захоплені галлами у Тевтобурзькому лісі у 9 р. до н.е., принесено йому в жертву.

У галльській релігії зберігалися культи неримських божеств, однак найбільший вплив на громаду мали друїди (особлива каста жерців). Центр друїдів знаходився у Великобританії (можливо, один із пізніх варіантів Стоунхенджа перебудовували саме друїди), а в Галлії вони жили у священних гаях, де чаклували, приносили жертвоприношення та виховували молодь. Серед друїдів зустрічалися й жінки.

Друїди прагнули до релігійного та світського панування, тому один жрець витлумачив пожежу в Римі, як ознаку майбутнього панування північних областей над південними районами (тобто римськими). Будучи учителями та освіченими людьми, друїди мали значний вплив на молодь, яка до двадцяти років перебувала під їх керівництвом та отримувала знання у різноманітних сферах: фізиці, праві, медицині тощо.

Для римської держави друїди, які впливали на місцеве населення та стала неконтрольованою структурою, становило явну небезпеку, тому імператори *Тиберій*, *Клавдій* та інші намагалися заборонити діяльність кельтських жерців. Після скасування шкіл друїдів у Галлії стали виникати греко-римські гімназії, де викладали грецьку та латинську мови. У Галії, на відміну від Рима, престиж учителя та оплата його праці стали дуже високими. Відтак у пізній римський час саме в Галлії з'явилася школа *красномовства* з центром у Бурдигалі (сучасний Бордоіль). Саме у Бурдигалі творив відомий поет IV ст. *Авсоній*, учитель імператора *Граціана*, який деякий час займав посаду консула. Із моменту перенесення імператорської резиденції в Трір (рубіж III–IV ст.) в моду ввійшли парадні багатослівні промови, що виражали вірнопіддані почуття. Саме Галлія у середньовіччі залишилася останнім притулком вишуканої словесності, батьківщиною благочестивого віршування, а з часом – поезії *трубадурів*.

План семінарського заняття

1. Правління Октавіана. Сутність системи Принципату.
2. Соціально-економічне та політичне становище імперії у добу Принципату.
3. Криза Римської імперії у III ст.
4. Культура доби Принципату.
5. Греція та Галлія в епоху імперії.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання: правління Октавіана Августа. Виникнення системи Принципату. Подолання кризи у I ст. н.е. Правління Тиберія, Каллігули, Клавдія та Нерона. Політична криза та громадянська війна в імперії наприкінці 60-х рр. I ст. н.е. Правління Віспасіана, Тита Флавія та Доміціана. Конфлікт між принцепсом та сенатом. Принципат Траяна. Перехід імперії до політики оборони. «Золота доба» Римської імперії та правління Адріана, зростання внутрішніх та зовнішніх суперечностей. Принципат Марка Аврелія. Загострення соціально-економічної ситуації наприкінці II ст. н.е. Соціально-економічне та політичне становище Римської імперії у першій половині III ст. н.е. Правління династії Северів. Політична криза у Римській імперії другої половині III ст. н.е. Доба «солдатських» імператорів. Розвиток римської культури в епоху принципату. Провінції Ахайя та Галлія в епоху ранньої імперії.

Список основної та додаткової літератури

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т. 2. Стародавній Рим : Підручник. / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – 848 с.; ілюстр., карти.
2. Банников А.В., Морозов М.А. История военного флота Рима и Византии (от Юлия Цезаря до завоевания крестоносцами Константинополя). – СПб.: Евразия, 2014. – 592 с.: ил.
3. Дандо-Коллинз С. Легионы Рима. Полная история всех легионов Римской Империи / Пер. с англ. Н.Ю. Живловой. – Москва : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2015. – 639 с.

4. История Древнего мира. Древний Рим. / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич и др. – Минск, 1998.
5. История Древнего Рима. / Под ред. В. И. Кузищина – М., 1993.
6. История человечества: у 7 томах. / Под редакцией Й. Херрманна и Э. Цюрхера. – М. : ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 3. VII век до н.э. – VII век н.э. – 680 с.
7. Князький И.О. Тиберий : третий Цезарь, второй Август / И.О. Князький. – СПб. : Алетейя, 2012. – 368 с. – (Серия «Античная библиотека. Исследования»).
8. Сергеев И.П. Государственные учреждения древних римлян : поздняя Республика и ранняя Империя : материалы к спецкурсу / И.П. Сергеев. – Х.: ХНУ шимени В.Н. Каразина, 2013. – 312 с.
9. Токарев А.Н. Становление официальной идеологии принципата імператора Августа : монографія / А.Н. Токарев. – Х.: ХНУ шимени В.Н. Каразина, 2011. – 268 с.
10. Тонер Дж., Фалкс М.С. Как управлять рабами: пер. с англ.. / Джерри Тонер, Марк Сидоний Фалкс; [коммент., предисл. Дж Тонер; предисл. Мэри Бирд]. – М.: Издательство «Олимп - Бизнес», 2015. – 240 с.
11. Хоуэлл Г. Древний Рим : пер. с англ. / Г. Хоуэлл. – М., 2007.

Довідники

1. Адкинс Л., Адкинс Р. Древний Рим. Энциклопедический справочник / Лесли Адкинс, Рой А. Адкинс. – М. : Вече, 2008. – 528 с. : ил. – (Библиотека мировой истории).
2. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий. – М, 2001. – 975 с.

Джерела

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т. 3. Практикум. / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – 544 с.; ілюстр., карти.
2. Кассий Дион Коккейан. Римская история Книги LI – LXIII / Перев. с древнегреч. Под ред. А.В. Махлаюка; предисл. и коммент. А.В. Махлаюка. – СПб. : Нестор-История, 2014. – 680 с. – (Fontes scripti antiqui).
3. Полибий. Всеобщая история. – СПб., 1994–1996. – Т.1–3. (Серия «Историческая библиотека»).
4. Светоний Гай Транквилл. Жизнь двенадцати Цезарей. – М., 1993 (Серия «Литературные памятники»).
5. Флавий Иосиф. Иудейская война. – Москва–Иерусалим, 1993 (Серия «Библиотека Флавиана»).
6. Хрестоматия по истории древнего Рима: Учеб. Пособие для вузов по спец. «История» / Сост.: И. А. Гвоздева, И. Л. Маяк, А. Л. Смышляев и др.; Под ред. В. И. Кузищина. – М.: Высш. шк., 1987. – 431 с.
7. Хрестоматия по истории древнего Рима. Издание второе, исправленное и дополненное. / Составление и комментарии А. В. Постернака. – М., 2000. – 158 с.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Проаналізуйте основні риси політики Октавіана.
2. Охарактеризуйте причини та наслідки кризи Римської імперії у I ст.
3. Порівняйте правління імператорів династії Юліїв-Клавдіїв.
4. Порівняйте правління імператорів династії Флавіїв.
5. Охарактеризуйте принципат Траяна (зовнішня та внутрішня політика).
6. Охарактеризуйте «Золоту добу» Римської імперії.
7. Охарактеризуйте принципат Марка Аврелія.
8. Визначіть причини та наслідки загострення соціально-економічної ситуації в імперії наприкінці II ст.
9. Охарактеризуйте розвиток римської культури за часів Принципату.
10. Охарактеризуйте розвиток Греції та Галлії за часів Принципату.

Теми для рефератів та повідомлень

0. Правління Октавіана Августа.
1. Історичний портрет Октавіана Августа.

2. Правління династії Юліїв – Клавдіїв.
3. Історичний портрет Нерона.
4. Правління династії Флавіїв.
5. Принципат Траяна.
6. «Золота доба» Римської імперії.
7. Принципат А. Пія.
8. Принципат М. Аврелія.
9. Історичний портрет М. Аврелія.
10. Соціально-економічне становище Римської імперії II ст.
11. Політичне становище Римської імперії II ст.
12. Соціально-економічне становище Римської імперії у III ст.
13. Політичне становище Римської імперії у III ст.
14. Охарактеризуйте основні риси римської літератури часів імперії.
15. Греція та Галлія у добу імперії.
16. Охарактеризуйте основні здобутки римської культури часів імперії.
17. Порівняйте розвиток та надбання грецької та римської культури.

ТЕМА 11

РИМ ЗА ЧАСІВ ДОМІНАТУ III – V СТ. Н.Е.

Ключові поняття: криза, домінант, магнати, колони, закони, указ, реформи, космополітизм, синкретизм, едикт, імперія, тетрархія, діоцез, цезар, вікарій, ректор, провінція, префект, латифундії, магістр, курія, куріали, префектура, християнство, апостоли, Новий Заповіт, Євангеліє, катакомби, церква, апологети, Вселенський собор, велике переселення народів, варвари, федерати, «битва народів», «вандалізм».

ОФОРМЛЕННЯ СИСТЕМИ ДОМІНАТА.

ПРАВЛІННЯ ДІОКЛЕТІАНА ТА КОНСТАНТИНА

У першій половині III ст. Римська імперія переживала глибоку соціально-економічну та політичну кризу. В політичній сфері, як уже зазначалося, вона виразилася частою зміною імператорів, які правили декілька місяців або днів; багато із них не відносилося до етнічних римлян. Від Риму періодично відокремлювалися провінції, намісники яких вважали себе новими *Августами*. Влада в імперії ставала предметом грошового торгу, або досягалася шляхом фізичного насильства. Армія практично вийшла з-під контролю: усвідомивши себе як соціально-політичну силу, солдати приводили до влади тих, хто обіцяв виконати їх непомірні вимоги. Унаслідок цих процесів Римська імперія фактично розпадалася.

Разом із тим, йшло вгасання міської культури. У соціально-економічній сфері поступово зникав прошарок заможних городян, життєво необхідний для міського устрою. У занепад приходило міське виробництво та торгівля, розміри полісів скорочувалися, про що свідчать археологічні дані. Грошова система руйнувалася. Тепер центр економічної діяльності перемістився у сільську місцевість, відбулася натуралізація господарства за різкого соціального розшарування.

На тлі зубожіння безлічі городян виділився стан великих землевласників, *магнатів*, які володіли величезними земельними наділами – *латифундіями*, – та наймали для їхньої обробки економічно залежних, однак особисто вільних працівників, *колонів*. Колон отримував житло, ділянку землі та необхідні знаряддя виробництва, за що виплачував магнатові частину врожаю. Магнати обгороджували свої маєтки стінами, будували в них розкішні вілли, наймали охорону, домагалися звільнення своїх володінь від державних податків. Такого роду маєтки ставали новими центрами соціально-політичного життя, що готували перехід до феодалних стосунків епохи Середньовіччя.

Із іншого боку, до середини III ст., тільки-но встигнувши оформитися, практично зникла національна культура та римський народ як такий. *Космополітизм* перетворився у невід’ємну частину світогляду громадян, оскільки *синкретизм* ранньої імперської епохи не заклав основ громадського єднання населення імперії. Держава поступово знищувала саму себе.

Тенденції встановлення *деспотичних режимів*, що намітилися у першій половині III ст., остаточно оформилися при імператорі *Діоклетіані*, який правив у 284–305 рр. Родом із Далмації, син

відпущеника, він зумів дослужитися до вищих армійських чинів, відтак став висуванцем із військового середовища.

Талановитий воєначальник, *Діоклетіан* почав ряд заходів для захисту північних кордонів імперії від варварів (у районі Рейну та Дунаю). Його успіхи у війнах із *германцями* та *сарматами*, придушення повстання *колонів* у Єгипті та дії проти *персів* дозволили стабілізувати зовнішньополітичну ситуацію навколо кордонів імперії.

Римська знать, налякана як зовнішньою небезпекою, так і внутрішніми виступами, визнала деспотичну владу *Діоклетіана*. Саме при цьому правителі відбувся відкритий розрив із колишньою республіканською традицією. Встановлюється нова система влади – *домінат* (від слова *dominus* – *господар*), коли імператор стає хазяїном над усіма своїми підданими, незалежно від їх рангу та стану.

При дворі *Діоклетіана* почали формуватися традиції, що майже не відрізнялися від етикету стародавніх східних деспотичних монархій. Усі піддані імператора вважалися його рабами. Тільки незначна частина наближених могла споглядати *імператора-бога*. Усі інші при його наближенні зобов'язані схилитися перед ним. Поява імператора перед народом прирівнювалася до релігійного дійства.

Зміцнивши свою владу, *Діоклетіан* проводить ряд реформ із метою подолання кризових явищ, що потрясли імперію. Він затвердив новий *адміністративний* та *територіальний* устрій – систему *тетрархії* (*влада чотирьох*). Відтепер імперію розділили на чотири частини: дві великі – Східну (столиці Нікомедія) та Західну (столиця Медіолан), кожна з яких ділилася навпіл.

Сконцентрувавши у своїх руках верховну владу, *Діоклетіан* призначив собі співправителя, яким став його досвідчений воєначальник *Максиміан*. Обидва вони отримали титул *Август*. Кожний із них мав свого заступника та спадкоємця із титулом *Цезарь*. Ними стали *Галерій* та *Констанцій Хлор*.

Сенат перетворювався у *міську раду* Риму, втративши провідне місце в загальнодержавних справах. *Діоклетіан* не визнав принципу спадковості влади та, відповідно до власного рішення, зобов'язувався через двадцять років скласти із себе повноваження імператора та передати владу призначеному спадкоємцеві. Аналогічну обіцянку дали і співправителі.

У ході реформ змінився територіальний розподіл імперії (з 293 р. імперію розподілили на чотири частини). *Август Діоклетіан* володів східними провінціями; *Цезарю Галерію* дісталися придунайські області; *Август Максиміан* та його *цезар Констанцій Хлор* володіли західними частинами імперії. Італія та Африка дісталися *Максиміану*, Галлія, Іспанія та Британія – *Констанцію Хлору*. Номінально Рим ще залишався столицею, однак жоден із тетрархів не обрав це місто своєю резиденцією. *Діоклетіан* правив із Нікомедії, *Максиміан* – із Медіолана.

Створення *тетрархії*, з одного боку, стало формальним актом, оскільки ніякої рівності володарів не існувало, оскільки усіма справами відав *Діоклетіан*, який змусив одного разу *Максиміана* пробігти півтора кілометра за імператорськими носилками. Із іншого боку, певна децентралізація влади ставала необхідною, оскільки імперією із центру фактично не керувалося.

Імператорська влада отримала й *релігійну санкцію*. Своїм заступником та джерелом влади *Діоклетіан* обрав *Юпітера*, *Максиміан* – *Геракла*.

У ході проведення *адміністративної реформи* провінції теж розділили на менші частини. Імперія стала поділятися на дванадцять областей (*діоцезів*) на чолі з *вікарієм*. Кожен *діоцез* містив у собі ряд провінцій на чолі з *ректором*. Усього існувало сто провінцій, Рим став сто першою. Нові провінції не збігалися з кордонами етноісторичних областей. При цьому поділ провінцій на імператорські та сенатські скасували. Італія остаточно втратила своє привілейоване, а Єгипет особливе становище в рамках імперії.

Військова реформа спрямовувалася на відділення військової влади від цивільної. Відтепер командування легіонами доручалося спеціальним воєначальникам. Чисельність армії збільшувалася. Армійські частини розподілялися на два *контингенти* – постійно діючі у певному районі (*прикордонні війська*) та рухливі загони, що легко переправляли у будь-яку частину імперії (*маневрені війська*). При цьому прикордонні частини комплектувалися зазвичай із полонених варварів або прикордонних племен, які брали на себе обов'язок захищати імперію. У зв'язку з цим почалася поступова *варваризація* армії, що у майбутньому відіграє значну роль у падінні Римської імперії.

У зв'язку зі складністю комплектування армії знову вводилася *рекрутська система*. Відтепер великі рабовласники зобов'язувалися відправляти в армію частину своїх залежних селян – *колонів*. Як найманців для поповнення кавалерії та до особистої охорони імператора, стали наймати *германців* та

сарматів. Спочатку ці заходи посилили римську армію та дозволили успішно протистояти зовнішній небезпеці.

Реалізація *адміністративної та військової* реформи вимагала величезних витрат. Із метою поповнювання державної скарбниці, *Діоклетіан* здійснив *податкову реформу*. Влада провела загальний перепис населення, раз у п'ять років встановлювався *ценз*, визначалися розміри *подушного та поземельного* податків, що регулярно сплачувалися державі. Одночасно законодавчо покладено початок прикріплення усіх платників податків до місця проживання.

У зв'язку з тим, що фінанси імперії потребували у радикальній реорганізації, *Діоклетіан* спробував запустити в обіг повноцінну золоту монету. Однак вона дуже швидко зникла з ринку. Відтак уряд обмежився виплатою золота лише найманим солдатам-чужоземцям. Чиновники ж і командири легіонів задовольнялися натуральним жалуванням.

Значно збільшився державний бюрократичний апарат, який не завжди контролювався вищими чиновниками, що призводило до зловживань. Відтак, щоб відгородити від них інші, незахищені верстви населення імперії, *Діоклетіан* у 301 р. опублікував *едикт* про максимальні ціни на продукти та товари першої необхідності, а також на предмети розкоші. Цим законом визначався максимальний розмір оплати праці ремісників та найманих працівників (*поденників*). До цього часу ремісники стали об'єднуватися у колегії, а їх професії ставали спадковими однак незабаром, ці заходи скасували, оскільки провінції перебували на різному рівні свого економічного розвитку. До того ж, зросла спекуляція, а законодавство, що регулювало ціни, практичного значення так і не набуло.

За *Діоклетіана* місце мало одне з останніх великих та жорстоких переслідувань на християн. У 303 р. імператор видав *едикт* проти християн, а слідом за ним – ще три. Переслідування проявилися у проведенні численних страт тих, хто відмовився підписати акт про приношення жертв *генієві імператора*, у забороні богослужінь, спаленні релігійних текстів та книг, у конфіскації майна, яким церква володіла незаконно, оскільки її держава не визнавала.

У 305 р. *Діоклетіан*, як й обіцяв, добровільно відрікся від престолу. Його приклад наслідував *Максиміан*. Місце *августів* зайняли їхні *цезарі*: на заході – *Констанцій Хлор*, на сході – *Галерій*.

Після відставки *Діоклетіан* оселився в Салоні (сучасний Спліт у Хорватії), де спорудив собі розкішний палац та повернувся до мирних справ: вирощував овочі та розводив квіти. Коли йому запропонували повернутися до влади, він висловився приблизно так: «Якби ви бачили, які чудові овочі я виростив на своєму городі, то ніколи б мене про це не просили».

У 313 р. *Діоклетіан* покінчив із собою зі страху перед можливою стратою, оскільки зненацька отримав запрошення прибути до двору нового імператора.

Після смерті у 306 р. *Констанція Хлора* під час походу у Британію, легіони призначили його сина *Константина* новим *Августом*, воєначальником, якого підтримували армія та земельні *магнати* Західних провінцій. Усунувши від влади своїх співправителів у ході громадянської війни, *Константин* стає єдиним правителем Римської імперії (324 р.). Саме при *Константині Великому* остаточно закріплюється система *домінанту*.

Константин скасував систему *тетрархії* та знову сконцентрував усю повноту влади у своїх руках. Йому вдалося об'єднати імперію, якою він правив до 337 р., провівши за цей час ряд державних реформ. Імперія стала поділятися на чотири *префектури*, кожна з яких поєднувала *діоцези*. На чолі *префектур* стояли віддані імператорові *префекти*, що керували *вікаріями* – правителями *діоцезів*.

Армію очолили спеціальні воєначальники: чотири *магістри піхоти* та чотири *магістри кавалерії*. Їм підкорялися начальники військових округів та командири легіонів. Як й раніше, війська ділилися на постійні прикордонні та маневрені. При імператорові *Константині* лави римської армії все більш поповнювали вихідці з германських племен.

Константин провів успішну *фінансову реформу* (314 р.). Він увів нову золоту монету – *солід*, що на довгий час стала основною грошовою одиницею імперії; запровадив в обіг дрібну розмінну монету, що чеканилася зі срібла; відновив систему грошових поборів, що раніше стягувалися натурою. Однак *Константин* не зміг зупинити процеси, що давно розгорталися в економіці, оскільки *натуралізація господарства* як і раніше зберігалася. Імператор зробив прикріплення ремісників до професійних колегій, коли професії ставали спадковими (одна із передумов виникнення *цехової* системи у Середні віки).

Соціальною опорою влади *Константина* стали великі земельні власники – *магнати*. Саме в їх інтересах він видав *едикт* «Про колонів-втікачів» (332 р.), за яким відбувалося прикріплення *колонів* до землі. Кількість колонів збільшувалося за рахунок військовополонених варварів, що поступово сприяло

варваризації імперії. Посилилися заходи й проти рабів: господар знову отримував право безконтрольного розпорядження їх життям та смертю. У відпущеника можливим стало безкарно позбавлення свободи. Катуванню та бичуванню піддавалися люди, які переховували рабів, що втікали.

Навпаки, у релігійній сфері *Константин* пориває з політикою переслідування християн, що тривала при *Діоклетіані*. Усвідомивши вплив цієї нової релігії, серед прихильників якої опинилися практично усі верстви римського суспільства, *Константин Великий*, залишаючись язичником, намагався перетворити християнську церкву в додатковий інструмент своєї влади.

У 311 р. припинено гоніння у Східній імперії, а у 313 р. з'явився *Медіоланський (Міланський) едикт*. *Константин* та його співправитель *Ліциній* видали указ, за яким християнська релігія визнавалася рівноправною з іншими, а церкві поверталось конфісковане майно або компенсувалася його вартість (текст едикту зберігся в історії *Євсевія Кесарійського*).

У 315 р. церква отримує право юридичної особи та вільного розпорядження майном і землями. Заслуга *Константина Великого* полягала у тому, що він зумів розгледіти в церкві основу подальшого духовного розвитку людства, оскільки бачив у *християнстві* релігію цивілізованих народів.

Отже, імператор зрозумів, що церковна організація здатна стати потужною опорою державної влади, а не підривати її. Саме це визначить взаємини церкви та держави в імперії ромеїв (Візантії), а пізніше – у країнах середньовічної Європи.

На першому *Вселенському соборі* у Нікеї (325 р.) *Константин* намагався примирити єпископів Західної та Східної частин імперії у їхніх *догматичних* та *канонічних* розбіжностях. На соборі засуджено *аріан*, які не визнавали божественну природу *Ісуса Христа*, канонізовано євангельські оповідання, затверджено канонічну дату *християнської Пасхи* тощо.

Відтак в історії християнської церкви наступив новий етап: церковна організація уже перебувала в лояльних стосунках із імператорською владою.

Сам *Константин* прийняв хрещення лише незадовго до своєї смерті, у 337 р.

У 330 р. імператор заснував нову столицю Римської імперії на місці стародавнього грецького міста Візантії та назвав його своїм ім'ям – Константинополь. Незабаром Константинополь перетворився у найбагатший економічний, політичний та культурний центр імперії, а столицею Західної імперії стала Равенна.

ВИНИКНЕННЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

До епохи *Константина Великого* не існує великої кількості інформації з історії раннього християнства. Для I ст. практично єдиним надійним джерелом є Новий Заповіт. Від його датування багато в чому залежало визначення часу поширення раннього *християнства*.

У західній та радянській історичній літературі ще у середині XX ст. вважали, що канон Нового Заповіту сформувався у II ст., тому й виникнення християнства відносили саме до цього часу.

Сьогодні від цього припущення відмовляються, однак сам факт постановки проблеми свідчить про слабку джерельну базу з історії становлення християнства.

Для I ст. джерелами є наступні твори: «Дідахе» – «Вчення Дванадцяти апостолів»; перше послання *Климента Римського*; уривок із «Анналів» *Тацита* про гоніння на християн при *Нероні*.

У II ст. творів стає більше, однак їх недостатньо для повного відображення реалій раннього християнства. У цей час з'являються твори *апологетів*: *Мінуція Фелікса*, *Іустина* – філософа та мученика, *Афінагора*, *Таціана* тощо. Часто апологети зверталися до імператора, однак їх послання могли до нього й не доходити. Для письменників імператор представляв собою узагальнений образ язичницької держави. Завдяки апологетам збереглася аргументація їх противників та перелік обвинувачень, що висувалися проти християн. Окрім творів апологетів до II ст. відносяться фрагменти із творів *Плінія Молодшого* та *Лукіана*.

У III ст. з'явилися пам'ятки, пов'язані зі спробою узагальнити *літургічну* практику, наприклад, *Дідакалія*, так зване «Вчення Дванадцяти апостолів». До нас дійшов не грецький оригінал, а сирійський та, у фрагментах, латинський переклади. «Апостольський переказ» *Іполита Римського* також зберігся лише у східних перекладах та ре-перекладах (переклади з перекладів) із грецького оригіналу.

У цей час з'являється видатний християнський автор – *Оріген*, на якого спиралося багато християнських учителів та *отців церкви* більш пізньої епохи. Серед них: *Климент Олександрійський* («Стромати», «Педагог»), *Іриней Ліонський* («Проти ересей»), *Тертуліан*, який пізніше відступив від церкви. Усі названі автори, незважаючи на обсяг їх праць, у сукупності дають не так багато історичної

інформації, та лише до IV ст. відноситься перша християнська історія, написана *Євсевієм Кесарійським*.

Іншим за формою, однак не менш важливим джерелом з християнства є *епіграфічні* матеріали (написи на твердих матеріалах), що збереглися у християнських *катакомбах* (штучно пробиті довгі підземні проходи, багатоярусні галереї біля Риму та під ним, де таємно збиралися християни). Відтак християнські написи переважно надгробні. Основна їх кількість відноситься до епохи після *Константина* (IV–V ст.) Відомим є фрагмент напису кінця I ст., знайденим у Палестині зі згадуванням імені *Понтія Пілата*.

Отже, історія становлення християнства часто відновлюється за рахунок джерел більш пізніх за часом, або повною мірою не визнаних *церквою*. Останні не є канонічними, проте це історичні пам'ятки. Наприклад, таким дискусійним документом є «Постанови апостольські», створені приблизно наприкінці IV ст. у Сирії на основі згаданої Дідаскалії. Одним із *Вселенських соборів*, «Постанови» визнано єретичними однак саме вони донесли до нас важливу історичну інформацію.

Письмова християнська традиція споконвічно формувалася на грецькій основі. Практично невідомі визначні твори християнських авторів, написані латинською мовою, аж до початку III ст. н.е. Виключенням став *апологет Минуцій Фелікс* (II ст.), який написав діалог «Октавій» латиною, однак за духом та стилем він відносився до грецьких авторів. Першим відомим автором, який писав латиною став *Тертулліан*, який жив на рубежі II–III ст.

Однак серйозне оформлення латинської християнської традиції припадає на IV–V ст., коли відомими стали такі великі особистості, як св. *Ієронім Стридонський*, св. *Амвросій Медіоланський*, блж. *Августин*.

Пріоритет грецької мови над латинською зберігся у православній традиції, у богослужінні якої немає текстів або пісень, переведених із латинської (єдиним виключенням є пісня хвалебна св. *Амвросія Медіоланського* «Тебе, Бога, хвалимо ...»). Грецьке мислення породило відповідну мову, здатну адекватно, не односторонньо, виражати глибокі, а тому складні для розуміння поняття.

Взаємини християнства із Римською державою у перші три століття виразилися, в основному, в гоніннях. Вони породжені страхом римської держави перед таємною, потужною та розгалуженою ієрархічною структурою церкви, що існувала паралельно з державними інституціями. Збори християн стали закритими та недоступними для непосвячених, і такі побоювання у простих римлян ставали цілком обґрунтованими, хоча уже із III ст. у римському суспільстві добре стало відомо, що на нічних зборах християн ніяких убивств дітей або інших аморальних діянь не відбувається. Страх держави перед церквою як громадським інститутом стане рушійним фактором жорстких переслідувань. Для римлян критерієм істинності релігії ставала її давнина, у силу чого *християнство* сприймалося як ересь, що виділилося з *їудаїзму*. «*Нова релігія*», до того ж не національна, не могла схвально сприйматися римськими громадянами.

Каменем спотикання у взаєминах держави та християн став культ імператора – символ римської державності. Той, хто не приносив жертву генієві імператора, відмовлявся виконувати свій громадянський обов'язок та міг загрожувати державі. У силу цього, найбільш жорстокі заходи проти церкви приймалися при тих імператорах, які, за переконанням римлян, найбільш гідні: *Траяна* та *Діоклетіана*.

РИМСЬКА ІМПЕРІЯ У IV–V СТ. Н.Е.

Після смерті імператора *Константина Великого* у 337 р. упродовж понад десяти років його нащадки боролися за одноосібну владу. Лише у 351 р. на престолі затвердився один із його синів – *Констанцій*. Йому довелося вести важку боротьбу в Галлії з *франками* та *германцями*, відбивати на сході натиск *сарматів*. Одночасно йшла напружена війна з *персами*, які намагалися захопити Вірменією та Месопотамією.

В ідеологічній сфері *Констанцій* продовжив політику підтримки християнської церкви. Язичницькі храми закривалися, їх майно відбиралося до державної скарбниці. Вищий міський стан (*куріали*) відсторонялися від обробки великих храмових земель, що конфісковувала влада.

Цезарем Констанцій призначив свого двоюрідного брата *Флавія Клавдія Юліана*. Він став захищати від нападів варварів Галлію. Легіони *Юліана* розбили *франків* та *германців*. Піклуючись про міста західних провінцій імперії, *Юліан* заручався підтримкою дрібних та середніх землевласників. Активна діяльність *Юліана* зробили його досить популярним як серед військових, так і серед *куріалів* західних частин імперії.

Зазнаючи труднощів у боротьбі з персами, *Констанцій* наказав *Юліану* перевести армію на схід. Однак легіони, проголосивши *Юліана Августом*, відмовилися виконувати цей наказ. *Юліана* підтримали й *куріали*. Несподівана смерть *Констанція* у 361 р. запобігла *громадянській війні*, що насувалася. Із цього часу й до 363 р. імперією править уже *Юліан*. Він отримав гарну освіту та виховання під керівництвом християнського священика, захоплювався філософією та став одним із блискуче освічених людей свого часу.

При новому імператорі відбулося поживавлення міського життя, оскільки він захищав міста: передавав їм землі, займався муніципальним благоустроєм, розширював права міських рад. Останній акт свідчив про децентралізацію влади в імперії. *Юліан* намагався посилити регіональну владу в імперії, передаючи владу в місцеві муніципальні ради.

Поряд зі спробами відновити силу *куріалів*, дрібних та середніх господарства, *Юліан* прославився й своїми спробами відродження *язичництва* та непримиренною боротьбою з християнською церквою. Із його ім'ям пов'язане останнє гоніння на християн. Воно відрізнялося від гонінь у попередні епохи. Відчуваючи підтримку *куріалів*, він спробував відновити язичницькі храми та обряди. Усіх християн вилучено із числа придворних. Сподіваючись на розкол серед християн, він повернув із вигнання засуджених *еретиків*, організував *церковний собор*, бажаючи зіштовхнути представників різних течій у християнстві.

При *Юліані* християнська церква втрачала державну допомогу. Християни не допускалися до вищих посад та позбавлялися права викладання у школах. У самому *едикті* не йшлося про пряму заборону діяльності церкви, однак його стали застосовувати тільки до християн (хитрий виверт, оскільки юридично ніяких гонінь не провадилося).

При *Юліані* проголошувалася рівне ставлення до всіх релігій. Помилка імператора полягала у тому, що, організувавши гоніння на церкву, він нічого не зміг їй протиставити, окрім *римської релігії*, що уже об'єктивно занепадала. В уявленні *Юліана* *неоязичництво* покликане морально оновити світ, однак тими ж засобами, які пропонувало й християнство. Відтак *неоязичництво* формувалося як віддзеркалення християнства. *Юліан* намагався об'єднати жерців у єдину організацію зі строгою ієрархією, заохочував добродійну діяльність язических храмів, зокрема створення при них притулків для немічних. Храми заново відбудовувалися, їм поверталось конфісковане майно. У проведенні такої «модернізації» *Юліан*, може, й не цілком свідомо, орієнтувався на християнську церкву. Його епоха добре відома завдяки *Амміану Марцелліну*, який схилився перед *Юліаном* та описав його діяння.

Однак політика імператора *Юліана* зазнала краху. Після його смерті, під час війни із персами, реформи скасували. Спроба відродження дрібного та середнього землеволодіння у нових соціально-економічних умовах не мала ніяких історичних перспектив. Придворні, чиновники, церковні ієрархи, незадоволені політикою *Юліана*, прозваного «*Відступником*», зуміли відстояти свої привілеї. Не вдалося відродити й військову міць імперії. Усе частіше й частіше для ведення внутрішніх та зовнішніх війн уряд звертається за допомогою до варварів.

Спадкоємець *Юліана* *Іовіан* зумів укласти важкий мир із персами та скасувати усі, спрямовані проти християнської церкви, заходи свого попередника. У 364 р. легіони проголосили імператором *Флавія Валентиніана I*, який оголосив співправителем свого брата *Валента*. *Валентиніан* правив на заході з резиденцією у Медіолані. На сході імперії правив *Валент*, який облаштував свою резиденцію у Константинополі. Саме у цей час на Римську імперію посилили натиск варварські племена («*Велике переселення народів*»).

ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

Наприкінці IV ст., коли *спорадичні* набіги германців отримали масовий характер, безліч варварських племен стали вторгатися у межі Римської імперії, проникаючи вглиб її території. Цілий ряд різноманітних факторів послужив причиною настільки значних міграцій, що вони стали результатом глобальних *природно-кліматичних* змін: помітне похолодання, що почалося із II ст., викликало у IV–V ст. зміну водного режиму, характер ґрунтів та рослинності, що змусило кочові народи переміщатися у пошуках нових пасовищ для худоби. *Екстенсивний* характер землеробства у більшості варварських племенах також призводив до того, що вони мігрували на південь від лісової та лісостепової зон. Ці зміни співпали з важливими соціальними змінами у германському суспільстві: з прогресуючим *майновим* та *соціальним* розшаруванням, розпадом *племінного устрою* та виділенням *войовничої знаті* та *вождів-конунгів*, які прагнули до захоплення нових земель та прибутку.

Нарешті, поштовхом до міграції стала поява на кордонах германського світу *тюркських* *номадів* та *фінно-угорських* племен.

Величезну роль в історії *Великого переселення народів* відіграли *гуни*. До початку IV ст. вони пройшли довгий шлях із глибин внутрішньої Монголії, що вважається їхньою прабабківщиною, через простори Сибіру та Середньої Азії, звідки разом із безліччю підкорених племен вони увійшли до межиріччя Волги та Дону, де жили германські племена – *остготи* та *вестготи*. Римський історик *Амміан Марцеллін* писав, що вигляд гунів ще більш «варварський», ніж у варварів, відомих Риму, відзначаючи їх «*дике неподобство*», однак визнаючи їх фізичну витривалість, здатність переносити холод та голод, харчуючись дикими коріннями та напівсирим м'ясом. Гуни – прекрасні вершники, які чудово володіли луками зі стрілами, мечами та арканами. У 375 р. вони розгромили *готський племінний союз* у Північному Причорномор'ї.

Перед загрозою гунської небезпеки, значна частина *вестготів* вирішила покинути свої землі. Вони вирушили на південь та, переправившись через Дунай, вступили на територію Східної Римської імперії. Імператор *Валент* дозволив їм оселитися у Мезії (сучасна Болгарія) на правах *федератів*, однак місцева влада постійно порушувала умови союзницького договору з варварами: вони не отримували жалування, голодували та навіть, щоб не вмерти з голоду, продавали у рабство своїх близьких. Це призвело до масового повстання *готів*, до яких примкнули раби з місцевих *латифундій*. Римські легіони, відправлені на його придушення, повстанці розгромили.

Усвідомивши серйозну небезпеку, яка загрожувала східним провінціям, імператор *Валент* особисто очолив армію, що виступила проти *готів*. Біля Адріанополя у 378 р. відбулася кровопролитна битва. Римляни потерпіли поразку, сам імператор, рятуючись втечею, укриття, за словами історика, у «*жалюгідній хатині*», яку *готи* спалили. *Вестготи* взялися безкарно спустошувати території Балканського півострова. Римській армії завдали настільки сильного удару, що вона так і не змогла відійти від нього. Саме після цих подій імперія остаточно вирішила передоручити охорону своїх кордонів варварам у надії на їх вірність. Своїх військ уже катастрофічно не вистачало.

Імператор *Граціан*, який став після смерті *Валента* правителем імперії, побоюючись за її цілісність, відвів війська на захід імперії, а *августом* на сході призначив свого досвідченого воєначальника *Феодосія*. Саме *Феодосію* доручили придушити повстання *вестготів*. Ледве зібравши легіони, *Феодосій* рушив на повсталих. Із огляду на досвід трагічних поразок, він уникав великих боїв, вимотуючи вестготів. Уміло діючи обіцянками та прямим підкупом, він вніс розкол у ряди повсталих. Готська знать пішла на примирення. У 382 р. *Феодосій* уклав із вестготами мирний договір, за яким їм дозволялося оселитися як федератам (військовим союзникам), на кордоні Римської імперії, південніше нижньої течії Дунаю у префектурі Іллірик на Балканському півострові. Вони отримали жалування, продовольство та необхідне спорядження, зобов'язуючись при цьому нести військову повинність. Багатьох вестготів зарахували безпосередньо до римських легіонів. Фактично виникла юридична основа для майбутніх варварських королівств у рамках імперії, що розвалювалася. Користуючись примиренням із ними, *Феодосію* незабаром вдалося здолати й інших повстанців.

Феодосій I Великий правив із 379 по 395 р. Його імперія, формально єдина з 383 р. (смерть *Граціана*), залишалася слабкою. Складне внутрішнє та зовнішнє становище у державі змусило *Феодосія* прийняти ряд заходів для зміцнення імперії: оголосили розшук рабів та колонів що втікали, збільшили пільги землевласникам, які бралися за освоєння занедбаних земель.

У своїй діяльності *Феодосій I* шукав підтримки в християнській церкві. У 381 р. на *Вселенському соборі* у Константинополі підтверджувалося рішення *Нікейського собору*: християнство оголошувалося *державною релігією Римської імперії*. Едиктом «Про католицьку віру» (380 р.) під страхом страти заборонили поклоніння та служіння язичницьким богам. Почалося викорінювання язичницьких обрядів, руйнування храмів язичних богів. Разом із тим почалися переслідування *аріан*, під знаком боротьби із якими розгорталася церковна історія IV ст. Із антиязичницькою політикою *Феодосія I* пов'язана остаточно заборона *Олімпійських ігор* (393 р.). У 393 р. проведено останні *Олімпійські ігри* – символ античності. Олімпійські храми закрито та зруйновано. Завдяки впливу церкви *Феодосія* проголошено «*Великим*».

Незадовго до своєї смерті у 395 р. він розділив імперію поміж своїми синами – *Аркадієм* та *Гонорієм*. Старший син – *Аркадій* (співправитель батька з 383 р.), отримав Східну частину імперії, більш багату, культурну та економічно розвинену. *Гонорію* дісталася Західна частина, що піддавалася численним нападам варварів та переживала сильну економічну кризу. Відтак стався остаточний розподіл Римської імперії, що перестала існувати як цілісна, єдина держава. Якщо

Східна Римська імперія (Візантія) зуміла зберегти свою державність до 1453 р., то час існування Західної Римської імперії поступово спливав.

Східна Римська імперія менше постраждала від кризи III ст. завдяки розвиненій зовнішній та внутрішній торгівлі, праці вільних селян, ремісників міст, а також *коллату* – більш ефективній формі експлуатації залежного населення у порівнянні з рабством. Імператори Сходу мали сильну армію та досить багату скарбницю. Конфлікти імператорів Заходу та Сходу послаблювали більшою мірою саме Західну імперію. Більше того, Візантія силою та підкупом намагалася відвести від своїх кордонів варварську загрозу, направляючи більшість варварів на захід.

У 402 р. вестготи, які заохочувалися Візантією, обрушилися на Італію. Опікун малолітнього імператора Західної Римської імперії *Гонорія* на ім'я *Стиліхон* (вандал за походженням) зумів організувати їм відсіч, однак дорогою ціною. Довелося кинути напризволяще Британію та Галлію, звідки терміново стали виводити римські легіони. Незабаром втрачено Іспанію, Північну Африку, що захоплені варварськими племенами – *вандалами*, *бургундами*, *франками* та іншими. У 408 р. *Стиліхона* відсторонили від влади та вбили. Це стало сигналом для вестготів, які вторглися в Італію.

Очоловав вестготів *Аларих*, слава про перемоги якого випереджала його армію. Римляни, виявляючи зовнішнє презирство до «варварів», проте боялися *Алариха*. Коли він осадив «Вічне місто», вони спочатку заявили, що всі здіймуться на захист Рима, однак, як передає візантійський історик *Зосим*, *Аларих* з іронією зазначив, що «*густу траву легше косити*». Міська влада запропонувала заплатити вестготам викуп, заради чого сенатори прощалися зі своїми коштовностями, із храмів вилучено золоті та срібні зображення богів, серед яких виявилася й статуя «Доблесті» (цьому пізніше стали приписувати усі нещастя римлян). Однак приниження та викуп тільки відтягнули час падіння «Вічного міста».

У 410 р. *Аларих* знову обложив його та узяв на цей раз. Це одна із найбільш знаменних подій античної історії (Рим – «Вічне місто» – уперше за багато століть узято штурмом та пограбовано). Деякі дослідники відносять кінець античної епохи саме до цієї дати.

Падіння Риму – центра могутньої імперії, колиски цивілізації, що охоплювала значну частину Європи, Африки та Азії –, викликало культурний шок у сучасників. Вони сприймали цей факт як *кінець світу*. Уподовж десятиліть цю подію намагалися осмислити представники римської політичної еліти. Вони пояснювали поразку втратою традиційних громадських цінностей та відмовою від стародавніх богів. Християнські автори, зокрема *блж. Августин* у своєму епохальному творі «Про град Божий» вбачав у перемозі *Алариха* справедливую відплату за гріхи язичницького імперського Риму, «*вавилонської блудниці*» та покорительки народів, що знищена зневажуваними нею варварами. Переважна більшість пересічних римлян переживали падіння Риму як особисту трагедію та поштовх для повернення до християнства.

Як зауважують деякі дослідники, варвари не мали наміру зруйнувати імперію, оскільки зберігали пієтет стосовно імператорської влади та не мислили себе поза нею. Сам *Аларих* захоплювався імперським устроєм та з радістю увів би серед своїх підлеглих аналогічні порядки, якби вірив, що вестготи підкоряться нововведенням. Варвари прагнули знайти своє місце в імперії, однак розриваючи її на частини сприяли майбутній катастрофі.

Після спустошення Італії *вестготи* вирушили на територію Південної Галлії та у 418 р. заснували там своє королівство з центром у Тулузі. *Вестготське* королівство стало першою варварською державою на території Західної Римської імперії. *Вестготи* отримали формальну згоду імператора на це, маючи статус *федератів*. Однак на ділі римляни не могли їм перешкодити. Згодом вони широко розселилися на Піренейському півострові, куди на початку VI ст. перемістився центр *вестготського* королівства.

У римську Галлію на початку V ст. ринулися племена *свевів*, *аланів*, *бургундів* та *вандалів*. Вандали, пройшовши усю Галлію та Піренейський півострів, переправилися через Гибралтар та заснували у Північній Африці *Вандальське* королівство зі столицею у Карфагені (429 р.). Захопивши острови у Середземному морі, вони стали нападати на узбережжя Італії.

У 455 р. король вандалів *Гейзерих*, у свою чергу, захопив Рим, піддавши його спустошенню: безглузде знищення його воїнами пам'яток, храмів, книг назавжди увійшло в історію як вияв «*вандалізму*». Однак сучасні дослідження вказують, що жорстокість вандалів не перевищувала жорстокості інших варварських племен та самих римлян: подібна поведінка ставала традиційною для епохи тотальних війн.

Свою державу в Галлії з центром у Ліоні заснувало й інше германське плем'я *бургундів* (443 р.). Римська влада втрачала контроль над своїми територіями, хоча офіційно *бургунди*, *вестготи*, *франки* та інші германці вважалися союзниками римлян, а варварські *вожді* отримували звання *патриціїв*. Сама влада імператорів, які знаходилися у Равенні, трималася в основному за рахунок військових загонів германців.

У колишній римській Галлії у V ст. усе більш помітну роль почав відігравати германський племінний союз *франків*, що споконвічно жили уздовж Рейну та на узбережжі Північного моря (*саличні та рипуарські франки*). До середини V ст. вони захопили галльські землі до Сомми, а до кінця століття – до Луари.

Германські племена *англів*, *саксів*, *ютів* та *фризів*, що населяли узбережжя Північного та Балтійського морів, у середині V ст. стали все частіше робити грабіжницькі морські рейди на Британські острови. На той час римські легіони уже покинули Британію. Місцеве *кельтське* населення германці частково знищили, частково відтиснули до Уельсу, Корнуоллу та Шотландії. На території сучасної Англії германці, серед яких у чисельному відношенні переважали *сакси* та *англи*, заснували кілька своїх королівств – *Кент*, *Уессекс*, *Сассекс*, *Ессекс*, *Східну Англію*, *Мерсію та Нортумбрію* (середина V–VI ст.).

Формально залежність королівств від Равенни виразилася у тому, що варвари платили данину та захищали інтереси імператора, однак реально – тільки тоді, коли вважали за потрібне.

У цей час імперія остаточно розвалювалася. Повернутися до централізованого управління виявлялося неможливим. Однак якщо *Діоклетіан*, *Константин* та *Феодосій* ще намагалися проводили реформи, то тепер ніхто з імператорів уже й не робив навіть спроб урятувати державу.

Єдиною подією, що тимчасово об'єднала римлян та варварів, стала навала гунів, які вже давно входили до складу найманих військ Риму, однак із середини V ст. вони почали організовувати набіги на Балканський півострів та захопили Паннонію (сучасна західна Угорщина). На своєму шляху гуні підкорили багато германських племен *остготів*, *маркоманнів*, *герулів*, *гепідів*, *квадрів*. Ватажком гунів став талановитий полководець та обдарований політик *Аттила*, який увійшов а історію як «*Бич Божий*». Він домогся одноособової влади над власним народом та союзними племенами, винищивши своїх родичів та політичних супротивників. Одне його ім'я наганяло жах на сусідів. Історик готів *Йордан* писав: «... ця людина народилася на світ для потрясіння народів та вселяння страху усім країнам».

У середині V ст. *Аттила* вторгся в Галлію, загрожуючи як галло-римському населенню, так і германцям, що там облаштувалися. Однак зараз вирішувалася доля не тільки Галлії. Торжество гунів означало б крах усієї римської цивілізації, до якої встигли долучитися за багато десятиліть і германські племена. У результаті гуні стали неадекватні усім, й проти них сформувалася військова коаліція.

У 451 р. в грандіозній «*битві народів*» на *Каталаунських полях* (битва при Шеноні) зійшлися дві армії: *гунська* та *римська*, під командуванням римського полководця *Аеція* у складі якої знаходилися *остготи*, *гепіди*, та *франки*. У результаті жорстокого бою, у якому загинув король *вестготів* *Теодорих*, а *Аттила* ледь залишився живим, *гуні* відступили та повернулися за Рейн. Ця перемога стала останнім великим військовим та політичним успіхом Риму, до того ж здобутим завдяки військовій силі варварів. Коаліція германців та римлян виявилася тимчасовим явищем, викликаним зовнішньою небезпекою, й тому швидко розвалилася.

Незабаром смерть *Аттили*, чвари його синів та заколоти підкорених народів призвели до розпаду *гунського племінного союзу*.

Перемога при Каталаунських полях посилила процес розпаду Західної Римської імперії. Варварські державні утворення починають проводити самостійну зовнішню політику, не підкоряючись імператорам, які знаходилися у Равенні. Деякі з них приєднують до своїх володінь значні області імперії. Уряд контролював лише невелику частину Італії та Іспанії. Однак із часом і вони опиняються під владою германських племен.

Отже, до кінця V століття політичну карту Європи остаточно перекроєно. На руїнах Римської імперії виникли нові державні утворення, етнічний склад яких значно змінився. Недавні союзники гунів *остготи*, які розселилися у Паннонії та Фракії, багато в чому повторили долю та історичний шлях *вестготів*: вони також стали федератами східно-римського імператора, проти якого повстали, а згодом вирушили в Італію.

У 493 р. засновано Остготське королівство зі столицею у Равенні (воно включало також Тіроль, Швейцарію, землі Баварії, Австрії та Угорщини). Лідером остготів у цьому поході став король *Теодорих* – людина, яка не цуралася римської культури та звичаїв, оскільки дитинство провела у Константинополі. *Теодорих* наблизив до свого двору освічених римлян, усіляко зміцнюючи союз із місцевим населенням.

Король зберіг багато римських установ та правових норм. Однак смерть *Теодориха Великого*, спричинила поступовий занепад його королівства (у 555 р. Остготське королівство завоювала армія візантійського імператора Юстиніана).

ПАДІННЯ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У 475 р. на престол Західної імперії зійшов останній імператор – *Ромул Августул*. У віці 14 років його привів до влади батько *Орест*, який служив у скинутого ним імператора *Юлія Ромула Августула* правив під керівництвом батька у 475–476 рр. 23 серпня 476 р. германські найманці на чолі з командуючим імператорською гвардією *Одоакром* повстали, у результаті чого війська імператора розгромили, а *Ореста* стратили. Юного *Ромула Августула* відправили в маєток біля Неаполя. Однак оскільки імператор, який давно покинув Рим та улаштувався у Равенні, уже не мав у своєму розпорядженні реальну владу над провінціями, ця подія не мала великого значення для сучасників. Імператорські регалії *Ромула Августула* відправлено до Константинополя. *Одоакр* не став приймати титула римського імператора, а проголосив себе конунгом-королем.

Відтак 476 р. став формальною датою загибелі Західної Римської імперії, так само як і закінчення *історії античності*. При цьому не можна сказати, що після цього відразу почалися *Середні віки*, оскільки сам розподіл на епохи *Стародавнього світу*, *Середніх віків* та *Нової історії* не цілком коректний, оскільки повною мірою не відображує усіх історичних реалій.

Падіння імперії стало логічним завершенням епохи *античності*. Антична цивілізація поступово пройшла періоди *народження, становлення, розвитку, зрілості та занепаду*. Померши, античність у той же час дала життя християнській та культурній традиції Європи. Занепад Риму став обумовлений *економічними, політичними та соціальними причинами*, однак, у першу чергу, криза почалася у *духовній сфері*, а її перші симптоми виникли не у V й не у IV ст., а набагато раніше, коли став втрачатися ідеал гармонічно розвиненої людини, занепадала полісна релігія та ідеологія, що уособлювала реальний світогляд античної людини; після скасування республіки та встановлення фактичної монархії. Отже, реальна криза починається з епохи *Октавіана Августа*, коли Римська держава, досягнувши вершини своєї могутності, почала поступовий шлях у протилежному напрямку – до кризи та остаточної загибелі. Хоча Римська імперія не розвалилася відразу після *Августа* й не тільки існувала, а й навіть розквітла, про що свідчило правління *Антонінів* (II ст.), назване «*Золотим віком*», однак його духовний стрижень уже надломився: римська історія втратила духовні основи, що її укріплювали.

Безпосереднє наслідування античності зберіглося тільки у Східній імперії (держава ромеїв), де між середньовічною та античною епохами не існувало настільки різкого розриву, що мав місце на Заході.

На Сході античність плавно перетікає у візантійську історію через грецьку духовну спадщину. Саме візантійська традиція стане основою східноєвропейської цивілізації більшості слов'янських країн.

На Заході прямий зв'язок із європейською традицією не завжди чітко простежується, оскільки варвари, які заволоділи Європою, наслідували новий тип історичної культури. Наслідування мало місце навіть не завжди в усвідомленій формі.

Деякі європейські процеси стали спадком античної епохи. Наприклад, у сильно романізованих районах імперії, що зникла, позиції католицької церкви пізніше стали найбільш міцними: в Італії, Іспанії, частково Франції та Німеччині. Там же, де *романізація* виявилася слабкою, або куди вона майже не дійшла, папство не втримало своєї влади та в кінцевому варіанті переміг протестантизм: у скандинавських країнах, Британії, знову ж частково у Франції та Німеччині.

У результаті, після падіння Західної Римської імперії, Європа поринула в період «*Темних віків*» – європейська цивілізація увійшла в епохи Середніх віків.

План семінарського заняття

1. Криза Римської імперії в III ст.
2. Правління Діоклетіана та встановлення системи Домінату.
3. Римська імперія в IV ст.
4. Виникнення та становлення християнства.
5. Вторгнення та розселення варварських племен на території імперії.
6. Криза Римської імперії в V ст. та її крах.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання: соціально-економічне становище імперії в III ст. Внутрішня політика римських імператорів у другий половині III ст. Загострення політичної кризи. Правління Діоклетіана. Виникнення системи доміну. Правління імператора Константина та його реформи. Становлення християнської релігії та церкви. Правління імператора Юліана-Відступника. Соціально-економічне становище імперії в IV – середині V ст. Політична криза у імперії. Правління імператора Феодосія I. Боротьба Риму з варварськими племенами. Розселення варварів на території імперії. Варваризація пізньої Римської імперії та її розпад.

Список основної та додаткової літератури

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т. 2. Стародавній Рим : Підручник. / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – 848 с.; ілюстр., карти.
2. Банников А.В. Римская армия в IV столетии (от Константина до Феодосия) / А.В. Банников. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2011. – 264 с., ил. – (Historia Militaris).
3. Голдсуорти А. Падение Запада. Медленная смерть Римской империи / А. Голдсуорти; пер. с англ. А.В. Короленкова, Е.А. Семеновой. – Москва : АСТ, 2014. – 733, [3] с. – (Страницы истории).
4. История Древнего мира. Древний Рим. / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич и др. – Минск, 1998.
5. История Древнего Рима. / Под ред. В. И. Кузищина. – М., 1993.
6. История человечества: у 7 томах. / Под редакцией Й. Херрманна и Э. Цюрхера. – М.: ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 3. VII век до н.э. – VII век н.э. – 680 с.
7. Малер А.М. Константин Великий / А. Малер. – М.: Вече, 2011. – 352 с. : ил. – (Великие исторические персоны).
8. Хизер П. Великие завоевания варваров. Падение Рима и рождение Европы / Пер. с англ. С.В. Чепелевского, Г.Ю. Чепелевской. – М.: Центрполиграф, 2016. – 830 с.
9. Хоуэлл Г. Древний Рим : пер. с англ. / Г. Хоуэлл. – М., 2007.

Довідники

1. Адкинс Л., Адкинс Р. Древний Рим. Энциклопедический справочник / Лесли Адкинс, Рой А. Адкинс. – М. : Вече, 2008. – 528 с. : ил. – (Библиотека мировой истории).
2. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий. – М., 2001. – 975 с.

Джерела

1. Аврелий Марк. Размышления. – СПб., 1993 (Серия «Литературные памятники»).
2. Аммиан Марцеллин. Римская история. – СПб., 1996 (Серия «Античная библиотека»).
3. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т. 3. Практикум / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – 544 с.; ілюстр., карти.
4. Геродиан. История императорской власти после Марка. – М., 1996.
5. Зосим. Новая история / Пер., комм., указатели Н.Н. Болгова. – Белгород : Изд-во Белгородского государственного ун-та, 2010. – 344 с.
6. Евсевий Памфил. Церковная история. – М., 1993.
7. Иисус Христос у документах истории. – СПб., 1998 (Серия «Античное христианство»).
8. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Getica. – СПб., 1997 (Серия «Византийская библиотека»).
9. Ливии Тит. История Рима от основания города. – М., 1993. – Т. 1–3.
10. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства / Сост. А.Б.Ранович. – М., 1990.
11. Римские историки IV века. – М., 1997.
12. Сократ Схоластик. Церковная история. – М., 1996.
13. Тацит Корнелий. Сочинения. – М., 1993. – Т. 1–2 (Серия «Литературные памятники»).
14. Хрестоматия по истории древнего Рима: Учеб. Пособие для вузов по спец. «История» / Сост.: И. А. Гвоздева, И. Л. Маяк, А. Л. Смышляев и др.; Под ред. В. И. Кузищина. – М.: Высш. шк., 1987. – 431 с.
15. Хрестоматия по истории древнего Рима. Издание второе, исправленное и дополненное. / Составление и комментарии А. В. Постернака. – М., 2000. – 158 с.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Визначить причини та наслідки економічної кризи у Римській імперії III ст.
2. Охарактеризуйте внутрішню політику римських імператорів у першій половині III ст.
3. Проаналізуйте правління та діяльність Діоклетіана.
4. Проаналізуйте причини та наслідки політичної кризи Римської імперії у другій половині IV ст.
5. Визначте історичне значення розпаду Римської імперії та становлення варварських королівств.
6. Охарактеризуйте становище християн у Римській імперії.
7. Визначте причини перемоги християнства у римській державі.
8. Охарактеризуйте основні релігійні течії у Римській імперії.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Правління Діоклетіана.
2. Система домінанту.
3. Реформи імператора Константина.
4. Історичний портрет Константина.
5. Релігійна реформа у імперії – перемога християнства.
6. Історичний портрет Юліана II Відступника.
7. Соціально-економічне становище імперії у IV–V ст.
8. Становлення та розвиток християнської церкви у Римській імперії.
9. Основні етапи розвитку римської релігії.
10. Падіння Західної імперії.

ДОДАТКИ**ДОДАТОК 1****ТЕМИ КУРСОВИХ РОБІТ**

1. Історико-культурний розвиток Мінойської культури.
2. Історико-культурний розвиток Елладської культури.
3. Троянська війна: міф та реальність.
4. Грецьке суспільство «Темних віків».
5. Греція в архаїчний період.
6. Велика грецька колонізація.
7. Виникнення та розвиток Спартанської держави.
8. Політичний розвиток афінської держави.
9. Греко-перські війни: причини, хід, наслідки.
10. Пелопоннеська війна: причини, хід, наслідки.
11. Північне Причорномор'я в античну добу.
12. Виникнення та піднесення Македонії. Встановлення македонської гегемонії у Греції.
13. Східний похід Олександра Македонського та становлення світової держави.
14. Елліністичні держави IV – I ст. до н.е.
15. Балканська та Велика Греція у добу еллінізму.
16. Грецька міфологія та релігія.
17. Грецька філософія.
18. Грецька література та театр.
19. Мистецтво Стародавньої Греції.
20. Елліністична культура.
21. Найдавніше населення Апеннінського півострова. Етрусська проблема.
22. Царський Рим.
23. Етрусська цивілізація.
24. Рання Римська республіка.
25. Боротьба плебеїв з патриціями за свої права.
26. Характеристика Законів XII таблиць.
27. Встановлення римської гегемонії в Італії.
28. Піднесення Карфагену та перша Пунічна війна.
29. Друга Пунічна війна та її результати.

30. Експансія Риму у Східному Середземномор'ї.
31. Діяльність братів Гракхів.
32. Соціально-політична боротьба у Римі наприкінці II – початку I ст. до н.е. Оптимати та популяри.
33. Зовнішня політика Римської республіки у II – I ст. до н.е.
34. Диктатура Корнелія Сулли.
35. Політична діяльність Юлія Цезаря.
36. Правління імператора Октавіана Августа.
37. Правління імператорів династії Юліїв – Клавдіїв.
38. Правління імператорів династії Флавіїв.
39. Принципат Траяна.
40. «Золота доба» Римської імперії. Принципат Антоніна Пія.
41. Принципат Марка Аврелія.
42. Соціально-економічне та політичне становище Римської імперії у II – III ст.
43. Правління імператора Діоклетіана. Встановлення системи домініату.
44. Реформи імператора Константина.
45. Соціально-економічне становище імперії у IV – V ст.
46. Падіння Західної імперії.
47. Римська культура за часів Республіки.
48. Римська культура за часів Принципату.
49. Римська культура за часів Домінату.
50. Основні етапи розвитку римської релігії.

ДОДАТОК 2

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИКОНАННЯ КУРСОВИХ РОБІТ

ВСТУП

Підготовка та написання студентами курсової роботи є важливою складовою частиною навчального процесу. **Мета курсової роботи** з курсу – поглибити історичні знання студентів, вдосконалити вміння і навички працювати з науковою літературою, надати їм навички науково-дослідної роботи, самостійно аналізувати і узагальнювати матеріал, робити і формулювати власні висновки та пропозиції. Під час роботи над курсовою студенти мають оволодівати методологією та методикою наукового дослідження, осмислено й критично сприймати історичні джерела та наукову історичну літературу, навчитися працювати з бібліографією, а також чітко, переконливо, логічно та стилістично правильно викладати свої думки.

Треба зазначити, що курсова робота – це не переказ підручника, а творча робота студента з певним елементом самостійності:

- постановка нових проблемних питань, які ще не досить повно висвітлені у літературі;
- висвітлення та аналіз нових фактів;
- встановлення причинно-наслідкових зв'язків між явищами;
- висловлювання власних думок про прочитане;
- порівняння різних історичних концепцій, фактів, поглядів, формування власної позиції.

Виходячи з цього, написання курсової роботи вимагає від студента ретельної підготовки, наполегливості в пошуку необхідного матеріалу, продуманого його вивчення та узагальнення, відстоювання власних спостережень під час захисту роботи. Робота над курсовою сприяє формуванню у студентів вміння самостійно поповнювати та систематизувати знання, відстоювати власні переконання, вести пошукову роботу, користуватися навчально-методичною та науковою літературою.

Теми роботи пропонує викладач, перелік яких затверджується кафедрою археології, давньої та середньовічної історії інституту історії та права МНУ ім. В. О. Сухомлинського.

Студент пише курсову роботу за підсумками курсу. **Обсяг курсової роботи – 40–50 сторінок формату А-4**, машинописного тексту, надрукованого через полуторний інтервал; шрифт Times New Roman, кегель 14. Аркуш повинен мати поля:

верхнє – 20 мм;

ліве – 20 мм;

НИЖНЄ – 20 мм;

праве – 20 мм.

Цей обсяг курсової роботи не включає додатки та список літератури. Обсяг курсової роботи збільшувати не треба, оскільки цінність роботи визначається не кількістю сторінок, а змістом, самостійністю суджень, що обґрунтовані теоретично та документально.

ВИБІР ТЕМИ

Теми курсової роботи, рекомендовані кафедрою, охоплюють структурні модулі курсу «Історія Стародавнього Світу», у яких студенти знайомляться з історією Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Студент повинен обрати тему, яка найбільше відповідає його особистим інтересам. Студент може обрати тему, якої немає у переліку, віддати перевагу іншому аспекту, іншій проблемі, але вибрану тему необхідно узгодити із викладачем. У ході вибору теми необхідно враховувати її забезпеченість джерелами і літературою, з'ясувати чи є відповідні книги в бібліотеках міста. В курсовій роботі важливо показати не тільки хороше знання фактичного матеріалу, але ще й уміння його теоретично осмислити та узагальнити. Остаточний вибір теми фіксується викладачем в журналі. Довільна зміна теми студентом не дозволяється. Обравши тему, студент повинен чітко спланувати роботу:

- **ознайомитися з літературою;**
- **зібрати матеріал;**
- **скласти план;**
- **підготувати текст;**
- **доопрацювати та перевірити готовий текст.**

ДОБІР ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

Після обрання теми необхідно приступити до роботи над джерелами і літературою. Визначення кола необхідних для курсової роботи джерел та літератури треба починати зі складання списку опублікованих матеріалів. Для цього використовуються спеціальні бібліографічні покажчики, які можна знайти у бібліографічних відділах і каталогах бібліотек. Джерельну базу історичної літератури складають тексти літописів, міфів, епосів, археологічні та етнологічні матеріали. Для написання курсової роботи студент повинен залучати спеціальну літературу, яка стосується його теми. Через обмеженість обсягу курсової роботи залучити всю літературу з теми, яка існує, неможливо, та й не потрібно. Але необхідно ознайомитися як можливо із найбільш широким колом літератури до теми, проаналізувати її та відібрати найбільш важливу.

Спеціальна література представлена такими видами:

- Науково-історична та археологічна література.
- Науково-популярна література.
- Довідкова науково-історична література (словники, енциклопедії, довідники тощо).

У першу чергу, варто звернутися до новітніх видань. Вони містять оцінку того, що зроблено на цей час в тій чи іншій галузі стародавньої історії, з того чи іншого питання, висуваються нові погляди, рішення, ідеї. Ознайомлення з оцінками та поглядами спеціалістів ні в якому разі не виключає самостійного підходу до аналізу змісту і висновків щодо використаних праць. Під час роботи над курсовою роботою нагоді можуть стати підручники з історії, археології, етнології, а також конспекти лекцій.

СКЛАДАННЯ ПЛАНУ.

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ РОЗДІЛІВ РОБОТИ

Кожна курсова робота обов'язково повинна включати такі структурні елементи:

- **зміст;**
- **вступ;**
- **основний текст роботи, розбитий на розділи;**
- **висновки;**
- **додатки (в разі потреби);**
- **список джерел та літератури.**

Значною мірою успіх курсової роботи залежить від добре складеного та до кінця продуманого плану. Під час роботи над темою поступово виявляються окремі частини плану, а, коли студент відібрав увесь матеріал і оволодів його змістом настільки, що ясно може уявити собі структуру роботи, він остаточно складає її план. В залежності від характеру теми план складається з 3-4 розділів (в разі потреби кожен розділ можна поділити на 2-3 параграфи). Жоден із розділів не повинен дублювати назви теми. Всі частини роботи розкривають конкретний аспект проблеми, але в той же час повинні складати єдине ціле.

ВСТУП пишеться після складання тексту всієї роботи. В ньому дається **постановка питання**, висвітлюється **актуальність теми** в наш час, **доцільність і вивчення**, обґрунтовується **хронологічні та регіональні рамки** дослідження.

Після цього дається коротка характеристика вивчення теми в науковій літературі, робиться висновок про ступінь вивченості наукової теми науковцями. На основі цих висновків студент визначає коло конкретних завдань, які він збирається розв'язати у своєму дослідженні, формулює його цілі. Без чіткої постановки проблеми дослідження приречене перетворитися в безсистемне нагромадження фактів. Визначивши мету і завдання дослідження, автор реферату дає коротку характеристику історичних джерел, робить висновок про цінність цих документів для даної роботи. Вступ завершується обґрунтуванням структури реферату. Далі студент приступає до викладу матеріалу за розділами **ОСНОВНОЇ ЧАСТИНИ** за проблемно-хронологічним принципом. Кожний розділ закінчується коротким висновком.

У **ВИСНОВКАХ** автор дослідження чітко формулює ті положення, до яких він прийшов внаслідок вивчення досліджуваної теми. Робиться це у вигляді коротких підсумкових тез за основними положеннями роботи. Відразу після висновків, у разі потреби, пропонуються **ДОДАТКИ**, де студент може вмістити таблиці, списки, малюнки, карти тощо. На додатки, якщо вони є, обов'язково потрібно посилатися у тексті, кожен додаток повинен мати посилання на джерело.

- **Вступ** займає 4-5 сторінки.
- **Кожний розділ** – 10-15 сторінок.
- **Висновки** – 4-5 сторінки.

Зміст розміщується на початку роботи. Він містить назви всіх структурних частин роботи із зазначенням сторінок, на яких вони розміщуються.

НАПИСАННЯ І ОФОРМЛЕННЯ КУРСОВОЇ РОБОТИ

Після збору і систематизації матеріалу згідно з планом студент може приступити до складання тексту. Спочатку пишеться чорновий варіант на стандартних аркушах паперу, при цьому залишаючи великі поля зліва і великі інтервали між рядками. Це полегшить переробку та редагування тексту. Писати треба розбірливо, без скорочень.

Особливо уважно слід ставитися до написання історичних термінів, понять, географічних назв, прізвищ, дат.

Для кожного з розділів доцільно готувати невеличкі плани (перелік питань, які складають їх зміст. Текст потрібно правильно розбивати на абзаци, що полегшує читання і засвоєння роботи. Текст чорнового рукопису так чи інакше доведеться доповнювати. Як правило, для цього використовують такі прийоми: невеликі доповнення в тексті між рядками; значні доповнення слід роботи у вигляді вставок з одночасною поміткою у тексті того місця, де буде робитися доповнення.

Після завершення роботи над текстом чорнового рукопису потрібно ще раз уважно прочитати і обдумати написане, усунути можливі неточності в термінах і поняттях. Лише після цього підготовлений варіант слід остаточно оформляти. В остаточному варіанті кожний зі структурних елементів роботи слід починати з нової сторінки. Заголовки розділів мають бути виділені великими літерами або жирним шрифтом.

У курсовій роботі обов'язково повинні бути посилання на літературу чи джерела. Посилання дозволяють уявити характер джерельної бази роботи, ступінь достовірності та новизни одержаних результатів. Тому у процесі повідомлення якихось фактів, цитуванні будь-яких наукових тез авторів підручників чи монографій, студент зобов'язаний вказати, з якого джерела вони взяті. Для цього в кінці цитати ставлять порядковий номер, що співпадає з порядковим номером джерела у списку літератури. Нумерація посилань повинна бути безперервною через всю роботу.

Слід застерегти від надмірного цитування. Студент повинен пам'ятати, що цитати потрібні для підтвердження своєї думки, критики чи спростування положень інших дослідників.

СКЛАДАННЯ СПИСКУ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Написання курсового дослідження закінчується складанням списку джерел і літератури з дотриманням певних вимог і правил. Насамперед, до списку включається лише та література, яка реально використана автором в процесі підготовки курсової роботи. Використана література подається у алфавітному порядку (за першою літерою прізвища автора). Порядковий номер джерела у списку літератури повинен відповідати номеру посилань у тексті реферату. Бібліографічні посилання у тексті беруться у квадратні дужки. Перша цифра – номер джерела у списку літератури, друга – номер

сторінки. Номер джерела та номер сторінки розділяються комою. Наприклад: [1, с 222], [2, с. 27], [3, с. 49]. У реченні крапка ставиться після дужок, посилань.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т.1. Стародавня Греція: Підручник. / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2007. – 656 с.; ілюстр., карти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія України. Курс лекцій / Под ред. д.і.н., проф., Л. Л. Залізняка. – К., «Либідь», 2005. – 504 с.

ДЖЕРЕЛА

4. Аристотель. Сочинения / Под ред. В. Ф. Асмуса и др. – М., 1975–1984. – Т. 1–4 (Серия «Философское наследие»).

На завершальному етапі курсова робота редагується та переписується начисто (дозволяється комп'ютерний набір).

Для захисту курсової роботи студент готує виступ на 8 – 10 хвилин. У ньому зазначаються **мета і завдання дослідження, актуальність теми, короткий зміст основної частини, характеристика літератури та джерел, основні висновки**. Студент відповідає на запитання, після цього йому повідомляється оцінка за роботу.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ЗМІСТУ КУРСОВОЇ РОБОТИ

ЗМІСТ

Вступ	3
1 глава	7
2 глава	20
3 глава	32
Висновки	45
Додатки	50
Список використаних джерел та літератури	60

ЗАВДАННЯ ДЛЯ МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ**ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 4.
Модульна контрольна робота 4****ВАРІАНТ 1**

1. Охарактеризуйте історичне значення цивілізації Стародавньої Греції (характеристика основних періодів).
2. Охарактеризуйте основні історіографічні праці з історії Стародавньої Греції.
3. Дайте характеристику розвитку мінойської та елладської культури.
4. Визначте головні передумови виникнення полісного устрою в Греції.
5. Розкрийте причини та наслідки занепаду елліністичних держав.

ВАРІАНТ 2

1. Охарактеризуйте історичне значення цивілізації Стародавнього Риму (характеристика основних періодів).
2. Проаналізуйте джерельну базу історії Стародавньої Греції.
3. Охарактеризуйте основні історіографічні праці з історії Стародавнього Риму.
4. Дайте характеристику культурного розвитку Греції в архаїчну добу.
5. Порівняйте суспільно-політичне та економічне становище в Афінах та Спарті у класичну добу.

ВАРІАНТ 3

1. Проаналізуйте джерельну базу історії Ст. Риму.
2. Дайте загальну характеристику мінойської та елладської культури.
3. Охарактеризуйте соціально-економічний розвиток Греції в архаїчну добу.
4. Дайте характеристику культурного розвитку Греції в класичну добу.
5. Розкрийте характерні риси еллінізму.

ВАРІАНТ 4

1. Порівняйте періоди історичного розвитку мінойської та елладської цивілізацій.
2. Розкрийте характерні риси грецького полісу та демократії.
3. Дайте характеристику культурного розвитку Греції в елліністичну добу.
4. Визначте причини та наслідки встановлення гегемонії Македонії в Греції.
5. Охарактеризуйте соціально-економічне й політичне становище Греції в добу еллінізму.

ВАРІАНТ 5

1. Дайте історичну характеристику царської доби римської історії.
2. Охарактеризуйте соціально-економічне та політичне становище Римської республіки.
3. Розкрийте зміст основних подій Пунічних війн. Визначте їх наслідки.
4. Визначте та проаналізуйте причини кризи римської республіки в I ст. до н.е.
5. Дайте загальну характеристику історичного розвитку ранньої римської імперії.

ВАРІАНТ 6

1. Проаналізуйте реформи Сервія Туллія та визначте їх історичне значення.
2. Яке значення для римської історії мала боротьба плебеїв з патриціями.
3. Проаналізуйте зміст соціально-політичної боротьби у Римі II – I ст. до н.е.
4. Розкрийте зміст основних етапів розвитку римської культури в царський та республіканський періоди.
5. Визначте причини та наслідки економічної кризи в Римі III ст.

ВАРІАНТ 7

1. Охарактеризуйте розвиток етруської цивілізації.
2. Дайте характеристику особливостей релігійних вірувань римлян.
3. Визначте характерні риси діяльності сенату і народних зборів у Римі.

4. Проаналізуйте діяльність та реформи Гая Юлія Цезаря.
5. Охарактеризуйте розвиток римської культури в імперський період.

ВАРІАНТ 8

1. Проаналізуйте особливості суспільного ладу Риму царського періоду.
2. Дайте характеристику Законів XII таблиць.
3. Проаналізуйте діяльність Тиберія та Гая Гракхів. Визначте наслідки реформ братів Гракхів.
4. Дайте загальну характеристику історичного розвитку пізньої Римської імперії.
5. Визначте причини перемоги християнства в римській державі.

ДОДАТОК 4

КОНТРОЛЬНО-ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Історія Стародавньої Греції

1. Засновник наукової хронології історії Стародавньої Греції: а) Енгельс; б) Бек; в) Скалігер; г) Мітфорд.	21. Реформи Солона а) 600 р. до н.е.; б) 594 р. до н.е.; в) 555 р. до н.е.; г) 500 р. до н.е.
2. Перший загальновизнаний давньогрецький історик: а) Гомер; б) Геродот; в) Фулідід; г) Ксенофонт.	22. Автор перших законів в Афінах: а) Клісфен; б) Солон; в) Драконт; г) Аристотель.
3. На скільки областей поділялась Балканська Греція а) 2; б) 3; в) 4; г) 5.	23. Династія Афінських тиранів: а) Атріди; б) Пісистратіди; в) Ахеменіди; г) Персеїди.
4. На скільки періодів поділяють давньогрецьку історію а) 2; б) 3; в) 4; г) 5.	24. Які грецькі племена заснували Спартанську державу а) ахейці; б) дорійці; в) еолійці; г) іонійці.
5. Коли завершується антична епоха а) 395 р. до н.е.; б) 410 р. до н.е.; в) 476 р. до н.е.; г) 500 р. до н.е.	25. Закони Клісфена а) 520 – 510 рр. до н.е.; б) 515 – 510 рр. до н.е.; в) 509 – 500 рр. до н.е.; г) 449 – 444 рр. до н.е.
6. Ранньомінойський період тривав а) XXXII – XXIII ст. до н.е.; б) XXX – XXIII ст. до н.е.; в) XXIII – XX ст. до н.е.; г) XXII – XXI ст. до н.е.	26. Класичний період тривав а) VIII – VI ст. до н.е.; б) VII – VI ст. до н.е.; в) V – IV ст. до н.е.; г) IV – III ст. до н.е.
7. Середньомінойський період тривав а) XXX – XXIII ст. до н.е.; б) XXII – XVIII ст. до н.е.; в) XX – XIII ст. до н.е.; г) XV – XIII ст. до н.е.	27. Греко-перські війни тривали а) 550 – 500 рр. до н.е.; б) 500 – 449 рр. до н.е.; в) 450 – 400 рр. до н.е.; г) 431 – 404 рр. до н.е.
8. Пізньомінойський період тривав а) XX – XIII ст. до н.е.;	28. Перший Афінський морський союз а) 500 – 499 рр. до н.е.;

б) XIX – XII ст. до н.е.; в) XVII – XII ст. до н.е.; г) XV – X ст. до н.е.	б) 495 – 494 рр. до н.е.; в) 490 – 489 рр. до н.е.; г) 478 – 404 рр. до н.е.
9. Ранньоелладський період а) XXXII – XXIII ст. до н.е.; б) XXX – XXI ст. до н.е.; в) XXIII – XX ст. до н.е.; г) XXII – XXI ст. до н.е.	29. Пелопоннеська війна відбувалася а) 500 – 480 рр. до н.е.; б) 450 – 425 рр. до н.е.; в) 445 – 415 рр. до н.е.; г) 431 – 404 рр. до н.е.
10. Середньоелладський період а) XXX – XXIII ст. до н.е.; б) XXII – XVIII ст. до н.е.; в) XX – XVII ст. до н.е.; г) XV – XIII ст. до н.е.	30. Архідамова війна відбувалася а) 441 – 414 рр. до н.е.; б) 431 – 421 рр. до н.е.; в) 421 – 400 рр. до н.е.; г) 404 – 385 рр. до н.е.
11. Пізньюелладський період а) XIX – XIII ст. до н.е.; б) XVII – XIII ст. до н.е.; в) XVI – XII ст. до н.е.; г) XV – X ст. до н.е.	31. Тиранія тридцяті в Афінах а) 414 – 413 рр. до н.е.; б) 410 – 409 рр. до н.е.; в) 404 – 403 рр. до н.е.; г) 400 – 395 рр. до н.е.
12. Трою розкопав: а) Шліман; б) Чайлд; в) Еванс; г) Фармаковський.	32. Закони ефора Епітадея а) 405 р. до н.е.; б) 400 р. до н.е.; в) 381 р. до н.е.; г) 379 р. до н.е.
13. Палац царя Міноса знаходиться а) Кнос; б) Мікени; в) Афіни; г) Фіви.	33. Період еллінізму тривав а) V – IV ст. до н.е.; б) V – III ст. до н.е.; в) III – I ст. до н.е.; г) II – I ст. до н.е.
14. «Гомерівський» період а) XIV – XIII ст. до н.е.; б) XIII – XII ст. до н.е.; в) XII – XI ст. до н.е.; г) XI – IX ст. до н.е.	34. Битва при річці Гранік а) 338 р. до н.е.; б) 336 р. до н.е.; в) 334 р. до н.е.; г) 330 р. до н.е.
15. Троянська війна відбулася а) XIV ст. до н.е.; б) XIII ст. до н.е.; в) XII ст. до н.е.; г) XI ст. до н.е.	35. Битва при Іссі а) 336 р. до н.е.; б) 335 р. до н.е.; в) 334 р. до н.е.; г) 333 р. до н.е.
16. Мікенська цивілізація зруйнована племенами: а) хетів; б) ахейців; в) дорійців; г) іонійців.	36. Битва при Гавгамелах а) 335 р. до н.е.; б) 333 р. до н.е.; в) 331 р. до н.е.; г) 330 р. до н.е.
17. У якому столітті жив Гомер а) XII ст. до н.е.; б) XI ст. до н.е.; в) X ст. до н.е.; г) VIII ст. до н.е.	37. Епоха війн діадохів а) 331 – 320 рр. до н.е., б) 332 – 289 рр. до н.е., в) 323 – 280 рр. до н.е.; г) 320 – 300 рр. до н.е.
18. Автор Одиссеї: а) Гесіод; б) Езоп; в) Гомер;	38. Елліністична сирійська династія: а) Птолемеїв; б) Селевкідів; в) Ахеменідів;

г) Пісистрат.	г) Еврипонтидів.
19. Архаїчний період тривав а) X – IX ст. до н.е.; б) IX – X ст. до н.е.; в) VIII – VI ст. до н.е.; г) VII – V ст. до н.е.	39. Елліністична єгипетська династія: а) Птолемеїв; б) Селевкідів; в) Ахеменідів; г) Еврипонтидів.
20. Грецька колонізація розпочалася а) IX ст. до н. е.; б) VIII ст. до н. е.; в) VI ст. до н. е.; г) V ст. до н.е.	40. Олександр Великий помер а) 332 р. до н.е.; б) 323 р. до н.е.; в) 318 р. до н.е.; г) 301 р. до н.е.

Історія Стародавнього Риму

1. Культура Террамар у Північній Італії а) II пол. IV тис. до н.е.; б) II пол. III тис. до н.е.; в) II пол. II тис. до н.е.; г) II пол. I тис. до н.е.	21. Перший тріумвірат а) 70 – 52 рр. до н.е.; б) 60 – 53 рр. до н.е.; в) 53 – 52 рр. до н.е.; г) 50 – 44 рр. до н.е.
2. Вкажіть легендарну дату заснування Риму а) 776 – 775 рр. до н.е.; б) 760 – 759 рр. до н.е.; в) 754 – 753 рр. до н.е.; г) 743 – 742 рр. до н.е.	22. Другий тріумвірат а) 65 – 52 рр. до н.е.; б) 60 – 53 рр. до н.е.; в) 55 – 50 рр. до н.е.; г) 43 – 36 рр. до н.е.
3. Легендарний засновник Риму: а) Еней; б) Рем; в) Ромул; г) Парис.	23. Створення римської провінції Єгипет а) 40 рр. до н.е.; б) 33 рр. до н.е.; в) 35 рр. до н.е.; г) 30 рр. до н.е.
4. Вкажіть роки правління Сервія Туллія а) 678 – 670 рр. до н.е.; б) 625 – 615 рр. до н.е.; в) 600 – 583 рр. до н.е.; г) 578 – 555 рр. до н.е.	24. Проголошення Октавіана принцепсом а) 65 рр. до н.е.; б) 33 рр. до н.е.; в) 50 рр. до н.е.; г) 27 рр. до н.е.
5. Царська доба в історії Ст. Риму а) XV – V ст. до н.е.; б) XI – IV ст. до н.е.; в) VIII – VI ст. до н.е.; г) VIII – V ст. до н.е.	25. Принципат Октавіана а) 37 – 24 рр. до н.е.; б) 27 – 14 рр. до н.е.; в) 17 – 24 рр. до н.е.; г) 7 – 34 рр. до н.е.
6. Максимальний розквіт міст етрусків а) I пол. X ст. до н.е.; б) I пол. VIII ст. до н.е.; в) I пол. VII ст. до н.е.; г) I пол. VI ст. до н.е.	26. Принципат Тиберія а) 15 – 24 рр. н.е.; б) 17 – 29 рр. н.е.; в) 14 – 37 рр. н.е.; г) 20 – 39 рр. н.е.
7. Перший цар Риму: а) Еней; б) Рем; в) Ромул; г) Парис.	27. Принципат Нерона а) 37 – 54 рр. н.е.; б) 54 – 68 рр. н.е.; в) 56 – 70 рр. н.е.; г) 58 – 64 рр. н.е.
8. Останній цар Риму:	28. Принципат Тита Флавія

а) С. Туллий; б) Т. Гордий; в) Рем; г) Нума Помпій.	а) 69 – 79 рр. н.е.; б) 70 – 80 рр. н.е.; в) 75 – 85 рр. н.е.; г) 79 – 81 рр. н.е.
9. Перша сецесія плебеїв відбулася а) 594 р. до н.е.; б) 494 р. до н.е.; в) 481 р. до н.е.; г) 449 р. до н.е.	29. Принципат Траяна а) 69 – 79 рр. н.е.; б) 70 – 74 рр. н.е.; в) 81 – 100 рр. н.е.; г) 98 – 117 рр. н.е.
10. Остання сецесія плебеїв відбулася а) 494 р. до н.е.; б) 355 р. до н.е.; в) 287 р. до н.е.; г) 249 р. до н.е.	30. Принципат Адріана а) 90 – 100 рр. н.е.; б) 120 – 130 рр. н.е.; в) 125 – 135 рр. н.е.; г) 117 – 138 рр. н.е.
11. Перша Пунічна війна проходила а) 380 – 365 рр. до н.е.; б) 360 – 340 рр. до н.е.; в) 264 – 241 рр. до н.е.; г) 218 – 201 рр. до н.е.	31. Принципат Марка Аврелія а) 110 – 120 рр. н.е.; б) 125 – 135 рр. н.е.; в) 133 – 139 рр. н.е.; г) 161 – 180 рр. н.е.
12. Друга Пунічна війна проходила а) 380 – 365 рр. до н.е.; б) 360 – 340 рр. до н.е.; в) 264 – 241 рр. до н.е.; г) 218 – 201 рр. до н.е.	32. Доба «солдатських» імператорів а) 200 – 276 рр. н.е.; б) 205 – 290 рр. н.е.; в) 222 – 277 рр. н.е.; г) 235 – 284 рр. н.е.
13. Складання Законів XII таблиць а) 500 – 499 рр. до н.е.; б) 490 – 489 рр. до н.е.; в) 480 – 479 рр. до н.е.; г) 451 – 450 рр. до н.е.	33. Правління Діоклетіана а) 221 – 240 рр. н.е.; б) 235 – 284 рр. н.е.; в) 284 – 305 рр. н.е.; г) 395 – 476 рр. н.е.

14. Об'єднання Італії під владою Риму а) 275 р. до н.е.; б) 270 р. до н.е.; в) 267 р. до н.е.; г) 265 р. до н.е.	34. Правління Константина а) 284 – 290 рр. н.е.; б) 300 – 330 рр. н.е.; в) 301 – 327 рр. н.е.; г) 306 – 337 рр. н.е.
15. Перехід Ганнібала через Альпи а) 218 р. до н.е.; б) 216 р. до н.е.; в) 214 р. до н.е.; г) 212 р. до н.е.	35. Створення Тетрархії а) 220 р. н.е.; б) 254 р. н.е.; в) 284 р. н.е.; г) 293 р. н.е.
16. Битва при Каннах а) 218 р. до н.е.; б) 216 р. до н.е.; в) 214 р. до н.е.; г) 212 р. до н.е.	36. Едикти проти Християн а) 284 – 285 рр. н.е.; б) 303 – 304 рр. н.е.; в) 375 – 385 рр. н.е.; г) 470 – 481 рр. н.е.
17. Трибунат Гай Гракха а) 153 – 152 рр. до н.е.; б) 133 – 132 рр. до н.е.; в) 123 – 122 рр. до н.е.; г) 113 – 112 рр. до н.е.	37. Правління Константина Великого а) 221 – 240 рр. н.е.; б) 235 – 284 рр. н.е.; в) 284 – 305 рр. н.е.; г) 306 – 337 рр. н.е.

18. Югуртинська війна а) 143 – 140 рр. до н.е.; б) 133 – 130 рр. до н.е.; в) 111 – 105 рр. до н.е.; г) 105 – 100 рр. до н.е.	38. Медіоланський едикт а) 293 р. н.е.; б) 303 р. н.е.; в) 313 р. н.е.; г) 323 р. н.е.
19. Війна Г. Юлія Цезаря в Галії а) 60 – 55 рр. до н.е.; б) 58 – 50 рр. до н.е.; в) 50 – 45 рр. до н.е.; г) 49 – 45 рр. до н.е.	39. Велике переселення народів а) I – II ст. н.е.; б) II – III ст. н.е.; в) III – IV ст. н.е.; г) IV – VI ст. н.е.
20. Громадянська війна між Цезарем та республіканцями а) 60 – 55 рр. до н.е.; б) 58 – 50 рр. до н.е.; в) 50 – 45 рр. до н.е.; г) 49 – 45 рр. до н.е.	Ю. 40. Загибель Західної Римської імперії а) 395 р. н.е.; б) 454 р. н.е.; в) 476 р. н.е.; г) 493 р. н.е.

ДОДАТОК 5**КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ**

1. Періодизація історії Стародавньої Греції.
2. Джерела з історії Стародавньої Греції.
3. Історіографія історії Стародавньої Греції.
4. Ранньокласове суспільство та держава Криту.
5. Ранньокласові суспільства та держави Ахейської Греції.
6. Гомерівська доба.
7. Архаїчна Греція: формування суспільства та держави у формі полісів.
8. Велика грецька колонізація.
9. Пелопоннес в архаїчну добу.
10. Формування полісного устрою в Аттиці в архаїчний період.
11. Греко-перські війни.
12. Соціально-економічний устрій Греції у V – IV ст. до н.е.
13. Розквіт афінської демократії у V – IV ст. до н.е.
14. Пелопоннеська війна.
15. Криза грецького полісу IV ст. до н.е.
16. Піднесення Македонії та встановлення її гегемонії в Греції.
17. Східний похід Олександра Македонського.
18. Держава Олександра Македонського.
19. Сутність еллінізму. Утворення елліністичних держав.
20. Елліністичний Єгипет.
21. Держава Селевкідів.
22. Балканська та Велика Греція доби еллінізму.
23. Пергам, Понт та Північне Причорномор'я в елліністичний період.
24. Особливості формування давньогрецької культури.
25. Релігія, міфологія, громадські свята в Стародавній Греції.
26. Освіта та виховання в Стародавній Греції.
27. Розвиток наукових знань в Стародавній Греції.
28. Давньогрецький театр. Розвиток літератури.
29. Давньогрецька філософія.
30. Розвиток мистецтва в Стародавній Греції.
31. Періодизація давньоримської історії.
32. Джерела з історії Стародавнього Риму.
33. Історіографія історії Стародавнього Риму.
34. Природа та найдавніше населення Апеннінського півострова.

35. Етрусська проблема.
36. Виникнення міста Риму.
37. Соціальний устрій в Римі Царської доби.
38. Реформи Сервія Туллія.
39. Рання Римська патриціанська республіка. Боротьба плебеїв з патриціями.
40. Державний лад ранньої Римської республіки.
41. Завоювання Римом Італії.
42. Римсько-італійська конфедерація: особливості управління та соціально-економічного розвитку.
43. Розвиток Карфагенської держави до військового зіткнення з Римом. Перша Пунічна війна.
44. Карфаген та Рим по закінченню першої Пунічної війни.
45. Друга Пунічна війна та її наслідки.
46. Експансія римлян у Східному Середземномор'ї наприкінці III - у першій половині II ст. до н.е. Завоювання Греції та Македонії.
47. Третя Пунічна війна. Війни в Іспанії. Перетворення Римської республіки в наймогутнішу середземноморську державу.
48. Криза системи елліністичних держав та масові повстання рабів. Поневолення населення в країнах Середземномор'я у II ст. до н.е.
49. Соціальна боротьба в Римській республіці в 30-20-ті рр. II ст. до н.е. та політична діяльність братів Гракхів.
50. Югуртинська війна та військові реформи Гая Марія.
51. Вторгнення – кимврів та тевтонів в країни Середземномор'я. Друге повстання рабів на о. Сицилія.
52. Соціально-політична боротьба в Римі на межі II – I ст. Оптимати та популяри. Союзницька війна в Італії.
53. Громадянські війни в Римській республіці у 80-ті рр. I ст. до н.е. Диктатура Луція Корнелія Сули. Повстання Спартака.
54. Соціально-політична боротьба в Римі у 60-х рр. I ст. до н.е. Завоювання римлянами Східного Середземномор'я. Змова Катиліни.
55. Перший тріумвірат та міжнародні відносини в 50-х рр. I ст. до н.е.
56. Громадянські війни 40-х рр. I ст. до н.е. Диктатура Юлія Цезаря.
57. Громадянські війни кінця 40-х – 30-х рр. I ст. до н.е. Падіння республіки.
58. Правління Октавіана Августа. Виникнення системи принципату.
59. Подолання кризи початку I ст. н.е. Принципат Тиберія. Спроба реставрації республіки і правління Калігули.
60. Принципат Клавдія. Зміцнення бюрократичного апарату. Правління Нерона та падіння династії Юліїв – Клавдіїв.
61. Політична криза і громадянська війна в імперії наприкінці 60-х рр. I ст. н.е.
62. Відновлення єдності імперії та правління Віспасіана. Принципат Тита Флавія.
63. Правління Доміціана. Конфлікт між імператором та сенатом.
64. Останній спалах римської агресії. Принципат Траяна.
65. Правління Адріана. Перехід уряду імперії до політики оборони. «Золота доба» Римської імперії.
66. Принципат Марка Аврелія.
67. Загострення соціально-економічної ситуації в Римській державі наприкінці II ст. Економічна криза III ст. н.е. в Римській імперії.
68. Внутрішня політика римських імператорів в першій половині III ст. н.е. Загострення політичної кризи.
69. Правління Діоклетіана й виникнення системи домініату.
70. Перемога християнства за правління Константина та спроба язичницької реакції.
71. Економічне становище Римської імперії в IV – першій половині V ст. н.е.
72. Політична криза другої половини IV ст. н.е. і вторгнення варварів.
73. Розпад Римської імперії.
74. Культура Стародавнього Риму за часів республіки.
75. Розвиток культури Римської імперії в період принципату та домініату.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК
Історія Стародавньої Греції

А

Antiqua – старожитність.

Абак – розкреслена дошка, яку використовували для арифметичних дій.

Авлеті – виконавці, які грали на авлосі (флейті).

Авлос – музичний духовий інструмент, подібний до кларнета

Автаркія – самозадоволення.

Автономія – життя за своїми законами.

Автохтони – корінні жителі країни на противагу населенню, яке переселялося до неї пізніше.

Агаласси – індійські племена, які чинили опір військам Олександра Македонського.

Агелла (*буквально – стадо*) – поширена переважно на Криті та в Спарті форма угруповань молоді до 17 років (державний виховний заклад).

Агема – гвардійська частина кавалерії.

Агон – публічне випробування юнаків у Спарті.

Агора – народні збори у Греції дополісного періоду, згодом, місце, де проводились народні збори.

Агораноми – ринкові наглядачі, які спостерігали за зовнішньою торгівлею

Агройки - стан землеробів в Афінах.

Аеди – оповідачі в Стародавній Греції.

Аер – повітря.

Айсимнет – посередник.

Академія – навчальний заклад в Афінах.

Акайваша – народи, які в давнину населяли Єгипет.

Акінак – короткий меч у персів і скіфів.

Аклера – безклерні общинники.

Акрополь – укріплена частина грецького міста, розміщена на пагорбі.

Александризм – поетичний стиль

Амфіктонія (*сусіди*) – релігійно-політичний союз для вирішення мирним шляхом міжусобних чвар, а також спільного вшанування предків.

Амфіпростиль – колони, які підтримують портик перед головним входом у храм.

Амфора – посуд з двома ручками для збереження вина, меду, олії, а також міра для рідких речовин.

Аналітики – прихильники гіперкритицизму в оцінці авторства гомерівських поем.

Анахоресис – форма соціальної боротьби: втеча з місця роботи чи проживання з метою ухилення від податків і повинностей на користь державної скарбниці.

Андроподи – людиноногі, назва рабів у стародавній Греції.

Андролепсія – викрадання людей.

Андрон – приміщення для чоловіків.

Антестерій – перший день, присвячений Діонісу.

Анти – дві колони перед головним входом у храм.

Апейрон – світ розрізнених явищ (хаос).

Апелла – народні збори у Спарті, в яких брали участь усі громадяни віком від 30 років.

Аподекти – посадові особи, які збирали платежі за оренду і відкуп.

Апойкіс – новостворені поселення (апойкія – колонія).

Апостолеї – колегія для спостереження за оснащенням і своєчасною відправкою військових кораблів.

Апофеоза – обожнювання.

Апофети – кладовища в Спарті.

Апофора – визначений внесок, натуральний оброк ілотів.

Аргіроспиди – піша гвардія (воїни з срібними щитами).
Ареопаг – рада старійшин в Афінах (вища державна рада).
Ареопагіт – член ареопагу.
Арибали – флакончики для благовонній.
Аристой – кращий, добрий, благородний.
Аристократія – влада найзнатніших.
Архагети – спартанські царі.
Архе – об'єднання держав з гегемонією однієї з них.
Архів Зенона – ділові листи, розпорядження, донесення, звіти, рахунки, скарги, договори.
Архонт (начальник, старший) – вибрані з епатридів правителі Афін.
Ас – грошова і вагова одиниця.
Асебейя – безбожжя.
Асилія – гарантія.
Аспасії – індійські гірські племена.
Ассакени – індійські гірські племена.
Асти – фракійські племена.
Астиноми – посадові особи, які стежили за благоустроєм міст
Атараксія – вище щастя людини, згідно з вченням стоїків
Атипія – позбавлення громадянських прав
Атлофети (афлофети) – судді на спортивних змаганнях та іграх
Аттиди – хроніки, присвячені афінській історії.
Ахайвой (ахайваша) – назва ахейців у Гомера.
Ахейці – одна з грецьких народностей.

Б

Базиліка – великий зал для судових процесів та інших публічних зібрань.
Баліста – військова машина для метання великого каміння.
Барбітон – музичний інструмент.
Барулка – блок для пересування вантажів.
Басилеї – 1) управляючі окремими поселеннями в Пілоському царстві;
 2) в гомерівському епосі – старійшина племені або союзу племен; 3) другий архонт в Афінах, займався релігійними справами.
Басилікограмотій – царський секретар в Єгипті.
Басилікой георгой – царський землероб в Єгипті.
Бастарди – незаконні сини спартанців та ілоток.
Безсмертні – загін перської гвардії.
Беотарх – правитель Беотійського союзу.
Бізалти – фракійські племена.
Брахмани – індійські жерці.
Бублон – книга у вигляді сувою в особливій коробці циліндричної форми.
Буле – 1) рада старійшин у гомерівській Греції; 2) Рада п'ятисот в Афінах.
Булевти – члени Ради 500.

В

Ванака – пан, повелитель, цар в ахейських державах.
Варвари – іноплеменники, які розмовляли на незрозумілих для греків мовах.
Вершники – другий розряд афінських громадян за реформою Солона.
Відкупна система – здавання податків на відкуп.

Г

Галати – варварські галльські племена.
Гамори – великі землевласники в Сиракузах.
Гангариди – індійські племена.
Гармост – спартанський начальник, який очолював комітет 10-ти.

Гекатомба – жертвоприношення 100 голів худоби (волів або інших тварин); в переносному значенні – величезна жертва війні, терору, епідемії тощо.

Гекзаметр – віршований розмір.

Гектомори – орендатори-шестидольники.

Гелеполіс – машина для облоги міст.

Геліасти – члени суду присяжних.

Геліея – суд присяжних в Афінах.

Геліополіти – жителі сонячної держави.

Гелланодіки – комісія з 10 громадян Еліди, які виконували на час проведення Олімпійських ігор функції суддів.

Генеалогія – родовід.

Геннекратія – привілей народження.

Генос – рід.

Геомори – дрібні землероби в Аттиці.

Герми – стовпи з зображенням бога Гермеса.

Герограматеї – священні писарі в Єгипті.

Герольди – посли, вісники.

Геронт (*старець*) – член ради старійшин у Спарті.

Герусія – рада старійшин у грецьких полісах, переважно дорійського походження.

Гетейри – друзі чи товариші македонського царя.

Гетера (*подруга*) – первісно невілниця з публічного будинку, а з V–IV ст. до н.е. вільна жінка, яка займалася проституцією.

Гетерії – союзи чи групи громадян у Греції, офіційно визнані або ж таємні. Організаційні осередки олігархів.

Гетерофонія – різноголосся.

Гісродулі, або ісродули – храмові раби.

Гіматій – плащ у греків, який одягали як накидку.

Гімнасіархи – багаті громадяни, обов'язком яких стало утримання гімнасій за власні кошти.

Гімнасії (гімназії) – у грецьких полісах навчальний заклад для дітей повноправних громадян; другий ступінь освіти після музичної і гімнастичної школи.

Гінекей – приміщення для жінок.

Гіпархи – командири кінноти.

Гіпархії – 1) кінні підрозділи; 2) частини сатрапій в Сирії.

Гіппоботи – великі халкідські землевласники.

Гіпомейони – збіднілі громадяни в Спарті.

Гіпотелейс – залежні ремісники.

Гіппагreti – командири загону охоронців спартанського царя, які на війні охороняли царя, а в мирний час несли поліцейську службу.

Гіппарх – начальник кінноти.

Гомеї (*рівні*) – повноправні спартанські громадяни.

Гопліти – важкоозброєний воїн у грецькому і македонському війську.

«Графе параномон» – скарга на протизаконність.

Графіті (*нашкрябано*) – написи, переважно на глиняних табличках, посуді або предметах домашнього вжитку, на стінах античних будинків тощо.

Грифони – фантастичні чудовиська з пташиною головою на тулубі лева.

Д

Дамаг – посадова особа в Пілосській державі.

Данауна – народи, які в давнину населяли Єгипет.

Дандарії – місцеві племена Боспорського царства.

Дардани – кочові племена.

Дарик – перська золота монета, дорівнює 10 золотим карбованцям.

Декархії – комітети десяти олігархів.

Деми – сільські територіальні округи в Аттиці, встановлені архонтом Клісфеном й очолювані демаршами (старости демів).

Демагог (*вождь народу*) – політичний вождь демократичного напрямку в Греції; згодом термін набув негативного змісту і став означати політичного діяча, який прагнув створити собі популярність шляхом махінацій, обману тощо.

Деміург – 1) один з трьох станів в Афінах, до якого входили ремісники, купці, рибалки і мореплавці; 2) посадові особи, які відали зовнішньополітичними питаннями в Ахейському союзі.

Демократія – влада народу.

Демос (*земля, країна, населення*) – народ, община. Вільне населення грецьких міст, що володіло громадянськими правами.

Дзюгон – ряд у фаланзі.

Дидаскал – вчитель.

Дикастерій – 1) приміщення суду; 2) колектив суддів.

Династи – малоазійські правителі.

Диптер – подвійний ряд колон, що оточували храм.

Диптихи – 2 дощечки, з'єднані з одного краю скрепами, які дозволяли розкривати і закривати їх подібно до сучасних палітурок

Дифірамби – обрядові пісні на честь бога Діоніса.

Діабатерії – жертвоприношення Афіні і Зевсу при переїзді через кордон в Спарті.

Діадохі (*наступники*) – воєноначальники (соратники) Олександра Македонського, які після його смерті вели боротьбу за владу.

Діакрії – жителі гірських районів Аттики.

Діалог – розмова двох осіб.

Діатриби – літературний твір, що поєднує різні жанри і стилі.

Діста – винагорода геліастів.

Діобелія – виплата двох оболов збіднілим громадянам в Афінах.

Діойкет – управляючий фінансами і господарством в Єгипті.

Ділок – дерев'яний волок.

Діонісії – свята на честь бога Діоніса.

Дипилонський – посуд прикрашений геометричним узором.

Докімасія – перевірка нових кандидатів у члени Ради дев'яти архонтів на наступний рік.

Докея – назва рабів у Пілосі, в яких один з батьків був вільним.

Дорифори (списоносці) – загін охоронців перського царя.

Дорійці – грецька народність, яка населяла Пелопоннес, острови Крит і Родос.

Драма – дія.

Дромос – відкритий коридор перед входом у камерну гробницю.

Дулос – раб.

Е

Евпатриди – ті, які мали благородних родичів, афінська родова аристократія, багаті землевласники.

Ейсфора – надзвичайний військовий податок.

Екехейрія – священне Олімпійське перемир'я.

Екзогамія – заборона шлюбів всередині роду.

Еклесія – у Греції найпоширеніша форма народних зборів.

Еклогіст – збирач недоїмок і фінансовий чиновник в Афінах та елліністичних державах.

Економ – глава фінансової адміністрації в Єгипті.

Ексегети – трактувальники священного права і священних обрядів, особливо, пов'язаних з похованням і очищенням.

Екфоріон – рента-податок.

Еланодики – військові судді в Спарті.

Елегія – форма віршованого твору, де гекзаметр чергувався пентаметром.

Електр – сплав металу (золота і срібла) для карбування монет.

Елліни – самоназва греків, яка поширилася в античності.

Еллінізм – термін, яким вчені визначають період, починаючи з походів Олександра Македонського до завоювання країн Східного Середземномор'я Римом; складне соціально-економічне, політичне і культурне явище, яке характеризується синтезом грецьких і східних начал.

Еллінотамії – скарбники в Афінах.

Ембатери – похідні марші.

Емпорій – місце, що служило складом товарів, які перевозилися по морю.

Емфітевти – орендарі на тривалий період.

Енкаустика – спосіб накладання воскових фарб.

Еномотарх – командир еномотії в Спарті (загін з 25 чоловік).

Еномотія – спартанський загін кількістю 25 чоловік.

Еолійці – грецька народність, яка проживала у Фессалії і Беотії, на островах Малої Азії (Лесбос).

Епарх – керівник міста в державі Діонісія I.

Епібат – 1) воїн морської піхоти; 2) пасажир на кораблі.

Епігони – нащадки діадохів.

Епіграма (*напис*) – у грецькій і римській літературі короткий ліричний вірш будь-якого змісту.

Епіграфіка – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає написи на твердих матеріалах.

Епідаміурги – управителі в дорійських колоніях.

Епімелет – опікун.

Епімелет емпорія – опікун порту.

Епістат – 1) голова колегії пританів в Афінах; 2) царський представник.

Епістратег – судовий доповідач, який приймав заяви від заявників і доповідав про них у суді; керівник об'єднання декількох номів.

Епонім – перший архонт в Афінах, мав найвищу судову владу, його іменем називався рік.

Ергастерії – великі ремісничі майстерні, де працювали раби.

Есимнет – виборний тиран.

Етеокритяни – справжні критяни.

Етика – вчення про людину, її поведінку, місце в світі, мету її існування тощо.

Ефебії – особливі загони військовозобов'язаних юнаків (18-20 років)

Ефети – колегія суддів в Афінах, утвердження якої греки відносили до міфічних часів

Ефори (*спостерігачі*) – колегія урядових осіб у Спарті, була вищим контрольним органом держави.

Є

Спархія – адміністративно-територіальна одиниця.

Єпископи – чиновники-наглядачі в Афінах.

З

Зевгіти – володіли прибутком не менше 200 медимнів і мали свою упряж волів, третій розряд афінських громадян за реформою Солона.

І

Ібери – давні племена Іспанії.

Іла – кінний загін (від 60 до 300 чол.).

Іларх – командир іли.

Лоти – підкорене дорійцями землеробське населення Лаконіки і Мессенії, зведене до становища рабів; вважалися власністю держави і були закріплені за земельними ділянками (клерами), якими володіли спартанці.

Інтерполяція – вставка.

Іонійці – грецька народність, яка населяла Аттику, о. Евбею, центральну частину островів Егейського моря (Лемнос, Самос, Хіос) і західне узбережжя Малої Азії (область Іонія).

Іпотека – заклад нерухомого майна, головним чином землі.

Ірен – керівник загону – юнак, якому виповнилося 15 років.

Ісангелія – надзвичайні заяви.

Ісегорія – свобода слова.

Ісономія – рівність усіх громадян полісу перед законом.

Ісополітія – надання громадянину однієї держави в іншій тих же публічних і приватних прав, якими користувалися місцеві громадяни.

К

Кекетена – суспільна земля в ахейських державах.

Кітімена – приватна земля в ахейських державах.

Калос – красивий.

Камарарії – придворна челядь у Єгипті.

Камарес – вид критської кераміки (за назвою села, де вперше знайшли такі вази); вази, розписані білою, червоною і рожевою фарбами на чорному фоні.

Канефора – дівчина, яка несла корзину під час священних церемоній.

Кардакі – важкоозброєна азійська кіннота.

Катапульта – військова машина для метання каміння і стріл.

Катафракта – загін воїнів з важкими обладунками.

Катойкія – поселення.

Кафії – індійські племена.

Кенотаф – пуста гробниця.

Керосії – старійшини роду.

Киллірії – нащадки місцевого населення, які отримали громадянські права в Сиракузах.

Кімвал – ударний музичний інструмент.

Кініки (цініки) – філософська школа.

Кіносарг – навчальний заклад в афінах.

Кірби – складені по три у формі призми, дерев'яні вибілені дощечки, що оберталися на жердинах і були виставлені у царському портику.

Кіфара – струнний музичний інструмент.

Кіфареди – виконавці, які грали на кіфарах.

Клароти – залежні землероби на о. Крит.

Клепсидрой – водяний годинник.

Клер – жереб; ділянка землі грецького громадянина за жеребом.

Клерухи – афінські колоністи.

Клерухії – колонії військових поселенців.

Кміти – корінні жителі пілоської держави.

Койлоне – приміщення для глядачів.

Койне (загальний) – давня загальногрецька мова, що склалася в період еллінізму IV – I ст. до н.е. Від койне походять усі сучасні грецькі діалекти.

Колакрети – посадові особи, які початково відали громадськими жертвопринесеннями, а з V ст. до н.е. – фінансами в Афінах.

Колонії античні – грецькі і римські поселення, засновані на чужих землях.

Комарх – сільський староста.

Комедія – (пісні під час комоса).

Коми – села.

Комограмотії – сільські писарі.

Комос – святкові веселі процесії на честь Діоніса.

Коретери – намісники податкових округів Пілоського царства.

Корифей – діюча особа п'єси.

Косми – вищі посадові особи у містах Криту.

Космополітизм – світогляд й ідеологія елліністичної епохи.

Котурни – взуття акторів з високими підставками.

Кратери – посудини для змішування вина.

Крипти – 1) ночі вбивств ілотів; 2) тайники, у яких влаштовувалися жертвоприношення підземним богам.

Ксенеласії – переслідування, вигнання іноземців.

Ксени – 1) іноземці, негромадяни міста; 2) іноземці–найманці; 3) особи, пов'язані взаємною гостинністю (господар і гість).

Л

Лабіринт – будинок подвійної сокири.

Лабрис – подвійна сокира.

Лавагет – воєвода, воєначальник у Пілоському царстві.

Лаконізм – коротке висловлення думки.

Лаконофільство – захоплення спартанськими порядками.

Лаой – общинники в Єгипті і Сирії.

Лапідарний (кам'яний) – короткий стиль викладу.

Лафірополи – посадові особи в спартанському війську, які відали продажем військової здобичі.

Лемби – легкі галери.

Лібертіни (вільновідпущеники) – у Греції і Римі відпущені на волю або викуплені раби.

Лікей – навчальний заклад в Афінах.

Літургії – повинності заможних афінян за свій рахунок готувати театральні вистави.

Літургія – громадська повинність на користь полісної общини.

Логіка – вчення правильно мислити і ясно висловлювати свої думки.

Логісти – державні контролери.

Логографи – письменники-прозаїки. Традиційна назва перших грецьких істориків, які жили і працювали у VI -V ст. до н.е. в Іонії.

Лох – 1) спартанський загін кількістю 150–200 чоловік; 2) підрозділ грецької і македонської піхоти.

Лохаги – командири лохів, нижчі воєначальники.

Лукани – племена південної Італії.

М

Масвтика – повивальне мистецтво, або народження істини.

Маккавеї – повсталі в Іудеї.

Малли – індійські племена, які чинили опір військам Олександра Македонського.

Мамертинці – сини Марса.

Манумісій – відпускання рабів на волю.

Маріандини – причорноморські племена.

Массагети – кочові азійські племена, які жили між Аральським і Каспійським морями.

Мегарон (велика зала) – тип будинку у Греції прямокутного плану з вогнищем посередині, центр мікенських палаців.

Меди – фракійські племена.

Меоти – місцеві племена Боспорського царства.

Месіанство – віра в прихід божого рятівника.

Мессапії – одна з гілок племені япигів.

Метанасти – безродні мандрівники.

Метеки – переселенці, які не мали громадянських прав в Афінах. Іноземці в грецьких полісах.

Метойкіон – спеціальний подушний податок.

Метрономи – наглядачі за мірами, правильністю вживання торговцями мір і ваг.

Метрополія – місто–мати; місто, яке засновувало колонію.

Міміямби – невеликі комічні побутові сценки.

Міна – грошова одиниця (1/50 таланта) та міра ваги (1/60 таланта); запозичена греками у вавилонян. Від реформ Солона **М.** = 100 драхам (436,6 г).

Мінїї – племена завойовників, які з'явилися на Балканах між 2200 і 2000 рр. до н.е.

Мінотавр – людина-бик.

Міст – посвячений у таємниці.

Містерїї – присвячені богині Деметрі таємні релігійні обряди.

Міф (*слово, розповідь, байка*) – переказ, легенда, оповідь про богів, героїв, демонів, духів, що відображали фантастичні уявлення людей про світ, природу і людське буття. За допомогою яких греки прагнули пояснити явища природи і власну історію.

Монархія – форма правління, держава на чолі з одноосібним правителем, який, зазвичай отримує владу зазвичай спадково

Мора – спартанський загін кількістю 500–900 чоловік.

Мофаки – діти неспартанців, які проходили систему виховання разом зі спартанськими юнаками

Н

Наварх – адмірал.

Навкрарїї – 1) територіальні округи, на які ділилася Аттика; 2) повинності з постачання військових кораблів.

Неодамоди – вільновідпущеники в Спарті.

Ном – адміністративна одиниця в Єгипті.

Номарх – начальник нома.

Номос – закон.

Номофети (номотети) – посадові особи, які обиралися з числа суддів для зміни існуючих законів.

Номофілаки – у Греції спеціальна комісія, яка обиралася щорічно разом з радою (буле). Посадові особи стежили за виконанням законів і діяльністю державних органів.

Нот – південний вітер.

Нотація – позначення звуків умовними знаками.

Нумізматика – допоміжна історична дисципліна, яка вивчає історію карбування монет, їх вартість, різновиди і грошообіг.

Нус – розум.

О

Об – територіальні округи в Спарті.

Обол – грецька міра ваги і срібна монета (1/6 драхми).

Одеон – спеціальний будинок для музичних змагань.

Одриски – фракійські племена.

Ойкіст – керівник групи переселенців-колоністів, голова міста.

Ойкоси – великі господарства.

Ойкумена – заселена людьми частина землі.

Оксидраки – індійські племена, які чинили опір військам Олександра Македонського; військово–податкові округи.

Олігархія – влада небагатьох, форма державного управління, за якою політичне і економічне панування здійснює невелика група аристократів.

Олімпіонік – переможець Олімпійських ігор.

Ольвіополіти – громадяни м. Ольвії.

Омфал – священний камінь у Дельфах (храм Аполлона), який уважався центром землі.

Оракул – місце спілкування богів і людей.

Ордери архітектурні – три архітектурні стилі у грецькому мистецтві (дорійський, іонійський і коринфський).

Орхеїстика – мистецтво танцю або наука володіння рухом тіла.

Орхестра – місце для хору, а спочатку і для акторів.

Острака (черепок) – невеликі спеціальні написи (в Афінах – для таємного голосування стосовно вигнання політичних діячів з міста) замість розписки, квитанції.

Остракізм – спосіб вигнання небезпечних для держави осіб шляхом таємного голосування на народних зборах черепками, на яких писалося ім'я небажаної особи.

Охлос – міська чернь.

II

Палестра – приміщення гімнастичної школи.

Панафінеї – свята на честь богині Афіни.

Панкратії – боротьба у поєднанні з кулачним боєм.

Пантоміма – комічний жанр.

Папірологія – допоміжна історико-філологічна дисципліна, завданням якої є прочитання, інтерпретація і видання греко-латинських папірусів.

Папірус – аркуш із серцевини очерету, попередник паперу.

Паралії – жителі приморської смуги Аттики

Парфенії, або партенії – незаконнонароджені діти спартанців і жінок зі стану періеків.

Парцеляція – спадковий поділ родових ділянок.

Пасіреве – царські намісники, які керували окремими областями в Критській державі.

Пеани – пісні на честь героїв.

Педагог – від грец. *пайс* – дитина і *аго* – веду за руку.

Педієї – жителі рівнини в Аттиці.

Педоном – державний вихователь.

Педотриб – вчитель гімнастики.

Пеласги (пелазги) – догрецьке населення Балканської Греції.

Пелати – найбільшні селяни в Аттиці VI ст. до н.е., які орендували землю на кабальних умовах

Пелики – спеціальний посуд.

Пелтасти – легкоозброєні піхотинці.

Пентакосіомедими (п'ятисотмірники) – споряджали військові кораблі та несли повинність з постачання армії, перший розряд афінських громадян за реформою Солона.

Пенталізм – спеціальне голосування, за яким підозрілі у захопленні влади виганялися із Сиракуз.

Пентахлон – п'ятиборство.

Пентеконтаетія – п'ятидесятиліття.

Пентеконтер – командир загону з 50 чоловік.

Пентекостія – спартанський загін кількістю 50–60 чоловік.

Пентера – військовий корабель з 5 рядами весел.

Пеплос – одяг греків, що складався з прямокутного куска матерії жовтого, блакитного або фіолетового кольору.

Перипатетики – послідовники Аристотеля.

Периптер – колони, які оточували храмові приміщення з усіх 4-х сторін, утворюючи круговий портик.

Періеки, або періойки (що живуть поблизу) – соціальна верства в Спарті, яка не мала політичних прав. Неповноправна частина населення Спарти, Еллади, Аргоса, Криту і Фессалії; користувалися особистою свободою, могли займатися землеробством, ремеслом і торгівлею.

Піфоси – тонкостінний посуд, спеціальні ємності для води, вина, масли нової олії.

Піктограма – повідомлення у вигляді малюнка.

Плетр – міра площі в державі Селевкідів.

Плутократи – нові багаті, сильні багатством.

Подвійний периптер – портик навколо всіх 4–х сторін храму, який підтримувався подвійним рядом колон.

Полемарх – 1) архонт, керував афінським ополченням і відав відносинами з іншими державами; 2) командир мори.

Полети – посадові особи в Афінах, які відали орендними контрактами на будівництво стін, виготовлення офіційних написів – постанов, проектів.

Поліклера – багатонадільні люди.

Поліс – місто, місто–держава; колектив громадян, який населяв певну територію; особлива форма соціально-економічної і політичної організації суспільства в античності.

Політія – форма державного устрою, поміркована демократія.

Помпа – урочиста процесія.

Прасії – індійські племена.

Пребенда – постачання з храмових господарств жителів міст держави Селевкідів.

Пританей – 1) приміщення, де знаходилися вищі посадові особи грецьких держав; 2) судове приміщення в Афінах, де ефеби розглядали справи про вбивство.

Притани – чергова частина афінської Ради 500 з 50–ти представників.

Пританія – десята частина року.

Пробулевка – попереднє рішення Ради 500.

Продомос – вестибюль мікенських палаців.

Проедри – члени ради в Афінах, які голосували в Раді і народних зборах.

Проксен – покровитель іноземців у своєму місті.

Проксенія (*гостинність*) – перша форма міжнародних зв'язків і міжнародного права.

Пропілеї – парадні ворота.

Проскінеза – звичай колінопреклоніння з наступним поцілунком

Простат (покровитель) – 1) впливова людина, яка захищала бідняків, які знаходилися під її заступництвом; 2) представник політично неповноправної людини (метека) в суді.

Простиль – чотири колони.

Псеси – місцеві племена Боспорського царства.

Псефісма – постанова народних зборів в Афінах.

Р

Раджа – індійський цар.

Рапсоди – декламатори.

Ренесанс – період у розвитку європейських країн кінця XV – початку XVII ст., який характеризується відродженням античного культурного спадку.

Ретри – короткі вислови у вигляді формул, які мали силу постанов і законів.

Рефлексія – розумове пізнання.

Ритони – священний посуд з каменю у вигляді голови бика.

Риторика – мистецтво красномовства.

С

Савромати – кочові племена.

Сакіс – споруда з вертикального валу, який обертався, скріпленого декількома зубчатими колесами; пристрій для зрошування полів.

Сапеї – фракійські племена.

Сарапейон – храм.

Сариса – довгий спис воїнів македонської фаланги.

Сатрап – намісник сатрапії.

Сатрапії – адміністративні одиниці в Персії та державі Олександра Македонського; військово–податкові округи.

Свобода заповітів – закон, який затверджував приватну власність на землю та дозволяв дробити родові володіння.

Сейсахтея (*скидання тягара*) – прибирання боргових каменів із заставлених земельних ділянок бідняків

Сервілізм – плазування перед носіями верховної влади.

Сикани – місцеве населення о. Сицилія.

Сикофант – професійний донощик.

Сикули – місцеве населення о. Сицилія.

Симахія – об'єднання рівноправних держав.

Симболи – договори про правові норми в різноманітних судових процесах, які виникали між громадянами різних держав у зв'язку з торгівлею, кредитними операціями.

Симморія – група багатих громадян, які спільно виконували громадські повинності.

Симпосії – банкети.

Синди – місцеві племена Боспорського царства.

Синегори – помічники чи радники державних контролерів.

Синедріон – союзна рада в Греції

Синкліт – надзвичайні засідання народних зборів в Ахейському союзі.

Синкретизм – синтез світогляду.

Синод – 1) загальносоюзна конференція Делоської симахії; 2) з'їзд єгипетських жерців; 3) народні збори.

Синойкізм – об'єднання самостійних держав або общин.

Синопида – фарба, що виготовлялася в м. Синопа.

Сирити – загони легкої піхоти

Сиситії (фідигії) – обов'язкові колективні обіди у Спарті.

Ситолог – посадова особа, яка відала номовим складом зерна

Ситофілаки – вибрані наглядачі за зовнішньою торгівлею в Афінах.

Скітала – палиця.

Скіталізм – побиття палицями.

Скіфи – північно-причорноморські племена, які заселяли південну частину Причорномор'я.

Скіфоелліни – еллінізовані скіфи.

Сколій – застільна пісня.

Софісти – грецькі вчителі красномовства і філософії, які навчали за гроші знатну молодь.

Софроністи – вихователі юнаків у грецьких містах.

Спартіати – завойовники-дорійці в Спартанській державі, повноправні громадяни держави.

Стадій – грецька міра довжина, що дорівнює 184,97 м.

Стиль – гостроконечна кістяна чи металева паличка для писання.

Стратег – 1) керівник афінського ополчення; 2) воєначальник у царстві Селевкідів; 3) управляючий номом в Єгипті.

Сферистика – мистецтво ігор і розваг.

Сфінкс – крилате чудовисько з левиним тулубом і головою жінки.

Сцена – місце для декорацій, а потім і для акторів.

Сюнтаксейс – внесок у союзницьку скарбницю.

Т

Таксіархи – командири громадянського ополчення по філах.

Талант – найбільша одиниця ваги, прийнята у Вавилоні, Персії, Елладі й областях Малої Азії (60 мін). За Солона 594 р. – 26,2 кг (аттичний), егінський – 37 кг срібла.

Таласія – завдання або урок, що отримували ковалі в Пілосі.

Таласократія – панування на морях.

Таран – пристрій для штурму фортець.

Театр – у Греції місце, де ставились трагедії, драми і комедії.

Теленой – відкупні кампанії.

Теменос – земельна ділянка царя.

Теократія – форма правління, при якій світська і духовна влада належить одній людині.

Теорії (феори) – члени священних посольств, які відправлялися на свята й ігри в інші держави.

Теорикон – театральні гроші.

Теракота – обпалена глина.

Тесавр – номовий склад зерна.

Тесароконтера – сорокавесельний корабель.

Тетрера – військовий корабель з 4 рядами весел.

Тиме – майно.

Тимократія – привілей майнової та громадської служби.

Тимпан – музичний інструмент.

Тиран – вождь, який встановив одноосібну владу шляхом повалення силою зброї попередньої політичної влади.

Тиранія – форма політичної влади, встановлена тираном і заснована на політичному насильстві.

Толоси – купольні гробниці.

Топарх – чиновник топархії, адміністративного підрозділу нома в Єгипті.

Топи – адміністративні одиниці в Єгипті.

Топос – місто.

Торети – місцеві племена боспорського царства.

Трагедія – (пісня *цапів*).

Трали – фракійські племена.

Трапедзити (трапезити) – 1) міняйли в грецьких містах; 2) відали державною грошовою конторою нома в Єгипті.

Трапедзи – міняльні контори; каси.

Трибали – фракійські племена.

Трикосіомедимни (трюхсотмірники) – вершники, оскільки повинні були служити в кінноті; другий розряд афінських громадян за реформою Солона.

Триспаста – підйомний механізм.

Тритії – територіальні округи в Аттиці.

Трієра – військовий корабель з трьома рядами весел.

Трієрарх – 1) командир трієри; 2) командир військового флоту; 3) особа в Афінах, яка зобов'язана була споряджати за свій рахунок корабель для військового флоту.

Трієрархія – повинність зі спорядження військових кораблів.

У

Унітарії – представники теорії єдиного авторства гомерівських поем.

Ф

Фаланга – щільна зімкнута шеренга грецьких і македонських гоплітів.

Фесмофети – члени колегії архонтів в Афінах, охоронці закону в Афінах.

Фети – назва збіднілої, розореної частини населення дополісної Греції; звільнялися від податків, мали право брати участь у народних зборах і суді присяжних; згодом отримали доступ до всіх державних посад.

Фіала – в гомерівській час великий посуд без ручок; з VI ст. до н.е. – чаша.

Фіаси – купецькі об'єднання для ведення заморської торгівлі.

Філархи – командири вершників по філах.

Філа – плем'я; у Греції родоплемінні об'єднання, що перетворилися у територіальні округи.

Філобасилей – племінний вождь філи.

Форос – внески (данина).

Фракійці – племена східної частини Балканського півострова.

Фратрія (*братство*) – одна з форм соціальної організації у Греції докласичного періоду, що займала проміжне становище між родом і філою.

Фреска (*свіжий*) – техніка живопису фарбами по сирій штукатурці.

Фрурархи – керівники областей в державі Діонісія I.

Х

Халіби – племена, які жили між Чорним морем і верхньою течією Євфрату.

Хартія – статут процедури підготовки і проведення Олімпійських ігор.

Хейротонія – голосування шляхом підняття рук.

Химера – чудовисько з головою лева, тулубом кози і хвостом дракона.

Хіліарх – 1) посада помічника царя (з функціями, як у східного візира);
2) начальник 1000 воїнів.

Хіромаха – партія демосу.

Хітон – довга натільна сорочка без рукавів.

Хламиди – темні військові короткі плащі.

Хора – сільська місцевість і поселення міського типу.

Хорег – організатор театральних вистав.

Хореги – керівники хорів, а також особи, які оплачували видатки на організацію хорів для свят.

Хорегія – повинність заможних афінян за свій рахунок готувати театральні вистави.

Хори – заставні камені.

Хрематисти – чиновники, які виконували судові функції в елліністичних державах.

Хрїсоелефантинна – золото-словокісна техніка виготовлення та прикрашення статуй.

Ц

Цетра – вид щита, який використовувався легкоозброєними воїнами.

Історія Стародавнього Риму

А

Авгури – римська колегія жерців. За традицією заснована Ромулом. Авгури займалися ворожіннями за допомогою птахів (політ чи крик, клювання зерна курми тощо) і тлумачили різні небесні знамення.

Августали – колегія жерців у Римі, заснована для культу Августа.

Ager publicus – римська державна земля – спочатку земля римської общини.

Агнати – у римському праві усі вільні члени сім'ї, що походили по чоловічій лінії від одного родоначальника, об'єднанні спільною сімейною владою домовласника, а також ті, що входили до сім'ї після шлюбу або усиновлення.

Агоністики, або **циркумцеліони** – учасники руху бідних верств населення римської Африки в IV-V ст. н. е.

Адорація – урочистий вияв вшановування богів, який полягає у земних поклонах, цілуванні рук, ніг тощо. З часів Діоклетіана вводиться у двірцевий церемоніал стосовно особи імператора.

Адуатуки – одне з північнокельтських племен.

Азіанізм – напрямок ораторського мистецтва, для якого характерна вишуканість, манерність, патетичність, зовнішні ефекти.

Акведуки – підземні і наземні канали у Римі для постачання води.

Аквіліфер – прапороносець римського легіону.

Аквітани – одна з головних груп кельтських племен

Актор – 1) позивач; 2) раб чи вільновідпущеник, якому доручали управління майном. В епоху Імперії actores publici відали касами міських общин

Ала – 1) назва допоміжних частин у римській армії, що набиралися в

союзних общинах чи в провінціях; 2) допоміжні загони кінноти

Аламани – германські племена.

Аліментації – система державної допомоги в Римі дітям незаможних батьків і Сиротам.

Аллоброги – галльське плем'я, яке мешкало в гірській частині Нарбонської Галлії.

Амфора – 1) посуд із двома ручками, для зберігання вина, олії, меду, як правило, з вузькою горловиною; 2) міра рідких речовин.

Амфітеатр – римська монументальна споруда для публічних видовищ, переважно еліпсоподібної форми.

Ангарій – вісник.

Анісокіклів – гвинт чи еластична пружина.

Аннали – римський літопис.

Анналісти – перші римські історики.

Аннона – річний збір, особливо зерна.

Антаблемент – верхня частина споруди, що спирається на колони.

Антеамбулони – раби, які йшли попереду подорожуючого пішки чи на ношах знатного римлянина, звільняючи дорогу.

Аорси – плем'я (чи союз племен) Північного Кавказу.

Апеллей – македонська назва місяця, що відповідав єгипетському місяцю фаофі (28 вересня-27 жовтня).

Апеляція – звернення до посадової особи з тим, щоб вона своїм втручанням перешкодила здійсненню якої-небудь несправедливості.

Аподитерій – приміщення для роздягання в римських банях (термах).

Арверни – приальпійські племена.

Аріанство – єретична течія в християнстві IV-VI ст., яка визнавала вічність лише Бога-Отця, а Бог-Син лише подібний, а не рівний йому.

Арретини – жителі Арретіума в Етрурії.

Артаба – перська міра ємкості, близько 56 літрів.

Арура – міра земельної площі. Єгипетська арура близько 0,2 га, грецька - близько 0,024 га.

Ас – римська мідна монета спочатку вагою 1 римський фунт. з уведенням срібних монет цінність її знижується і в епоху Пізньої республіки та Імперії вона стає дрібною розмінною монетою.

Астури – племена Піренейського півострова.

Ателани – веселі п'єси, зміст яких брався з сільського побуту та життя невеличких міст (від м. Атели).

Атріум – головна частина будинків багатих римлян, навколо якої розміщувалися всі житлові кімнати.

Аурес – загальноімперська золота монета (8,5 г).

Ауспиції – сприятливі чи несприятливі передбачення.

Б

Баварії – войовниче мавританське плем'я, союзник фараксена

Багауди (ті, які борються) – учасники повстання колонів і рабів у Галлії та Іспанії, що розпочалося у 80-х рр. III ст. н. е.

Базиліка – будинок у Римі, призначений для судових засідань і торговельних операцій.

Балеарії – жителі Балеарських островів (Майорки і Мінорки).

Баліста – кам'янометальна зброя, споряджена тягивою, що нагадувала великий самостріл на станку і використовувалася при облогах міст і фортець.

Бастарни – кельтські чи германські племена, союзники Мітридата VI, пізніше учасники маркоманських війн, які заселяли територію по Нижньому Дунаю.

Батави – германські племена, які 69-70 рр. н. е. під керівництвом Цивіліса підняли повстання проти Риму; жили в дельті Рейну.

Белги – одна з груп кельтських племен, які заселяли територію між річками Сеною та Рейном.

Бенефіціарії – звільнені від важких робіт солдати, які охороняли полководця.

Бербери – туземне населення Карфагена.

Біблія (*книга*) – збірка священних книг іудейської та християнської релігії.

Біга – двокінна упряжка.

Білінгва – двомовний напис.

Блемії – лівійські племена.

Бойї – племена кельтського походження, які проживали на території сучасної Ломбардії, Тироля і Богемії.

Борани – Понтійські племена, які разом з готами і герунами здійснювали морські набіги проти Риму (III ст. до н.е.).

Брити (британці) – населення Британії.

Бруттії – племена, які населяли територію Бруттія на Апеннінському півострові.

Буколи (*пастухи*) – повстали в Єгипті 172 р. н.е.

Букцелерії – збройні загони римських магнатів Пізньої імперії.

Бургунди – одне з германських племен.

Бустрофедон – спосіб написання безперервно зліва направо і справа наліво.

В

Вандали – германські племена, які проживали поблизу Меотидського озера, а потім пройшли по Європі і під керівництвом Гейзериха 439 р. н.е. зайняли римську Африку.

Варвари – у греків і римлян назва чужоземців як звуконаслідування незрозумілої чужої мови.

Вейєнти – жителі етруського м. Вейїв.

Вексилларій – прапороносець, який носив вексиллум, тобто чотирикутний прапор, прикріплений до древка.

Вексиллум – прапор кінноти.

Вексилляція – відділення, заслужені солдати, останній резерв.

Vestigalis – податок підлеглих Риму міст у натуральній формі в вигляді десятини.

Веліти – легкоозброєні піхотинці в римській армії.

Венети – слов'янські племена, вперше згадані Плінієм Старшим.

Вершники – в царську і ранньореспубліканську епоху патриціанська знать, яка служила в кінноті. З III ст. до н. е. – другий стан римського суспільства з майновим цензом 400 тис. сестерцій, який займався великою торгівлею і відкупом податків з провінцій.

Весталки – жриці богині Вести, дівчата віком 6-10 років зі знатних сімей. Служіння тривало 30 років.

Вестготи (візиготи) – варварські західні племена.

Вестибюль – передпокій у приміщенні.

Вестини – сабельські племена на сході Середньої Італії, союзники марсів і пелігнів.

Віатори – державні кур'єри, які передавали різноманітні повідомлення, в т. ч. і виклик до суду, могли заарештувати. Поділялися на декілька декурій.

Вікарій – 1) раб, який належав іншому рабу; 2) з часів імператора Константина – титул намісника діоцезу.

Вікторіат – срібна монета із зображенням богині перемоги, що дорівнює 1 /2 денарія

Вілік – управляючий віллою з рабів чи вільновідпущеників.

Вілла – сільськогосподарське помістя середніх розмірів.

Вільновідпущеник (*libertini*) – відпущені господарем на волю або викуплені раби.

Віндикта – юридичний акт відпуску раба на волю, який звичайно набував форми уявного процесу, – раб оголошувався вільним унаслідок судового рішення. Назва цього юридичного акта походила від жезла, яким торкалися раба

Вольски – італійські племена, які жили по течії р. Лірис аж до Тірренського моря.

Г

Галатарх – жрець у східних римських провінціях, який керував щорічними зборами представників окремих міст.

Галати – малоазійські племена, союзники Антіоха III у сирійських війнах.

Галли – жителі Франції та Італії, яких сучасники називали кельтами.

Гараманти – одне з африканських племен у районі оазису Фазанії та на південь від нього.

Гаруспики – жерці-віщуни в римі по нутрощах жертвних тварин.

Гаста – спис.

Гастати – молодша група важкоозброєних піхотинців.

Гельвети – кельтські племена.

Гемма – різні зображення на дорогоцінному камінні.

Геніюхи – племена, які жили на північно-східному узбережжі Чорного моря біля підніжжя Коракських гір.

Геномани, або ценомани – одне з галльських племен у Північній Італії на лівому березі р. По.

Геух – земельний власник.

Герніки – невелике плем'я сабінського походження, яке входило до складу латинського союзу племен.

Гетерії – об'єднання, товариства приватного порядку, завданням яких були: взаємопідтримка, культовий зв'язок.

Гети – північнофракійське плем'я, досить близьке до даків.

Гетули – племена північно-західної частини Лівії, які користувалися покровительством Марія і підтримували Цезаря.

Гіпеди (геніди) – готське плем'я зі Скандинавії, за Йорданом.

Гірпини – сабінське плем'я з родючої долини, межуючої з Луканією, Кампанією та Апулією.

Гладіатори – учасники гладіаторських боїв (з 254 р. до н.е.), які набиралися з рабів, полонених, засуджених злочинців і проходили підготовку в спеціальних школах для боротьби на аренах.

Гностики – релігійно-філософська течія I – II ст. н.е., яка під знанням розуміла не раціональне пізнання світу, а пізнання божества, що досягається шляхом містичного злиття з божеством, містичного проникнення в таємниці побудови світу. Намагалися поєднувати християнські принципи з різними елементами іранської містики, вавилонських астральних вчень з метою подолати традиційні іудейські уявлення, які зберігалися в християнстві.

Гомологи – колони, жителі села, пов'язані круговою порукою у сплаті податків.

Honestiores – група почесних людей при визначенні покарань (сенатори, вершники, представники вищих офіцерських чинів, декуріони).

Hospitium – договори гостинності між патриціанськими родами.

Готи – германські племена, які жили спочатку на о. Готланд, потім - на південному узбережжі Балтійського моря, пізніше - у стінах Північного Причорномор'я, звідки вторгалися на територію Римської імперії. Поділялися на східних (остготи) та західних (вестготи), кордоном між ними був Дністер.

Графіті – написи на глиняних табличках чи предметах домашнього вжитку.

Грутунги (грейтунги) – друга назва остготів.

Humiliores – група непочесних людей римського суспільства при визначенні розмірів покарання.

Гунни – велике племінне об'єднання з кінця III ст. до н.е. на території Центральної Азії. З середини I ст. до н.е. розкололося на 2 племінних союзи. Гунни неодноразово вторгалися в межі Римської імперії, а в середині V ст. під орудою Атила спустошили Італію.

Д

«**Divide et impera**» – розділяй та володарюй.

Даки – північнофракійські племена, близькі до гетів. Входили до складу племінного об'єднання Ніребісти, а в I ст. н. е. об'єдналися на чолі з Децебалом.

Дандарії – племена, які жили на узбережжі Меотидського озера (Азовського моря).

Дедициції – спочатку назва ворогів, які здалися на милість переможця. У часи Імперії так називалися деякі категорії вільновідпущеників, які отримали обмежене звільнення.

Декапроти, або **децемприми** – десять перших членів муніципальної ради.

Декуріон, або куріали – в Італії члени міських рад (сенатів або курій), які існували у залежних від Риму міських общинах, а в епоху імперії - у всіх містах римських провінцій.

Декурія – муніципальна рада (сенат) у кількості 10 чоловік.

Денарій – срібна римська монета, що дорівнює 4 сестерціям.

Дендрофлори – 1) деревоносці, які в урочистих релігійних процесіях носили по місту вирвані з корінням дерева; 2) під час Імперії колегії постачати ліс для громадських споруд.

Дефензор – 1) заступник перед судом (патрон); 2) з часів Константина (IV ст. н.е.) – особа, яка мала доручення від того чи іншого міста захищати його від пригноблення і несправедливості.

Дефрут – фруктовий чи ягідний відвар.

Децемвіри – у Римі колегія з 10 чол., наділена надзвичайними повноваженнями, результатом діяльності якої був запис чинного звичаєвого права, що ввійшли в історію як закони 12 таблиць.

Децимація – страта кожного десятого легіонера за дезертирство.

Диктатор – у Римі тимчасовий верховний правитель держави, якому підкорялися усі магістрати.

Динати – впливові люди.

Диякон – служитель християнської церкви.

Діатриби – виступи-бесіди.

Діойкет – адміністративно-фінансова посада у греко-римському Єгипті, друга особа після царя.

Діоцез – у римлян міський округ або частина провінції. Адміністративно-територіальна одиниця, введена Діоклетіаном. Римська імперія поділялася на 12 діоцезів, які ділилися на провінції.

Долій – великий глиняний посуд гарбузоподібної форми для вина.

Доместики – 1) члени сімейства; 2) домашні війська при пізніх римських імператорах; 3) чиновники, які належали до офіційних намісників провінцій.

Доміцилій – 1) житло; 2) місце проживання, в юридичному розумінні - місце, яке стало центром громадянських відносин певної особи.

Донатизм – релігійна течія під орудою єгипетського єпископа м. Каза Нігра Доната, яка відстоювала незалежність церкви від держави. З донатизмом пов'язувався рух агоністиків.

Драхма – грецька монета.

Дротик (pilum) – металевий спис.

Друїди – каста жерців у кельтських племен.

Дуки – 1) військові начальники в провінціях із часів Діоклетіана; 2) титул, який давався членам консисторії (ради) імператора і видним військовим при відставці.

Дуовіри – дві вищих посадових особи в римських муніципіях і колоніях: верховні судді, голови міського сенату і спостерігачі за всім міським управлінням. Вони щорічно обиралися муніципальними комісіями.

Дуплікарій – воїн, який отримував подвійну платню.

Дупондій – монета, що дорівнює 2 асам чи 24 унціям.

Е

Евокат – надстроковий солдат римської армії.

Едикт – постанова преторів, а пізніше – римських імператорів.

Едуї – галльське плем'я, яке жило між Луарою і Сеною.

Едил – урядова посада у Римі.

Екви – італійське плем'я (близьке до латинян), яке проживало в гірській частині Лаціума.

Еклогіст – збирач недоплачених податків з окремих осіб в Афінах чи в союзних містах.

Економ – чиновник в елліністичному Єгипті і царстві Селевкідів, який відав фінансами.

Елегія – короткий запис, складений на честь знаменитих людей після їхньої смерті.

Еманація – витікання.

Емпорій – торговий пункт, склад для товарів.

Емфітевзис – спадкова (і безстрокова) оренда землі.

Епинікії – 1) переможні свята на честь переможця на іграх; 2) пісні на честь переможців, які виконувалися під час банкетів.

Епіграма – короткий ліричний вірш будь-якого змісту, близький до елегії.

Епістратег – начальник області (об'єднання номів) в елліністичному Єгипті.

Епіталамії – шлюбні пісні.

Епіф – єгипетська назва місяця (25 червня - 24 липня).

Епонім – 1) посадова особа, за іменем якого називався рік; 2) чиновник в Афінах під час Римської імперії, повноваження якого не відомі.

Ерарій – у Римі державна скарбниця, що розміщувалася у приміщенні храму Сатурна і нею відали квестори.

Ергастул – у Римі місце перебування або в'язниця для рабів, яка знаходилася у великих помістях багатих римлян.

Етера – місцеве неетруське населення, яке володіло невеликими земельними ділянками.

Еолійці – члени Етолійського союзу, утвореного наприкінці IV ст. до н.е. на засадах федерації.

Етруски – могутній народ невідомого походження, який населяв давню Італію.

Є

Євангеліє (грец. euaggelion – *блага, радісна звістка*) – твори про земне життя Ісуса Христа. З 30-ти написаних євангеліїв, лише 4 визнані церквою канонічними, тобто священними (від Матфея, Іоана, Марка і Луки). Вони включені до Нового Заповіту, решта оголошені як апокрифічні й відкинуті церквою як єретичні.

Євхаристія – таїнство причастя.

Єпархія – церковно-адміністративна територіальна одиниця.

Єпископ (грец. episkopos – *наглядач, охоронець*) – глава церковно-адміністративної територіальної одиниці (єпархії, діоцезу). Тільки Є. мають право посвячувати у диякони, священники і єпископи (останнє – спільно з другими єпископами). Є. також призначає на нижчі посади клір, освячує храми. Почесні звання для Є. – архієпископ і митрополит. В церкві є три основних ступені священства – диякон, ієрей (священник) та єпископ.

Єпитимія – церковне покарання у вигляді посту, тривалих молитв, яке накладається сповідуючим священником.

З

Зелоти (*ревнителі*) – соціально-політична і релігійна течія в Іудеї, яка виникла в 2-й половині I ст. до н. е. і виступала проти римського панування та місцевої іудейської знаті.

І

Ібери – давні племена Іспанії.

Иди – в римському календарі назва дня в середині місяця (повні). У березні, травні, липні та жовтні вони припадали на 15-й день, в інші місяці - на 13-й.

Імператор (*повелитель*) – почесний титул, який в період Республіки давався солдатами на полі бою переможному полководцю, а при Імперії – постійний титул римських принцепсів.

Імперій – верховна влада в Римі (військова і цивільна), яка перейшла від римських царів до вищих магістратур - консулів, преторів, диктаторів (верховне командування армією, право життя і смерті над римськими громадянами, право ауспцій тощо).

Імунітет – звільнення від громадянських повинностей (іноді від опіки) в Римській імперії.

Індикт – законне правило, припис.

Індульгенція – помилювання винуватого, особливо в епоху Імперії при урочистих випадках (день народження імператора, вступ на престол тощо).

Інквіліни – одна з категорій колонів.

Інсигнії – зовнішні розпізнавальні знаки посадових осіб у Римі (наприклад, інсигнії вищих магістратів - тога претекста, курульне крісло, почт із лікторів).

Інститори – римські роздрібні торговці, які виступали агентами оптовиків або самостійно, торгуючи в крамницях, а інколи, розносячи свої товари.

Інтерцесія – право посадових осіб (магістратів) протидіяти рішенню своїх колег по посаді чи інших магістратів, особливо плебейських трибунів один проти одного чи проти консулів.

Інсубри – кельтське плем'я, яке заселяло територію Півн. Італії у долині р. По.

Інсули – багатоквартирні будинки в Римі.

Іренархи – провінційні чиновники Римської імперії, які стежили за охороною громадського порядку і відали розшуком злочинців.

Ісаври – жителі невеликої області Малої Азії, які разом з кілікійцями були відомі як морські пірати.

Італіки – група племен, які населяли Апеннінський півострів.

Іудаїзм – монотеїстична релігія з культом бога Яхве.

Іцени – британське плем'я, яке підняло повстання проти римлян за часів Нерона.

К

Кадурки – галльські племена.

Календи – перші дні кожного місяця в римському календарі.

Календар (боргова книга) – назва книги у Римі, де вказувалися перші дні кожного місяця – календи, в які боржники повертали проценти; згодом слово набуло сучасного значення.

Кампанці – жителі Середньої Італії, південніше від Лація.

Канаби – громадянські поселення навколо фортець, зайнятих легіонами, в яких поселялися римські громадяни і демобілізовані солдати.

Капут (і капітація) – термін податкової системи, введений Діоклетіаном. Одиниця оподаткування визначалася розмірами орної землі, які може обробляти одна людина (caput), щоб мати засоби для існування. Податок збирався в натуральній формі, а міські жителі без землі платили подушний податок (capitato).

Катехумени – ті, кого наставляли в основах християнської віри.

Квади – германські племена, які воювали в II ст. н.е. з Римом.

Квадрантал, чи **амфора** – римська міра рідких речовин.

Квадруплатор – донощик, який отримував четвертину, що стягувалася з його жертви.

Кватровіри – чотири посадових особи, які стежили за станом вулиць у містах

Квестори – урядова посада в Римі, в царський період – судді, в епоху республіки - помічники консулів, скарбники.

Квінквегентаней – маври, які нападали на римські володіння в Африці.

Квірити – давня назва римських громадян, можливо, спочатку сабіян, яка після об'єднання сабіянської та римської общин поширилася на римлян.

Квіритне право – система норм громадянського права, яке розвивалося на основі Законів XII таблиць і застосовувалося лише до римських громадян.

Кельти – назва ряду племен, які населяли територію Галлії і частково півночі Італії, а римляни називали їх галлами.

Кельтібери – племена, що жили на Піренейському півострові.

Кефалеоти – збирачі подушних податків.

Кімври – народ кельтського, або германського походження, який в кінці II ст. до н.е. напав на Рим.

Кістофор – монета, яка була в обігу в Азії, що дорівнює 4 римським денаріям.

Клієнти – бідні вільнонароджені громадяни чи вільновідпущеники, які знаходилися під покровительством впливового і багатого громадянина (патрона) та отримували від нього матеріальну допомогу.

Клузійці – жителі етрусського м. Клузіума, столиці царя Порсени.

Когнати – кровноспоріднені родичі по жіночій лінії.

Когорта – бойова одиниця римської армії після реформи Гая Марія кількістю 500 – 600 чоловік.

Когорта преторіанська – бойова одиниця римської армії, розквартирована в Римі та Італії для охорони особи імператора і підтримки внутрішнього порядку

Колегіат – член суспільства, корпорації, пов'язаної з комунальними послугами (наприклад, пожежної команди).

Колегії – колективи або союзи осіб у Римі, об'єднані спільною професією, обов'язками і культами. Існували жрецькі, релігійні, поховальні тощо.

Колони – спочатку вільні орендарі землі, а з часів Константина (332 р. н.е.) - закріпачений стан.

Колонат – форма залежності дрібних землеробів у Римі, за якої землевласники здавали землю колонам, що змушені були за угодою сплачувати податок грошми чи натурою, або відробляти на полі землевласника певну кількість днів.

Колхи – одне з картвельських племен у Західному Закавказзі.

Коміти – титул вищих чиновників у Пізній Римській імперії, які поділялися на ранги чи розряди.

Коміції – місце в Римі між форумом і курією, призначене для проведення народних зборів; розрізнялися куріатні, центуріатні та трибутні коміції.

Консули – найвища урядова посада у Римі.

Компیتالії – релігійне свято в Римі на честь ларів - оберігачів вулиць, вівтарі яких знаходилися на перехрестях вулиць.

Конвент римських громадян – об'єднання, товариства римських громадян, які жили в провінціях.

Конгій – римська міра рідких речовин.

Кондуктор – підрядчик, який брав в оренду сальтус.

Конкубінат – неофіційний шлюб, співжиття.

Консуалії – свято на честь бога землеробства Консула, що включало кінні перегони.

Консулари – 1) колишні консули; 2) титул намісників провінцій.

Контамінація – літературний прийом об'єднання двох грецьких комедій в одну римську.

Конції – сходки римських громадян.

Коректор – контролер за місцевою адміністрацією.

Корнікулярії – секретарі при префекті преторія.

Космет – слуга, який відав туалетом свого господаря.

Куратори – чиновники Римської імперії, які наглядали за різними галузями міського життя (*curator frumetii* - роздачею хліба; *curator quarum* - за водопроводами тощо).

Курія (курії) – у Римі періоду родоплемінних відносин об'єднання чоловіків-воїнів, у царський період – об'єднання 10 родів; у результаті консолідації плебеїв з патриціями набули рис державної установи (місце засідання сенату).

Курульне крісло – ознака курульних магістратів. У старовину виготовлялося зі слонової кістки, пізніше - з мармуру і металу.

Курульні магістрати – серед відзнак мали курульне крісло (консули, претори, цензори, курульні едили, диктатор і начальник кінноти).

Л

Лаї – категорія сільського населення, згадувана в ряді придунайських літописів. Термін не зовсім зрозумілий; можливо, це етнічна назва або соціальний термін.

Лари – покровителі окремих вулиць і кварталів.

Ларинати – жителі Ларина в області френтанців у Середній Італії.

Латини – група італійських племен, яка проживала в Лаціумі.

Латифундія – в Італії великі помістя (земельне володіння площею до 1 тис. югерів, тобто 250 га) з рисами натурального господарства.

Лаутні – залежні люди в етрусків, включені в домашню общину свого покровителя.

Легат – 1) посол римської (чи іноземної) держави назначений сенатом, який виконував політичне доручення; 2) помічник (ад'ютант) римських полководців, а потім і намісників провінцій.

Легації – державні відрядження сенаторів у провінції.

Леґіон – основне загальновійськове об'єднання в армії Риму чисельністю від 4,5 до 6 тис. чоловік.

Лех – рішення, яке мало силу закону.

Лети – полонені варвари, поселені на римській території.

Лівійці – туземне населення Карфагена.

Лігури – населення Лігурії на Апеннінському півострові.

Ліктори – дрібна державна посада у Римі. Вони несли перед магістратами фасції (пучки прутиків із вставленою в них сокирою) - символ вищої влади.

Limes – межа між окремими ділянками відведеної для громадян общинної землі; в період імперії - система прикордонних укріплень, який охоронявся легіонерами. До лімесу входила мережа добротних доріг, військових таборів, сигнальних постів.

Лінгони – одне з галльських племен, яке населяло район Вогец.

Літурги – загальна назва в Римській імперії посадових осіб, відповідальних за виконання різних обов'язків сільських общин.

Лузитани – жителі Лузитанії на Піренейському півострові.

Лукани – жителі Південної Італії, можливо, самнітського походження.

Луперки – жерці Луперка (Фавна), які здійснювали релігійні обряди під час луперкалій.

М

Маврусійці – грецька назва мавританських племен.

Магістр – 1) в епоху Імперії титул великих сановників, наприклад, *magister officiorum* - міністр імператорського палацу; 2) у західних провінціях - сільський староста.

Магістратури – органи державного управління Римської республіки, публічна влада в Римі.

Маздеїзм – перська релігія.

Мамертинці – італійські найманці, які називали себе синами Марса або мамертинцями. Захоплення ними сицилійського м. Мессани стало приводом до Першої Пунічної війни.

Маніпул – тактична одиниця римської армії, яка складалася з двох центурій.

Манумісія – відпуск рабів на волю.

Манцієве тримання – ділянка, що оброблялася колоном на умовах, визначених так званім «Манцієвим законом» – зразковим статутом великого помістя.

Марка – старогерманська община.

Маркомани – германські племена, які в I – II ст. н. е. воювали з Римом.

Маррукіни – невелике плем'я сабельського походження, яке проживало в східній частині Середньої Італії і було союзником марсів у війнах проти Риму.

Марси – італійське плем'я, очевидно, сабельського походження, яке проживало в Середній Італії, в районі Фуцинського озера, і стало головною ударною силою повсталих італійських общин під час Союзницької війни.

Матрона – у Римі вільнонароджена одружена жінка.

Медимн – старогрецька міра сипучих тіл, що дорівнює 52,53 л.

Месор – єгипетська назва місяця (25 липня - 23 серпня).

Месія (євр. машиах, месія – дослівно: помазаник, у перекладі – *посланець Божий, рятівник людей*) – в іудаїзмі ідеальний цар, нащадок Давида, що прийде за волею Бога з метою

встановлення панування Ізраїлю над усіма народами світу. У християнстві – Друга іпостась Бога, Син Бога-Отця, спаситель.

Мессапії – одна з гілок великого племені япигів.

Метрет – старогрецька міра рідких речовин, яка дорівнює 39,39 л.

Метрокомія – 1) головна колонія; 2) сільська община у східних провінціях.

Міласейці – жителі Міласи, одного з найбільших міст Карії (в Малій Азії).

Мім – 1) драматизований фарс народного походження; 2) актори - учасники цих дійств.

Міністр – служитель приватної чи посадової особи.

Модій – римська міра сипучих тіл, що дорівнює 8,75 л.

Муніципал – член муніципальної ради.

Муніципії – общини, які спочатку здалися або були підкорені Римом і мали внутрішнє самоуправління, але без права голосування. Після Союзницької війни всі італійські міста отримали повні права римського громадянства, а 45 р. до н.е. Цезар встановив однакове управління всіх муніципіїв за римським зразком: коміції, сенат, декілька посадових осіб. Поступово ці порядки в епоху Імперії поширилися й на провінційні міста.

Н

Наварх – командуючий флотом, адмірал.

Навікулярії – власники транспортних кораблів.

Навклери – 1) кораблевласники; 2) управляючі.

Неотерики – нові поети («юнаки») в Римі.

Нехит – кабала, самозаклад.

Нехис – боржник.

Нервії – одна з гілок племені белгів, які під час галльських війн Цезаря були майже повністю знищені.

Нісан – сьомий місяць єврейського календаря, що збігався з березнем – квітнем.

Нобілітет – римська знать, яка утворилася в результаті злиття патриціанської та плебейської верхівок.

Ном – назва територіальних округів у Єгипті.

Номади – грецька назва кочівників.

Нони – назва 9-го дня перед ідами, рахуючи і день нон, і день ід.

Нотарії – один з розрядів вищих чиновників (комітів) у Римській імперії.

Нундіни – дев'ятий, або останній, день римського тижня.

Нус – розум.

О

Обол – дрібна римська монета, 1/6 драхми.

Операрії – робітники в епоху Імперії.

Опоротека – приміщення для фруктів.

Оптимати – прихильники сенату і традиційних (аристократичних) форм правління.

Оптіон – молодший офіцер римської армії (унтер-офіцер).

Ординарій – 1) начальник невеликого загону чи солдатів легіону; 2) раб – власник рабів.

Оригінарії – назва колонів, які за походженням (чи за місцем народження) належали до цієї категорії населення.

Орнітон – пташник, пташиний двір.

Оски – італійські племена, які населяли Кампанію.

Officium – канцелярія імператорського чиновника.

П

Павні – єгипетська назва місяця (26 травня – 24 червня).

Паг – римська сільська община, підрозділ сільських триб.

Паліати – п'єси з грецького життя.

Паліки – божества землі, які вшановувалися в Сицилії (в районі Етни, околиці м. Паліки).

Паризії – галльські племена.

Парфяни – жителі Парфянського царства.

Pater familias – батько римської сім'ї.

Patria potestas – батьківська влада.

Патримоніум – 1) майно (перейшло в спадок від батька); 2) власний маєток імператора.

Патристика (лат. *pater* – *батько*) – християнська релігійна філософія II – III ст., створена отцями церкви, які писали апології для захисту християнського ортодоксального вчення. Православна й Католицька церква визнає їх незаперечний авторитет.

Патриції – родова аристократія у Римі.

Патронат – у Римі покровителі бідних членів родів і безправних плебеїв, а потім над вільновідпущениками та жителями залежних від Риму общин, міст Італії і провінцій.

Патроциній – модифікація давньоримського патронату. Здійснювався в Пізній імперії земельними магнатами, під опіку яких стікалися ті, кого пригноблювали чиновники, міська влада тощо.

Пахон – єгипетська назва місяця (26 квітня – 25 травня).

Пекулій (*власність, маєток*) – у Римі маєток, виділений для користування членів сім'ї. У пекулій могли входити майстерні, крамниці, наділи землі з інвентарем. З II ст. до н. е. пекулій отримували раби.

Пелати – шестидольники, які платили за оренду землі 5/6 зібраного врожаю.

Пелігні – сабінське плем'я в Середній Італії.

Пенати – у римській релігії боги-охоронці і покровителі домашнього вогнища, культ яких був пов'язаний з обожнюванням предків; у переносному значенні - домашнє вогнище, сімейний затишок.

Пентера – військовий корабель, що складався з 5 рядів весел. Вміст пентери близько 70 т, швидкість 4 вузли (7412 м/год), екіпаж у складі 300 веслярів і 120 воїнів.

Пеонійці – жителі Пеонії, однієї з областей Македонського царства.

Перегріни – назва іноземців у Римі.

Перистиль – внутрішній відкритий дворик у римському домі.

Писеле – статuti прокураторів, що врегульовували земельні стосунки.

Пікти – північнобританські племена.

Плебеї – один із станів вільного населення Риму; згодом термін став означати повноправних громадян незнатного походження.

Померій – незабудований простір по обидва боки міської стіни, який уважався священним.

Помпа – урочистий хід на чолі з магістратом, який влаштовував ігри.

Понтифіки – одна з найважливіших жрецьких колегій, що стежила за правильністю виконання всіх релігійних обрядів іншими жерцями, за календарем. Верховний понтифік обирався пожиттєво.

Популяри – представники ідейно-політичного напрямку у Римській республіці II - I ст. до н.е.; захищали в основному інтереси сільського плебсу.

Посесори – провінційні землевласники.

Potestas – влада.

Презид – 1) голова тієї чи іншої колегії (торгівців, ремісників тощо); 2) за реформою Константина - правитель провінції.

Прекарій – право користування до затребування.

Препозити – військові начальники.

Претекста – 1) римська трагедія; 2) римська одежа - тога, з пурпуровою смужкою.

Претор (їдучий попереду) – урядова посада в Римі і незалежних містах Лації. В епоху імперії - вищі урядові особи у провінційних містах.

Преторіанці – привілейована частина римського війська (преторіанські когорти імператорів).

Преторій – 1) палатка полководця у військовому таборі; 2) колишній претор.

Претект (начальник) – у Римі адміністративна, судова і військова посада, а також особа, яка обіймала цю посаду.

Пріміпіларії – посада в римській армії імператорської епохи, яка відповідала посаді провіантмейстера.

Пріміцерій – начальник, старшина.

Принцепс – у Римі перший у списку сенаторів; офіційно не мав жодних повноважень і прав, окрім почесного права першим висловлювати свою думку в сенаті на запит консулів; в епоху імперії - носій монархічної влади.

Принципали – 1) загальна назва перших магістратів чи імператорських чиновників; 2) офіцери.

Принципи – військовий термін, який означав воїнів другого ряду в римському легіоні часів Республіки.

Провінція – спочатку посада, обов'язок, завдання, керівництво залежною від Риму територією, згодом - підлегла територія Риму.

Прокуратор – 1) домоуправитель у римських багатих сім'ях; 2) чиновник, який посилався в імператорські провінції замість квесторів; 3) управитель великого маєтку в епоху Імперії.

Пропретори – титул, отримуваний преторами, коли вони після річного виконання своїх обов'язків відправлялися для управління провінцією.

Проскрипції – у Римі обнародування списків осіб, оголошених поза законом, а також самі списки.

Протектор – охоронець.

Публікани – відкупники державних податків у провінціях, різних громадських робіт і будівель в Італії.

Пульвінарії, чи лектистерій – вид жертвоприношення, коли зображення богів розставляли на особливих подушках перед накриттям столів.

Путеоланець – житель Пуестолів, приморського міста в Кампанії.

Р

Раціонал – касир, скарбник в епоху Імперії - управляючий особистими прибутками і видатками імператора.

Рекуператори – члени судової колегії, які розглядали скарги провінціалів на вимогання намісників.

Реми – одне з великих бельгійських племен.

Res mancipi – за Законами XII таблиць, нерухоме майно в межах Італії, раби, худоба, а потім сільські сервітути.

Res privata – відомство з управління особистим майном імператора.

Роксолани – сарматське плем'я, яке жило між Борисфеном і Танаїсом

Ростри – 1) балки із залізними загостреннями, які прикріплялися до носа корабля для знищення ворожих кораблів; 2) ораторська кафедра.

Ротація – законопроект, який ставав законом (Lex) після прийняття його в комісіях.

С

Сабелли – італійські племена умбро-осксько-сабельської гілки, які проживали навколо Фуцинського озера.

Сабіни – італійські племена умбро-осксько-сабельської гілки, які заселяли територію між річками Тибр, Атерн і Аніо.

Садукей – партія вищого іудейського духовенства, прихильники династії Ірода, союзники римлян.

Саласси – кельтське плем'я в Західних Альпах, яке було знищене римлянами при Августі.

Салії – (*скакуни* чи *танцюристи*) – дві старовинних жрецьких колегії (по 12 чоловік) лише з патриців, які виконували військові танці та давні пісні під час свят на честь Марса (1, 15 і 19 березня).

Сальтуарій – лісничий, посада лісничого.

Сальтус – велике помістя епохи Імперії, більша частина якого здавалася ділянками в оренду колонам.

Самніти – найчисельніше плем'я з сабельської групи італійських племен, які населяли середню частину Апеннінських гір.

Сармати (савромати) – загальна назва іраномовних племен, які в III ст. до н.е. – IV ст. н.е. заселяли степи від сучасної р. Тобол до Дунаю.

Свеви – кельтські племена, які населяли територію верхнього Рейну.

Севірат – посада севіра, тобто члена колегії шести.

Секвани – кельтські племена, які населяли Галлію.

Сектатор – клієнт або декілька клієнтів, що супроводжували патрона, який виходив з дому, переважно в час подачі ним кандидатури у магістри.

Секстантарій – римський ас, вартість якого знизилася в 6 разів у порівнянні з попередньою.

Секстилій – шостий місяць римського календаря, перейменований на честь Октавіана Августа.

Сенакул – місце сенаторів на коміціях.

Сенат – верховний орган Римської республіки (рада старійшин).

Сенатусконсулт – рішення римського сенату, яке мало повну законну силу (на відміну від *auctoritas senatus*). Вони вирізнялися на камені чи на міді та зберігалися в державному архіві.

Сенони – галльське плем'я, яке жило на території сучасної Франції (Іль де Франс і Шампань).

Сервітут – у Римі право часткового користування чужим майном, яке надавало вигоди певній особі і, в той же час, накладало обов'язки на власника маєтку. Наприклад, використання спільної стіни двох сусідніх міських володінь при відведенні води від ділянки сусіда чи підведенні води туди. Римляни часто ховали рідних на території своїх садиб, а продаючи маєток, обговорювали право доступу до гробниці.

Сесквіплікарій – солдат, який отримував за проявлену хоробрість 1,5 раціону.

Сестерцій – римська срібна монета (бл. 1,13 г), яку почали карбувати близько 269 р. до н.е., основна грошово-лічильна одиниця в Римі до кінця III ст. н.е. С. = 2,5 асам, а з III до IV ст. = 4 асам.

Сецесія – вихід обурених плебеїв зі складу римської общини й залишення міста через свавілля патриціїв.

Сивіліні книги – збірник давніх пророцтв, який приписували пророчиці Сивілі Кумській.

Сидіцинци – племена, які проживали в Північній Кампанії, на кордоні з Самніумом.

Сикарій – радикальна група повсталих в Іудеї, в яку входили вихідці з рабів і розорених селян.

Синапотанумени – бажаючі померти разом.

Синдики – представники міста чи колегії в Римській імперії.

Солід – римська золота монета, введена 312 р. н.е. замість ауреуса.

Статор – 1) один із титулів Юпітера («той, хто зупиняє відступаючих»);

2) ординарець, слуга римського імператорського чиновника в провінції.

Stipendium – 1) солдатська платня; 2) податок із населення завойованих провінцій.

Суффети – посадові особи, які очолювали Карфагенську державу, обиралися народними зборами і за їхніми іменами називався рік.

Т

Таберна – лавка для продажу ремісничої продукції.

Табулярій – архів у Римі: для договорів - у храмі Сатурна; постанов сенату – у храмі Церери; а з 83 р. до н. е. спорудили державний табулярій позаду храму Сатурна.

Тевтони – германське плем'я, яке в кінці II ст. до н. е. вторглося в Італію.

Тервінги – друга назва вестготів, подібно як грейтунги - інша назва остготів.

Терми – римські лазні, які були також осередком громадського життя, де велися філософські диспути, виступали поети і оратори. Їх будівлі відзначалися пишністю і декоративною оздобою.

Testamentum – заповіт передачі майна в спадок.

Тетрархія – система поділу влади між чотирма співправителями – імператорами, введена Діоклетіаном.

Тетрастиль – колонада з 4-х колон; будинок із чотирма колонами.

Тибі – єгипетська назва місяця (27 грудня - 25 січня).

Тога – верхній одяг (плащ) римських громадян із білої вовняної тканини. Сенатори і вершники носили тогу претексту (з пурпуровими каймами), а кандидати на урядову посаду одягали білосніжну тогу (*toga candida*, звідси і сучасне слово «кандидат»).

Тот – єгипетська назва місяця (29 серпня - 27 вересня).

Тралли – іллірійське плем'я.

Тревери – галльське плем'я, яке славилося своєю кіннотою.

Триба – у Римі плем'я, що відповідало грецькій філі. Територіальний і виборчий округ.

Трибали – фракійське плем'я, яке жило на території Нижньої Мезії.

Трибуни військові – воєначальники, що протягом двох місяців командували по черзі римським легіоном.

Трибуни плебейські – урядова посада у римському суспільстві; користувалися правом опротестувати будь-яке рішення магистратів (*veto*), окрім диктатора.

Трибутум – прямий податок підкорених Римом міст.

Трирема – переважаючий тип римського військового корабля з трьома рядами весел.

Тріарії – старші за віком римські воїни.

Трієрарх – командир судна, який сам його спорядив, виконуючи одну з державних повинностей.

Тріумф – у Римі урочистий вступ в столицю полководця-переможця з військом, що вважалося найвищою військовою нагородою, призначеною сенатом.

Туніка – одяг у римлян, виготовлений з нефарбованої вовняної тканини, з вирізом для голови, який шили з двох перегнутих на плечах полотнищ довжиною до колін (чоловічі) і до кісточок (жіночі). Боки зшивали, залишаючи отвір для рук.

Турма – підрозділ (переважно з 500 вершників) али – кінноти, яка поставлялася римлянам союзниками.

Турони – галльські племена.

У

Убії – германське плем'я, яке населяло територію на правому березі Рейну, а за Августа переселилося на лівий його берег.

Умбри – італійське плем'я, яке населяло область верхньої течії Тибру.

Урна – 1) скринька з дерева, глини або мармуру, призначена для праху померлого; 2) скринька для запитань оракулу; 3) глиняний або срібний посуд для води; 4) міра рідини 13,13 л або 1/2 амфори.

Usucapio – давність володіння.

Ф

Фаланга – зімкнений військовий стрій із декількома рядами в глибину.

Фаліски – невелике плем'я в Південній Етрурії.

Фаменот – єгипетська назва місяця (25 лютого – 26 березня).

Фаофі – єгипетська назва місяця (28 вересня – 27 жовтня).

Фасти – у римлян первісна назва днів, сприятливих для ведення державних справ. У період Республіки так називали календар, а також списки імен вищих урядових осіб, жерців і тріумфаторів.

Феціали – жрецька колегія у Римі, обов'язком якої стало освячувати обрядами оголошення війни і миру. Обиралися пожиттєво зі знатних сімей і були недоторканими особами.

Фіас – 1) релігійна колегія; 2) вакханальний хоровод.

Фідеїкоміс – заповітне розпорядження спадкоємцям стосовно якоїсь третьої особи, яка сама не могла успадковувати померлому (раби, перегрини тощо).

Фіденати – жителі етрусського міста Фідени, союзного з Вейями.

Фіск – створена Августом імператорська скарбниця.

Фламіні – жерці різних храмів. Колегія складалася з 3-х старших (Юпітера, Марса і Квірина) і 12-ти молодших фламінів.

Фолліс, чи **фоллій** – золота монета доби Пізньої імперії, частина соліда.

Форум – у містах Італії майдан, площа, яка служила ринком, місцем народних зборів, судових засідань тощо. У період Республіки – центр громадянського життя. В імператорський період форум розширяли своїми власними форумами (Форум Августа, Нерви, Веспасіана, Траяна тощо).

Фракійці – назва групи племен, які заселяли східну частину Балканського півострова в II тис. до н. е. За династії Юліїв – Клавдіїв ця територія була перетворена у римську провінцію Фракію.

Фраксин – дротик з ясеня.

Франки – союз германських племен, які жили по нижній течії Рейну і відіграли важливу роль у падінні Західної Римської імперії.

Френтани – невелике плем'я самнітського походження, яке жило в Середній Італії.

Фреска – малюнок по сирий штукатурці.

Фрізи – германське плем'я, яке жило по обидва боки Рейну, неподалік від його гирла.

Фронтис – 1) уповноважений у справах (прокуратор); 2) опікун неповнолітніх і жінок.

Фрументарій – 1) постачальник хліба; 2) інтендант (по продовольству); 3) з часів Адріана – чин таємної поліції.

Х

Халдеї – семітичне плем'я, яке наприкінці II тис. до н.е. з'явилося в південній частині Месопотамії. Царі халдейської династії заснували Нововавилонське царство. У Римі халдеями називали астрологів, оскільки мистецтво ворожіння за зірками запозичили від вавилонських жерців.

Хамави – германське плем'я, яке жило між Емсом і Зюдерзее.

Хелідонія – весняне свято на о. Родос, коли хлопчики з піснями ходили вулицями і збирали дарунки для ластівки.

Ц

Целери – гвардійські частини Ромула.

Ценз – загальний перепис, введений для римських громадян, за традицією, Сервієм Туллієм з метою впорядкування збору податків і військової служби.

Цензори – у Римі урядова особа, яка проводила ценз (опис майна), нагляд за звичаями, поведінкою громадян тощо.

Центонарії – ремісники, які шили з клаптиків покривала.

Центуріони – командири центурій.

Центурія – 1) одиниця поділу населення, запроваджена Сервієм Туллієм; 2) мірка землі у 200 або ж 50 югерів; 3) відділ римського війська у 100 легіонерів

Церіалітет, або **цереалітет** – посада нереального едила, який відповідав за постачання міста продовольчими товарами.

Ю

Юг – міра землі, яку можна обробити за 1 день за допомогою двох биків.

Югер – римська міра площі, приблизно 0,25 га.

Я

Янітор – слуга у будинку знатного римлянина, переважно раб.

Япиги – італійські племена, які населяли Калабрію (мова япигів, ще не дешифрована).

Япиди, або **яподи** – плем'я з римської Імперії, яке складало симбіоз іллірійської та кельтської культур.

ХРОНОЛОГІЯ

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

- XII ст. до н.е.** - Егейський, або крито-мікенський період. Ранньодержавні об'єднання на о. Крит та Балканської Греції.
- XXX – XXIII ст. до н.е.** - Ранньомінойський період на о. Крит. Панування родоплемінних відносин.
- XXX – XXI ст. до н.е.** - Ранньоелладський період на території материкової Греції. Догрецьке населення (пеласги).
- XXI – XX ст. до н.е.** - Прихід у Грецію ахейських племен.
- XXII – XVIII ст. до н.е.** - Середньомінойський період на о. Крит. Період «старих палаців», поява писемності (лінійне письмо А), об'єднання Криту.
- XX – XVII ст. до н.е.** - Середньоелладський період на території материкової Греції. Розселення ахейців у південній частині Балканської Греції та розпад родоплемінних відносин.
- XVII – XV ст. до н.е.** - Пізньомінойський період на о. Крит. Епоха «нових палаців», розквіт критської державності та культури, гегемонія мінойців на морі.
- XV ст. до н.е.** - Поява на Криті лінійного письма Б.
- XV ст. до н.е.** - Виверження вулкана Санторин на острові Фера і проникнення ахейців на о. Крит. Завоювання о. Крит ахейцями.
- XVI – XII ст. до н.е.** - Пізньоелладський (мікенський) період на території материкової Греції. Становлення ранньодержавних об'єднань, поява писемності (лінійне письмо Б). Розквіт мікенської цивілізації.
- Бл. 1240 – 1230 (1198–1188) рр. до н.е.** - Троянська війна.
- кін. XII - XI ст. до н.е.** - Вторгнення на Пелопоннес дорійських племен. Занепад мікенської цивілізації та її загибель.
- XI – IX ст. до н.е.** - Гомерівський (передполісний) період. «Темні століття». Поширення залізи в Греції.
- X ст. до н.е.** - Початок еолійської колонізації Північно-західної частини М.Азії та прилеглих островів (Еоліди).
- IX ст. до н.е.** - Поява грецького алфавіту.
- VIII – VI ст. до н.е.** - Архаїчний період. Велика грецька колонізація.
- 776 р. до н.е.** - Перші Олімпійські ігри.
- 754 р. до н.е.** - Початок складання списків ефорів у Спарті.
- Бл. 750 р. до н.е.** - Перша грецька колонія на о. Пітекусса.
- 733 р. до н.е.** - Заснування Сиракуз.
- II пол. VIII ст. до н.е.** - Перша Мессенська війна.
- VII ст. до н.е.** - Поява перших монет.
- 683 р. до н.е.** - Початок складання списків архонтів (вищих посадових осіб) в Афінах.
- 657 – 585 рр. до н.е.** - Тиранія в Коринфі.
- Бл. 640 р. до н.е.** - Кілонова змова в Афінах (спроба Кілона захопити владу).
- II пол. VII ст. до н.е.** - Друга Мессенська війна.
- 627 – 525 рр. до н.е.** - Тиранія Періандра в Коринфі.
- 621 рр. до н.е.** - Законодавство Драконта в Афінах.
- VI ст. до н.е.** - Розквіт іонійської натурфілософії.
- 594 рр. до н.е.** - Реформи Солона в Афінах.
- 560 – 510 рр. до н.е.** - Тиранія Пісистрата та його синів в Афінах.
- VI ст. – 362 р. до н.е.** - Пелопоннеський союз.
- 546 р. до н.е.** - Розгром персами Лідійського царства.

- 540/537 – 522 рр. до н.е. - Тиранія Полікрата на о. Самос.
- 525 р. до н.е. - Захоплення персами Єгипту і грецької колонії Кірени.
- 525 – 456 рр. до н.е. - Дати життя драматурга Есхіла.
- 522 – 486 рр. до н.е. - Правління Дарія у Персії.
- 514 р. до н.е. - Похід Дарія I проти скіфів.
- 509 – 500 р. до н.е. - Повстання в Афінах. Закони Клісфена (демократична конституція).
- V – I пол. IV ст. до н.е. - Класичний період.
- 500 – 449 рр. до н.е. - Греко-перські війни.
- 500 – 494 рр. до н.е. - Перший етап війни: іонійське повстання греків.
- 498 – 454 рр. до н.е. - Правління Олександра I в Македонії.
- 498 р. до н.е. - Взяття греками Сард.
- 496 – 406 рр. до н.е. - Роки життя драматурга Софокла.
- 495 р. до н.е. - Перемога персько-фінікійського флоту над грецьким.
- 494 р. до н.е. - Зруйнування Мілету персами.
- 492 – 490 рр. до н.е. - Другий етап війни: походи Мардонія, Датіса й Артаферна в Грецію.
- 492 р. до н.е. - Похід Мардонія у Грецію.
- 490 р. до н.е. - Похід Датіса і Артаферна в Грецію, битва греків з персами при Марафоні.
- 490 – 417 рр. до н.е. - Період реального існування остракізму в Афінах.
- 484 – 406 рр. до н.е. - Роки життя драматурга Еврипіда.
- 481 рр. до н.е. - Конгрес грецьких міст у Коринфі, створення антиперського союзу.
- 480 – 479 рр. до н.е. - Третій етап війни: похід у Грецію Ксеркса.
- 480 р. до н.е. - Похід Ксеркса на Грецію, битви під Фермопілах, Артемісії й о. Саламін.
- 480 р. до н.е. - Битва при Гімері, розгром союзників персів карфагенян.
- 480 – 438 рр. до н.е. - Династія Археанактидів у Боспорському царстві.
- 479 р. до н.е. - Розгром персів при Платеях.
- 478 – 404 рр. до н.е. - Перший Афінський морський союз.
- 478 – 459 рр. до н.е. - Четвертий етап війни.
- 470 – 399 рр. до н.е. - Дати життя філософа Сократа.
- 468 р. до н.е. - Перемога греків над персами при Евримедонті.
- Бл. 465 р. до н.е. - Перемога греків над персами при Евримедонте.
- 464 р. до н.е. - Повстання ілотів (третя Мессенська війна).
- 462 р. до н.е. - Реформа Ефіальта. Обмеження прав афінського ареопагу.
- 459 – 449 рр. до н.е. - П'ятий етап війни греків з персами.
- 459 – 454 рр. до н.е. - Експедиція грецької ескадри в Єгипет.
- 457 – 446 рр. до н.е. - Мала Пелопоннеська війна.
- 454 р. до н.е. - Формування афінської морської держави. Перенесення союзної скарбниці з Делосу в Афіни. Перетворення морського союзу в Афінську архе. Знищення афінського флоту в Єгипті.
- 453 – 419 рр. до н.е. - Правління Пердикки II в Македонії.
- 451 р. до н.е. - Закон Перикла про афінське громадянство.
- Бл. 446 – 385 рр. до н.е. - Дати життя комедіографа Аристофана.
- 449 р. до н.е. - Калліїв мир, завершення греко-перських війн.
- 447 р. до н.е. - Утворення Беотійського союзу на чолі з Фівами.
- 445 р. до н.е. - Мирний договір між Афінами і Спартою на 30 років.
- 444 – 429 рр. до н.е. - Перикл на посаді першого стратега в Афінах.
- 440 р. до н.е. - Повстання афінських союзників на о. Самос.
- 437 р. до н.е. - Чорноморська ескадра Перикла.
- 438 – 110 рр. до н.е. - Династія Спартокідів у Боспорському царстві.
- 432 р. до н.е. - Мегарська псефізма, відкладення від Афінського союзу Потидеї.
- 431 – 404 рр. до н.е. - Пелопоннеська війна.

- 431 – 421 рр. до н.е. - Архідамова війна.
- 430 р. до н.е. - Похід Архідама в Середню Грецію.
- 428 р. до н.е. - Захоплення спартанцями Платеї.
- 427 – 347 рр. до н.е. - Роки життя філософа Платона.
- 427 р. до н.е. - Повстання на о. Лесбос проти влади Афін.
- 425 р. до н.е. - Взяття афінянами Пілоса та о. Сфактерій.
- 422 р. до н.е. - Бій під Амфіполем.
- 421 р. до н.е. - Нікійв мир, завершення Архідамової війни.
- 419 – 399 рр. до н.е. - Правління Архелая в Македонії.
- 415 – 413 рр. до н.е. - Сицилійська експедиція афінян. Розгром афінян.
- 413 – 404 рр. до н.е. - Декелейська війна.
- 412 – 410 рр. до н.е. - Союз Спарти з Персією.
- 411-410 рр. до н.е. - Олігархічний переворот в Афінах, відміна демократичної конституції. Тиранія ради 400-х.
- 406 р. до н.е. - Битва під Аргінуських островах. Остання перемога Афінян.
- 406 – 367 рр. до н.е. - Тиранія Діонісія Старшого в Сиракузах. Створення Сиракузької держави.
- 405 р. до н.е. - Бій біля Егоспотамів. Поразка афінського флоту.
- 404 р. до н.е. - Взяття спартанцями Афін, підписання мирного договору між Афінами і Спартою. Закінчення Пелопоннеської війни.
- 404 – 403 рр. до н.е. - Тиранія тридцяти в Афінах.
- 401 – 400 рр. до н.е. - Експедиція Кіра Молодшого, відступ 13 тис. грецьких найманців (у Грецію повернулося 10 тис. воїнів).
- 400 р. до н.е. - Закон ефора Епітадея про свободу заповітів у Спарті.
- 399 р. до н.е. - Повстання Канідона в Спарті.
- 399 – 394 рр. до н.е. - Війна Спарти з Персією в М. Азії.
- 395 – 387 рр. до н.е. - Коринфська війна між Спартою і антиспартанською коаліцією.
- 394 р. до н.е. - Розгром спартанської ескадри біля о. Кнід.
- 393 р. до н.е. - Відновлення афінських укріплень (Довгих стін).
- 392 р. до н.е. - Різня олігархів в Коринфі.
- 389 – 349 рр. до н.е. - Правління Боспорського царя Левкона I, розквіт Боспору.
- 387 р. до н.е. - Анталкідів (Царський) мир, кінець Коринфської війни. Заснування Платоном Академії в Афінах.
- 387 – 379 рр. до н.е. - Гегемонія Спарти в Греції.
- 384 - 322 рр. до н.е. - Дати життя філософа Аристотеля.
- 382 – 379 рр. до н.е. - Війна Спарти проти Халкідського союзу.
- 379 р. до н.е. - Демократичний переворот у Фівах.
- 378 – 355 рр. до н.е. - Другий Афінський морський союз.
- 376 р. до н.е. - Перемога афінського флоту над спартанським біля о. Наксос.
- 372 р. до н.е. - Об'єднання Фессалії під владою тирана Ясона.
- 371 р. до н.е. - Перемога фіванців над спартанцями при Левктрах. Підписання міру між Афінами та Спартою. Визнання II Афінського морського союзу Спартою.
- 371 – 362 рр. до н.е. - Політична гегемонія Фів.
- 370 р. до н.е. - Повстання в Аргосі («скіталісмос»).
- 367 р. до н.е. - Утворення Етолійського союзу.
- Бл. 365 р. до н.е. - Заснування Мегалополя як центру Аркадського союзу.
- 362 р. до н.е. - Розгром спартанських військ біля Мантинеї. Розпуск Пелопоннеського союзу.
- 359 – 336 рр. до н.е. - Війна Афін проти Одриського царства фракійців.
- 359 – 336 рр. до н.е. - Правління Філіппа II у Македонії.
- 357 – 355 рр. до н.е. - Союзницька війна між афінськими союзниками та Афінами. Поразка

Афін і розпад II Афінського морського союзу.

355 – 346 рр. до н.е. - Священна війна між Фокідою і Дельфами.

352 р. до н.е. - Втручання у Священну війну Філіппа Македонського. Перемога Філіппа над фокідянами в Фессалії.

348 р. до н.е. - Філіпп II зруйнував Олінф. Знищення Халкідського союзу.

346 р. до н.е. - Філократів мир, кінець Священної війни. Включення Македонії до складу Дельфійської амфіктонії.

345 – 334 рр. до н.е. - Боротьба Тимолеонта за відновлення демократії в Сиракузах.

338 р. до н.е. - Битва під Хіроней, перемога Пилипа II над коаліцією грецьких міст.

337 р. до н.е. - Конгрес грецьких міст у Коринфі, встановлення македонської гегемонії в Греції.

336 р. до н.е. - Вбивство Філіппа II.

336 – 323 рр. до н.е. - Правління Олександра III Македонського (Великого).

Бл. 335 – 262 рр. до н.е. - Роки життя філософа Зенона.

30-ті рр. IV ст. до н.е. –

30 р. I ст. до н.е. - Елліністичний період.

334 – 325 рр. до н.е. - Східні походи Олександра Великого. Створення світової держави.

334 – 331 рр. до н.е. - Перший етап Східного походу: підкорення Малої Азії і Східного Єгипту.

334 р. до н.е. - Битва при річці Гранік.

333 р. до н.е. - Бій біля Ісси.

332 – 331 рр. до н.е. - Єгипетський похід Олександра. Заснування Александрії.

331 – 329 рр. до н.е. - Другий етап Східного походу: завоювання Ближньої Азії.

331 р. до н.е. - Битва під Гавгамеллах (Арбеллах), взяття Вавилону.

330 р. до н.е. - Взяття Олександром Персеполя і Екбатан.

329 р. до н.е. - Змова Філота і розгром опозиції в македонському війську.

329 – 328 рр. - Третій етап Східного походу. Завоювання Середньої Азії. Повстання Спітамена.

327 – 325 рр. - Четвертий (заключний) етап Східного походу: завоювання Північно-Західної Індії і повернення македонського війська у Вавилон.

324 – 323 рр. до н.е. - Реформа Олександра по зміцненню світової держави.

323 р. до н.е. - Смерть Олександра Великого.

323 – 322 рр. до н.е. - Повстання греків проти панування македонян. Ламійська війна.

323 – 281 рр. до н.е. - Війни діадохів Олександра.

321 р. до н.е. - Договір діадохів у Трипарадисі про розділ імперії.

317 – 307 рр. до н.е. - Тиранія Деметрія Фалерського в Афінах.

316 – 287 рр. до н.е. - Тиранія Агафокла в Сиракузах. Відродження Сиракузької держави.

311 р. до н.е. - Другий договір діадохів про розподіл сфер впливу. Вбивство номінальних царів держави Філіппа III Арридея і сина Олександра Македонського Олександра.

306 р. до н.е. - Проголошення себе царями Антігоном Однооком та Деметрієм Поліоркетом.

301 р. до н.е. - Битва діадохів біля Іпса. Загибель Антігона Одноокого.

367 – 168 рр. до н.е. - Етолійський союз.

323 – 30 рр. до н.е. - Династія Птолемеїв у Єгипті.

281 р. до н.е. - Битва діадохів при Корупедіоні в Лідії. Перемога Селевка над Лісимахом. Загибель Лісимаха. Закінчення війн діадохів. Утворення елліністичних держав.

- **323 – 30 рр. до н.е.** - Династія Птолемеїв у Єгипті.

- 312 – 64 рр. до н.е. - Династія Селевкідів в Азії.
- 276 – 168 рр. до н.е. - Династія Антигонідів в Азії.
- 280 – 146 рр. до н.е. - Ахейський союз.
- 280 – 277 рр. до н.е. - Навала кельтів на Балканську Грецію.
- 274 – 271 рр. до н.е. - Перша сирійська війна між Селевкідами і Птолемеями.
- 267 – 262 рр. до н.е. - Хремонілова війна. Війна коаліції грецьких полісів проти Македонії.
- 258 – 253 рр. до н.е. - Друга сирійська війна.
- 245 – 243 рр. до н.е. - Третя сирійська війна.
- 245 – 241 рр. до н.е. - Реформи спартанського царя Агіса IV.
- 245 – 213 рр. до н.е. - Арат на чолі Ахейського союзу.
- 235 – 221 рр. до н.е. - Продовження реформ Агіса Клеоменом III в Спарті.
- 221 р. до н.е. - Розгром спартанських військ Македонією біля Селасії.
- 220 – 217 рр. до н.е. - Союзницька війна в Греції (війна Македонії і Ахейського союзу проти еолійців).
- 219 – 217 рр. до н.е. - Четверта сирійська війна.
- 217 р. до н.е. - Поразка селевкідських військ біля Рафії.
- 215 – 205 рр. до н.е. - Перша римсько-македонська війна.
- 207 – 192 рр. до н.е. - Тиранія Набіса в Спарті.
- 200 – 196 рр. до н.е. - Друга римсько-македонська війна.
- 197 р. до н.е. - Битва при Кіноскефалах. Розгром римлянами македонської армії.
- 192 – 188 рр. до н.е. - Римсько-сирійська війна.
- 190 р. до н.е. - Розгром сирійських військ римлянами в М. Азії біля Магнесії.
- 188 р. до н.е. - Апамейський мир. Ослаблення держави Селевкідів.
- 171 – 167 рр. до н.е. - Третя македонська війна.
- 168 р. до н.е. - Знищення римлянами Македонського царства.
- 167 – 142 рр. до н.е. - Рух Маккавіїв в Іудеї.
- 149 – 146 рр. до н.е. - Рух демократичних кіл проти римського панування в Греції на чолі з Андриком.
- 146 р. до н.е. - Розгром римлянами Ахейського союзу, зруйнування Коринфа. Греція стає областю Ахайя в кордонах римської провінції Македонія.
- 132 – 129 рр. до н.е. - Повстання в Пергамі під керівництвом Аристоніка проти Риму.
- 129 р. до н.е. - Розгром Антіоха VII Сидета парфянами. Завоювання Парфією Месопотамії.
- 107 – 63 рр. до н.е. - Боспорське царство під владою понтійського царя Митридата VI Євпатора.
- 107 – 106 рр. до н.е. - Повстання Савмака на Боспорі. Включення Боспору в склад держави Митридата VI
- 74 – 63 рр. до н.е. - Третя війна Митридата VI з Римом. Розгром Понтійського царства і перетворення його в римську провінцію.
- 64 р. до н.е. - Перетворення Сирійського царства в римську провінцію.
- Сер. I ст. до н.е. –
- IV ст. н.е. - Боспорське царство під владою Римської імперії.
- 30 р. до н.е. - Перетворення Єгипту в римську провінцію. Закінчення періоду еллінізму.
- I ст. до н.е. – V ст. н.е. - Грецькі міста-держави в кордонах римської провінції.
- Початок IV ст. н.е. - Утрата Грецією політичної автономії в рамках Східної Римської імперії.

ІСТОРИЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

- II пол. II тис. до н.е. - Розквіт бронзової доби (культура террамар) у басейні Дунаю та у Північній Італії.

- XIII – XII ст. до н.е.** - Розвиток торговельних відносин між Сицилією і крито-мікенською Грецією.
- II / I тис. до н.е.** - Розселення на Апеннінському півострові італійських племен.
- X – VIII ст. до н.е.** - Археологічна культура Вілланова в Етрурії.
- IX ст. до н.е.** - Фінікійська колонізація Сицилії.
- 814 р. до н.е.** - Традиційна дата заснування Карфагена.
- VIII ст. до н.е.** - Об'єднання поселень на пагорбах біля р. Тибр (за археологічними даними).
- VIII – VII ст. до н.е.** - Розселення етрусків на території Італії.
- VIII – VI ст. до н.е.** - Грецька колонізація Сицилії та Італії.

Царський період (VIII – VI ст. до н.е.)

- 754 – 753 рр. до н.е.** - Традиційна дата заснування Рима за Варроном.
- 753 – 715 рр. до н.е.** - Правління Ромула.
- 715 – 672 рр. до н.е.** - Правління Нуми Помпілія.
- 672 – 640 рр. до н.е.** - Правління Тулла Гостилія.
- 640 – 616 рр. до н.е.** - Правління Анка Марція.
- 616 – 578 рр. до н.е.** - Правління Тарквінія Приска.
- VII ст. до н.е.** - Заснування *Roma quadrata* (за археологічними даними). Поява латинської писемності.
- VI ст. до н.е.** - Розквіт могутності етрусків, правління етруської династії царів у Римі.
- 578 – 534 рр. до н.е.** - Правління Сервія Туллія, реформування римського суспільства.
- 534 – 509 рр. до н.е.** - Правління Тарквінія Гордого.
- Бл. 524 р. до н.е.** - Поразка етрусків у морській битві біля берегів Кампанії.
- 509 р. до н.е.** - Вигнання Тарквінія Гордого з Риму, початок республіки. Встановлення влади консулів.

Епоха Республіки (509 – 30 рр. до н.е.)

- 508 р. до н.е.** - Перемога римлян та їх союзників над етруським царем Порсеною.
- 494 р. до н.е.** - Перша сецесія плебеїв на Священну гору, початок боротьби патриціїв і плебеїв, введення посади плебейських трибунів.
- 486 р. до н.е.** - Аграрний законопроект Спурія Кассія.
- 480 р. до н.е.** - Битва при Гімері.
- 474 р. до н.е.** - Перемога італійських греків над етрусками при Кумах, кінець етруської держави.
- 451 – 450 рр. до н.е.** - Комісія децемвірів, складання «Законів XII таблиць».
- 449 р. до н.е.** - Друга сецесія плебеїв на Священну гору, закони Валерія – Горація про права римського громадянства.
- 445 / 444 р. до н.е.** - Закон трибуна Канулея про шлюби.
- 444 р. до н.е.** - Введення посади військових трибунів із консульською владою.
- 443 р. до н.е.** - Традиційна дата введення цензури.
- 406 – 396 рр. до н.е.** - Третя (остання) війна римлян із Вейями.
- 390 / 387 р. до н.е.** - Перемога галлів над римлянами на річці Аллії. Захоплення галлами Рима.
- 367 р. до н.е.** - Закони Ліцінія і Секстія.
- 366 р. до н.е.** - Установа преторської посади.
- 361 р. до н.е.** - Перший цензор із плебеїв.
- 356 р. до н.е.** - Перший диктатор із плебеїв.
- 354 р. до н.е.** - Союз Риму із самнітами.
- 348 р. до н.е.** - Договір з Карфагеном.
- 343 – 341 рр. до н.е.** - Перша Самнітська війна.
- 340 – 338 рр. до н.е.** - Латинська війна.

- 327 – 304 рр. до н.е. - Друга Самнітська війна.
- 326 р. до н.е. - Закон трибуна Петелія про скасування боргового рабства.
- 312 р. до н.е. - Цензура Аппія Клавдія.
- 304 р. до н.е. - Публікація Гнеєм Флавієм судових формул і календаря.
- 300 р. до н.е. - Закон трибунів братів Огульній про жрецькі посади.
- 298 – 290 рр. - Третя Самнітська війна.
- 287 р. до н.е. - Закон диктатора Гортензія, завершення боротьби патриціїв і плебеїв.
- 285 р. до н.е. - Завоювання Римом північної Італії.
- 280 – 275 рр. до н.е. - Війна римлян з Епірським царем Пірром.
- 280 р. до н.е. - Битва при Гераклеї.
- 279 р. до н.е. - Битва при Аускулі. Договір Рима з Карфагеном про спільну боротьбу з Пірром.
- 275 р. до н.е. - Розгром Пірра при Малевенті (Беневенті).
- 273 р. до н.е. - Встановлення дипломатичних відносин між Єгиптом і Римом.
- 272 р. до н.е. - Капітуляція Тарента. Підкорення Римом самітів, луканів і бругіїв.
- 265 р. до н.е. - Підкорення Вольсиній. Об'єднання Італії під владою Рима.
- 264 – 241 рр. до н.е. - Перша пунічна війна.
- 260 р. до н.е. - Бій при Мілах, перемога римського флоту над карфагенським.
- 256 р. до н.е. - Експедиція Марка Регула в Африку. Розгром римських військ під Карфагеном.
- 250 – 184 рр. до н.е. - Роки життя комедіографа Плавта.
- 241 р. до н.е. - Битва при Егатських островах.
- 240 – 220 рр. до н.е. - Реформа центуріатних коміцій.
- 232 р. до н.е. - Аграрне законодавство Гая Фламінія.
- 229 – 228 рр. до н.е. - Перша Іллірійська війна.
- 227 р. до н.е. - Створення першої римської провінції Сицилії.
- 226 р. до н.е. - Договір Риму з Гасдрубалом.
- 223 – 222 рр. до н.е. - Похід Фламінія проти галлів. Підкорення Римом долини р. По.
- 220 р. до н.е. - Цензура Фламінія. Закон Клавдія.
- 219 р. до н.е. - Друга Іллірійська війна. Взяття пунійцями Ганнібала м. Сагунт.
- 218 – 201 рр. до н.е. - Друга Пунічна війна.
- 218 р. до н.е. - Перехід Ганнібала через Альпи, поразку римлян на річках Тицин і Требії.
- 217 р. до н.е. - Засідка Ганнібала у Тразименського озера. Поразка римлян.
- 216 р. до н.е. - Битва при Каннах.
- 215 – 205 рр. до н.е. - Перша Македонська війна.
- 211 р. до н.е. - Ганнібал під стінами Рима. Взяття римлянами Капуї, опорного пункту карфагенян та Сиракуз.
- 210 р. до н.е. - Похід Публія Корнелія Сципіона в Іспанію.
- 209 р. до н.е. - Взяття римлянами Нового Карфагену в Іспанії.
- 207 р. до н.е. - Битва при Метаврі. Загибель Гасдрубала.
- 204 р. до н.е. - Висадка Публія Корнелія Сципіона в Африці.
- 202 р. до н.е. - Битва під Замі.
- 201 р. до н.е. - Капітуляція Карфагена перед Римом.
- 200 – 197 рр. до н.е. - Друга Македонська війна.
- 197 р. до н.е. - Битва при Кіноскефалах.
- 195 – 159 рр. до н.е. - Роки життя комедіографа Теренція.
- 195 – 179 рр. до н.е. - Війни римлян на Піренейському півострові.
- 195 р. до н.е. - Втеча Ганнібала на Схід. Поразка Набіса.
- 192 – 188 рр. до н.е. - Війна Риму з Антіохом III.
- 190 р. до н.е. - Битва при Магнезії.
- 188 р. до н.е. - Мир в Апамеї.

- 184 р. до н.е. - Цензура Катона.
- 181 – 179 рр. до н.е. - Повстання кельтіберів в Іспанії.
- 171 – 168 рр. до н.е. - Третя Македонська війна.
- 168 р. до н.е. - Битва при Підні. Знищення Македонського царства.
- 60-ті рр. II ст. до н.е. - Перші грецькі школи в Римі.
- 154 – 139 рр. до н.е. - Повстання лузитан під керівництвом Віріата.
- 149 – 148 рр. до н.е. - Повстання в Македонії. Лжефіліпп.
- 149 – 146 рр. до н.е. - Третя Пунічна війна.
- 148 р. до н.е. - Приєднання до Риму Македонії.
- 146 р. до н.е. - Зруйнування Карфагена. Розгром римлянами Ахейського союзу. Утворення римських провінцій – Африка і Ахайя.
- 138 – 133 рр. до н.е. - Нумантинська війна.
- 138 – 132 рр. до н.е. - Перше повстання рабів в Сицилії.
- 133 р. до н.е. - Трибунат Тиберія Семпронія Гракха.
- 133 – 130 рр. до н.е. - Повстання Аристоніка.
- 123 – 122 рр. до н.е. - Трибунат Гаю Семпронія Гракха.
- 119 р. до н.е. - Трибунат Марія.
- 118 р. до н.е. - Заснування в Галлії міста Нарбона, першої цивільної колонії Риму.
- 113 – 101 рр. до н.е. - Війна римлян з кимврами і тевтонами.
- 111 р. до н.е. - Аграрний закон Спурія Торія.
- 111 – 105 рр. до н.е. - Югуртинська війна.
- 107 – 104 рр. до н.е. - Реформи Гая Марія.
- 105 р. до н.е. - битва при Араузіоні.
- 104 – 101 рр. до н.е. - Друге повстання рабів в Сицилії.
- 106 – 43 рр. до н.е. - Роки життя оратора Цицерона.
- 104 р. до н.е. - Закон Доміція про виборність жрецьких посад.
- 102 р. до н.е. - Розгром тевтонів у Заальпійській Галлії (битва при Аквах Секстієвих).
- 101 р. до н.е. - Розгром кимврів у Паданської долині (бій при Верцеллах).
- 100 р. до н.е. - Рух Апулея Сатурніна та Гая Главції.
- 98 – 54 рр. до н.е. - Роки життя поета Тита Лукреція Кара.
- 91 р. до н.е. - Трибунат Марка Лівія Друза.
- 91 – 88 рр. до н.е. - Союзницька війна в Італії.
- 90 р. до н.е. - Закон Юлія Цезаря про надання громадянських прав вірним Риму італікам.
- 89 р. до н.е. - Закон Плавція – Папірія.
- 89 – 85 рр. до н.е. - Перша війна Рима з понтійським царем Мітрідатом.
- 88 р. до н.е. - Консульство Луція Корнелія Сулли.
- 87 – 82 рр. до н.е. - Панування в Римі маріанців.
- 87 – 54 рр. до н.е. - Роки життя поета Гая Валерія Катулла.
- 86 р. до н.е. - Битва при Херонеї та Орхоменті.
- 85 р. до н.е. - Мир, укладений Суллою з Мітрідатом (Дарданський мир).
- 83 – 82 рр. до н.е. - Громадянська війна в Італії.
- 83 – 82 рр. до н.е. - Друга війна Риму з Мітрідатом.
- 82 – 79 рр. до н.е. - Диктатура Луція Корнелія Сулли в Римі.
- 80 – 72 рр. до н.е. - Війна з Серторієм.
- 78 р. до н.е. - Повстання Марка Емілія Лепіда.
- 74 – 63 рр. до н.е. - Третя війна Риму з Мітрідатом.
- 74/73 – 71 рр. до н.е. - Повстання рабів-гладіаторів під керівництвом Спартака.
- 70 р. до н.е. - Консульство Гнея Помпея і Марка Ліцинія Красса. Закон Аврелія. Відміна султанської конституції.
- 70 – 19 рр. до н.е. - Роки життя поета Вергілія.
- 67 р. до н.е. - Закон Габінія. Боротьба Помпея з піратами.

- 66 р. до н.е. - Закон Манлія.
- 66 – 62 рр. до н.е. - Східні походи Гнея Помпея, завершення війн з Мітридатом.
- 64 – 63 рр. до н.е. - Боротьба навколо закону Публія Сервілія Рулла.
- 62 р. до н.е. - Битва біля Пісторії.
- 60 – 53 рр. до н.е. - Перший тріумвірат.
- 59 р. до н.е. - Консульство Гаю Юлія Цезаря.
- 58 р. до н.е. - Трибунат Клодія.
- 58 – 50 рр. до н.е. - Війни Юлія Цезаря в Галлії.
- 56 р. до н.е. - Зустріч тріумвірів у Луці.
- 55 р. до н.е. - Консульство Помпея і Красса.
- 54 – 52 рр. до н.е. - Повстання в Галлії.
- 53 р. до н.е. - Загибель Красса на Сході після бою в м. Карри, перетворення тріумвірату в дуумвірат.
- 52 р. до н.е. - Вбивство Клодія. Консульство Гнея Помпея «без колеги». Створення провінцій Лугдунська Галлія, Белгіка, Аквітанія.
- 49 – 45 рр. до н.е. - Громадянська війна між Юлієм Цезарем і його суперниками. Перехід Цезаря через р. Рубікон.
- 49 р. до н.е. - Битва при Ілерді.
- 48 р. до н.е. - Рух Целія Руфа.
- 48 р. до н.е. - Бій військ Юлія Цезаря з армією Помпея при Фарсалі. Загибель Гнея Помпея.
- 48 – 47 рр. до н.е. - Александрійська війна.
- 47 р. до н.е. - Рух Долабелли.
- 47 р. до н.е. - Перемога Юлія Цезаря над сином Мітридата VI Фарнаком в Азії (битва під Зеле).
- 46 р. до н.е. - Битва при Тапсі.
- 45 – 44 рр. до н.е. - Реформи Юлія Цезаря.
- 1 січня 45 р. до н.е. - Введення нового календаря.
- 45 р. до н.е. - Битва при Мунді.
- 14 березня 44 р. до н.е. - Загибель Юлія Цезаря.
- 44 р. до н.е. - Рух Лжемарія. Філіппіки Цицерона.
- 43 р. до н.е. - Мутинська війна між військами Марка Антонія та армією сенату.
- 43 – 36 рр. до н.е. - Другий тріумвірат.
- 43 р. до н.е. - 18 р. н.е. - Роки життя поета Овідія.
- 42 р. до н.е. - Битва тріумвірів і республіканців при Філіппах.
- 41 – 40 рр. до н.е. - Перузинська війна.
- 40 р. до н.е. - Брундизійська угода.
- 39 р. до н.е. - Угода тріумвірів у Путеолах із Секстом Помпеем.
- 37 р. до н.е. - Таренська угода між Октавіаном і Антонієм.
- 36 р. до н.е. - Заколот Емілія Лепіда. Похід Антонія проти парфян. Повалення Октавіаном панування Секста Помпея на о. Сицилія.
- 32 р. до н.е. - Розрив Октавіана з Антонієм.
- 31 р. до н.е. - Бій Марка Антонія і Октавіана біля мису Акцій.
- 30 р. до н.е. - Захоплення Октавіаном Александрії. Смерть Антонія і Клеопатри. Створення римської провінції Єгипет.

Епоха Імперії (30 р. до н.е. – 476 р. н.е.)

- 27 р. до н.е. - Проголошення Октавіана принцепсом.
- 27 р. до н.е. – 14 р. н.е. - Принципат Октавіана Августа.
- 24 – 19 рр. до н.е. - Повстання в Іспанії.
- 23 р. до н.е. - Перехід керівництва зовнішньою політикою до Августа.

- 18 р. до н.е. - Закони Августа про моральність.
- 17 р. до н.е. - Секулярні ігри.
- 16 – 15 рр. до н.е. - Завоювання Норика і Реції.
- 12 – 9 рр. до н.е. - Завоювання Паннонії. Вторгнення римлян у Германію.
- 2 р. до н.е. - Закони Руфія Канінія про обмеження відпуску рабів на волю за заповітами.
- 4 р. - Закон Елія Сентія про обмеження відпуску рабів на волю.
- 6 р. - Створення провінції Іудея.
- 6 – 9 рр. - Повстання в Далмації та Паннонії.
- 9 р. - Битва в Тевтобурзькому лісі. Знищення римських легіонів під командуванням Варра.
- 10 р. - Закон про страту всіх рабів у разі вбивства одним із них господаря.
- 14 – 68 р. - Династія імператорів Юліїв - Клавдіїв.
- 14 – 37 рр. - Принципат Тиберія.
- 14 р. - Скасування виборчих коміцій. Повстання рейнських і дунайських провінцій.
- 15 р. - Похід Германіка в Германію.
- 17 – 24 рр. - Повстання в Нумідії під керівництвом Такфарината.
- 21 р. - Повстання в Галлії і Фракії.
- 24 р. - Повстання рабів у Південній Італії.
- 37 – 41 рр. - Принципат Гая Цезаря (Калігули).
- 41 – 54 рр. - Принципат Клавдія.
- 42 р. - Спроба повстання в Іллірії з метою відновлення Республіки.
- 43 р. - Похід Клавдія в Британію.
- 45 р. - Завершення підкорення Мавританії.
- 46 р. - Знищення Клавдієм Фракійського царства.
- 46 – після 119 рр. - Роки життя письменника Плутарха.
- 48 р. - Дарування *ius honorum* деяким жителям Галлії.
- 54 – 68 рр. - Принципат Нерона.
- 60 – 61 рр. - Повстання Боудіки в Британії.
- 64 р. - Пожежа у Римі. Перше гоніння на християн.
- 65 р. - Змова Пізона.
- 66 – 73 рр. - Іудейська війна.
- 67 р. - Дарування свободи Греції при Нероні.
- 68 р. - Повстання в Галлії.
- 68 – 69 рр. - Громадянська війна в імперії.
- 69 – 96 рр. - Династія Флавіїв.
- 69 – 79 рр. - Принципат Веспасіана Флавія.
- 69 – 71 р. - Повстання батавів під керівництвом Цивіліса.
- 70 р. - Взяття Єрусалима римськими військами.
- 77 – 83 р. - Походи Юлія Агриколи в Британію.
- 79 р. - Виверження Везувію. Загибель Помпеїв, Геркуланума і Стабіїв.
- 79 – 81 рр. - Принципат Тита Флавія.
- 79 р. - Виверження вулкана Везувій, загибель міст Помпеї, Геркуланум і Стабії.
- 80 р. - Відкриття Колізею.
- 81 – 96 р. - Принципат Доміціана Флавія.
- 96 – 192 рр. - Династія Антонінів.
- 96 – 98 р. до н.е. - Принципат Нерви.
- 98 – 117 рр. - Принципат Траяна.
- 101 – 106 рр. - Завоювання Dakii. Максимальне розширення кордонів імперії.
- 113 – 117 р. - Війна римлян із вірменами і парфянами.
- 115 – 117 р. - Повстання іудеїв у Кіренаїці, в Єгипті і на о. Кіпр.

- 117 – 138 рр. - Правління імператора Адріана. Виникнення панеллінського руху.
- 120 – 190 рр. - Дати життя сатирика Лукіана.
- 128 р. - Видання «Вічного едикту».
- 132 – 135 рр. - Повстання в Іудеї під керівництвом Симона Бар-Кохби.
- 138 – 161 р. - Правління імператора Антоніна Пія.
- 152 р. - Повстання в Ахайї.
- Бл. 160 – 235 рр. - Дати життя історика Діона Касія.
- 161 – 180 рр. - Правління імператора Марка Аврелія.
- 161 – 165 р. - Римо-парфянська війна.
- 167 – 180 р. - Війни з квадами, маркоманами та іншими германськими племенами.
- Бл. 170 р. - Вторгнення в Грецію племен костобоків.
- 174 – 175 рр. - Повстання буколів в Єгипті.
- 175 р. - Повстання Авідія Кассія проти Марка Аврелія.
- 180 – 192 рр. - Правління імператора Коммода.
- 193 – 197 рр. - Громадянська війна в Римській імперії.
- 193 – 235 рр. - Династія Северів.
- 193 – 211 рр. - Правління імператора Септимія Севера.
- 198 р. - Тимчасове загарбання і зруйнування римлянами міст Месопотамії (Селевкії, Вавилону, Ктесифона).
- 208 – 211 рр. - Похід імператора Севера в Британію.
- 211 – 217 рр. - Правління Аврелія Антоніна (Каракалли).
- 212 р. - Едикт Каракалли про дарування вільним громадянам імперії права римського громадянства.
- 213 р. - Війна Каракалли з германськими племенами.
- 218 – 222 рр. - Правління Елагабала.
- 222 – 235 рр. - Правління Олександра Севера.
- 226 р. - Падіння парфянської династії Аршакідів і встановлення перської династії Сасанідів.
- 232 р. - Похід Олександра Севера в Месопотамію.
- 234 – 235 рр. - Війна Олександра Севера з германськими племенами.
- 235 – 284 рр. - Політична криза Римської імперії. Період «солдатських» імператорів.
- 235 – 238 рр. - Правління Максиміна Фракійця.
- 238 р. - Повстання Гордіанів в Африці.
- 244 – 249 рр. - Правління Філіппа Араба.
- 249 – 251 рр. - Правління імператора Деція, гоніння на християн.
- 253 – 260 рр. - Правління Валеріана.
- 253 – 268 рр. - Правління Галлієна (до 260 р. – разом з Валеріаном).
- 260 р. - Поразка Валеріана у війні з Персією.
- 267 р. - Розгарбування Афін готами.
- 270 – 275 рр. - Правління Авреліана. Відновлення політичної єдності Римської імперії.
- 273 р. - Зруйнування Пальміри.
- 280-ті рр. - Повстання багаудів у Галлії.
- 284 – 305 рр. - Правління імператора Діоклетіана.
- 286 р. - Фінансова реформа.
- 286 р. - Перемога Максиміана в Галлії над багаудами.
- 289 – 290 рр. - Загальний перепис населення Римської імперії.
- 293 р. - Призначення Констанція і Галерія цезарями. Створення нової системи управління імперією – тетрархія.
- 301 р. - Едикт про твердих ціни і заробітну плату. Монетна реформа.
- 303 – 304 рр. - Едикти проти християн.
- 306 – 337 рр. - Правління імператора Константина Великого.

- 313 р. - Медіоланський (Міланський) едикт Константина і Ліцінія про віротерпимість.
- 314 р. - Фінансова реформа, введення соліда.
- 315 р. - Дозвіл вільного проведення християнських зборів.
- 316 р. - Едикт про прикріплення курзалів до курії міст.
- 317 р. - Прикріплення майстрів монетної справи до колегії.
- 317 р. - Сини Константина – (Крісп та Константин) й син Ліцінія – Ліциніан оголошуються цезарями.
- 324 р. - Початок війни між Константином та Ліцинієм.
- 325 р. - Перший Вселенський Собор у Нікеї. Перетворення християнства в державну релігію.
- 330 р. - Заснування Константинополя.
- 332 р. - Конституція Константина про прикріплення колонів.
- 337 – 340 рр. - Констант II імператор на Заході.
- 337 – 361 рр. - Констант II імператор на Сході.
- 351 – 361 рр. - Правління Констанція.
- 359 р. - Війна з Іраном.
- 360 – 363 рр. - Правління імператора Юліана Відступника. Спроба відновлення язичництва.
- 364 – 375 рр. - Правління Валентиніана I.
- 364 – 378 рр. - Правління імператора Валента.
- 378 р. - Бій при Адріанополі. Перемога вестготів над римськими військами.
- 379 – 395 рр. - Правління імператора Феодосія Великого.
- 382 р. - Договір з вестготами.
- 380 р. - Едикт про кафолічну віру.
- 394 р. - Заборона Олімпійських ігор при імператорі Феодосії. Розгром язичницьких храмів.
- 395 р. - Смерть Феодосія I. Остаточний поділ Римської імперії на Східну і Західну.
- 395 – 423 рр. - Правління імператора Гонорія.
- 410 р. - Взяття Рима вестготами на чолі з Аларіхом.
- 418 р. - Утворення вестготського королівства у Південній Галлії (Аквітанія).
- 420 р. - Закріплення вандалів в Іспанії.
- 425 – 455 рр. - Правління імператора Валентиніана III.
- 429 р. - Захоплення вандалами Нумідії та Африки. Створення вандальського королівства в Північній Африці.
- 443 р. - Виникнення Бургундського королівства у Південно-Східній Галлії.
- 451 р. - Створення Англосакського королівства в південно-східній частині Британії.
- 451 р. - Розгром гунів силами варварських і римських військ у битві на Каталаунських полях.
- 455 р. - Розграбування Рима вандалами.
- 476 р. - Кінець правління Ромула Августула – традиційна дата падіння Західної Римської імперії.

ДОВІДНИКОВІ МАТЕРІАЛИ

*ЕЛЛІНІСТИЧНІ ДИНАСТІЇ***Птолемеї**

Птолемей I Філадельф Сотер	325 – 285	рр. до н.е.
Птолемей II Філадельф	285 – 246	рр. до н.е.
Птолемей III Евергет I	246 – 221	рр. до н.е.
Птолемей IV Філопатор	221 – 203	рр. до н.е.
Птолемей V Епіфан	203 – 181/0	рр. до н.е.
Птолемей VI Філометор	181/0 – 145	рр. до н.е.
Птолемей VII Евергет II (Фіскон)	145 – 116	рр. до н.е.
Птолемей VIII Сотер II (Латір)	116 – 108/7	рр. до н.е.; 88 – 80 рр. до н.е.
Птолемей IX Олександр I	108/7 – 88	рр. до н.е.
Птолемей X Олександр II	80	р. до н.е.
Птолемей XI Сотер	80 – 51	рр. до н.е.
Птолемей XII Авлет	51 – 48	рр. до н.е.
Клеопатра VII	51 – 48	рр. до н.е.
Птолемей XIII	47 – 44	рр. до н.е.
Клеопатра VII	47 – 44	рр. до н.е.
Птолемей XIV Цезар (Цезаріон)	44 – 30	рр. до н.е.

Селевкіді

Селевк I Нікатор	311 – 281	рр. до н.е.
Антіох I Сотер	281 – 262/1	рр. до н.е.
Антох II Теос	261 – 247	рр. до н.е.
Селевк II Каллінік	247 – 226	рр. до н.е.
Селевк III Сотер	226 – 223	рр. до н.е.
Антіох III Великий V	223 – 187	рр. до н.е.
Селевк IV Філопатор	187 – 175	рр. до н.е.
Антіох IV Епіфан	175 – 163	рр. до н.е.
Антіох V Евпатор	163 – 162	рр. до н.е.
Деметрій I Сотер	162 – 150	рр. до н.е.
Олександр Балас	150 – 145	рр. до н.е.
Деметрій II Нікатор	145 – 139/8	рр. до н.е.
Антіох VI Епіфан	145 – 142/1	рр. до н.е.
Антіох VII Евергет (Сидет)	139/8 – 129	рр. до н.е.
Деметрій II Нікатор	129 – 125	рр. до н.е.
Клеопатра Тея	125 – 121	рр. до н.е.
Антіох VIII (Гріп)	125 – 121	рр. до н.е.
Антіох VIII (Гріп)	121 – 96	рр. до н.е.
Антіох IX Кізікський	115 – 95	рр. до н.е.
Антіох X Благочестивий	95 – 64	рр. до н.е.
Антіох XI Філадельф	94	р. до н.е.
Антіох XII Діоніс	87 – 84	рр. до н.е.
Антіох XIII Азійський	69 – 64	рр. до н.е.

Антигоніди

Антигон I	301	р. до н.е.
Деметрій I Поліоркеї	307 – 283	рр. до н.е.
Антигон II Гонат	283 – 239	рр. до н.е.

Деметрій II	239 – 229 pp. до н.е.
Антигон III Досон	229 – 221 pp. до н.е.
Філіпп V	221 – 179 pp. до н.е.
Персей	179 – 168 pp. до н.е.

Атталіди

Філетер	283 – 263 pp. до н.е.
Евмен I	263 – 241 pp. до н.е.
Аттал I Сотер	241 – 197 pp. до н.е.
Евмен II Сотер	197 – 160/59 pp. до н.е.
Аттал II	160/59 – 139/8 pp. до н.е.
Аттал III	139/8 – 133 pp. до н.е.

Спартокіди

Спарток I	438/7 – 433/2 pp. до н.е.
Сатир I	433/2 – 389/8 pp. до н.е.
Левкон I	389/8 – 349/8 pp. до н.е.
Спарток II	349/8 – 344/3 pp. до н.е.
Перісад I	349/8 – 310/9 pp. до н.е.
Сатир II	310/9 – 309/8 pp. до н.е.
Евмел	310/9 – 304/3 pp. до н.е.
Прітаніс	310/9 – 309/8 pp. до н.е.
Спарток III	304/3 – 284/3 pp. до н.е.
Перісад II	284 – після 250 pp. до н.е.
Левкон II	даних немає
Спарток IV	даних немає
Перісад III	даних немає
Перісад IV Філометор	даних немає
Перісад V	109 p. до н.е.

СПИСОК РИМСЬКИХ ІМПЕРАТОРІВ**Династія Юліїв-Клавдіїв (27 p. до н.е.-68 p. н.е.)**

Октавіан Август	27 p. до н.е. – 14 p. н.е. – засновник династії.
Тиберій	14 – 37 pp. н.е.
Калігул	37 – 41 pp. н.е.
Клавдій	41– 54 pp. н.е.
Нерон	54 – 68 pp. н.е.

Війна 68-69 pp. н.е. за імператорську владу

Гальба	68 – 69 pp. н.е.
Отон	69 p. н.е.
Вітелій	69 p. н.е.

Династія Флавіїв (69-98 pp. н.е.)

Веспасіан Флавій	69 – 79 pp. н.е. – засновник династії.
Тит	79 – 81 pp. н.е.
Доміціан	81– 96 pp. н.е.

Династія Антонінів (96-192 pp. н.е.)

Кокцей Нерва	96 – 98 рр. н.е. – засновник династії.
Траян	98 – 117 рр. н.е.
Адріан	117 – 138 рр. н.е.
Антонін Пій	138 – 161 рр. н.е.
161–180 рр. н.е., 161– 169 рр. н.е. – у співправлінні з Луцієм Вером.	
180 – 192 рр. н.е.	

Війна 193-197 рр. за імператорську владу

Пертинакс	193 р. н.е.
Дідій Юліан	193 р. н.е.
Песценній Нігер	193 – 194 рр. н.е.
Клодій Альбін	193 – 197 рр. н.е.

Династія Северів (193-235 рр. н.е.)

Септимій Север	193 – 211 рр. н.е. – засновник династії.
Каракалла	211 – 217 рр. н.е. – в 211-212 рр. у співправлінні з Гетою.
Макрин	217 – 218 рр. н.е. – не належав до династії Северів.
Елагабал	218 – 222 рр. н.е.
Олександр Север	222 – 235 рр. н.е.

Солдатські імператори (235-284 рр. н.е.)

Максимін Фракієць	235 – 238 рр. н.е.
Гордіан I	238 р. н.е.
Гордіан II	238 р. н.е.
Пупієн	238 р. н.е.
Бальбін	238 р. н.е.
Гордіан III	238 – 244 рр. н.е.
Філіпп Араб	244 – 249 рр. н.е.
Децій	249 – 251 рр. н.е.
Гостиліан	251 р. н.е.
Требоніан Галл	251 – 253 рр. н.е.
Волузіан	251 – 253 рр. н.е.
Валеріан	253 – 260 рр. н.е.
Галлієн	253 – 268 рр. н.е.
Клавдій II Готський	268 – 270 рр. н.е.
Авреліан	270 – 275 рр. н.е.
Тацит	275 – 276 рр. н.е.
Проб	276 – 282 рр. н.е.
Кар	283 р. н.е.
Карин	283 – 285 рр. н.е.
Нумеріан	283 – 284 рр. н.е.

Імператори Пізньої Імперії

Діоклетіан	284 – 305 рр. н.е. – засновник династії.
Максиміан	286 – 305 і 307 – 310 рр. н.е.

Династія Константина (306-363 рр. н.е.)

Константин I	306 – 337 рр. н.е. – засновник династії.
Константин II	337 – 340 рр. н.е.

Констант	337 – 350 pp. н.е.
Констанцій II	337 – 361 pp. н.е.
Юліан	361 – 363 pp. н.е.
Іовіан	363 – 364 pp. н.е.

Династія Валентиніана (364-392 pp. н.е.)

Валентиніан I	364 – 375 pp. н.е. – засновник династії
Валент	364 – 378 pp. н.е.
Граціан	367 – 383 pp. н.е.
Валентиніан II	375 – 392 pp. н.е.

Династія Феодосія (379-455 pp. н.е.)

Феодосій I	379 – 395 pp. н.е. – засновник династії.
Гонорій	395 – 423 pp. н.е. – імператор Західної Римської імперії.
Іоан	423 – 425 pp. н.е. – не належав до династії Феодосія.
Валентиніан III	425 – 455 pp. н.е.

Останні імператори Західної Римської імперії

Петроній Максим	455 p. н.е.
Авіт	455 – 456 pp. н.е.
Майоріан	457 – 461 pp. н.е.
Лібій Север	461 – 465 pp. н.е.
Антемій	467 – 472 pp. н.е.
Олібрій	472 p. н.е.
Гліцерій	473 – 474 pp. н.е.
Непот	474 – 475 pp. н.е.
Ромул Августул	475 – 476 pp. н.е. – останній офіційний імператор Західної Римської імперії.

ГРЕЦЬКІ БОЖЕСТВА

Адоніс – божество помираючої і воскресаючої природи (запозичений з Фінікії в V ст. до н.е.).

Аїд – володар царства мертвих і всього підземного царства, брат Зевса, Посейдона та Деметри.

Амфітрита – морська богиня, дружина Посейдона, володарка морів.

Аполлон (Феб) – божество сонця, сонячного світла, освіти, покровитель мистецтва, уособлюваного 9 музами, землеробства, охоронець стад, доріг, мандрівників, мореплавців. Син Зевса, брат Артеміді.

Арес (або Арей) – бог війни і військового мистецтва, син Зевса і Гери, один із 12 олімпійських богів.

Артеміда – покровителька лісів, лісової рослинності, звірів, природної плодючості, включаючи дітонародження. Дочка Зевса, сестра-близнюк Аполлона, одна з 12 олімпійських божеств.

Асклепій – бог лікування і лікарського мистецтва, син Аполлона.

Афіна – покровителька мудрості, наук, ремісничого мистецтва, переможної війни і мирного процвітання, головна богиня Афін і Аттики, входила до сім'ї 12 олімпійських божеств, а народилася незвичним шляхом: з голови Зевса.

Афродіта – богиня краси, кохання, жіночої плодючості і любовної чарівності, дочка Зевса, яка, наче народилася з морського шумовиння; одна з 12 олімпійських божеств.

Геба – богиня юності, дочка Зевса і Гери. На Олімпі підносила богам амброзію і нектар.

Геката – одна з богинь підземного царства, повелителька тіней в підземному світі, богиня привидів і нічних страхів, чарів і заклинань. Як і Артеміда, вважалася повелителькою звірів і дочкою Зевса.

Геліос – бог сонця, який ототожнювався з Аполлоном. Син титана Гіперіона.

Гера – повелителька блискавки і грому, хмар і бур, покровителька шлюбу

та подружньої любові, охоронниця сімейних підвалин, помічниця

вагітних жінок і породіль. Сестра і дружина Зевса, мати Геби, Гефеста, Арєя, цариця Олімпу, одна з сім'ї 12 олімпійських божеств.

Геракл – грецький герой, удостоєний безсмертя і зарахований у сонм олімпійських богів за свої подвиги: 1) задушив немейського лева; 2) умертвив лернейську гідру; 3) спіймав еріманфського вепра; 4) спіймав прудку керінейську лань; 5) перебив стімфалійських птахів-чудовиськ з мідними клювами, кігтями і крилами; 6) здобув пояс Іпполіти, жорстокої цариці войовничих амазонок; 7) вичистив конюшні царя Авгія; 8) приборкав критського бика, який видихав полум'я; 9) переміг царя Діомеда, який віддавав іноземців на пошматування своїм кобилицям-людодідам; 10) викрав корів триголового велетня Геріона; 11) здобув золоті яблука Гесперид, які йому приніс Атлант – велетень, підтримуючий небосхил. Коли Атлант ходив по яблука, Геракл за нього тримав небесне склепіння; 12) піймав і вивів на сонячне світло грізного охоронця підземного світу – пса Кербера (Цербера).

Крім того, Геракл переміг велетня Антея, відірвавши його від матері-землі, яка давала йому силу і задушив його в своїх обіймах. Будучи немовлям, задушив змії в колисці. Брав участь у Калідонському полюванні, в поході аргонавтів тощо.

Гермес – посланець і вісник богів, який виконував їх волю, але й мав численні свої функції: покровитель оповісників, гімнастичних змагань молоді, торгівлі і пов'язаних з нею багатств, хитрощів, спритності, злодійства й ошукаництва, подорожей, доріг і перехресть; супроводжував душі мертвих у царство Аїда. Син Зевса і Майї, член олімпійської сім'ї богів.

Гестія – богиня домашнього вогнища, сестра Зевса, Посейдона й Аїда, член олімпійської сім'ї.

Гефест – покровитель вогню і ковальського ремесла, син Зевса і Гери, чоловік Афродіти, член олімпійської сім'ї богів.

Гєя – богиня, уособлююча землю, прародичка богів, титанів, гігантів і всіх людей.

Гіганти – сини Геї (землі) й Урану (неба) - велетні, перше покоління богів, на зміну яких прийшло нове покоління олімпійських богів на чолі із Зевсом. Згідно з міфом, гіганти були знищені в жорстокій битві з олімпійськими богами.

Гіменей – бог шлюбу і шлюбних обрядів, син Аполлона.

Деметра – божество землеробства і земної родючості, проростаючого зерна; заступниця і влаштовувачка господарства окремих сімей, сестра Зевса, член олімпійської сім'ї.

Демони – особлива група другорядних божих істот – духів з неясними функціями. Були уособленням всього незрозумілого, дивного і фатального в природі та житті окремої людини.

Діке – божество правди, уособлення справедливості, дочка Зевса.

Діоніс – бог помираючої і воскресаючої природи, заступник рослинності, продуктивних сил природи, виноградарства і виноробства, народних свят, поетичного натхнення і театрального мистецтва. Син Зевса, один з найпопулярніших богів Стародавньої Греції.

Елізій (Елісейські поля) – поля блаженних, частина загробного світу, де блаженствують божі обранці. За уявленнями стародавніх греків, в Елізій потрапляють не стільки за праведне життя, скільки за божою милістю.

Ерида – богиня розбрату, сестра і супутниця бога війни Ареса, дочка Ночі, мати бід, сварок і голоду.

Еринії – три богині помсти, які жили в Аїді (Тисифона, Алекто і Мегера). Вони переслідують порушників клятви, гостинності, убивць. Людина, яку переслідували еринії, втрачала розум.

Ерос – один з первинних грецьких богів, уособлював стихійне об'єднувальне начало в природі; пізніше - божество кохання, син Афродити й Ареса.

Ефір – божество, що уособлювало верхній, осяйний шар повітря, де зазвичай перебував цар богів Зевс.

Зевс – верховний бог і цар богів, які входили до скалу олімпійської сім'ї. Божество неба, небесного простору, володар і повелитель всього, що відбувається в природі, житті людей і богів, йому відкрите майбутнє і визначення долі. Як бог неба Зевс керував блискавкою і громом, збирав і розганяв хмари. Він був батьком більшості членів олімпійської сім'ї богів, і в його честь влаштовувалися Олімпійські ігри.

Гліфія – богиня дітонародження, дочка Зевса і Гери.

Грида – богиня веселки, посередниця між богами і людьми, яка передавала волю богів.

Кабіри – другорядні божества, які не мали образу, покровителі земельної родючості, підземного вогню, рятувальники від морських штормів.

Кекроп – давньоантичне божество землі, син Геї, один з покровителів Аттики і Афін.

Крон – давньогрецький бог, син Урана і Геї, один з титанів першого покоління грецьких богів. Батько Зевса, який повалений останнім у Тартар.

Латона (Літо) – божа мати Аполлона й Артеміді, але самостійного значення її культ не мав.

Мойри – богині людської долі, дочки Зевса, які зображувалися у вигляді старих баб, що пряли нитку людського життя. Відомими стали три мойри: Клото – починає прясти нитку, Лахезіс – веде нитку людського життя, а Антропа перерізає нитку.

Морфей – божество сновидіння, син бога сну Гіпноса.

Музи – богині поезії, мистецтва і наук, супутниці Аполлона, проживали на горі Геліконі і Парнасі. Їх нараховують дев'ять: **Кліо** – муза історії; **Евтерпа** – муза лірики; **Талія** – муза комедії; **Мельпомена** – муза трагедії; **Терпсихора** – муза танців і хорового співу; **Ерато** – муза еротичної поезії; **Полігімнія** – муза урочистих пісень і пантоміми; **Уранія** – муза астрономії; **Калліопа** – старша муза, покровителька епічної поезії.

Наяди – божества, покровителі води, джерел, рік і струмків, сил природи, сприятливих для людей, тварин і рослин.

Немесіда – богиня справедливості і неминучої помсти, караюча за порушення встановленого порядку речей - як за надмірне щастя, так і за надто велику гординю.

Нерей – давнє морське божество, батько nereїд, уособлення спокійного моря, володіюче даром перетворення.

Нереїди – німфи моря, дочки Нерей, які допомагали морякам у небезпеці.

Ніка – богиня перемоги як у військовій битві, так і в спортивних змаганнях, дочка Зевса.

Німфи – напівбожі істоти (оскільки вважалися смертними), уособлення різних сил і явищ природи. Відрізнялися німфи морських вод (океаніди, nereїди), річних вод і джерел (наяди), гір (ореади), долин (напей), лук (лімініади), дерев (дріади). Були також німфи окремих місць (додони, ніси), островів (каліпсо, кірка). Вважалися заступницями поетів, безжурливого, щасливого проведення часу.

Океан – один з найдавніших морських богів, син Урана і Геї, який жив усамітнено в підводному палаці і не з'являвся на зібраннях богів. У класичний період його функції переходять до Посейдона.

Олімп – священна гора греків у Північній Фессалії, де постійно перебували 12 головних богів: **Зевс, Посейдон, Аїд** (боги-брати), їхні жінки і діти: **Гера, Деметра, Гестія, Афїна, Афродита, Аполлон, Артеміда, Гефест** (не перебував на Олімпі), **Арес**. Тут жили й оповісники їх волі: Гермес і Ірида та прислужуючі богам Феміда і Геба.

Омфал – священний камінь (звичайно метеорит). Найвідомішим був омфал у храмі Аполлона в Дельфах, який уважався центром світу.

Ори – богині, які відали порами року, порядком у природі, хранительки порядку і законності у суспільстві, супутниці Афродіти. Найвідоміші три ори: Євнойя (законність), Дїна (справедливість), Еїрена (мир).

Палладій – озброєне божество, як правило, дерев'яна статуя, яка вважалася охоронцем міста. Такі палладії мали Аполлон, Афродита, а найчастіше - Афїна Паллада.

Пан – аркадський бог лісів і гаїв, син Гермеса, один із супутників Дїонїса; покровитель пастухів, мисливців, пасічників і риболовів. Володів даром наганяти на людей нестримний, так званий панічний страх.

Панацея – богиня-цілителька, дочка Асклепія.

Пегас – чарівний крилатий кінь, який за наказом Зевса доставляє грім і блискавку. В період еллінізму став символом поетичного натхнення.

Персефона – володарка пекла, уособлення проростання злаків і земної родючості. Вона символізувала щорічне помирання і пробудження рослинності, поховання і відродження зерна, посіяного в землю.

Плутос – бог багатства як одного з проявів землеробської праці і мирного життя.

Посейдон – бог морської волги, володар численних морських божеств і покровитель конярства, брат Зевса.

Прометей – один з титанів, тобто богів першого покоління від Урана і Геї, покровитель людей і цивілізованого життя; подарував людям вогонь і познайомив з його використанням; навчив людей читанню, письму, мореплавству, наукам і ремеслу. За це був прикований Зевсом до скелі на Кавказі, де щоденно орел клював його печінку.

Протей – підкорений Посейдону морський бог, який міг набирати будь-якого вигляду.

Радамант – один з трьох суддів підземного царства, син Зевса.

Рея – богиня-мати, дочка Урана і Геї, дружина Кроноса, мати Зевса та інших олімпійських богів.

Сабазій – спочатку фригійське божество, яке потім злилося з Дїонїсом.

Сатири – другорядні лісові божества, які уособлювали родючість, знаходилися в почиті Дїонїса і зображувалися у вигляді напівлюдей-напівцапів.

Селена – богиня Місяця, дружина Гелїоса, яка часто ототожнювалася з Артемідою.

Сарапіс – один з найважливіших богів елліністичного Єгипту і народів Східного Середземномор'я; синкретичне божество, яке об'єднувало функції давньоєгипетських богів Осиріса, Ісіди, Апіса та грецьких богів Аполлона, Аїда й Асклепія.

Силен – демон, син Гермеса, вихователь Діоніса, який зображувався в образі грубого, як винний міх, постійно п'яного, веселого і лисого діда.

Сирени – напівптахи-напівжінки, які своїм чарівним голосом заманювали моряків на скелі і там їх поїдали.

Титани – боги першого покоління, діти Урана і Геї. Титани-гіганти були переможені наступним поколінням олімпійських богів і скинуті в Тартар; згідно з іншими міфами, вони переселилися на острів блаженних.

Тіфон – зле божество у вигляді чудовиська з сотнею зміїних голів, яке видихало полум'я, син Геї і Тартара, народжений після перемоги олімпійців над титанами.

Тіхе – богиня долі і випадковості.

Тритон – другорядне морське божество, син Посейдона.

Уран – початково верховний бог, уособлення первинного чоловічого начала, уважався богом Неба, яке поєдналося з первинним жіночим началом, богинею Геєю (землею). Від цього шлюбу народилися титани, гіганти та інші божества.

Фаетон – нижче сонячне божество, син Геліоса.

Фенікс – міфічний персонаж у вигляді птаха (орла з золотим пір'ям), який досягнувши старості (в 500, 1461, 7006 років), спалював сам себе і відроджувався з попелу молодим і відновленим.

Феміда – богиня права, законності, встановленого порядку і передбачень, яка зображувалася з рогом достатку, терезами в руках і пов'язкою на очах.

Хаос – первинна невизначеність, існуюча до створення світу. Першими породженими хаосом були божества Гея, Тартар, Ерос (кохання), Ереб (темрява), Ніч.

Харити – божества родючості, краси, радості, уособлення процвітаючої жіночності, дочки Зевса.

Харон – божество підземного царства, перевізник померлих через річку підземного світу Ахеронт.

РИМСЬКІ БОЖЕСТВА

Бона Дея – жіноча богиня доброї долі, родючості, покровителька жінок.

Беллона – богиня війни.

Вакх – бог рослинності, виноградарства, виноробства.

Ватикан – бог першого крику дитини.

Венера – богиня кохання, краси і родючості.

Веста – богиня домашнього вогнища і вогню.

Вулкан – бог вогню і ковальського ремесла.

Геній – добрий дух, охоронець окремої людини.

Діана – богиня місяця, полювання, покровителька диких звірів.

Кармента – покровителька народження.

Конс – бог досягаючого хліба і жнив, мудрих рішень.

Лари – божества сім'ї та господарства.

Лемури (лаври) – привиди, злі духи померлих предків, які переслідують живих нащадків.

Мани – обожнені душі померлих предків, покровителі живих нащадків.

Марс – бог війни, охоронець громадянського колективу.

Меркурій – бог торгівлі, тваринництва і прибутку, покровитель пастухів, купців, подорожуючих.

Мінерва – богиня мудрості, покровителька ремесел і мистецтв.

Нептун – бог вологи, морів, покровитель конярства.

Опе – дружина Конса, богиня посівів і достатку.

Пенати – божества домашньої комори та їстівних запасів.

Плутон – бог підземного царства і мертвих.

Прозерпина – дружина Плутона, богиня пекла, зростаючих злаків і земної родючості.

Рея Сильвія – мати міфічних засновників Рима Ромула і Рема.

Сатурн – бог посівів, який навчив людей землеробству, виноградарству і приносив достаток.

Сивілли – легендарні жінки-провісниці.

Сильван, або **Фавн** – бог лісів і полів, покровитель отар і пастухів.

Теллура – богиня землі і родючості.

Термін – бог межі і прикордонних межових знаків.

Флора – богиня рослинності, квітів і юності.

Фортуна – богиня долі, випадку, щастя та удачі.

Церера – богиня родючості і землеробства.

Юнона – дружина Юпітера, богиня шлюбу і подружнього кохання та родючості.

Юпітер – бог неба, грому, блискавки і різних небесних явищ, верховний бог римського пантеону.

Янус – бог входу і виходу, всякого початку, зображувався з двома обличчями.

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ МІР, ВАГ І МОНЕТНО-ЛІЧИЛЬНИХ ОДИНИЦЬ АНТИЧНОЇ ГРЕЦІЇ

Артаба – 1) птолемейська міра сипучих тіл, дорівнювала 39,1 л. 2) персидська міра ємкості, що дорівнювала $1\frac{1}{16}$ античного медимна, тобто близько 56 л.

Арур – грецька міра площі, що дорівнювала 0,024 га (в Єгипті арур = 0,2 га).

Гектей – міра сипучих тіл, дорівнювала 8,75 л.

Гія – міра земельної площі, що вийшла з уживання в класичний період, розміри її невідомі.

Дарик – персидська високопробна монета з золота, свою назву отримала від зображеного на її аверсі перського царя Дарія. Перші монети випущені Дарієм I Гістаспом (521 – 486 рр. до н.е.). Цар зображувався у вигляді лучника, тому їх іноді називали ще й «лучниками». 1 дарик = 20 срібних сиклів (шекелів). Дарики випускалися із золота 980-ї проби і важили 8,4 г.

Драхма (грецькою *dragma* - *жменя*) – давньогрецька лічильно-грошова одиниця, яка дорівнювала 1/100 міни і ділилася на 6 оболов. 6 тис. драхм = 1 таланту. Випуск срібних драхм розпочався в VI ст. до н.е., відомі нечисленні карбування золотих драхм. Вага драхми в різних частинах Греції була неоднаковою, що залежало від монетно-вагової системи конкретного полісу. Найбільшого поширення отримали егінська драхма – 6,07 г, євбейсько-аттична – 4,3 г, коринфська 2,91 г, абдерська – 3,6 г, хіоська – 3,93 г. Міжполісною валютою вважалася афінська драхма – «Лаврійські сови», як їх називали серед населення за джерелом срібла і характерним зображенням атрибута богині Афін – сови. Окрім драхм карбувалися 2 д. (дідрахми), 4 д. (тетрадрахми), 10 д. (декадрахми), випускалися також 0,5 д. – гемідрахми та інші. Античні драхми поділялися, переважно, на 6 оболов. Після IV ст. до н.е. із випуском мідних монет в Афінах 1 д. = 6 срібних оболов = 48 халків (мідних).

Лепта (грецькою *Lepton* – *тонкий, маленький*) – початкова найдрібніша одиниця маси, пізніше найменша мідна монета. В стародавніх Афінах вона становила 1/7 халка.

Лікоть – грецька міра довжини, що дорівнювала 0,46 м.

Медимн – грецька міра сипучих тіл, приблизно 52,5 л.

Метрет – грецька міра рідини, приблизно 39,5 л.

Міна – (назва походить від асиро-вавилонського «мана» – лічити). Спочатку грошова і рахунково-вагова одиниця на Стародавньому Сході, пізніше в античній Греції. Найбільш поширеною була аттична міна, яка після реформ Солона (594 р. до н.е.) дорівнювала 436,6 г, становила 1/60 таланту. 1 міна = 100 драхам. В александрійській ваговій системі міна дорівнювала 582,2 г, за єгипетського царя Птолемея II (282 – 246 рр. до н.е.) були випущені золоті міни. 1 золота міна = 8 золотим драхам, або 100 срібним.

Наубія – міра об'єму, приблизно 1,5 м³.

Обол (грецькою *obolos* – *спис, вертел, металевий стержень*) – назва, що сягає часів, коли засобом обігу стало залізне пруття, 6 штук яких, стиснутих у жменю, становили драхму. Грецька міра ваги і монетна одиниця, яка становила у драхми. Маса срібного аттичного обола становила 0,73 г. Карбували монети вартістю в 2 оболі (діобол), 3 – (стріобол), 4 – (тетробол), 5 – (пентобол), 1,5 (тригетіобол). Обол поділявся на 8 фракцій. На о. Егіна обол важив 1,04 г, в Коринфі – 0,48 г. Обол, як правило, клали в рот померлим для сплати перевізнику Харону при переправі в підземне царство Аїда.

Плетр (плефр) – 1) грецька міра довжини, що дорівнювала 30,83 м; 2) міра площі, дорівнювала 0,095 га.

Сикль – перська монета, 2/3 дарика, 1 $\frac{1}{4}$ у аттичної драхми.

Стадій – грецька міра довжини, яка не мала сталих розмірів.

Найчастіше стадій = 177,6 м. Поширеним був також олімпійський стадій, що = 192 м.

Статер (грецькою *stater* – *кормисло ваг*) – назва давньогрецької вагової одиниці, яка дорівнювала 1/50 міни, пізніше назва золотої, електрової, рідше срібної карбованої монети. Маса статера в різних полісах неоднакова. Мілетський електровий статер = 14 г, фокейський

(кізікінський) –16 г, егінський срібний – 12,12 г. Статер поділявся на фракції – 1/3 (тріте), 1/6 (гекта), 1/12(гемігекта) та інші частини. За ваговими показниками статер відповідав 2 драхмам.

Талант (грецькою *talantos* - дослівно *вага*) – найбільша вагова та грошова лічильна одиниця в Стародавній Греції, запозичена із країни Сходу (Вавилонії). Давньогрецький талант поділявся на 60 мін = 6000 драхм = 36 000 оболів. Найпоширенішим у Греції був аттичний талант, який після реформ Солона важив 26,196 кг. З часів Олександра Македонського його маса становила 25,9 кг. Талант не брав безпосередньої участі у грошовому обігові, він використовувався як грошова одиниця для обчислення великих сум грошей (союзної каси Афіньського морського союзу, фороса, значного майна громадян тощо). Талант в значенні «духовної обдарованості» вперше зустрічається в Біблії.

Халк (грецькою *chalkos* - *мідний, мідь*) – грецька мідна монета, назва якої походить від терміна «мідь». Вважається, що карбування халків розпочалося після Пелопоннеської війни (431– 404 рр. до н.е.). Випускалися кратні фракції халка – 1/10 (дехалк), 1/12 (геміхалк). В Афінах на обол йшло 8 халків, в інших грецьких полісах – 12-16 халків.

Хус – грецька міра рідких речовин, що дорівнювала 3,28 л.

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ МІР, ВАГ ТА МОНЕТНО-ЛІЧИЛЬНИХ ОДИНИЦЬ АНТИЧНОГО РИМУ

Міри довжини

Миля (mille) = 1000 кроків = 5000 футів	= 1481,65 м
Жердина (petrica) = 10 футів	= 2,963 м
Крок (passus) = 5 футів	= 1,4815 м
Ступня (gradus) = 2,5 фута	= 0,7407 м
Лікоть (cubitus) = 1фут + 2 долоні	= 0,4443 м
Фут (pes)	= 0,29963 м
Долоня (palmus) = 1/4 фута	= 0,0740 м
Палець (digitus) = 1/16 фута	= 0,0185 м

Міри площі

Сальтус (saltus) = 4 центурії = 800 югерів	= 201,456 га
Центурія (centuria) = 200 югерів	= 50,364 га
Югер (iugerum) = 2 акти	= 0,25 га
Квадратний акт (actus quadratus)	= 12,591 а
Квадратний фут (pes quadratus)	= 0,088 м ²

Міри сипучих тіл

Модій (modius)	= 8,754 л
Півмодій (semimodius)	= 4,377 л
Секстарій (sextarius) = 1/16 модія	= 0,547л
Геміна (hemina) = 1/32 модія	= 0,274 л

Міри рідких речовин

Міх (culleus) = 20 амфор	= 535, 27 л
Амфора (amphora cadus) = 8 конгіїв	= 26,2656 л
Урна (urna) = 4 конгії	= 13,1328 л
Конгій (congius) = 6 секстаріїв	= 3,2832 л
Секстарій (sextarius) = 12 кіафів	= 0,5472 л
Геміна чи котила (hemina, cotula) = 6 кіафів	= 0,2736 л
Квартарій (quartarius) = 3 кіафи	= 0,1368 л
Ацетабул (acetabulus) = 1,5 кіафа	= 0,0684 л

Кіаф (cyathus)	= 0,0465 л
Міри ваги	
Фунт (libra) = 12 унцій	= 327,45 г
Унція (uncia) = 144 силікви	= 27,288 г
Силіква (siligua)	= 0,189 г

РИМСЬКІ МОНЕТИ

1. До 268 р. до н.е.

Мідний ас (as libralis) = 12 унцій	= 327,45 л
Семіс (semis) = 1/2 аса	= 163,73 г
Квадранс (quadrans) = 1/4 аса	= 81,86 г
Секстанс (sextans) = 1/6 аса	= 54,58 г
Унція (uncia) = 1/12 аса	= 27,288 г

2. 268 – 217 рр. до н.е.

Мідний ас (as trientalis) = 4 унції	= 109,15 г
Сестерцій (sestertius) срібний = 2 1/2 аса	= 1,09 г
Квінтарій (quintarius) срібний = 5 асів	= 2,18 г
Денарій (denarius) срібний = 10 асів	= 4,37 г

3. Після 217 р. до н.е.

Мідний ас (as uncialis) = 1 унція	= 27,288 г
Срібний сестерцій (sestertius) = 4 аси	= 1 г
Срібний денарій (denarius) = 16 асів	= 4 г

4. Монетні номінали I – II ст. н.е.

Золотий ауреус (aureus) = 100 сестерцій	
Ауреус Августа (aureus) = 7,96 г	= 25 срібних денаріїв
Ауреус Марка Аврелія	= 7,28 г
Ауреус Каракалли	= 6,55 г
Срібний денарій (denarius) = 4 г	= 4 срібних сестерціїв
Срібний сестерцій (sestertius) = 1 г	= 2 дупондії з латуні
Дупондій (dupondius)	= 2 бронзові аси.

5. Монети Пізньої Імперії (IV – V ст. н.е.)

Золотий солід (solidus) = 4,5 г	= 2 семіси і 3 тріенси
Золотий солід	= 14 срібних міліарій
Срібний міліарій (miliaris) = 4,5 г	= 1,7 срібних силікв
14 міліаріїв	= 24 силікви
Срібний міліарій	= 33 мідних нуммії
Мідний нуммій (nummius)	= 5 мідних денаріїв

НАЙВАЖЛИВІШІ ГРОМАДСЬКО-РЕЛІГІЙНІ СВЯТА У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

Олімпійські ігри (Олімпіади) – загальногрецькі свята на честь Зевса Олімпійського, що відбувалися раз на чотири роки, зазвичай у липні - серпні. Олімпійські ігри почалися з 776 р. до н.е., а були заборонені в 393 р. до н.е. Вони проходили в містечку Олімпія в Еліді на березі річки Алфей. Програма складалася головним чином, зі спортивних змагань і перегонів колісниць. Під час Олімпійських ігор (5 днів) у Греції оголошувалося священне перемир'я, припинялися всі військові дії.

Істмійські (Істмій) – загальногрецькі свята на честь бога Посейдона, що проводилися в липні з 581 р. до н.е. Вони проходили в сосновому гаю на Істмі (Коринфський перешийок) раз на два роки. Організатором ігор виступав Коринф, програма істмій включала гімнастичні змагання, скачки і перегони колісниць, музичні змагання.

Піфійські ігри (Піфіади) – загальногрецькі свята на честь Аполлона, проводилися на третій рік Олімпіад з 586 р. до н.е. в Крисейській долині поблизу Дельф раз на чотири роки в середині серпня. В програмі були гімнастичні ігри, перегони, але головну роль відігравали музичні змагання.

Немейські ігри – загальногрецькі свята на честь Зевса, що проходили з 573 р. до н.е. поблизу містечка Неменя кожного другого року Олімпіад влітку і четвертого року – взимку, оскільки вони співпадали з Олімпіадами, їх програма співпадала з олімпійською.

Панафінеї Великі – урочисті свята на честь народження богині Афіни, що проводилися раз на 5 років у липні – серпні впродовж шести днів. Свято складалося з урочистої процесії (помпи) всіх громадян міста, принесення гекатомби (100 голів худоби) і загальної трапези, спортивних, кінних і музичних змагань. Переможець отримував особливу, так звану, панафінейську амфору, наповнену олією, і вінок з листя священної маслини, що росла на акрополі. Малі Панафінеї святкувалися щорічно і були суто релігійним скромним ритуалом.

Діонісії Великі (чи міські) – святкувалися в Афінах на честь Діоніса щорічно в березні – квітні шість днів. В урочистій процесії несли давню дерев'яну статую бога, здійснювалося жертвоприношення біля храму Діоніса. Потім розігрувалися серйозні і жартівливі сценки, з яких у V ст. до н.е. зародився грецький театр.

Сільські (чи малі) Діонісії – проводилися щорічно в грудні – січні і складалися головним чином з невигадливих жартівливих розіграшів і розваг.

АФІНСЬКИЙ КАЛЕНДАР

Основою грецького календаря тривалий час був місячний рік у 354 дні, який збігався із сонячним роком, що створювало чимало труднощів при розподілі року на місяці і при спробі рівномірно розподілити дні за місяцями. Спочатку літочислення вели за поколіннями (три покоління на століття), потім за царями, жерцями чи епонімами. У другій половині VI ст. до н.е. сицилійський історик Тимей ввів літочислення за Олімпіадами, тобто 4-річним проміжком від однієї Олімпіади до іншої (висхідним пунктом була Олімпіада 776 р. до н.е.).

Рік складався з 12 місяців по 30 чи 29 днів; через три роки вводили додатковий місяць. Початком нового року ставав перший новий місяць після сонцестояння. В Афінах це відбувалося приблизно в середині липня, отож перший місяць року відповідав приблизно другій половині липня - першій половині серпня. Назва місяців переважно запозичувалися від імен чи прізвиськ богів або від якогось свята, що проходило в даному місяці.

Гекатомбеон – липень–серпень

12. Кронії – свято закінчення збирання хліба на честь Крона.

16. Синоїкії (на честь Афіни) – свято на пам'ять про об'єднання Тесеєм 12 аттичних общин в одну державу.

21-29. Великі Панафінеї – урочисте свято на честь народження Афіни Палади.

Метагітніон – серпень–вересень

Метагітнії – свято «змін сусідів», тобто сезон переселень і новосіль на честь Аполлона Метагітія (Сусідського).

Гераклеї – свято на честь Геракла в Марафоні.

Боедроміон – вересень–жовтень

3. Елевтерії – свято на честь перемоги при Платеях.

6. Свято на честь Марафонської перемоги, здійснювали поминання загиблих воїнів.

6. Жертвоприношення Артеміді Агротері (Мисливиці).

7. Боедромії – свято на честь Аполлона Боедромія, помічника в битвах.

13-19. Великі Елевсинські містерії на честь Деметри, Персефони і Діоніса Іакха. В обрядах могли брати участь лише посвячені «місти». Свято полягало в очищувальному вмиванні в морі у Фалері поблизу Пірея, урочистій процесії з Афін в Елевсин (місто за 22 км від Афін, з яким воно з'єднувалося «священною дорогою»), здійсненні таємних обрядів, розігруванні драматичних сцен.

Піанопсіон – жовтень–листопад

5. Прерозії – свято на честь Деметри.

7. Піанопсії – свято на честь Аполлона як бога світла і тепла, який сприяє дозріванню плодів. У цей день стало прийнято варити різні овочі і підносити їх богам.

7. Осхофорії – свято на честь Діоніса і Афіні Скіради як вдячність їм за подарований людям урожай винограду і маслин. На святі влаштовували змагання юнаків із бігу з виноградними гілками, загальну трапезу і процесію з Фалери в Афіни.

8. Тесеї – свято на честь Тесея, започатковано з часів перенесення залишків героя в Афіни у 460-х рр. до н.е.

8. Епітафії – свято пам'яті громадян, які загинули в боях.

9-13. Фесмофорії – свято на честь Деметри і Персефони, відзначалося у посівну жінками, які здійснювали обряди, що сприяли плодючості людей і родючості природи.

В 20-х числах Апатурії – свято релігійного зв'язку фратрій на честь Зевса і Афіні (тривав 3 дні). На третій день записували у фратрії дітей громадян, а молоді чоловіки записували своїх дружин.

30. Халдеї – свято ремісників на честь Афіні Ергани (Працівниці) і Гефеста.

Прометеї – свято на честь Прометея.

Гефестії – свято на честь Гефеста.

Мемактеріон – листопад–грудень

20. Жертвоприношення Зевсу – землеробу.

Мемактерії – свято на честь Зевса Мемактерія (Бурхливого).

Помпаї – процесія і жертвоприношення на честь Гефеста.

Посидеон – грудень–січень

8. Жертвоприношення Посейдону як покровителю рослинності.

26. Халоя – землеробське свято молотби на честь Деметри, Персефони і Діоніса.

Малі, чи Сільські Діонісії (на честь Діоніса) – свято закінчення збору винограду. Влаштовувалися процесії, в яких вели жертвних тварин, несли священне начиння, фалоси, співали гімни і фалічні пісні на честь Діоніса. Свято завершувалося жартівливими змаганнями. На Малих Діонісіях вперше були поставлені комедії.

Гамеліон – січень–лютий

З 12-го Ленеї – свято на честь Діоніса, яке тривало декілька днів, в основі – аграрне свято, приурочене до початку зимового сонцестояння, в програму якого входили змагання кікличних хороводів, драматичні змагання, урочиста процесія і жертвоприношення. Під час Ленеїського свята в театрі часто ставилися комедії Аристофана.

24. Гамелії – свято на честь одруження Зевса і Гери.

Антестеріон – лютий–березень

11-13. Антестерії – свято на честь Діоніса, включало в себе мотив родючості і мотив поминання померлих предків, яких закликали вплинути на врожайність. На святі відкривали бочки і пробували нове вино, здійснювався сакральний шлюб дружини архонта із Діонісом. В останній день приносили жертви Гермесу — горшки з вареними плодами.

Елафеболіон – березень–квітень

8. Асклепії – свято на честь Асклепія. Здійснювалося жертвоприношення на вівтарі Асклепія, співалися гімни.

9. Великі, чи Міські Діонісії – свято на честь Діоніса Елевтерія - Вільного (локальне божество Елевтер – прикордонного містечка між Афінами і Беотією). Свято включало урочисту процесію, в якій несли дерев'яну статую Діоніса в Елевтери, жертвоприношення на вівтарі Діоніса, нічний хід в Афіни, музичні змагання. На святі вперше стало дозволено провести драматичні змагання. В театрі Діоніса ставилися трагедії Есхіла, Еврипіда, комедії Аристофана.

14. Пандії – свято на честь Зевса.

Елафеболії – мисливське свято на честь Артеміді.

Галаксії – свято Матері всіх богів.

Муніхіон – квітень–травень

4. Свято на честь Зевса.

5. Дельфінії – свято на честь Аполлона Дельфінія, покровителя мореплавства.

16. Муніхії – свято на честь Артеміді, покровительки Муніхія (місто- порт поблизу Афін).

16. Бравронії – свято на честь Артеміді Браврошії (Браврон - місцевість на східному березі р. Ерасин).

16. Свято на честь Саламінської перемоги.

Таргеліон – травень–червень

6. Жертвоприношення Деметрі Хлої – покровительці зелених посівів.

6-7. Таргелії – свято на честь Аполлона і Артеміді як покровителів спекотливого літа.

19. Бендідії – свято на честь фракійської богині Бендіди.

24. Каллітерії (на честь Афін) – свято очищення, прибирання і прикрашення храму Афін Поліади.

25. Плітерії (на честь Афін) – свято миття старої статуї Афін Палади.

Скірофоріон – червень–липень

12. Скірофорії (на честь Афін Скіради) – свято відвернення засухи.

14. Діполії – свято на честь Зевса – оберігача міста.

30. Діісотерії – свято на честь Зевса Сотера – Рятувальника і Афін Сотейри - Рятувальниці.

Аррефорії (на честь Афін) – свято дарування роси для посівів.

РАХУНОК ДНІВ У МІСЯЦЯХ РИМСЬКОГО КАЛЕНДАРЯ

1. Січневі календи
2. За 4 дні до січневих нон
3. За 3 дні до нон
4. Напередодні нон
5. Січневі нони
6. За 8 днів до ід
7. За 7 днів до ід
8. За 6 днів до ід
9. За 5 днів до ід
10. За 4 дні до ід
11. За 3 дні до ід
12. Напередодні січневих ід
13. Січневі іди
14. За 19 днів до лютневих календ
15. За 18 днів до лютневих календ
16. За 17 днів до лютневих календ
17. За 16 днів до лютневих календ
18. За 15 днів до лютневих календ
19. За 14 днів до лютневих календ
20. За 13 днів до лютневих календ
21. За 12 днів до лютневих календ
22. За 11 днів до лютневих календ
23. За 10 днів до лютневих календ
24. За 9 днів до лютневих календ
25. За 8 днів до лютневих календ
26. За 7 днів до лютневих календ
27. За 6 днів до лютневих календ
28. За 5 днів до лютневих календ
29. За 4 дні до лютневих календ
30. За 3 дні до лютневих календ
31. Напередодні лютневих календ.

Аналогічний рахунок у лютому, квітні, червні, серпні, вересні, листопаді і грудні (нони припадали на 5-те число, а іди – на 13-те).

1. Березневі календи
2. За 6 днів до нон
3. За 5 днів до нон
4. За 4 дні до нон
5. За 3 дні до нон
6. Напередодні нон
7. Березневі нони
8. За 8 днів до ід
9. За 7 днів до ід
10. За 6 днів до ід
11. За 5 днів до ід
12. За 4 дні до ід
13. За 3 дні до ід
14. Напередодні березневих ід
15. Березневі іди
16. За 17 днів до квітневих календ
17. За 16 днів до квітневих календ
18. За 15 днів до квітневих календ
19. За 14 днів до квітневих календ
20. За 13 днів до квітневих календ
21. За 12 днів до квітневих календ
22. За 11 днів до квітневих календ
23. За 10 днів до квітневих календ
24. За 9 днів до квітневих календ
25. За 8 днів до квітневих календ
26. За 7 днів до квітневих календ
27. За 6 днів до квітневих календ
28. За 5 днів до квітневих календ
29. За 4 дні до квітневих календ
30. За 3 дні до квітневих календ
31. Напередодні квітневих календ

Аналогічний рахунок вівся в травні, липні, жовтні (нони – 7-го числа); іди – 15 го.

РИМСЬКІ РЕЛІГІЙНІ СВЯТА

Січень

9. **Агонія** на честь бога початку Януса.

11 і 15. Карменталії на честь богині Карменти, покровительки народження.

Лютий

17. Квіриналії на честь бога Марса-Квірина.

17. Луперкалії (вовче свято) на честь бога Фавна.

21. Фералії (свято на честь померлих).

23. Терміналії (свято межевих каменів) на честь бога Терміна.

27. Еквірії – кінні змагання на честь бога Марса.

Березень

1. Агоналії – свято нового року на честь бога Марса.

14. Мамуралії – свято кування щитів на честь бога Марса.

17. Лібералії – свято благословіння будинку дітьми на честь богів Лібера і Лібери.

19. Квінкватрії – свято військового танцю на честь бога Марса.

22. Тубілюструм – свято освячення військових труб на честь бога Марса.

Квітень

15. Фордіцидії – свято на честь богині Теллури – годувальниці-землі.

19. Цереалії – свято на честь Церери, богині родючості.

21. Парилії – свято на честь богині стад Палес.

23. Виналії – свято на честь Юпітера (оберігання виноградної лози).

25. Робігалії – свято на честь Робіга, шкідника посівів.

28. Флоралії – свято на честь богині Флори.

Травень

9, 11, 13. Лемурії – свято привидів на честь лемурів.

21. Агоналії – свято злого Юпітера.

23. Тубілюструм – свято посвяти труб на честь бога Вулкана.

Червень

9. Весталії – свято домашнього вогнища на честь богині Вести.

11. Матралії – свято на честь богині матері-прародички.

Липень

19, 21. Луарії – свято дібров на честь бога Сильвана.

23. Нептуалії – свято моряків на честь бога Нептуна.

Серпень

19. Портуналії – свято пристані.

19. Виналії – сільське свято дозрілого винограду на честь Юпітера.

21. Консуалії – свято збору врожаю на честь бога Конса.

23. Вулканії – свято ремісників на честь бога Вулкана.

25. Опикалії – свято достатку на честь богині Опс.

27. Волтуриалії – свято на честь бога річки Тибр.

Вересень

Не було свят.

Жовтень

11. Виналії – свято нового виноградного соку на честь Юпітера.

13. Фонтиналії – свято джерел.

19. Армілюструм – свято посвяти зброї на честь бога Марса.

Листопад

Не було свят.

Грудень

11. Свято Семи пагорбів на честь заснування міста.

15. Консуалії – свято жнив на честь бога жнив Конса.

17. Сатурналії – свято посівів на честь бога Сатурна.

19. Опикалії – свято достатку нового врожаю на честь богині достатку Опе.

21. Дівалії – свято найкращого дня.

23. Ларенталії – свято ларів, покровителів житла.

СПИСОК РИМСЬКИХ ПРОВІНЦІЙ

1. Сицилія	(227 р. до н.е.)
2. Сардинія і Корсика	(227 р. до н.е.)
3. Дальня Іспанія – Бетика	(197 р. до н.е.).
4. Близня Іспанія – Тарраконська Іспанія	(197 р. до н.е.)
5. Македонія	(148 р. до н.е.)
6. Африка	(146 р. до н.е.)
7. Азія	(133 р. до н.е.)
8. Галлія Нарбонська	(120 р. до н.е.)
9. Кілікія	(92 р. до н.е.)
10. Крит і Кіренаїка	(75 р. до н.е.)
11. Понт і Віфінія	(74-66 рр. до н.е.)
12. Сирія і Палестина	(63 р. до н.е.)
13. Галлія Лугдунська	(52 р. до н.е.)
14. Бельгіка	(52 р. до н.е.)
15. Аквітанія	(52 р. до н.е.)
16. Нова Африка – Нумідія	(46 р. до н.е.)
17. Єгипет	(30 р. до н.е.)
18. Іллірик	(27 р. до н.е.)
19. Ахайя	(27 р. до н.е.)
20. Галатія	(27 р. до н.е.)
21. Лузітанія	(19 р. до н.е.)
22. Реція	(15 р. до н.е.)
23. Норік	(15 р. до н.е.)
24. Мезія	(15 р. до н.е.)
25. Паннонія	(10 р. до н.е.)
26. Далмація	(6 р. н.е.)
27. Германія Верхня	(16 р. н.е.)
28. Германія Нижня	(16 р. н.е.)
29. Кападокія	(17 р. н.е.)
30. Мавританія Тингітинська	(40-41 рр. н.е.)
31. Мавританія Цезарейська	(40-41 рр. н.е.)
32. Лікія і Памфілія	(43 р. н.е.)
33. Британія	(44 р. н.е.)
34. Фракія	(46 р. н.е.)
35. Аравія	(105 р. н.е.)
36. Дакія	(107 р. н.е.)
37. Вірменія	(115 р. н.е.)
38. Месопотамія	(115 р. н.е.)

БІБЛІОГРАФІЯ

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Основна література

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т.1. Стародавня Греція: Підручник. / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2007. – 656 с.; ілюстр., карти.
2. Балух В. О., Возний І. П., Коцур В. П. Історичні портрети античності та середньовіччя: Підручник. / В. О. Балух, І. П. Возний, В. П. Коцур. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2007. – 502 с.; ілюстр., карти.
3. Виппер Р. Ю. Лекции по истории Греции. Очерки по истории римской империи. Рим и раннее христианство. / Р. Ю. Виппер. – Ростов-на-Дону, 1995.
4. Всеобщая история. / С. В. Новикова, А. С. Маныкин, О. В. Дмитриева. – М., 2001.
5. Дудка Р. А. Курс лекцій з історії Стародавньої Греції та Риму : навч. посіб. / Р. А. Дудка. – Ніжин, 2002.
6. Велишский Ф. История цивилизации: Быт и нравы древних греков и римлян. / Ф. Велишский. – М., 2000.
7. История Древнего мира / Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. – 3-е изд. – М., 1989. – Т.1–3.
8. История Древнего мира. Древняя Греция. / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич и др. – Минск, 1998.
9. История Древней Греции: Учеб. / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, В. И. Кузищин, Л. П. Маринович. / Под ред. В. И. Кузищина. – 2-е изд. – М., 1996.
10. История Древней Греции. / Под ред. В. С. Сергеева – 3-е изд. – М., 1963.
11. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией А. Х. Дани и Ж.-П. Моэна. – М. : ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 2. III тысячелетие до н.э. – VII тысячелетие до н.э. – 623 с.
12. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией Й. Херрманна и Э. Цюрхера. – М. : ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 3. VII век до н.э. – VII век н.э. – 680 с.
13. Карпюк С. Г. Лекции по истории Древней Греции. / С. Г. Карпюк. – М., 1997.
14. Лурье С. Я. История Греции; Курс лекций. / Под ред. Э. Д. Фролова. – СПб., 1993.
15. Орлова Т. В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій : навч. посіб. / Т. В. Орлова. – К. : Знання, 2012. – 446 с.
16. Редер Д. Г., Черкасова Е. А. История Древнего мира. – 3-е изд. / Д. Г. Редер, Е. А. Черкасова – М., 1985. – Ч.2.
17. Шаму Ф. Цивилизация Древней Греции. / Ф. Шаму; пер. с фр. Т. Баженовой. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА; 2009. – 368 с.
18. Шаму Ф. Эллинистическая цивилизация. / Ф. Шаму; пер. с фр. Н. Шевченко. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА; 2008. – 480 с.

Довідники

1. Адкинс Л., Адкинс Р. Древняя Греция. Энциклопедический справочник / Л. Адкинс, Р. Адкинс. – М., Вече, 2008. – 496 с.: ил. – (Библиотека мировой истории).
2. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / У. Брей, Д. Трамп – пер. с англ. М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
3. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М., 2001.
4. Лосев А.Ф. Словарь античной философии. / А. Ф. Лосев – М., 1995.
5. Мифы народов мира. Энциклопедия / Под ред. С. А. Токарева. – 2-е изд. – М., 1997. – Т.1–2.
6. Наследие Эллады. Энциклопедический словарь. / Сост. Ю. И. Сердерида. – Краснодар, 1993.
7. Словарь античности / Под ред. В. И. Кузищина. – М., 1992.
8. Флора и Фавн. Мифы о растениях и животных. Краткий словарь / Сост. В. М. Федосеенко. – М., 1998.

9. Харботл Т. Битвы мировой истории. Словарь. / Т. Харботл. – М., 1993.
10. Ярхо В. Н. Античная культура: литература, театр, искусство, философия, наука. Словарь. / В. Н. Ярхо. – М., 1995.

Джерела

1. Античная драма. – М., 1970 (сер. «Библиотека всемирной литературы»).
2. Античная лирика. – М., 1968 (сер. «Библиотека всемирной литературы»).
3. Античные гимны. – М., 1988 (сер. «Университетская библиотека»).
4. Антология мировой философии. – М., 1969. – Т.1., Ч.1 (Серия «Философское наследие»).
5. Аполлодор. Мифологическая библиотека. – М., 1993 (сер. «Литературные памятники»).
6. Аристотель. Сочинения / Под ред. В.Ф.Асмуса и др. – М., 1975 –1984. – Т.1–4 (Серия «Философское наследие»).
7. Аристофан. Комедии. – М., 1983. – Т.1–2.
8. Арриан. Поход Александра. – СПб., 1993 (Серия «Античная библиотека»).
9. Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана. – М., 1992.
10. Геродот. История. – М., 1993 (Серия «Памятники исторической мысли»).
11. Гигин. Астрономия. – СПб., 1997 (Серия. «Античная библиотека»).
12. Гигин. Мифы. – СПб., 1997 (Серия «Античная библиотека»).
13. Гомер. Илиада. / Пер. Н. И. Гнедича. – Л., 1990 (Серия «Литературные Памятники»).
14. Гомер. Одиссея. / Пер. В. А. Жуковского. – М., 1982 (Серия «Однотомники классической литературы»).
15. Демосфен. Речи. – М., 1994, 1996. – Т.1–3 (Серия «Памятники исторической мысли»).
16. Зосим. Новая история / Пер., комм., указатели Н.Н. Болгова. – Белгород : Изд-во Белгородского государственного ун-та, 2010. – 344 с.
17. Кассий Дион Коккейан. Римская история Книги LI – LXIII / Перев. с древнегреч. Под ред. А.В. Махлаюка; предисл. и коммент. А.В. Махлаюка. – СПб. : Нестор-История, 2014. – 680 с. – (Fontes scripti antiqui).
18. Ксенофонт. Анабасис. – М., 1994.
19. Ксенофонт. Греческая история. – СПб., 1993 (Серия «Античная библиотека»).
20. Лирика древней Эллады и Рима. – М., 1990.
21. Лукиан из Самосаты. Избранная проза. – М., 1997.
22. Павсаний. Описание Эллады. – СПб., 1996. – Т.1–2 (Серия «Античная библиотека»).
23. Плутарх. Избранные жизнеописания. – М., 1994. – Т.1–2. (Серия «Литературные памятники»).
24. Страбон. География. – М., 1994 (Серия «Памятники исторической мысли»).
25. Фукидид. История. / Пер. Ф. М. Мищенко. – СПб., 1994. – Т.1–2.
26. Хрестоматия по истории Древнего мира. Издание второе, исправленное и дополненное. / Под ред. В. Г. Боруховича, В. И. Кузищина. – Издательство Саратовского университета. 1989. – 352 с.
27. Хрестоматия по истории древней Греции. Издание второе, исправленное и дополненное. / Составление и комментарии А. В. Постернака. – М., 2000. –158 с.
28. Эзоп. Басни. – М., 1993.
29. Эсхил. Трагедии. – М., 1989.

Додаткова література

1. Агбунов М. В. Античная география Северного Причерноморья. / М. В. Агбунов. – М., 1992.
2. Андреев Ю. В. Поэзия мифа и проза истории. / Ю. В. Андреев. – Ленинград, 1990.
3. Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии. Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. / Ю. В. Андреев. – СПб., 1998.
4. Античные города Северного Причерноморья. – М., 1984 (Серия «Археология СССР»).
5. Бартонек А. Златообильные Микены. / А. Бартонек. – М., 1991.
6. Берве Г. Тираны Греции. / Г. Берве. – Ростов-на-Дону, 1997.

7. Блаватский В. Д. История античной расписной керамики. / В. Д. Блаватский. – М., 1953.
8. Блаватский В. Д. Греческая скульптура. / В. Д. Блаватский. – М., 2008.
9. Борухович В. Г. Вечное искусство Эллады. / В. Г. Борухович. – СПб., 2002. (Серия «Античная библиотека»).
10. Винкельман И. И. Избранные произведения и письма. / И. И. Винкельман. – М., 1996.
11. Гаспаров М. Л. Занимательная Греция. Рассказы о древнегреческой культуре. / М. Л. Гаспаров. – М., 1995.
12. Герцман Е. В. Музыка Древней Греции и Рима. / Е. В. Герцман. – СПб., 1995 (Серия «Античная библиотека»).
13. Гиндин Л. А., Цымбурский В. Л. Гомер и история Восточного Средиземноморья. / Л. А. Гиндин, В. Л. Цымбурский. – М., 1996.
14. Гиро П. Частная и общественная жизнь греков. / П. Гиро. – СПб., 1995.
15. Грейвс Р. Мифы Древней Греции. / Р. Грейвс. – М., 1992.
16. Древние цивилизации. Греция. Эллинизм. Причерноморье. Избранные статьи из журнала «Вестник древней истории». – М., 1997.
17. Древняя Греция. История, быт, культура. Из книг современных ученых / Сост. Л. С. Ильинская. – М., 1997.
18. Дройзен И. История эллинизма. / И. Дройзен. – СПб., 1997. – Т.1– 3 (Серия «Историческая библиотека»).
19. Зайков А.В. Общество древней Спарты: основные категории социальной структуры: [учеб. пособие] / А.В. Зайков ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федерал. ун-т. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2013. – 196 с.
20. Зелинский Ф. Ф. Древнегреческая религия. / Ф. Ф. Зелинский. – К., 1993.
21. Зелинский Ф.Ф. Религия эллинизма. / Ф. Ф. Зелинский. – Томск, 1996.
22. Кінг Ч. Історія Чорного моря / Чарльз Кінг; пер. з англ. М. Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 312 с. – (Серія «Ідеї та Історії»; Вип. 6).
23. Клейн Л. Расшифрованная «Илиада» / Лев Клейн. – СПб.: ЗАО «Торгово-издательский дом «Амфора», 2014. – 574 с. – (Серия «Новая Эврика»).
24. Криш Э. Г. Сокровища Трои и их история. / Э. Г. Криш. – М., 1996.
25. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима. / К. Куманецкий. – М., 1990.
26. Кутергин В. Ф. Беотийский союз в 379–335 гг. до н. э. / В. Ф. Кутергин. – Саранск, 1991.
27. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима. / К. Куманецкий. – М., 1990.
28. Кун Н. А. Боги Древней Греции. / Н. А. Кун. – М., 1992.
29. Кун Н. А. Легенды и мифы Древней Греции. / Н. А. Кун. – М., 1992.
30. Латышев В. В. Очерк греческих древностей. / В. В. Латышев – СПб., 1997 (Серия «Античная библиотека»).
31. Лауэнштайн Д. Элевсинские мистерии. / Д. Лауэнштайн. – М., 1996.
32. Лосев А. Ф. Гомер. / А.Ф. Лосев. / – М., 1996 (сер. «Жизнь замечательных людей»).
33. Лосев А.Ф. Античная литература. / А.Ф. Лосев. – М., 1997.
34. Лосев А.Ф. История античной философии в конспективном изложении. / А. Ф. Лосев. – 2-е изд. – М., 1998.
35. Лосев А.Ф. Мифология греков и римлян. / А.Ф. Лосев. – М., 1996.
36. Маринович Л. П. Греки и Александр Македонский. К проблеме кризиса полиса. / Л. П. Маринович. – М., 1993.
37. Молчанов А. А., Нерознак В. П., Шарыпкин С. Я. Памятники древнейшей греческой письменности: Введение в микенологию. / А. А. Молчанов, В. П. Нерознак, С. Я. Шарыпкин. – М., 1988.
38. Нильссон М. Греческая народная религия. / М. Нильссон . – СПб., 1998 (Серия «Античная библиотека»).
39. Очерки археологии и истории Боспора / Под ред. Г.А. Кошеленко. – М., 1992.

40. Робертс Дж. М. Восточная Азия и классическая Греция. Иллюстрированная история мира в 10 томах. Т. 2 / Дж. М. Робертс. – М.: БММ АО, 1999.
41. Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. / М. В. Скржинская. – К., 1991.
42. Скржинская М. В. Скифия глазами эллинов. / М. В. Скржинская. – СПб., 1998.
43. Талах В.Н. Все, что ни пожелает цар Деметрий / Ред. В.Н. Талах, С.А. Куприенко. – К.: Видавець Купрієнко С.А., 2013. – 229 с.: ил.
44. Трубецкой С. Н. Курс истории древней философии. / С. Н. Трубецкой. – М., 1997.
45. Уортингтон Й. Филипп Македонский / Пер. с англ.. Иванова С.В. – СПб. –М.: Евразия – ИД Клио, 2014. – 400 с.: ил.
46. Федотов В. В. Историческая география античного мира. / В. В. Федотов. – М., 1996.
47. Целлер Э. Очерк истории греческой философии. / Э. Целлер. – М., 1996.
48. Шишова И. А. Раннее законодательство и становление рабства в античной Греции. / И. А. Шишова. – Ленинград, 1991.
49. Штоль Г. Мифы классической древности. / Г. Штоль. – М., 1993.
50. Хейл Д. Властелины моря / Джон Хейл; пер. с англ.. Н.А. Анастасьева. – Москва: АСТ, 2014. – 445, [3] с. – (Страницы истории).
51. Эллинизм: Восток и Запад./ Под ред. Е. С. Голубцовой. – М., 1992.
52. Эллинизм: экономика, политика, культура. / Под ред. Е. С. Голубцовой. – М., 1990.

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Основна література

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т. 2. Стародавній Рим : Підручник. / В. О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – 848 с.; ілюстр., карти.
2. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима. / Л. Винничук. – М., 1988.
3. Виппер Р.Ю. Лекции по истории Греции. Очерки по истории Римской империи. Рим и раннее христианство. / Р. Ю. Виппер. – Ростов-на-Дону, 1995.
4. Грималь П. Цивилизация Древнего Рима : пер. с франц. / П. Грималь. – Екатеринбург, 2008.
5. Дудка Р. А. Курс лекцій з історії Стародавньої Греції та Риму : навч. посіб. / Р. А. Дудка. – Ніжин, 2002.
6. История древнего мира. Ч.П. Греция и Рим / Под ред. А. Г. Бокщанина. – М., 1982.
7. История древнего мира. / Под ред И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. – М., 1989. – Т. II – III.
8. История Древнего мира. Древний Рим. / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич и др. – Минск, 1998.
9. История Древнего Рима. / Под ред. В. И. Кузищина. – М., 1993.
10. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией Й. Херрманна и Э. Цюрхера. – М. : ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 3. VII век до н.э. – VII век н.э. – 680 с.
11. Ковалев С. И. История Рима : курс лекций / С. И. Ковалев. – М., 2006.
12. Моммзен Т. История Рима. / Т. Моммзен. – СПб., 1993.
13. Орлова Т. В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій : навч. посіб. / Т. В. Орлова. – К. : Знання, 2012. – 446 с.
14. Хоуэлл Г. Древний Рим : пер. с англ. / Г. Хоуэлл. – М., 2007.

Довідники

1. Адкинс Л., Адкинс Р. Древний Рим. Энциклопедический справочник / Л. Адкинс, Р. Адкинс. – М., Вече, 2008. – 528 с. : ил. – (Библиотека мировой истории).
2. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / У. Брей, Д. Трамп. пер. с англ. - М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
3. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий. – М., 2001.
4. Лосев А.Ф. Словарь античной философии. / А. Ф. Лосев. – М., 1995.

5. Мифы народов мира. Энциклопедия. / Под ред. С. А. Токарева. – 2-е изд. – М., 1997. – Т.1–2.
6. Словарь античности. / Под ред. В. И. Кузищина. – М., 1992.
7. Харботл Т. Битвы мировой истории. Словарь. / Т. Харботл. – М., 1993.
8. Ярхо В.Н. Античная культура: литература, театр, искусство, философия, наука. Словарь. / В. Н. Ярхо. – М., 1995.

Джерела

1. Августин Аврелий. О граде Божием. – М., 1994. – Т.1–4; Творения. СПб.– К., 1998. – Т.3–4.
2. Аврелий Марк. Размышления. – СПб., 1993. (Серия «Литературные памятники»).
3. Аммиан Марцеллин. Римская история. – СПб., 1996. (Серия «Античная библиотека»).
4. Аппиан. Римские войны. – СПб., 1934. (Серия «Античная библиотека»).
5. Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. – Т.3. Практикум / В.О. Балух. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – 544 с.; ілюстр., карти.
6. Вергилий Марон. Буколики. Георгики. Энеида. – М., 1971. (Серия «Библиотека всемирной литературы»).
7. Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана. – М., 1992.
8. Геродиан. История императорской власти после Марка. – М., 1996.
9. Гораций Флакк. Собрание сочинений. – СПб., 1993.
10. Евсевий Памфил. Церковная история. – М., 1993.
11. Иисус Христос в документах истории. – СПб., 1998. (Серия «Античное христианство»).
12. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – СПб., 1997. (Серия «Византийская библиотека»).
13. Катулл в классических и детских переводах. – Кемерово, 1994.
14. Крисп Гай Саллюстий. Сочинения. – М., 1981. (Серия «Памятники исторической мысли»)
15. Ливии Тит. История Рима от основания города. – М., 1993. – Т.1–3.
16. Лукан Марк Анней. Фарсалия, или поэма о гражданской войне. – М., 1993. (Серия «Литературные памятники»).
17. Малые римские историки. Веллей Патеркул. Римская история. Анней Флор. Две книги римских войн. Луций Ампейлий. Памятная книжица. – М., 1996.
18. Марциал Марк Валерий. Эпиграммы. – СПб., 1994. (Серия «Античная би-блиотека»).
19. Овидий Публий Назон. Собрание сочинений. – СПб., 1994. – Т.1–2.
20. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. / Сост. А.Б.Ранович. – М., 1990.
21. Плавт Тит Макций. Комедии. – М., 1997. – Т.1-3.
22. Плиний Младший. Письма. – Москва – Ленинград, 1950. (Серия «Литературные памятники»).
23. Плиний Старший. Естествознание. Об искусстве. – М., 1994.
24. Плутарх. Избранные жизнеописания. – М., 1994. – Т.1–2 (Серия «Литературные памятники»).
25. Полибий. Всеобщая история. – СПб., 1994–1996. – Т.1–3. (Серия «Историческая библиотека»).
26. Римские историки IV века. – М., 1997.
27. Светоний Гай Транквилл. Жизнь двенадцати Цезарей. – М., 1993. (Серия «Литературные памятники»)
28. Сенека Луций Анной. Нравственные письма к Луцилию. – М., 1977. (Серия «Литературные памятники»).
29. Сократ Схоластик. Церковная история. – М., 1996.
30. Тацит Корнелий. Сочинения. – М., 1993. – Т.1–2 (Серия «Литературные памятники»).
31. Теренций. Комедии. – М., 1988.
32. Феодорит, еп. Кирский. Церковная история. – М., 1993.
33. Флавий Иосиф. Иудейская война. – Москва – Иерусалим, 1993. (Серия «Библиотека Флавиана»).
34. Фронтин Секст Юлий. Военные хитрости (стратегемы). – СПб., 1996. (Серия «Античная библиотека»).

35. Хрестоматия по истории древнего Рима: Учеб. Пособие для вузов по спец. «История» / Сост.: И. А. Гвоздева, И. Л. Маяк, А. Л. Смышляев и др.; Под ред. В. И. Кузищина. – М.: Высш. шк., 1987. – 431 с.
36. Хрестоматия по истории древнего Рима. Издание второе, исправленное и дополненное. / Составление и комментарии А. В. Постернака. – М., 2000. – 158 с.
37. Цезарь Юлий. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей. – Москва, 1993. (Серия «Литературные памятники»).
38. Цицерон Марк Туллий. Письма в Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту. – М., 1994. Т.1–3.
39. Цицерон Марк Туллий. Речи. – М., 1993. – Т.1–2 (Серия «Литературные памятники»).
40. Цицерон Марк Туллий. Эстетика. Трактаты, речи, письма. – М., 1994.
41. Ювенал. Сатиры. – СПб., 1994. (Серия «Античная библиотека»).

Додаткова література

1. Банников А.В., Морозов М.А. История военного флота Рима и Византии (от Юлия Цезаря до завоевания крестоносцами Константинополя). – СПб.: Евразия, 2014. – 592 с.: ил.
2. Банников А.В. Римская армия в IV столетии (от Константина до Феодосия) / А.В. Банников. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2011. – 264 с., ил. – (Historia Militaris).
3. Благовещенский Гл. Юлий Цезарь / Гл. Благовещенский. – М.: АСТ; СПб., Астрель, 2011. – 508,[1] с. – (Историческая библиотека).
4. Блок Реймон. Этруски. Предсказатели будущего. / Реймон Блок / Пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 189 с. – (Загадки древних цивилизаций).
5. Гиббон Э. История упадка и разрушения Римской империи. / Э. Гиббон. – СПб., 1997–1998. – Т.1–4 (Серия «Историческая библиотека»).
6. Голдсуорти А. Падение Запада. Медленная смерть Римской империи / А. Голдсуорти; пер. с англ. А.В. Короленкова, Е.А. Семеновой. – Москва: АСТ, 2014. – 733, [3] с. – (Страницы истории).
7. Дандо-Коллинз С. Легионы Рима. Полная история всех легионов Римской Империи / Пер. с англ. Н.Ю. Живловой. – Москва: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2015. – 639 с.
8. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. / Г. Дельбрюк. – СПб., 1994. – Т.1–2 (Серия «Историческая библиотека»).
9. Дементьева В. В. Магистратура диктатора в ранней римской республике (V–III вв. до н. э.) / В. В. Дементьева. – Ярославль, 1996.
10. Джонс А. Х. Гибель античного мира. / А. Х. Джонс. – Ростов-на-Дону, 1997.
11. Дмитренко В. Розвідка та інші таємні служби Стародавнього Риму і його супротивників / В. Дмитренко. – Львів: Кальварія, 2008. – 752 с.
12. Дождев Д. В. Римское частное право. / Д. В. Дождев. – М., 1997.
13. Женщина в античном мире. Сборник статей / Под ред. Л. П. Маринович, С. Ю. Сапрыкина. – СПб., 1995.
14. Кашеев В. Й. Эллинистический мир и Рим. Война, мир и дипломатия в 220–146 годах до н.э. / В. Й. Кашеев. – М., 1993.
15. Князький И.О. Тиберий: третий Цезарь, второй Август / И.О. Князький. – СПб.: Алетейя, 2012. – 368 с. – (Серия «Античная библиотека. Исследования»).
16. Максаковский В. П. Историческая география мира: Учебное пособие для вузов. / В. П. Максаковский. – М., 1997.
17. Малер А.М. Константин Великий / А. Малер. – М.: Вече, 2011. – 352 с.: ил. – (Великие исторические персоны).
18. Моммзен Т. История Рима. В 5 т. Т.1. Кн. 3. До битвы при Пидне: Пер. с нем. / Т. Моммзен. – М.: «Издательство АСТ»; Харьков: «Фолио», 2001. – 524 с. – (Классическая мысль).

19. Моммзен Т. История Рима. В 5 т. Т.2. Кн. 4. От битвы при Пидне до смерти Суллы: Пер. с нем. / Т. Моммзен. – М.: «Издательство АСТ»; Харьков : «Фолио», 2001. – 525 с. – (Классическая мысль).
20. Моммзен Т. История Рима. В 5 т. Т.3. Кн. 5. От смерти Суллы до битвы при Тапсе: Пер. с нем. / Т. Моммзен. – М.: «Издательство АСТ»; Харьков : «Фолио», 2002. – 655 с. – (Классическая мысль).
21. Сергеев И.П. Государственные учреждения древних римлян : поздняя Республика и ранняя Империя : материалы к спецкурсу / И.П. Сергеев. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2013. – 312 с.
22. Сморгачев А.М. Религия и власть в Римской Республике : магистраты, жрецы, храмы. – М.: РГГУ, 2012. – 602 с.
23. Токарев А.Н. Становление официальной идеологии принципата императора Августа : монография / А.Н. Токарев. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2011. – 268 с.
24. Тонер Дж., Фалкс М.С. Как управлять рабами: пер. с англ. / Джерри Тонер, Марк Сидоний Фалкс; [коммент., предисл. Дж Тонер; предисл. Мэри Бирд]. – М.: Издательство «Олимп - Бизнес», 2015. – 240 с.
25. Трухина М. Н. История Древнего Рима. / М. Н. Трухина. – М., 1994.
26. Тюйе Ж.-П. Цивилизация этрусков / Ж.- П. Тюйе; пер. с фр. Т. Баженовой. – Екатеринбург : У-Фактория; М.: Астрель, 2011. – 254 [2] с.
27. Уколова В. И. Поздний Рим: пять портретов./ В. И. Уколова. – М., 1992.
28. Уколова В. И. Эра Диоклетиана / В. И. Уколова. // Европейский альманах. История. Традиция. Культура. – 1993. – М., 1993. – С.154–169.
29. Ферреро Г. Величие и падение Рима. / Г. Ферреро. – СПб., 1997– 1998. – Т.1–2 (Серия «Историческая библиотека»).
30. Ферреро Г. Юлий Цезарь. / Г. Ферреро. – Ростов-на-Дону, 1996.
31. Фриман Ф. Юлий Цезарь / Ф. Фриман; пер. с англ. А. Николаева. – М.: АСТ: Астрель, 2010. – 411, [5] с.
32. Хефлинг Г. Римляне, рабы, гладиаторы. / Г. Хефлинг. – М., 1992.
33. Хизер П. Великие завоевания варваров. Падение Рима и рождение Европы / Пер. с англ. С.В. Чепелевского, Г.Ю. Чепелевской. – М.: Центрполиграф, 2016. – 830 с.
34. Шифман И. Ш. Цезарь Август. / И. Ш. Шифман. – Ленинград, 1990.
35. Эверит Э. Возвышение Рима. Создание великой империи / Энтони Эверит. – Москва: АСТ, 2014. – 263 с.

ДЛЯ ПОДАТОК